

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

ОВАЈ БРОЈ ПРИЛОГА ПОСВЕЋЕН ЈЕ ДР НУСРЕТУ ШЕХИЋУ,
НАУЧНОМ САВЈЕТНИКУ ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ,
ПОВОДОМ 65. ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

ОВАЈ БРОЈ ПРИЛОГА ПОСВЕЋЕН ЈЕ ДР НУСРЕТУ ШЕХИЋУ,
НАУЧНОМ САВЈЕТНИКУ ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ,
ПОВОДОМ 65. ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА.

РЕДАКЦИЈА:

*Борис Нилевић (главни и одговорни уредник), Томислав Ишек, Џевад Јузбашић,
Ибрахим Карабеговић, Авдо Сућеска*

Технички уредник:

Вера Кац

Das vorliegende und bereits gesetzte Heft dieser Zeitschrift konnte wegen der kriegerischen Ereignisse in Bosnien nicht mehr gedruckt werden.

Auf Ersuchen der Redaktion übernahm das Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut die Drucklegung.

Dem österreichischen Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung ist für die Subventionierung der Drucklegung ganz besonders zu danken.

Wien, im Juni 1994

САДРЖАЈ – TABLE OF CONTENTS

Џевад Јузбашевић, <i>Научни портрет Нусрета Шехића</i> – The Scientific Portrait of Nusret Šehić	7
---	---

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ - ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Борис Нилевић, <i>Прилог карактерологији босанског средњег вијека</i> – A Contribution to the Characterology of the Bosnian Middle Ages	11
Бранко Летић, <i>Хрватска књижевна традиција у Босни и Херцеговини од 15. до 19. века</i> – The Croatian Literary Tradition in Bosnia and Herzegovina from Fifteenth to Nineteenth Century	19
Соња Мишковић, <i>Непознати документ о Анти Старчевићу</i> – Document on Ante Starčević	33
Фикрет Карчић – Мустафа Јахић, <i>Једна важна фетва о питању иселјавања босанских Муслимана за вријеме аустроугарске управе</i> – An Important Fetwa of the Emigration of Bosnian Moslems in the Time of Austro-Hungarian Rule	41
Томислав Ишек, <i>О оснотку и почетку рада Хрватског културно-просвјетног друштва „Напредак“</i> – On the Foundation and the Beginning of Work of the Croatian Cultural and Educational Society „Napredak“ (Progress)	49
Божо Мацар, <i>„Просвјета“ у првом свјетском рату</i> – „Prosvjeta“ in the World War I	61
Ибрахим Карабеговић, <i>Радничко социјално осигурање у Босни и Херцеговини 1919-1941</i> – Worker's Social Insurance in Bosnia and Herzegovina 1919-1941	79
Ибрахим Кемура, <i>Покушај уједињења муслиманских културно-просвјетних друштава „Гајрета“ и „Народне узданице“ између два рата</i> – Attempts for Merge of the Moslem Cultural and Educational Societies „Gajret“ and „Narodna uzdanica“ in the Period Between the World Wars	105
Сафет Банцковић, <i>Економско-демографска обиљежја Цазинске крајине између два свјетска рата</i> – Economic and Demographic Characteristics of the Cazin Border Region Between the World Wars	111
Милош Хамовић, <i>О проблемима историографских истраживања и интерпретације злочина и утврђивања броја жртава</i> – On the Problems of Historiographic Research and the Interpretation of Crime and Establishment of the Number of Victims	121
Мухидин Пелесић, <i>Јерусалимски „Елаборат за обнову Југославије“ из 1942. године</i> – The Jerusalem „Proposal for the Renewal of Yugoslavia“ from 1942	135
Хуснија Камберовић, <i>Интензитет преласка радне снаге из аграра у индустрију у Босни и Херцеговини од 1945. до 1953. године</i> – The Intensity of Labour Force Shift from Agriculture into Industry in Bosnia and Herzegovina from 1945 to 1953	145
Будимир Миличић, <i>Поглед на друштвене прилике села у Босни и Херцеговини 1945-1953. године</i> – A View on Social Circumstances in Village in Bosnia and Herzegovina 1945-1953	161

НАУЧНИ СКУП – SCIENTIFIC GATHERING

Мишо Кулић, <i>Култура, филозофија историје и модерни индивидуалитет</i>	177
Брашислав Ђурђев, <i>Основно питање филозофије историје</i>	183
Бранислав Ђурђев, <i>Et respice finem</i>	188
Иљас Хаџибеговић, <i>Босна и Херцеговина на раскришћима новије историје</i>	201

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ – REVIEWS

<i>О значају, резултатима и пропустима у петогодишњем раду (1986-1991) на истраживању историје из програма Друштвеног циља 13/2 (Нусрет Шехић)</i>	205
Борис Нилевић, <i>Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године. „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1991 (Авдо Сућеска)</i>	207
Бранко Летић, <i>Српска и хрватска књижевна традиција у турском периоду. Институт за књижевност, „Светлост“, Сарајево, 1991 (Борис Нилевић)</i>	212
Александар Стојановски, <i>Раја са специјалним задужењима у Македонији. Институт за националну историју. Скопље, 1990 (Азрија Пиралић)</i>	213
Barbara Jelavich, <i>History of the Balkans</i> . Cambridge University Press, 1983 (Селена Леовац)	218
Божена Врањеш-Шољан, <i>Становништво градова банске Хрватске на пријелазу стољећа (Социјално-економски састав и водећи слојеви 1890-1914). Загреб, 1991 (Хуснија Камберовић)</i>	221
Фердинанд Велц, <i>Библиографска грађа о Босни и Херцеговини (1488-1918). Народна и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине, Сарајево, 1991 (Соња Мишковић)</i>	223
Иљас Хаџибеговић, <i>Босанскохерцеговачки градови на размеђу 19. и 20. стољећа „Oslobođenje-public“, Сарајево, 1991 (Мухидин Пелесић)</i>	224
Нусрет Шехић, <i>Босна и Херцеговина 1918-1925. Привредни и политички развој. Институт за историју, Сарајево, 1991 (Ибрахим Карабеговић)</i>	225
Томислав Ишек, <i>Хрватска селачка странка у Босни и Херцеговини 1929-1941. Институт за историју, Сарајево, 1991 (Вера Кац)</i>	227
Радомир Булатовић, <i>Концентрациони логор Јасеновац с посебним освртом на Доњу Градину. „Свјетлост“, Сарајево, 1990 (Сенија Милишић)</i>	228
Ф. Д. Волков, <i>Тайное становится явным. Деятельность дипломатии и разведки западных держав в годы второй войны. Москва, 1989 (Сафет Банцовић)</i>	234
Иван Ђурић, <i>Историја – прибежиште или путоказ. „Свјетлост“, Сарајево, 1990 (Соња Мишковић)</i>	235
Иван Цвитковић, <i>Рјечник религијских појмова. Властито издање, Сарајево, 1991 (Борис Нилевић)</i>	238
<i>Зборник радова посвећен академику Енверу Реџићу (Иљас Хаџибеговић)</i>	239
Здравко Антонић, <i>Родолуб Чолаковић у светлу свог Дневника. Београд, И.П. „Књига“, 1991 (Томислав Ишек)</i>	243
Иван Цвитковић, <i>Крлежа, Хрвати и Срби. „Oslobođenje-public“, Сарајево, 1991 (Сека Брљача)</i>	248

ЦЕВАД ЈУЗБАШИЋ

НАУЧНИ ПОРТРЕТ НУСРЕТА ШЕХИЋА

Нусрет Шехић је истакнуто име наше науке које је већ три деценије присутно у историографској литератури.¹ Рођен је 29. јуна 1927. године у Тузли, а основну и средњу школу завршио је у Бањој Луци. Студиј историје, националне и опште, завршио је 1955. на Загребачком свеучилишту, са запаженим успјехом. Након што је шест година радио у Учитељској школи у Бањој Луци, био је као истакнути наставник примљен на дужност просвјетног савјетника у Просвјетно-педагошком заводу у истом мјесту. У том периоду (1955–1964) Шехић публикује у загребачком *Историском прегледу* и бањолучким часописима радове који се односе на наставу историје и ширу педагошку проблематику, критичке приказе књига и уџбеника историје, али и своје прве научне прилоге. Из ове групе радова истиче се врло успјели прилог *Отпор реформама Омер-паше Латаса у Босанској Крајини* (Путеви, Бања Лука, бр. 6, 1961). Користећи обимну научну литературу и објављену изворну грађу Шехић је не само систематизовао и употпунио сазнања историографије о овој теми, него је и формулисао низ властитих судова. Богато искуство средњошколског професора показало се изузетно корисним за његову будућу научну дјелатност.

За Шехићеву научну каријеру преломни значај имала је 1964. година, када је дошао у Институт за историју у Сарајеву. Ту је, захваљујући свом свестраном образовању и интелектуалној зрелости, те научној знатжељи и великој марљивости за непуних петнаест година прошао све љествице звања – од асистента, научног сарадника, вишег научног сарадника до научног савјетника (1979).

До преласка у сарајевски Институт Шехићеве научни радови били су посвећени тематици Босанске крајине и претежно су се ослањали на изворну грађу коју је могао прикупити у Бањој Луци. По доласку у Сарајево обраћа свој научни интерес темама међуратне босанскохерцеговачке и југословенске историје. При томе је доминирајућа његова усмјереност ка националној проблематици и историји грађанске политике, мада нису изостајали ни вриједни прилози из привредне историје, историје радничког покрета, историје историографије и други.

У фокусу Шехићевог интересовања нашле су се екстремне националистичке организације између два рата, а специјално четништво, као изразито српски националистички покрет. О проблематици националистичких организација написао је десетак научних расправа и чланака. Докторирао је на Филозофском факултету у Сарајеву 1970, с темом *Четништво у Босни и Херцеговини (1918–1941). Политичка улога и облици дјелатности четничких удружења*, коју је Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине објавила 1971. године као посебну монографију (Дјела XLII, Одјељење друштвених наука књ. 27). Тиме је он обавио пионирски посао и учинио први озбиљан научни продор у ову деликатну материју. Мада је себи поставио задатак да истражи историју српског четништва између два рата само у Босни и Херцеговини, прелазио је

1 Види Библиографију радова Нусрета Шехића објављену поводом 60-те годишњице живота у: Прилози Института за историју у Сарајеву бр. 23, 1987, стр. 273–279. У међувремену је Шехићев научни опус обогаћен новим радовима.

ту границу и настојао је да прикаже историју четништва у ширим југословенским и балканским оквирима. То се, прије свега, односи на повијесну позадину и коријене традиционалног четничког покрета до 1918, као и идеологију међуратног четништва и екстремних организација српског национализма изван четништва. Ово је он веома успјешно обрадио, и то у вријеме када још није било научне литературе о појединим странкама које су биле повезане с четништвом.

Четништво и четовање, које је у ранијој историји имало одређено мјесто у отпору српског и других балканских народа против Турске, конституише се 1904. у борбама око Македоније као националистички покрет српског грађанства у најекстремнијем виду. На том се подручју профилира како његова идеологија, тако и организациона структура. Иначе, четовање се у процесу стварања и развоја нових балканских држава ставља у службу државне политике. Ни у раздобљу 1918–1941. четништво није израсло у самосталан национални покрет него је, како је то Шехић приказао, у пракси фигурирало као инструмент режима. Иако су се декларисала као ванстраначке организације, четничка удружења су дјеловала под утицајем појединих српских политичких странака, највише радикала, поготово када су се ове странке налазиле на власти. По традицији, четништво се ослањало на селаштво, док у граду није могло ухватити коријена. Није било атрактивно за српску омладину и интелектуалце, с обзиром на крајње антиинтелектуални амбијент у коме се четништво развијало. Резултатима својих истраживања Шехић је дао значајан допринос да се потпуније сагледа и улога четништва у другом свјетском рату. Он је дошао до закључка да је између предратних четничких организација и организације Драже Михаиловића постојао континуитет у погледу идеолошке оријентације, док су различите околности утицале на то да није могло бити континуитета у организационом смислу.

Монографија Нусрета Шехића о четништву, која је, као и други његови радови на ову и њој блиску тематику, писана без политичких фраза и одмјереним стилем, добила је неподјелијена признања научне критике. Као вема успјело научно дјело књига је аутору донијела и републичку награду "Веселин Маслеша" за 1973. годину. Његове оцјене четништва послужиле су низу најкомпетентнијих домаћих и страних научника као полазиште у њиховим радовима о четницима у другом свјетском рату.

И након одбране дисертације тематика екстремног национализма привлачила је Шехићеву пажњу. Тако је научну специјализацију у источној Њемачкој 1970. искористио за комплекснију студију историје њемачког нацизма, будући да су десни политички покрети и идеологије, који израстају у европским земљама, утицали и на прилике у Југославији. Резултат тог рада је расправа *Проблеми нацизма у историографији Њемачке Демократске Републике* (Прилози ИРП 7, 1971), у којој је аутор дао користан преглед научне литературе и компетентне информације о историји антисемитизма у Њемачкој, ратним припремама нациста, духовној клими у којој се нашао њемачки народ за нацистичке владавине и другом.

Шехићев научни интерес проширио се, потом, на ново тематско подручје, па тако настаје посебна група радова из босанскохерцеговачке историје који се односе на период аустроугарске управе. Међу њима доминира опсежна монографија *Аутономни покрет Муслимана за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини* (Сарајево 1980, стр. 396). Ово научно дјело, коме је претходио читав низ већих студија истог аутора, представља највећи научни домет из ове тематске области. Дјело је засновано на исцрпној анализи богате и разноврсне, претежно необјављене грађе из архивских установа у Сарајеву и Бечу, те из бројних збирки објављених и непубликованих извора смјештених у већем броју библиотека. Овај истраживачки подухват, уз критички однос према постојећој литератури, резултирао је пастанком монографије која има шири значај од оног који је у наслову назначен. Писац је подробно реконструисао и анализирао настанак и развој покрета за вакуфско–меарифску аутономију, али и веома се исцрпно позабавио

низом економских, социјалних и политичких питања босанскохерцеговачке историје с краја 19. и почетка 20. вијека, која су била ближе повезана с аутономним покретом Муслимана. Њиховом обрадом дата је комплексна слика услова у којима се развијао овај покрет, као и профил друштвених снага које су га носиле.

Новостворени статус исламске вјерске заједнице и аграрна политика окупационе управе изазивали су незадовољство и отпор, који је у деведесетим годинама био регионално ограничен, да би од 1899. прерастао у покрет за успоставу вјерске и вакуфске аутономије. Покрет је временом ширио своју програмску основу и обухватио велики број питања из привредног, друштвено-политичког и културног живота босанскохерцеговачких Муслимана. Извршивши политичку мобилизацију Муслимана из покрета је 1906. израсла Муслиманска народна организација. Шехић је дао слику унутрашњих односа у муслиманском аутономном покрету, обрадио улогу појединих социјалних и политичких група, као и водећих личности у њему, на основу сопствених истраживања дао је свој поглед на односе између муслиманског и српског аутономног покрета, закључивши да сматра отвореним контроверзно питање о коначној судбини преговора о склапању српско-муслиманског политичког савеза. Посебан значај има систематска обрада аграрног проблема у муслиманском аутономном покрету, који је у ранијој историографији својен на вјерске и, дјеломично, политичке оквире. Због своје конзервативне друштвене позиције велепосједничко вођство покрета није могло бити носилац борбе за демократизацију политичког система, мада је од 1906. у свој политички програм унијело захтјеве у погледу грађанских и политичких слобода.

Полазећи у својим радовима из аустроугарског периода тематски оквир муслиманског аутономног покрета, Шехић је на нов начин приказао и настанак и социјални профил провладине и мало утицајне Муслиманске напредне странке, указавши на резултате које су напредњаци предвођени интелигенцијом постигли на пољу културе и савременог образовања (*Политички развој Муслимана за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини 1878–1909*) у: *Прилози за историју Босне и Херцеговине* II, АНУБиХ Посебна издања LXXIX, Одјељење друштвених наука књ. 18, Сарајево 1987, стр. 245, 296).

Шехић је током последње деценије поново преусмјерио своје интересовање на тематику из међуратне историје Босне и Херцеговине и то на период који означава крај првог свјетског рата и почетак живота у новој државној заједници. Задњих година публиковао је низ радова у часописима и зборницима о различитим питањима политичке, привредне и социјалне историје Босне и Херцеговине у поменутом раздобљу. То су биле предрадње које су му уз додатне напоре омогућиле да објави ново дјело *Босна и Херцеговина 1918–1925. Политички и привредни развој* (стр. 376) у издању Института за историју у Сарајеву 1991. године. Назначени период има посебан значај у најновијој историји Босне и Херцеговине, нарочито са становишта њеног интегрисања у нову југословенску државу, те политичких, привредних и социјалних промјена које тада настају. Тежиште монографије је на анализи прилика након завршетка првог свјетског рата, које су у Босни и Херцеговини имале буран и у односу на друге земље у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у многоме специфичан ток. Подробније су освјетљене околности и начин како је Босна и Херцеговина ушла у састав пове Краљевине, као и улога народних вијећа као новостворених органа власти. Велика социјална превирања на селу и у граду, која су имала за посљедицу аграрни покрет сељаштва и организовано дјеловање радничког покрета, детаљно су приказана. При томе је и политичка страна аграрне реформе темељито истражена. У том контексту анализирано је до сада запостављено тзв. беглучко питање, које би заслужило и посебну студију.

Шехић је, међутим, највише пажње посветио политичком животу. Искрпно и веома прегледно је анализирао формирање грађанских политичких странака, њихове програме и социјалну базу, као и улогу и учешће странака на парламентарним изборима 1920. 1923. и 1925. године.

Странке су се формирале на национално-вјерској основи, задржавајући у многоме карактеристике из предратног доба. У изборној борби странке су испољавале националну нетрпељивост и искључивост, посебно оне које су биле на власти. Партије основане на социјалним и ширим националним програмима нису могле постићи већи политички успјех. Привредна кретања приказана су закључно са 1924. годином, до када се осјећа извјестан привредни просперитет који већ почетком 1925. показује знаке наступајуће рецесије. Истовремено се с парламентарним изборима 1925. успоставио у Босни и Херцеговини однос политичких снага који је остао непромијењен до проглашења диктатуре 1929. године. Ову сложену политичку и привредну проблематику аутор је врло успјешно уклапао у шире токове развика на југословенском простору, што Шехићево дјело, засновано на богатој изворној грађи, уврштава међу најзначајнија остварења наше историографије међуратног периода.

У овом приказу Шехићевог научног опуса није могуће појединачно улазити у његове бројне расправе, чланке, прилоге и критичке осврте на историографске публикације. Можемо, такође, само поменути његово активно учешће на низу научних скупова у земљи и иностранству, на којима је држао запажене реферате или судјеловао у дискусијама. Сам је дао значајан допринос организацији научног рада у нашој средини. Био је члан, односно предсједник организационих одбора низа научних скупова које је приређивао Институт за историју у Сарајеву и то било сâм Институт или у заједници с другим научним установама. Као члан редакције или као главни и одговорни уредник судјеловао је у профилирању бројних научних публикација. У том погледу, посебно се истиче његов дугогодишњи допринос уређивању *Прилога*, часописа Института.

Последњих пет година Шехић се ангажовао као главни координатор једног ванредно значајног историографског подухвата, који је, као ниједан пројект до сада, окупио око 70 истраживача и то не само из Босне и Херцеговине него и појединце из других центара. Ријеч је о тзв. Друштвеном циљу 13/2, средњорочном и дугорочном програму истраживања историје Босне и Херцеговине. На темељу анализа дотадашњег развоја историографије о Босни и Херцеговини формулисани су научни задаци у око 60 посебних пројеката. Изузетан је Шехићев допринос како у изради Изведбеног пројекта и анимирању већег броја угледних историчара да се прихвате обраде појединих тема, тако и у старању око његове реализације. За релативно кратко вријеме написане су бројне студије, расправе и чланци, организовани научни скупови, а у току 1992. треба да буде завршено укупно 52 пројекта. У свему томе Шехићу припада не мала заслуга.

Шехићево научно дјело, које је обогатило нашу историографију, није довршено, па је од њега очекивати да нам и у наредним годинама понуди нова вриједна остварења.

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

УДК 949.715 "4/14"

БОРИС НИЛЕВИЋ

ПРИЛОГ КАРАКТЕРОЛОГИЈИ БОСАНСКОГ СРЕДЊЕГ ВИЈЕКА¹

1

Гдје је Босна са својом средњовјековном историјом у народном памћењу? Гдје су њени банови, велможе, краљеви? "За Кулина бана и добријех дана", то је можда једино мутно сјећање на стару историју босанску. Још која пјесма и прича о "ерцегу Шћепану", и то је све. Како им се спомен изгубио поред све силе и сјаја и поред толиких витешких борби и крвавих трагедија? Краљ Твртко "краљ Србљем, Босни и Приморју", остао је само на пергамени. Жива га нема у народној меморији, ни колико "нејаког Уроша."²

По папиним обавјештењима, богумилска Босна је изгледала "као пустиња и шикара, пуна трња и коприва и постала је легло гуја."³ У њој јеретици јавно исповиједају вјеру "као што ламије доје своју штенад голим сисама."⁴ Сва је земља далеко од "праве вјере", а на челу јој је племство које се простачки јагми за власт. Дубровчани који су то са гађењем посматрали, писали су 1404. године, приликом бирања босанског краља, како се "од почетка света није толико свет смео и вртео" као у Босни тога времена.⁵

Босанску средњовјековну историју, нарочито њен крај, Владимир Ћоровић је овако окарактерисао: "Растрзана унутрашњим борбама, сва изагњила, Босна је срамно изгубила своју државну екзистенцију ... У растрованој земљи не беше идеала, за који се чинило достојно умрети. Слобода је за једне значила притисак за друге. Државне независности одавно више није било. Краљ, као представник државног ауторитета, скрушено је повијао главу пред сваком мађарском мамузом и римском мантијом; или се, у другој прилици, грчевито хватао за милост кога везира. Кад је у пролеће 1463. силни султан, освајач Цариграда, Мехмед Ел-Фатих, кренуо у Босну, у њој се не диже ни један јачи покрет, да заустави непријатеља. Босанска историја не даде ни једне Марице, а камо ли величанственог Косова! Ту нема оних светлих примера прегарања, "ће брат брата издати не шћеде, докле годје један тецијаше"; "нити оне класичне слике најмлађег између Југовића, који неће да остане ни по царевој жељи, ни по сестриној молби, него, свестан великог часа историје, мирно полази да изврши своју дужност:

- 1 Реферат прочитан на научном скупу "600. годишњица косовске битке", Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 19. јуна 1989.
- 2 Дворниковић В., *Борба идеја*, Београд 1937, 79 (Дворниковић В., *Борба идеја*).
- 3 Ћоровић В., *Босна и Херцеговина*, Београд 1925, 45 (Ћоровић В., *Босна и Херцеговина*).
- 4 Исти, *Историја Босне*, Прва књига, Београд 1940, 191 (Ћоровић В., *Историја Босне*).
- 5 Исти, *Босна и Херцеговина*, 56.

*Идем, сејо, у Косово равно
За крст часни крвцу прољевати,
И за вјеру с браћом умријети!"*⁶

Тужна је ова Ђоровићева оцјена краја босанске самосталности. Ипак су га неки периоди њене историје надахњивали чак до свјесног претјеривања, када је поредећи Твртка и Душана идеализовао Твртка у духу идеја свог времена. И Твртко и Душан су, казује Ђоровић, "ван спора, људи велике личне вредности. Обојица постижу и велике успехе. Нису само владари, него су носиоци читавог државног строја. У њима као да је усредсређена сва енергија наше снагом понесене расе. Сви су им мишићи набrekli у широком замаху. Сваки покрет показује концентрацију воље. Код обојице је иста судбина. Високо подигнуто њихово дело нема ко да прихвати; под теретом њихове тековине посрћу слаби им наследници. Обојица мру још неистрошени у снази; управо онда, кад је њихово присуство жива потреба да се стечено доведе у ред, приљуби, организује, одржи."⁷ А разлика? Али, "у том, шта је требало да се среди, између Твртка и Душана нема сличности; нема чак ни подударана. Душан је по карактеру свога духа био освајач. Господар не само Срба, него и Грка и Арбанаса. У његову област ушле су земље, које немају ничег заједничког са српском прошлошћу и нашом расом; и ушао је елемент, грчки, који је био културно јачи од српског, национално свеснији и у државним пословима вештији... Тврткова концепција била је стварнија, и, колико се за оно доба сме рећи, националнија. У његовој држави били су само Срби и Хрвати, један народ, једна крв. Направити од Босне средиште око кога ће се образовати српскохрватска држава, било је више него срећна мисао ... С тога нам је Тврткова државна мисао, извршена нашом државном територијом, милија од Душанове. Пред овим је блештао далеки сјај цариградских кубета, која је некад гледао у првој младости; у Твртка су домаће планине биле средиште снаге народа и државе."⁸

Неповољно суди о цару Стефану Душану и Стојан Новаковић као и уопште о српској средњовјековној држави у студији *Неколика тежа питања српске историје*, поводом књиге "*Geschichte der Serben von Konst. Jireček, Gotha 1911.*"⁹ Овај хисторијар пребацује Душану да је патио од мегаломаније. По Новаковићу, Срби не би имали "ничему да се науче из своје средњовјековне историје, и ваљало би да затворених очију пролазе поред примера из овога жалосног доба. Једино би требало да се Срби уче на примерима и погрешкама у прошлости, како би их могли избегавати у будућности."¹⁰

У питању су гријехови које не заобилази ни горко казивање монаха Марка Стефановог у његовом запису у манастиру Тврдошу из 1509. године. Тешко вријеме за Србе он тумачи као неком казном од више силе, због гријеха које је његов народ починио у прошлости: "Гријеха ради наших постиже нас измаилска железна палица, која нештедно поражава установе православне вере, и разрушише се свете цркве и изменише предања светих ктитора, тако да се умалише и закони књиге."¹¹

Твртково крунисање за "краља Србљем ...", није саживјело код српске свјетовне и духовне госпде. О њему се не говори ни у једном акту гдје се третирају унутрашња и вањска питања

6 Исто, 59 – 60.

7 Исто, 54.

8 Исто, 55.

9 Јиречек К., *Историја Срба*, Друга књига (*Културна историја*), Београд 1978. XIII, нап. 1 (*Јиречек К., Историја Срба 2*).

10 Исто, XIII.

11 Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи I*, СКА, Београд 1902, 125; Ђоровић В., *Историја Југославије*, Београд 1933, 309–310.

српске државе. Велможе су склапале саме на своју руку уговоре с Дубровником, не спомињући ни једном ријечју краља Твртка.¹²

Ни за српску цркву Твртко није био прави обновитељ немањинске традиције. Његов ауторитет био је за њу споран. Кад је, на примјер, требало посредовати код Дубровчана ради наплате стонског дохотка, што су га српски владари уступили калуђерима Св. Арханђела у Јерусалиму, 1387. године јерусалимски митрополит Михаило тражи посредништво кнеза Лазара Хребельновића, а не краља Твртка I.¹³ И раније су те препоруке монасима давали српски владари и обласни господари, али не и краљ Твртко I.¹⁴

Упркос свему, Твртко је послао на Косово свог најбољег војводу Влатка Вуковића и тиме испунио своју српску владарску обавезу, мада се иза тога крио и страх од османлијске одмазде због босанске побједе код Билеће 1388. године.

Тужно је изгледао Балкан у времену косовске битке. У том критичном хисторијском добу овог дијела Европе, на мјесто великих државних цјелина, као што је било старо Византијско Царство или држава цара Душана, јавља се читав низ малих држава, у којима владају грчки, славенски, арбанашки и франачки кнежеви. Било их је 1389. године, јужно од Дунава 24, не убрајајући овамо посједе угарске, млетачке и ђеновске.¹⁵

Од косовског боја Срби постепено губе своју самосталност. Није ли један од услова губитка српске националне независности и недовољна слобода унутар њихове државе, па према томе и недовољна мотивисаност за борбу обичног народа: себара, меропха, отрока? Из Душановог Законака се види колико су подложни кметови, меропси, били тешко оптерећени радом за пронијара, свог феудалног господара и новчаним порезима на сваког коња, краву или овцу. Од њих се није ни очекивало да бране своју отаџбину.¹⁶ То видимо касније и на босанском примјеру кроз жалбену изјаву последњег босанског краља Стефана Томашевића папи Пију II 1461. године: "Турци су у мојој краљевини сазидали неколико тврђава и показују се љубазни према сељацима, обећавају да ће сваки од њих бити слободан ко к њима отпадне. Прост ум сељака не разуме преваре и мисли да ће она слобода вазда трајати. Лако је могуће да ће простота овим варањем заведена, од мене отпасти, ако не види да сам твојом влашћу ојачан, ни властела неће се дуго одржати у својим градовима остављена од сељака."¹⁷ Рекли бисмо да је овим ријечима дат прави суд о односу господствујућег и "простог ума" унутар једног друштва у читавој једној хисторијској епохи.

2.

Смрт краља Твртка I значила је за босанску државу велики губитак. Везе оданости, послушности и вјерног служења које су некад Тврткову државу сједињавале, његовим одласком с хисторијске сцене нагло су олабиле. Већ дуго времена босанска држава није била изложена толикој опасности од напада споља и од избијања унутрашње кризе.¹⁸

12 Јиречек К., *Историја Срба*, Прва књига до 1537. године (*Политичка историја*), Београд 1952, 311 (Јиречек К., *Историја Срба I*); исти, *Историја Срба 2*, 341.

13 Богдановић Д., *Оживљавање немањинских традиција*, *Историја српског народа*, Друга књига, Доба борби за очување и обнову државе (1371 – 1537), Београд 1982, 8 – 9.

14 Исто, 9. нап. 8.

15 Јиречек К., *Историја Срба 1*, 311; Поповић В., *Источно питање*, *Историјски преглед око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Сарајево 1965, 23.

16 Марковић М., *Избор Косова*, НИН, бр. 2003, Београд, 21. мај 1989, 20.

17 Соловјев А., *Правни положај сељака у средњовековној Босни*, Преглед, св 6, књ. 2, Сарајево 1947, 250.

18 Ђирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 169 (Ђирковић С., *Историја Босне*).

Док је за Тврткове владавине превладавала снага краља, под његовим неодлучним и поводљивим насљедником Дабишом (1391 – 95) све јаче се афирмишу тројица великаша: Хрвоје Вукчић Хрватинић, Павле Раденовић и Сандаљ Хранић Косача. Велможе су ишле за краљем све док се нису осјетиле довољно јаким да своје велике феудалне баштине претворе у самосталне државице у којим ће њима припасти како пун износ земљишне ренте, тако и сви остали извори богатства који су остваривани развијањем робно-новчаног промета. Они у сабору босанске властеле одлучују о избору и смјењивању краљева, руководећи се при томе сваки својим личним интересима. То их доводи у оштре и дуготрајне међусобне сукобе, које су знали да искористе и Мађари и Турци.¹⁹

У овом декадентском периоду босанске прошлости на власти се јавља и једна жена. То је Јелена, жена краља Дабише, Тврткова насљедника. Слаба и неодлучна, она се одржала на власти три године (1395 – 98), пуштајући за то вријеме да се властела осили исто онако као раније српска, за владавине цара Уроша.²⁰

У тим босанским кризама, посредници су или Османлије или Мађари, којима властела, себична и љуто завађена, у души цинички, иде на руку. Босна се изметнула у феудалну анархију препуну самовоље, лакоумства и "недржавотворног" духа босанских велможа која прелази чак и нормалу феудалног 14. и 15. стољећа. Већег ругла, казује филозоф Владимир Дворниковић, "цела наша историја не позна. Да није поред духа времена играла при том улогу и разуларена индивидуалистичка динарска осиноност? Уистину, то би био слаб аргумент за државни смисао наших динараца. Раша и полет Немањића открише нам ипак нешто друго, супротно, бар до смрти Душанове."²¹ Само нам је то и Босна открила за владавине Стјепана II и поготово Твртка I.

За карактеристику тих мутних времена може послужити личност херцега Стефана. Суров и пријек, он је, ослањајући се на помоћ Османлија, ратовао с цијелим сусједством: с Млецима, с Павловићима, с Дубровником, с деспотом Ђурђем, па и с краљем Томашом, који му бијаше зет по кћери. Њега се никад није тицала општа ствар. У свему је тражио само свој интерес, понекад чак и ситне природе. И породицу је завадио. Као зрео човјек ушао је у авантуру с једном лијепог Фирентинком "donna Helisabeta" и изазвао против себе скоро цијелу фамилију.²²

Кад је сазнао да је српска држава пала и чуо да су Османлије, без обзира на његову вјерност, упале у његове земље и попалиле знаменити манастир Милешево, њему је тада постало јасно колики је "грех чинио крварећи се, ради мале добити, и трошећи своју снагу и својих хришћанских другова, да, у, одлучни час, ослабљен постане плен бесног освајача и прегажени црв. Али је крајње било касно."²³ Стари херцег који је од "ранијег пакосника све више постајао трагична личност историје, с болом вапи за последњу помоћ Босни и хришћанству."²⁴

При покушају да се оцрта личност, карактер и историјска улога херцега Стефана може се поћи и другим путем, тј. треба водити рачуна у којој су мјери особине које се Косачи приписују само његове, а не и одлука читавог друштва тога времена. Превртљивост, вјероломност, недо-

19 Ћоровић В., *Историја Босне*, 339; *Енциклопедија Југославије* 2, Издање и наклада лексикографског завода ФНРЈ, Загреб 1956, 42 (*Енциклопедија Југославије* 2); Ш и ш и ђ Ф., *Преглед повијести хрватског народа*, Загреб 1962, 217 (Ш и ш и ђ Ф., *Преглед*).

20 Ћоровић В., *Босна и Херцеговина*, 56.

21 Дворниковић В., *Борба идеја*, 53.

22 Ћоровић В., *Босна и Херцеговина*, 58; и с т и, *Историја Босне*, 479 – 480.

23 И с т и, *Босна и Херцеговина*, 58.

24 *Исто*, 58.

сљедност не могу уопште послужити за карактеризацију неке личности из босанске историје 15. стољећа, јер су то особине својствене сваком владаоцу и племићу тога времена.²⁵

У оцијени историјске улоге херцега Стефана у новијој историографији доминира осуда због служења Османлијама. Само, заборавља се да је то било вријеме у коме је Турска била сила на коју се морало итетако рачунати.

Не може се нијекати да је током већег дијела свога живота Стефан Вукчић био у dobrим односима с Портом и да је на тим односима градио своју политику. Али, који од његових савременика није то исто радио у неком раздобљу свог живота, само што је Стефан таквом политиком постигао успјехе.²⁶ И отуда произлази осуда његових оновременика. Повезивање с Турцима представљало је општи порок у који су западали сви када им је то било потребно, мада су се касније за те грјехе сви узајамно оптуживали.

Занимљив је у некој успоредби приклањања "царству земаљском" и политички живот Стефана Лазаревића распетог између османског и угарског притиска. Послије косовске битке Стефан је натјеран на сарадњу с Турцима и постаје значајан Бајазитов вазал. Када је изгледало да ће хришћанска војска, састављена од витезова из Француске, Енглеске, Њемачке и Угарске, под Жигмундовим водством побједити код Никопоља 1396. године, тада се, на османлијској страни, казује млади Ханс Шилтбергер из Минхена, који је од тог времена провео у турском и татарском ропству тридесет година, појави српски кнез Стефан, "појури право према краљевској застави па је обори доле."²⁷ У тој бици је учествовао "ако и не с вољом, а оно по нужди", казује његов биограф.²⁸ Разбијена хришћанска војска појури у највећем неред у ка Дунаву.

Османски владар Бајазит I, повезан женидбом с Оливером сестром Стефановом за владајућу династију у Србији, а у првом реду и у суштини због унутрашњих и спољних политичких разлога, одржавао је са кнезом Стефаном Лазаревићем пријатељске односе и прећутно био с њим у савезу у борби против крупног племства и своје и Лазаревићеве државе.²⁹ Српски кнез је још у времену из косовске битке, у којој је, изгледа, османска побједа била олакшана племићком недисциплиномом и отвореном побуном, очигледно потакнутом османлијском агитацијом међу српским племством, имао тешкоћа са својим велможама.³⁰

Стефан је након битке код Никопоља и рата у Босни, посјетио Бајазита I, који му је, према биографу Константину Филозофу, указао на корист пријатељства и савеза између њих двојице, на опасност која обојици владара пријети од крупних феудалаца, савјетујући му да, док је он, Бајазит жив, сатре и упокори своје "силпе", да уздигне на високе положаје "ниште од својих људи", да "клеветнике све низлочи", оцртавајући тим ријечима напрегнуто стање у османској земљи и методе своје борбе против нараслих амбиција крупног племства, тј. његово ослањање на ситно племство и плебејске слојеве.³¹ Османлијске велможе роваре против свог султана, критикујући његову балканску политику и, посебно, његово пријатељство према српском кнезу Стефа-

25 Ћирковић М.С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 270 (Ћирковић М.С., *Херцег Стефан*).

26 Исто, 270 – 271.

27 Јиречек К., *Историја Срба* 1, 334; *Историја Југославије*, Београд 1972, 94 (*Историја Југославије*).

28 *Историја Југославије*, 94.

29 Филиповић Н., *Принц Муса и шејх Bedredin*, Сарајево 1971, 15 (Филиповић Н., *Принц Муса*).

30 Исто, 17.

31 Исто, 17.

ну, што потврђују и турски извори. Бајазит је свакојако приказан: готово као исламски отпадник, човек пијаница, који је прихватио обичаје страног, хришћанског свијета, затим да фаворизује своје људе хришћанског поријекла и који се обрачунава са старим анадољским племством и наследио на муслиманску Анадолију.³²

Стефан је био уз Бајазита и у бици против Тамерлана код Ангоре 1402. године. На османлијској страни били су српски кнежеви са својим коњаницима оклопницима: браћа Стефан и Вук Лазаревић и њихови сестрићи Гргур и Ђурађ Бранковић. Борба се завршила потпуним поразом Бајазитове војске. Срби су се, и према свједочанству источних извора, јуначки држали на бојном пољу. Повлачили су се уз непрестану борбу у правцу Босфора. Једино је Гргур Бранковић био заробљен и касније откупљен.³³

Послије појаве Тамерлана деспот Стефан се ослободио османске власти и пристао је уз Жигмунда Луксембуршког. Успјело му је да придобије или уклони такмаце међу својим сродницима, те прикупи под своју власт области Лазаревића, Бранковића и Балшића. На тај се начин српска држава поново раширила од Дунава до Адрије код Бара.³⁴

Мада су султанови харачари са страхом гледали да се не замјере султану, они су готово увијек били спремни да се придруже свакој антитурској акцији, која би иоле давала изгледа на успјех, у нади да ће се ослободити тешког харачарског односа. У вријеме хришћанске акције 1443/1444. године, многи султанови вазали, од војводе Стефана Вукчића, до влашког кнеза, деспота Константина Палеолога и Карла II Токо, одбили су плаћање харача, надајући се успјесима западне војске. Али, последице пораза код Варне, сви су се морали поново поклонити Османлијама.³⁵

У погледу султанових освајачких намјера више није било илузија. То се најбоље види из изјаве херцег Стефана с почетка 1461. године, када је истакао да се "приближава време кад ће ме прождрати као и толике друге владоце и господаре, јер наше границе нису ни велике планине ни велике воде, не могу га својим богатством заситити нити му се својом силом одупрети."³⁶

3.

Сваки од владара или обласних господара је заједно с територијом наслеђивао и посљедице ранијих ратова: сукобе, неправде и увреде. Градила се патологија освете која се реализовала у првој погодной прилици, стварајући тако повода за нова непријатељства. Болест врха босанског друштва ишла је на руку Османлијама, који су је подстицали и подржавали.³⁷ Па, ипак, и у агонији државе, покушавају се превазићи супротности. Заједничка опасност од Турака довела је до измирења херцег Стефана са Томашовим наследником Стефаном Томашевићем (1461 – 1463).³⁸

32 Исто, 17 – 18.

33 Јиречек К., *Историја Срба* 1, 336.

34 Исто, 327.

35 Спремић М., *Турци и Балканско полуострво у 14. и 15. веку*, Југословенски историјски часопис 1 – 2, Београд 1966, 43; и с т и, *Турски трибутари у 14. и 15. веку*, Историјски гласник Друштва историчара СР Србије 1 – 2, Београд 1970, 55.

36 Ђирковић С., *Пад Босне и покушаји отпора турском освајању*, Историја српског народа, Друга књига, *Доба борби за обнову и очување државе (1371 – 1537)*, Београд 1982, 393 (Ђирковић С., *Пад Босне*).

37 Нилевић Б., *О босанско-турским односима до 1463. године*, Преглед, Часопис за друштвена питања, година LXXVI, Сарајево 1986, 424.

38 *Енциклопедија Југославије* 2, 44.

У пролеће 1462. године Босна је обновила везе с Угарском која јој је једино могла пружити стварну помоћ у случају турског напада. Већ тада се знало да је на Порти донесена одлука о освајању Босне. Краљ и херцег Стефан су тражили на све стране помоћ. Непрекидно су били у контакту с папом и он се трудио да у земљу упути што више крсташа и оружја и стално је имао своје легате на босанском двору. Преко Дубровника су Босанци водили преговоре и са Скендер-бегом који је међу тадашњим хришћанским владарима имао највише успјеха у ратовању с Турцима. Издејствована је чак код Венеције дозвола да пређе преко њених територија. Код херцега Стефана су боравили и посланици Фердинанда Арагонског, наслједника краља Алфонса, коме је херцег био вазал, али од њега се могло мало очекивати због унутрашњих ратова у јужноиталијанској краљевини. Венеција се у овом часу држала веома резервисано и на молбу за помоћ савјетовала да се краљ и херцег уздају у своје снаге и да се ослоне на угарског краља. Остали хришћански владари су учествовали само обећањима и тражили да прво регулишу своја несугласја, па да се тек онда окрену против Османлија.³⁹

Ипак, од Угарске преко Босне и млетачких посједа све до Албаније, створен је појас земаља спремних да се бране и одупру Османлијама. Међутим, тај с муком повезапи појас држава и области имао је и своје песигурпе дијелове и своје опште слабости, а највећу међу њима представљао је страх. Превладало је увјерење да се Турцима и не може стати на пут, јер су их њихови велики и брзи дотадашњи успјеси чинили непобједивим.⁴⁰ Отпорну снагу босапске државе слабило је, рекосмо и незадовољство сељака које су, по изјави младог босанског краља Стефана Томашевића Турци мамили обећавајући им слободу. На силу покрштене старјешине босанских крстјана биле су, такође, незадовољне режимом, упркос томе што се нови краљ трудио да их одобровољи и веже за себе.⁴¹

Превладавајући избор "царства земаљског", не само Босне него и оновременог Балкана, отворио је сва врата своје "првоточне" зграде османлијско-турској владавини на овим просторима.

39 Ђирковић С., *Историја Босне*, 325; исти, *Пад Босне*, 393.

40 Исти, *Пад Босне*, 393 – 394.

41 Исто, 394.

Борис Нилевић

A CONTRIBUTION TO THE CHARACTEROLOGY THE BOSNIAN MIDDLE AGES

Summary

Where is Bosnia with its medieval history in people's memory? Where have been its rulers (bans), feudal lords and kings? "During the time of Ban Kulin and good old days" is a popular saying which can be understood as a vague recollection of the old Bosnian history. Yet another poem and the story about "H/erceg Šćepan" (Duke Sjepan Kosača) and that will be all. How could it happen that their memory had been lost despite all their might and glory and the number of battles and bloodshed tragedies? The King Tvrtko, "the King of the Serbs, Bosnia and the Coast" remained present only on the parchments of paper. He has not been alive in the popular memory, not even as the Serbian ruler "Uroš the Weak".

According to papal information, the Bogumil Bosnia looked like "a desert and bushes, full of thorns and nettles, and it has become a nest of snakes". In this country heretics publicly practiced their religion in the same manner "Lamias give suck to their offsprings with bare breasts". All the country was far away from "a true religion", and its leanders were noblemen who had sought power in the most vulgar way. The people from Dubrovnik, who had looked at it with disgust, wrote in 1404, during the election of the Bosnian king, that "there had never been, since the beginning of the world, such a multitude of people who went around and got confused" as in the Bosnia of that age.

УДК 886.1/2(091)(497.15) "14/18"

БРАНКО ЛЕТИЋ

ХРВАТСКА КЊИЖЕВНА ТРАДИЦИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 15. ДО 19. ВЕКА

Културни оквири

О хрватској културној и књижевној традицији у Босни и Херцеговини је доста писано у историјским и књижевноисторијским радовима, краћим о појединачним питањима и синтетским студијама. О њој је било речи и у контексту матичне хрватске књижевности¹, посебно као о хрватској књижевности у крајевима под Турцима², а избори из Дивковићевих, Посиловићевих, Ластрићевих и Шитовићевих текстова, поред хрестоматија старије босанскохерцеговачке књижевности, нашли су места и у *Зборнику стихова и прозе* у едицији *Пет стољећа хрватске књижевности*.³

На основу свих тих радова о хрватској књижевној традицији у Босни и Херцеговини, посматраној засебно у назначеним оквирима или у контексту целокупне хрватске књижевности с освртом на један број најизразитијих представника, може се стећи представа о континуитету културног деловања католичке цркве, посебно фрањевачког реда, а у оквирима тога деловања и о континуитету књижевног стваралаштва у различитим облицима, садржајима, језицима и писмима. Истина, у том континуитету има и "празних" периода, као што је прелаз од средњовековне епохе чак у 17. век, када Дивковићевим делима на "словинском језику" и ћириличком писму, по мишљењу свих истраживача, започиње оригинална књижевност босанскохерцеговачких Хрвата. Због те велике празнине Борис Ћорић је сматрао да тај прелаз, "нагал" и "оштар", треба боље образложити у некој будућој студији.⁴

Историчари културе и уметности указују на дугу традицију деловања католичког свештенства на босанскохерцеговачком терену, узимајући за почетни датум године 1291,⁵ када је папа писмом наложио старешинама фрањеваца у Приморју да у област Соли и Усоре, на тражење српског краља Драгутина, упуте два фрањевца "у животу и онђењу прокушана, књижевним знањем снабђеним и језику босанског живља вјешта".⁶ Историчари Босне указују да су тек

1 Комбол Миховил, *Повијест хрватске књижевности до народног препорода*, Загреб, 1961; Франичевић, Швелец, Богишић, *Повијест хрватске књижевности*, књ. 3 (*Од ренесансе до просвјетитељства*), Либер-младост, Загреб, 1974.

2 Георгијевић Крешимир, *Хрватска књижевност од 16. до 18. стољећа у сјеверној Хрватској и Босни*, Матица Хрватска, Загреб, 1969.

3 *Зборник прозе 16. и 17. стољећа*, "Пет стољећа хрватске књижевности", Загреб, 1972, приредио Јакша Равлић; *Зборник стихова и прозе 18. стољећа*, исто издање, Загреб, 1973, приредио Рафо Богишић.

4 Ћорић Борис, *Скице за преглед хрватске књижевне традиције у Босни и Херцеговини до првог свјетског рата*, Годишњак Института за језик и књижевност у Сарајеву, X, Сарајево, 1981.

5 У мају 1991. организован је у Сарајеву и Научни скуп 700 година дјеловања фрањеваца у Босни.

6 Јеленић Јулијан, *Култура и босански фрањевци*, I, Сарајево, 1912, стр. 75.

оснивањем босанске викарије 1340. створени услови за подизање цркви и самостана у Босни, а тиме и интензивнији рад католичког свештенства, посебно после буле папе Урбана VI од 22. децембра 1378. године, "којом даје фрањевачкој викарији више повластица, а изградњу цркава подстиче тиме што вјерницима који саграде цркве од камена или дрвета обећава опроштење гријехова".⁷ Ипак, запаженије градње католичких богомоља и фрањевачких самостана остије се тек у време знатнијег развоја босанских градских насеља у другој половини 14. века, захваљујући материјалној помоћи дубровачких трговаца који су, по правилу, имали најзапаженију друштвену и економску улогу у њима. Стога није ни чудо што је највећи број оваквих објеката изграђен у средњој Босни и средњем Подрињу, где су и најразвијенија рударска, занатска и тржна насеља са знатним дубровачким колонијама. У неким од њих јављају се и по две цркве у том раном периоду. Конкретније вести о постојању појединих сакралних објеката у Босни садрже управо тестаменти дубровачких трговаца: у њима се први пут спомињу цркве у Сребреници 1403, Арнаутовићима код Високог (Миле) 1407, Сутјеској и Високом 1414, Зворнику 1426, Чегљу код Сребренице 1430, Олову 1436, Фојници 1442, те Кршеву, Бобовцу и Врандуку 1449. године.⁸

Поред дубровачких извора који бележе вести везане за дубровачке насеобине у Босни, и папски визитатори спомињу католичке цркве и самостане из предтурског периода у западној Босни и Херцеговини: у Ливну, Јајцу, Гламочу, Дријевима. Такође су последњи босански владари, "изразитије католички оријентисани",⁹ градили цркве по Босни. Повољне услове које је католичка црква имала у Босни последњих деценија босанске самосталности прекинуће долазак Турака и поред тога што су том приликом, чувеном Ахднамом из 1463, добила слободу исповедања католичке вере. Чим су Турци консолидовали своје позиције у Босни и усмерили своје оспажачке амбиције према западу, постао је положај хришћанског свештенства несношљивији, посебно католичког, које је сматрано за "експонат западне Европе".¹⁰ Фрањевачки самостани су постали "бесплатне гостионице"¹¹ турских одреда и трпели тешке болове и рушења. Јеленић наводи вести о рушењу многих цркви и самостана, или њиховом претварању у различите исламске објекте.¹²

Поред ових, били су дуготрајни и економски исцрпљујући сукоби с високим православним свештенством: оно је на основи повластица добијених од султана 1453. сматрало да има привилегије над свим становништвом у Босни, због чега је и од католика убијало црквене дажбине, а фрањевци су то право оспоравали на основу привилегија добијених 1463. године.¹³ Током 17. века ти спорови су се водили пред турским судовима у Босни и Цариграду, дипломатским и новчаним средствима у корумпираном судском систему, што је, поред других глоба и дажбина, доводило обе цркве у Босни до потпуног сиромаштва. Белешке једног фратра показују да су фрањевачки самостани у Босни 1679. дуговали по неколико хиљада империјала.¹⁴ Због тога се све више

7 Десанка Ковачевић—Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1978, стр. 282–3.

8 Исто, стр. 285.

9 Кајмаковић Здравко, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, "В. Маслеша", Сарајево, 1971, стр. 132.

10 Исто.

11 Фра Игнације Гавран, *Супутници босанске повијести (Седам стољећа дјеловања босанских фрањеваца)*, Свјетло ријечи, Сарајево, 1990, стр. 51.

12 Јеленић Ј., *Нав. дело*, стр. 110–111.

13 О сложеном односу између православног свештенства и босанских фрањеваца од 1463. до 1557, с потпуном литературом о том питању, видети рад Бориса Нилевића, *Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије*, "В. Маслеша", Сарајево, 1990, стр. 198–208; Уп. и Игнације Гавран, *Нав. дело*, поглавље *Потешкоће и прогон од стране православних владика*, стр. 53–55; и *Патње фрањеваца од стране православних владика*, стр. 82–83.

14 И. Гавран, *Нав. дело*, стр. 55–56.

обрађају Риму и западним хришћанским владарима за помоћ, истичући своју улогу "бедема хришћанства" пред навалом ислама (*antemulare cristianitatis*) и тешку судбину "у ждријелу невјерника". И тестаменти дубровачких трговаца пореклом из Босне, или послом везаним за трговачке колоније у Босни, Србији и Влашкој, показују како су некад чувени самостани босанских фрањеваца западали у све већу кризу током 17. века. У њима они "за спас" своје душе или "за откуп роба или робинице из турских или жидовских руку", под условом да су "свете католичке вере", што само потврђује јак противреформацијски дух у најширим слојевима, остављају црквама и самостанима у овим покрајинама честе, а понекад и знатне новчане прилоге, с назнаком да им помогну у њиховим "тешким невољама". Некада набрајају поименце самостане, с образложењем остављених завета, "јер су веле дужни", а некад само препоручују да се остављена средства утроше "где буде већа потреба".¹⁵ Најтеже невоље, међутим, доживљавали су босански фрањевци и католички народ у Босни у анархичним ратним временима, као после упада Еугена Савојског у Босну 1697. године, када су многе цркве порушене, а манастири опустели због бекства свештенства из Босне.¹⁶ Фрањевачке хронике сведоче о великим новчаним издацима и дуготрајним дипломатским мисијама код турских намесника у Босни и Турској ради обнављања пострадалих богомоља.

Због тога је делатност фрањеваца у Босни, а у оквирима њеним и писана књижевност, имала неравномерни развој од раних средњовековних почетака па до краја турског периода, пропраћен променама у темама и садржајима, језицима и писмима, с универзалним хришћанским и локалним босанским актуелностима.

Први период

Као што је већ указано, прве свештеничке мисије долазиле су у Босну из Приморја и Славоније, где је традиција западне хришћанске цркве била дужа и јача. Тако се и настанак првих црквених објеката у Босни доводи у везу с првим градским насељима у којима су водећу улогу имали трговци из западних, приморских крајева, понајвише из Дубровника, тако да је из тих крајева или преко њих из западне Европе допирао различити утицај у одећи, накиту, оружју, у грађењу кућа и цркви, њиховом уређењу, црквеном сликарству и црквеној књижи¹⁷, који се после пада Византије све више ширио на исток, у духовно стваралаштво припадника православне цркве. Управо проток различитих књига на латинском и словинском језику показује Босну као земљу на размеђи двеју култура, или, како су поједини истраживачи њене културе волели да је означе, као "крајњи исток према западу и крајњи запад према истоку".

Међутим, у почетку су морали мисионари католичке цркве да се прилагођавају културним приликама у Босни. Зато су у прве мисије упућивани они фрањевци који су добро знали "словински језик и ћирилично писмо", то јест "језик и писмо оних крајева". У средњовековној Босни, у владарској и феудалним канцеларијама, све књиге административне и пословне, трговачки уговори и тестаменти писани су ћирилицом. Зато су дубровачки трговци у Босни своје пословне књиге писали ћирилицом, па су их после у Дубровнику службеници Нотарије преводили "са словенског на латински" (*"de sclavo in latinum"*).¹⁸ Један странац 1439. сведочи "да се у Босни не употребљава уопште књижевни (латински) и италијански језик, ни латинско писмо као у другим земљама свијета".¹⁹ У неким исправама фрањевци се спомињу као писари ћирилских

15 Вид. Б. Летић, *Родољубље у дубровачкој књижевности 17. века*, "Свјетлост", Сарајево, 1982, стр. 54–59.

16 И. Гавран, *Нав. дело*, стр. 66–67.

17 Уп. Д. Ковачевић–Којић, *Нав. дело*, поглавља *Црквено градитељство и Материјална и духовна култура*, стр. 281–343; и З. Кајмаковић, *Нав. дело*.

18 Д. Ковачевић–Којић, *Нав. дело*, стр. 338.

19 Исто, стр. 337.

уговора у средњем веку, што уз примедбе папских мисионара из Италије да их треба обучавати латинском језику упућује на закључак да је домаће свештенство једино и било вично књижи на свом матерњем, словинском језику и ћириличном писму. Друге и другачије књиге у католичком културном кругу у почетку помињу се уз имена дошљака са запада, било световних људи или свештеника. За њих су добављане латинске књиге античких писаца, филозофа и савремених хуманиста, затим Библије и списи светог Бонавентуре и светог Лактација који се спомињу у инвентарима појединих трговаца.²⁰ Истина, у појединим инвентарима трговаца у Босни има помена и књига "in sclavo",²¹ али се из таквих уопштених забелешки не разазнају јесу ли писане у Босни или изван ње.

Према томе, први период деловања фрањеваца у Босни је у знаку "уезене књиге", било из Италије на латинском језику, било из приморских крајева на словинском језику,²² односно глагољском, латиничком или ћириличном писму, као приручна практична књига ученог страног, латинског, свештеноства или као књига скромније образованих и народу ближих домаћих фрањеваца. У тим релацијама имаће исходиште потоњи писци, на једној страни представници елитне, а на другој страни језиком и писмом народу примерене књижевности. Истина, представници те ране елитне књижевности на латинском језику потврдиће се тек изван Босне, што је, с обзиром на организацију манастирских школа, природу књиге и културни ниво уопште, и било једино могуће. Најпознатији, ако не и једини рани представник хуманистичке мисли из Босне је Јурај Драгишић (Georgius Benignus, 1450 – 1520), којег је Драгутин Прохаска сврстао у тзв. "емигрантску књижевност", с обзиром на то да је са седамнаест година отишао из Босне да се више у њу не врати, прво у Дубровник а потом у Италију, Француску и Енглеску, гдје је стекао углед чувеног хуманисте. Отуда, кад је реч о делима босанских фрањеваца на латинском језику, тематски везаним за Босну, догађаје и личности из њених оквира, аутора који су животом и радом у њеним територијалним или фрањевачким провинцијалним оквирима, могуће је говорити тек од 18. века, када се јавља изванредан број ексклузивнијих учењака образованих на теолошким студијама у Италији и посебно Угарској – они ће неговати латински прозни израз или ће повремено пропевати у класичној латинској манири, обично похвале и оде познатим и заслужним представницима свога реда.

Међутим, у првом периоду деловања елитизам латинског језика ни у првеном обреду ни у цркеној књижи није био најпогодније средство за ширење учења католичке цркве у необразованом становништву Босне и Херцеговине. Различита дела из теологије, реторике, права, историје, медицине познатих хришћанских ауторитета или првих фрањеваца из Италије у Босни била су приручна лектира ученог свештеноства и "уџбеници" у самостанским школама где је омладина подучавана читати, писати малословнице, те кршћански науку у латинском и словенском језику.²³ Најстарија књига писана "на хрватском језику, а латинским словима" по Јеленићу је *Рај душе* (Hortus animae), богослужбена књига псалма, јеванђеља и молитава на пергаменту (из 1567), коју приписује фрањевцу Босне Сребрене, а која је била својина самостана у Фојници. Мада у оскудном броју примерака и посредних вести о протоку књига међу католицима у Босни и шире у јужнословенском свету, може се створити приближна слика о природи књиге и њеној намени на босанскохерцеговачком терену пре појаве првих оригиналних писаца. На латинском или словенском језику, писана глагољцом, латиницом или ћирилицом, добављана из Италије или нашег

20 Исто, стр. 341.

21 Исто.

22 Такве књиге, обично *Мисали*, "messali centro in lingua serviona" продаване су на широком јужнословенском подручју. Уп. Бранислав Недељковић, *Неколико података о нашем језику из архива Дубровачке Републике*, Историјски часопис, 29/30 за 1982/83, стр. 104–105.

23 Јеленић Ј, *Нав дело*, стр. 210.

Приморја, она је увек имала практичну намену, верску за употребу у раду с верницима у цркви и изван ње и наставну за рад с питомцима у тринаест самостанских, школа колико их је било у Босни, како показује извештај једног визитатора из 1591. године.²⁴ Из тих школа и таквог фонда књига као лектире питомаца јавиће се први писци, босански фрањевци, који ће својим преводилачким, компилаторским и оригиналним штампарским радом настојати да изнађу путове и начине за примереније и популарније ширење верске књиге у народу. Тиме су створили и нову епоху у култури народа Босне и Херцеговине, с препознатљивим оновременим духовним, широким хришћанским струјањима и ужим, за оновремену Боспу, њену културну, верску и социјалну разноликост, специфичним карактеристикама.

Други период књижевног рада

Писано стваралаштво босанских фрањеваца 17. и 18. века је језиком, писмом и карактером у паку широког духовног покрета обновљене католичке цркве, чији је програм на концилу у Тренту, између осталог, усмерен па сузбијање реформације коптролом протестантских књига, на учвршћивање католичке вере у јужнословенским покрајинама пред снажним утицајем ислама и па стварање верске уније с православном црквом, како би се на истоку надокнадило у реформацији изгубљене западне територије. Истина, покрет реформације није непосредније захватио и Босну, мада је по намени књиге *Хорватом, Далматинцем, Бошњаком, Безјаком, Србљем и Булгаром* и она била у њеном програму, што, опет, потврђује и ангажовање двојице православних монаха из Босне, познавалаца "тамошњег језика", у протестантској штампарији у Ураху. Настојећи да сузбије могуће утицаје па том терену, Римска курија још крајем 16. века налагала својим емисарима у Босни да обрате пажњу па протестанте који по Илирику и Далмацији, тј. Босанској провинцији, шире књигу на словенском језику ("*anco in lingua schiavone et ciurilla*"). Исто тако, указивали су папски емисари да верски рад међу босанским католицима треба појачати, јер је тамо било масовније примање ислама.²⁵ Посебну вештину изискивало је пропагирање католицизма као "праве вере" међу православцима: требало је указати на заблуде шизматика у обредима и српској црквеној књизи радом ученијег католичког свештенства и употребом примереније верске књиге. У том циљу основани су у Италији Завод за ширење католичке вере (*Congregatio de propaganda fide*) и Колегиј за школовање питомаца за мисионарски рад међу Јужним Словенима. Уз то, припремана су издања потребних верских књига, због чега је, опет, "за пропаганду било врло битно питање стварања језика којим ће моћи дјеловати међу балканским Словенима, а нарочито код Срба".²⁶ Праксу реформатора да штампају књигу "свим словинскога језиком људем, најпрво Хорватом, Далматинцем, потом таксисе Бошљаком, Безјаком, Србљом и Булгаром"²⁷, католичка црква не само да је усвојила него је и дијалекатску различитост реформацијске књиге пастојала да сведе на један, најраширенији штокавски говор, јер римској пропаганди није било свеједно хоћели верске књиге штампати "на једном језику, дакле у једној наклади, или на више језика, дакле у више наклади, па према томе и знатно скупље. Стога се црква преко потчињених свешеника, мисионара и визитатора даје обавјештавати који би говор или дијалект нашег језика могао бити најприкладнији за ту функцију."²⁸ С обзиром на то да су папски мисионари по словенском свету слали извештаје о великом "русагу словинском" у коме сви "крстјани, Рашијани, Србљи, полу-вирици и Турци" (Кашић) говоре истим језиком, с разликама "само у изговору", истицана је потреба

24 Исто.

25 Радонић Јован, *Римска курија и југословенске земље*, Београд, САНУ, 1950, стр. 15.

26 Маријан Стојковић, *Римска папина протуреформација у јужнословенским земљама*, Наставни вјесник, XXII, Загреб, 1914, стр. 195.

27 Исто, стр. 185.

28 Швелец Фрањо, *Повијест хрватске књижевности*, 3, Нав. издање, стр. 179.

да се словински, тј. "нашки истумаче" различите побожне књиге "нека би свако могао разумети оно што се *шти* на латинском". Сви мисионари истичу да је "најраширенији" и "најразумљивији" у словинском језику "босански" (штокавски) говор који треба да буде основа за стварање једног "општег" језика, заједничког свим Словенима.²⁹ Као практични покушаји на остварењу те идеје јесу граматике и речници словинског језика напоредо с латинским и талијанским, и уопште филолошке расправе о језику "матерњем" и језику "бастардном" у Дубровнику крајем 17. и почетком 18. века.³⁰ У том смислу, надопуњаване су раније хуманистичке представе географске величине и историјске старине Словена историографским и песничким визијама "словенских народа" као "нације" у духу противреформацијских пропагирања јединства свих Словена почетком 17. века и ерудитним радом као "научним" историјским и језичким потврдама тог јединства крајем 17. и почетком 18. века. Дубровачки песници пишу песме о лепоти, богатству и распрострањености словинског језика "од Јадранског до Леденог мора", а поједини речници носе наслове у том духу, нпр. *Благо језика словинскога*. Босански фрањевци, од Дивковића, Анчића, Посиловића, Бандулавића, Папића, Матијевића, Маргитића, до Ластрића и потоњих писаца с краја 18. века, за своје пресводе и прераде побожних дела у насловима или обраћањима "штиоцу" редовно кажу да су пренесене из страних језика у "наш језик словински" (односно "наш језик илирски", кад је реч о писцима склоним хуманистичкој формулацији), при чему су неретко као синониме словинском (илирском) језику и штокавском дијалекту употребљавали и територијални назив "босански" ("у језик мој босански") и уже завичајне, као Анчић, "у језик мој думански", и сл. Али, народ коме намењују своја дела увек је код њих један јединствени "пук словински",³¹ односно "илирски", на широком подручју Провинције Босне Сребрне. Пошто су тој провинцији припадали, поред босанских, и фрањевци из Далмације, Славоније, Угарске и Влашке, нужно је долазило до језичких и литерарних прожимања њихових дела³², било због предложака које су користили, било због говорних разноликости у појединим граничним подручјима. Зато ће Стјепан Маргитић у предговору "штиоцу" своје *Исповијести крстјанске* рећи да је "босански" или "илирски" језик, раширен по многим краљевствима, "помијешао с различитим језицима ... како у Босни с језиком турским, о крај мора с италијанским" и да "у нашој Босни и у нашем језику сваки град има своје ријечи и изговарање особито". Његов пример показује да су верске књиге прилагођаване конкретној језичкој ситуацији и да су њихови писци водили рачуна о противреформацијски концептираној најпирој популаризацији оваквих књига.

Иако су добро запазили потребу проповедања и штампања пропагандне побожне литературе на словинском језику и штокавском дијалекту, мисионари папски изван Босне, попут Сплићанина Александра Комуловића и Пажанина Бартула Кашића, као људи образовани у Италији а пореклом с латиничког подручја, нису уочавали колику важност уз народни језик има и домаће ћирилично писмо за пропаганду "праве католичке вере" и то као традиционално писмо рукописне књиге свега становништва у Босни. "Српским словима, како ћирилицу називају Дивковић и други потоњи фрањевци, писано је, осим у Босни и у "хрватској под турском влашћу, Макарској, Пољци ... тј. на периферији турске царевине од Јадрана до Будима" (Т. Матић), о чему

29 Фрањо Фанцез, *Значај католичке обнове ("контрареформације") за стварање заједничке књижевне основице српскохрватске*, 3. међународни конгрес слависта, Збирка одговора на питања, No. 1, Београд, 1939.

30 Уп. Мирко Деановић, *Одрази талијанске академије "degli Arcadi" преко Јадрана*, Рад ЈАЗУ, књ. 248. и 250.

31 Видети *Рјечник хрватскога или српскога језика*, ЈАЗУ, 15. Загреб, 1956, стр. 589–592. с.в. "словински језик", "словински свијет".

32 Уп. Херта Кунa, *Хрестоматија старије босанске књижевности*, књ. 1, Свјетлост, Сарајево, 1974 (предговор); Дарија Габрић–Багарић, *Напомене о језику и дјелу Ивана Бандуловића*, Књижевни језик, Сарајево, 1986, књ. CV, св. 3–4, стр. 226–232.

сведоче и Рельковићеви стихови како се у Славонији некада "српски штило и српски писало". Стога није чудо што се и међу босанским фрањевцима током 17. века јавља више писаца који своја дела штампају ћирилицом, писмом које су, како то означава Маргитић, у Босни, Славонији и Угарској и "пастири знали", што значи да је било најпогодније за испуњавање тридентских одредби о широкој верској просвети. Сви фрањевци, и они који штампају своја дела ћирилицом и они који то чине латиницом, називају ћирилицу "нашим словима", с тим што се они који штампају латиницом туже на тешкоће које "за наш језик представљају латинска слова".³³ Иван Бандуловић ће у латиничком издању својих *Пиштола и еванђеља* (Мледи, 1613) рећи да је "веле мучно латинским словима наше словинске речи управ писати, и једро изговарати".³⁴ Занимљиво је да током 17. века напоре до излазе дела латиницом и ћирилицом: латиницом од стране хуманистички образовних и латинском елитизму склоних фрањеваца из Херцеговине и граничних подручја западне Босне, што се објашњава утицајем и далматинске књижевности³⁵, а ћирилицом од стране писаца из централне Босне, који своја дела намењују простом "пуку словинском". Зависно од тога шта се желело постићи и којој читалачкој публици су књиге биле намењене, било је ћириличких издања курзивним словима рукописне књиге и словима српске црквене књиге. Тако Матија Дивковић, "отац босанске књижевности", штампа своје прераде и преводе побожних текстова из латинске и талијанске литературе на домаћем писму које именује "српским словима", односно "словима нашега језика". Али, он истиче и посебност тих слова у односу на ћириличка слова штампане српске црквене књиге, кад у *Посвети читаоцу* каже: "Не будући штампане ни слова од нашега језика, ја мојијем рукама учиних свеколико изнова и из темеља свеколике слова". Дивковићева иновација је, дакле, у томе што је "учинио" слова према курзивној ћирилици којом се у Босни писало, оном писму за које ће потоњи Дивковићев слебденик, Стјепан Маргитић, рећи да га "знају пастири у Босни, Херцеговини, Далмацији, Угарској и другим земљама читати".

За разлику од Дивковића, Посиловића, Палића и Маргитића, који су своја дела штампали босанском варијантом ћирилице, Стјепан Матијевић Солињанин (око 1580–1654) штампао је у Риму 1630. свој *Исповиједаник* црквеном ћирилицом. Куна Херта то доводи у везу с чињеницом да је баш тада у руке Пропеганде доспела протестантска штампариа, што се мора узети у обзир и поред тога што ниједан босански фрањевац после њега није у тој штампарии штампао своје књиге за католичке свештенике. Међутим, Матијевић је с још тројицом фрањеваца те 1630. године упућен као мисионар у Трансилванију, где је и умро 1654. године, па је вероватно за ту мисију и штампао свој приручник црквеном ћирилицом, писмом које је у том подручју било уобичајено, како у рилописној, тако и штампаној књизи штампарии у Влашкој и Молдавији. Тих година у Пропеганди се много расправља о популаризацији верске књиге међу шиизматичима, па се као један од начина спомиње и штампа на црквенословенском, како шиизматичи не би показивали одбојност према њој.³⁶ Чак је предлагано да се неке од њих припишу православним свештеницима, ауторитетима у крајевима где је требало такву књигу ширити. У том смислу и Матијевићев превод с талијанског књиге *Confessionario Racolto dei dottori cattolici* Ђиролама Панормитана (Бепеџија, 1575) има за намену пропагирање уније међу шиизматичима, уз црквенословенски језик, прилагођен наслов: *Исповиједаник сабран из православних научитеља*.

33 Уп. К. Георгијевић, *Нав. дело*, стр. 161.

34 *Исто*

35 Х. Куна, *Нав. дело*, предговор *Хрватска књижевна традиција*.

36 Ј. Родонић, *Нав. дело*, стр. 125, 608 (1735. бискуп Дувна фра Павле Драгичевић из Фојнице одговара на питања Конгрегације да ли у Босни има свештеника римског закона који служе на црквенословенском, да ли православни свештеници знају тај језик боље и да ли је потребно да римокатолички свештеници знају црквено словенски да би помоћу црквенословенских књига могли уверити православне у њихове верске заблуде и превести их на католичку веру).

За Католичку пропаганду у Риму била су изузетно значајна питања језика на којем су обављани верски обреди и писма на коме су штампане верске књиге за припаднике обеју цркви међу Јужним Словенима. Пошто је имала циљ очувати своје вернике у католицизму, с обзиром на то да је у Босни било случајева преласка католика на ислам или православље, али и "полувице и пизматике" привући "правој вери", Пропаганда је настојала да у својим заводима школује питомце који ће указивати на погрешна учења и заблуде православних свепитеника, као и српске, а касније, у 18. веку и руске, црквене књиге у Далмацији и Босни.³⁷ С обзиром на то да су овакве књиге биле препрека за спровођење уније, мисионари су препоручивали Риму да се поједина њихова издања у Венецији обуставе док се не нађу редактори, познаваоци српске црквене књиге или православни свепитеници "склони" римској цркви, који би "погрешке исправили".³⁸ У том смислу, имао је половином 17. века Јурај Крижанић задатак да сачини "свеопшту библиотеку пизматика", у којој би проучио и "оповргао тврдње писаца источне цркве против Латина".³⁹ Да би се створили што повољнији услови за унију "католичких и православних Словена", мисионари раде на њиховом "духовном зближавању", а противреформацијски писци, у том циљу, "словенску прошлост приказују у светлу католицизма".⁴⁰ Још од раније су појединци, православни и католички монаси, испољавали јако осећање припадности једном народу, тумачећи у својим записима и списима долазак Турака као казну божју због "неслоге" и верског раскола. Та сродност се уочавала у мепавини градитељских и сликарских карактеристика православних и католичких цркви у заједничком "словинском" језику и ћириличком писму, затим у широком западном духовном и културном утицају после пада Византије. Али, тек с акцијом обновљене католичке цркве на заговарању уније цишу се историографске и песничке визије славне словеснке прошлости јужнословенских народа који "цић шизме" и "због гријеха наших" грцају у ропству турском, "худом" и "клетом". Римска курија обећава и конкретну помоћ православном свештенству у његовим устаничким намерама, ако "за спас своје душе" пригрли "католичку веру".⁴¹ Један од задатака папских емисара у јужнословенском свету и фрањеваца у Босни, као посебним папским поузданика, био је да "заблуделе пизматике упућују на стазе праве вере".⁴² Ауторитет српске православне цркве и њен оснивач, Свети Саво, истицан је у оновременим делима Ивана Томка Мрнавића и барског бискупа Андрије Змајевића као присталица римске цркве, "послушник Великог престола" и непријатељ православља.⁴³

У контексту овакве идеолошке борбе око верских питања настају дела "хрватске књижевности у Босни и Херцеговини".⁴⁴ У њој и Јеленић види подстицаје појави бројних писаца фрањеваца, њиховим преводима, прерадама и компликацијама побожних дела која су раније добављана са стране: "Босански фрањевци да истисну грчкоисточне и протестантске књиге из католичкога народа своје викарије, дадну се на књижевно поље, и то с таким успјехом, да су течевином знаности и умјетности куд и камо натрклили прву епоху свога опстанка у Босни и Херцеговини".⁴⁵ Исте поводе својим делима истичу и сами фрањевци. Анчић своје дело пише

37 Ј. Радонић, *Нав дело*, стр. 608.

38 Исто, на више места.

39 Исто, стр. 138.

40 Матија Мурко, *О претходницима илиризма*, Нова Европа, Загреб, 1921, књ. II, стр. 88.

41 Ј. Радонић, *Нав дело*, стр. 9.

42 Исто, стр. 15.

43 Исто, стр. 362.

44 Ј. Равлић, *Зборник прозе 16. и 17. столјећа*, Нав. издање, стр. 159.

45 Јеленић Ј, *Нав дело*, стр. 223.

против "махнитости херетика, незнања погана и јогунства шизматика", док Посиловић у својој књизи међу смртне грехе убраја "читање књига и писама лутерана и пријатељство с полувирицима".

Све што је писано у Босни од стране фрањеваца било је у знаку католичке противреформације, па отуда у том стваралаштву све до 19. века нема "профаних елемената". Разлог томе је што је према интенцијама Тридентског сабора требало "човјека вратити у средњовјековне облике мишљења",⁴⁶ а то је било могуће сталном критиком профане незнабожне књижевности и заговарањем "ћудородних" побожних дела. Том практичном циљу, с нескривеном утилитарном одредницом, често у наслову истакнутом, подређена су готово сва дела босанских фрањеваца. Зато сви своје преводне и прераде из латинског, талијанског или немачког језика упрошћавају и за неуки пук прилагођавају и језиком ("у мој босански језик") с тежиштем на заичајну лексичку ("мој босански језик" или "мој думански језик") и наративним поступком у кратким фабулативним целинама прилагођеним за преповеди у облицима "прилика", "зламења" и "чудеса" илустративним за различите хришћанске поуке у духу библијских "кроз причу казивања". Неки, као Матија Дивковић, те своје зборнике утилитарних хришћанских прича називају "бродилом пуном корисне робе", или, пак, самим насловима дела указује на њихову практичну намену. Зато се та дела најчешће и зову "науци крстјански" и "огледала духовна". У обраћањима "штиоцу" истиче се намера да та дела буду "велебогољубно говорење", "веле корисно", "за опомену од грјеха" или за "чинит добра" и "опомену од смрти". У уводу неких својих "прилика" Павле Папић каже да ће се у њима видети "принемило покарање" грешника, а на крају таквих фабула опет указује на разлоге њиховом приповедању: "научите одакле".

И литерарно, естетско, често је као и утилитарно назначавано у насловима ("наслађење духовно") или се подразумевало под "велеугодним" и "слатким говорењем" оваквих поучних прича, при чему су очљива угледања на народно усмено стваралаштво и класичну књижевност, али са специфичним односом према њима.

Однос према народној и класичној књижевности

Усмерена на јачање религиозног погледа на свет, противреформација је критиковала све облике профане књижевности, а посебно ренесансну љубавну поезију и веселу комедију. У свом приручнику за исповед Кашић међу смртне грехе убраја "писање, читање, преписивање или било какво ћутјење пјесама од љубави и казалишта које приказује свјетовне теме". Испуњавајући исти задатак, босански фрањевци су од почетка осуђивали усмено народно песništво и неке фолклорне облике, коло и сијело на пример, као изразе профаног стваралаштва које побуђује на грех и чулност. Стјепан Матијевић у "смртне грјехе" убраја "чинити пјесме од љубави, танцати, тамбурати и попијевати", Папић "игру, пјесму и забаву", а Шитовић свјетовност народних епских песама. "Ти пиваш и слушаш писне од Краљевића Марка, Мусе Арбанаса, Реље Бошњанина, од војске, јунаштва, краља, капитани и остали; такођер, липоте дивојке, од рујног вина и од осталих бескористних писана". Такав критички однос према народној књижевности као изразу народног живота и народне духовности утицао је на слабији развој неких облика писане и усмене књижевности у католичком културном кругу, посебно оних које су службени црквени обред и црквена поезија потиснули или искоренили.

С друге стране, необразована сељачка публика којој су намењивали своја побожна дела наметала је потребу да јој се она прилагоде језиком, лексиком, писмом и приповедачким поступком. Дивковић то истиче уопштеном наменом "пуку словинском" а Стјепан Маргитић шире експлицира: "Ово је дакле наука за убоге од наука, ово није високо говорење, ни другим слови и

језиком кога не умијеш". Књижевни историчари указују да су се они и приповедачким поступком највише приближили усеном народном приповедачу. Зато су њихова дела и била популарна у народу да су на проповедима допуњавали свештенике ако би нешто из Дивковићевих текстова пропустили, док су Маргитићев молитвеник називали интимније "Стјепанушом". Своје утилитарне приче Дивковић назива "чудесима", "приликама" и "зламењима" што указује на функционисање маште и фантастике у њима, као и на морални и верски смисао због којег су испричане ("прилика", "зламење", тј. значење), а те његове облике "прилика" као "примара" за врлине и поруке опонашају Павле Посиловић, Павле Папић и други. У њиховим текстовима превладавају приповедачке формуле "у дни оне", "у једном мјесту", "један човјек", "једанпут" и тзв. приповедачко време у облицима "бјеше", "бијаше" с комбиновањем других глаголских облика ради постизања приповедачке живости и сликовитости.⁴⁷ Ослањање на поступак усеног приповедача уочљиво је и из њихових позивања на "причаоце старе" и не баш ретких назнака "скажује се". У настојању да се богољубна штива што више приближе простом народу, поједини фрањевци су, као Ловро Шитовић, певали своје моралнодидактичке садржаје у десетерцу, форми уобичајеног усеног народног казивања различитих еписких садржаја. Занимљиво је и то да су жестоке критике упућиване предмету народне поезије, ласцивном, чулном, бекријашком или напросто световном, док су десетерачка форма и њен стилски клише кориштени као "униформа" новом, побожном садржају.

Сличан је поступак уочљив и према класичном наслеђу. Сви познати писци фрањевци су током школовања у Италији или Угарској, а потом и у манастирским библиотекама у Босни били у прилици да се сусрећу са различитим делима и класичних песника, историографа, филозофа које је претходна хуманистичка епоха афирмисала а прихватила генерација ренесансних песника. Истина, однос према њима и њиховом учењу био је од почетка 17. века условљен акцијом противрформације. "Представници тзв. католичке обнове одбацивали су ренесансни поглед на свијет јер је он сувише подсјећао на овоземаљски живот и уживање у њему; али како једном усвојене тековине више није било могуће уништити, требало их је реформирати, требало им је одузети њихову свјетовну душу и навући на калупе црквене пропаганде".⁴⁸ Отуда је доста тзв. "хуманистичког пртљага" код босанских фрањеваца, посебно код оних који су желели да се својом лектиром и својим списима испоље као учени људи, ексклузивни интелектуалци, латинисти, или, пак, да својим "приликама" и фабулама, ради јачег дидактичког ефекта, дају итисак истинитог догађаја, чак документа. Из разних побуда они, дакле, своје илустративне фабуле започињу стереотипним "штије се" ("шти се"), "штије се у ники књига" или конкретније, навођењем извора као сведока: "пише Плинио", "Саламун рече", "штије се у Ижопу", "говори Тулио", "говори Катон", "Платон говори", "Шократ говори", "Аришотел" итд., али и "каже свети Аугустин", итд. Осим позивања на класичне ауторитете, понајчешће на Платона, Аристотела или Сократа, те песнике Омира или Вергилија као сведоке о неким догађајима или некој личности, предмету проповеди као примеру "врлине" коју треба следити или "порока" којег се треба клонити, помињу се и личности из класичне литературе и митологије и историје. Посебно је био популаран лик Александра Македонског, вероватно због романа преписиваног и читаног у средњовековној Босни, али сада у хришћанској "прилици", како "господар земље од истока до запада хоће бити у два лакта земље укупан". Чувени љубавни парови класичне литературе, Хелена-Парис и Клеопатра – Марко Антоније били су згодни за прозне и стиховане (Шитовић) илустрације грешника осуђених на паклене муке. Према томе, класика је у побожним делима босанских фрањеваца, углавном у проповедном облику беседа, присутна са средњовековним баластом, односно "у калупима црквене пропаганде"; цитирају се историчари, песници, говорници, фило-

47 Уп. Дарија Габрић–Багарић, *Језик Ивана Бандуловића*, "Свјетлост", Сарајево, 198.

48 Ф. Швелец, *Нав. дело*, стр. 223.

зофи као "докази" првенства хришћанских принципа, аскезе, вере, исповести итд. У таквом облику и тим путем класика је допирала у народ, живела у њему везана за различите мотиве и као таква постојала органски део његове духовности, његовог прозног и стихованог усменог стваралаштва.

Мада су дела босанских фрањеваца од почетка до 19. века у највећем броју преводи и прераде хришћанских дела с латинског, италијанског или немачког, што су сами у фронтисписима назначавали формулацијом "принесено у наш језик словински", или "у наш језик илирски", она су доприносила *интернационализацији* књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, његовом духовном, стилском и језичком прожимању с писаним и усменим, домаћим и страним књижевним традицијама. Према изворима они се понашају различито: као *антологичари* који бирају оне садржаје који ће најбоље илустровати хришћанске врлине; као *тумачи* утилитарних порука преузетих текстова ("страшна је, чудновата и страшива слиедујућа прилика"; "ова згода ... у њој бо се види принемило покарање божије ..." итд); као *имитатори* који у духу извора праве интерполације, проширења а местимично и скраћења оригиналног текста, зависно од потребе њиховог прилагођавања домаћем културном нивоу и духовном контексту; као језички *редактори* у избору "лексики адекватне богољубном предмету", односно лексики прикладне одређеном говорном подручју, ијекавском, икавском или подручју на коме се мешају речи "босанске" с речима "талијанским" или "турским"; на крају и као *синтетичари* писаних страних извора и домаће усмене књижевне праксе.

У том послу они су, дакле, у токовима хуманистичког ренесансног схватања књижевног рада као *опонашања*, па и дословног понављања узрока, при чему *оригиналност* подразумевају у "словинској", односно "илирској" језичкој "приобуци", коју књижевни историчари уочавају, од писца до писца, у вештини да "непосредно и занимљиво" испричају преузети темат, да остваре "реалистичан приказ могућег догађаја", "искреност емоција" или да дају "луцидна запажања о природи људској", те да у дочаравању преузетих прича испоље "лични став", "ученост", "инвентивност", "елоквенцију". Такође је уочавана и стварна слика средине у којој писац својим тенденциозним приповедањем интервенише показујући уз "хришћански став" и "јако родољубље" и везаност за домаћу традицију.⁴⁹

Иако су, углавном, усмерепи на сам текст као материјал за проповеди и поуке, понеки фрањевачки писац даје и експлицитне елементе своје "поетике", свакако према узорима из сопствене лектире. Тако Матија Дивковић воли хуманистичку метафору "брода" за своје књижевно дело, а термином "*плавница*" пуна корисне робе у порату", којим означава природу текстова у књижи, упућује на Марулићеву *Јудиту* (1501) као непосреднију лектуру. С друге стране, Стјепан Матијевић Солињанин у својој *Исповиједи крстјанској*, штампаној 1630. у Риму за потребе мисионарског рада у Трансилванији, уз пазнаку "из православних научитеља", у фронтиспису има у обраћању "штиоцу" елементе формуле скрушених преписивача православних монаха, како у истицању скромности ("труд ови мој премда убах мао...") и слабих снага ("помањкањем моје слабости") да књигу изда "на свјетло" без словних и језичких погрешки тако и у завршној клаузули молбе за исправку и опрост: "молим те разумом и добротом твојом поисправи и поначини, споменувши се да човјек јесам грешник и подложен немоћи како и остали".

Већ практичне намене оваквијх дела да буду приручна књига свештеника за проповеди, исповеди и различите поуке, као и јаче ослањање на изворе у развијенијим књижевностима, посебно талијанској, условљавале су противреформацијске прозне и стиховане књижевне облике.

49 Уп. коментаре Х. Куне уз избор текстова у *Хрестоматији старије босанске књижевности*, нав. изд.

"Уместо праве књижевности, списатељи католичке обнове засипали су читаоце 'либарцима од дјевства' и 'науцима крстјанским', коментарима покајничких псалама, 'розаријима причисте Дјевце' и 'науцима којим се има обслуживат у говорењу од мисе'"⁵⁰

Стихови

Већ и летимичан преглед писаних текстова босанских фрањевца до 19. века показује превласт прозе над стиховима, што је на једној страни доказ о природи најстарије књижевне традиције у Босни и Херцеговини уопште, а на другој можда и последица противреформацијског критичког става према профаном песништву, односно сведености стихова само на побожно духовно песништво. Заправо, писаца који су претежно или искључиво писали побожне стихове нема у Босни све до пред крај 18. века, до збирке "духовних пјесама" Вице Вицића Фојничанина (1734–1796) посвећених свецима, што се објашњава његовим музичким образовањем, те писањем и компоновањем за црквени хор у Фојници којим је руководио десет година. Истина, готово сви фрањевци су уз своје прозне проповеди и поучне фабуле доносили и "верше", углавном преводне и прераде из "латинских књига", некад као побожну и дидактичку стиховану верзију прозног текста, а некад као репертоар побожних несама за црквени обред. И "отац босанске књижевности" Матија Дивковић се окушао стиховима посвећеним Блаженој Дивици Марији (*Плач Бл. дивце Марије*), његовој омиљеној јунакињи "прилика и чудеса", те *Вершима Абрамовим* и *Вершима свете Катарине*, обимом скромним а метром и римом невештим адаптацијама Ветрановићевих и глагољских "приказања". Они су више културноисторијски податак о његовој лектури, склоности старим хришћанским облицима "плачева" и "приказања", усамљеном покушају на црквеној драми у Босни. Дивковићев слебеник Павле Посиловић је своја дела *Наслађење духовно* (Млеци, 1639) и *Цвијет крипости* (Млеци, 1647), како Јеленић каже, "засладио" богољубним стиховима посвећеним Богородици. Слично њему и Стјепан Маргитић у додатку своје *Исповиједи крстјанске* (Млеци, 1701) штампа читав ренертоар стихованих "религиозно-митских фабула".

Под утицајем епске народне песме испевана је крајем 17. века једина световна песма, полемички интонирана против православног патријарха због његових настојања да убере дажбине од католика па и фрањевачког свештенства. С обзиром на то да је епископ десетерац постајао све популарнији стих, испевао је Ловро Шитовић и 1727. године у Млецима штампао, своју *Писну од пакла*, указујући да у том стиху треба певати побожне а не световне садржаје. Његов пример следиће неки босански фрањевци, углавном они који су живели и радили у далматинским местима где су током 18. века више певане десетерачке и осмерачке духовне песме. Такав је случај с Јеронимом Филиповићем који је само рођен у Рами (1688), док је читав живот провео у Италији и Далмацији, па би по Прохаскиним критеријима припадао тзв. "босанској књижевности у емиграцији". Он је у Млецима 1759. штампао *Скуп писних богољубних*. Сличан случај је и с Мостарцем Маријаном Лекушићем, наставником у фрањевачким школама у Сплиту и Шибенику, који је својим *Богољубним размишљањима* додао гундулићевски интониране стихове о смрти "ку не може нитко утећи", у ствари парафразе његових барокних слика које упућују на то да их је певао имајући пред очима *Сузе сина разметнога*:

50 Мирослав Пантић, *Мавро Орбин – живот и рад*, предговор књизи, М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, СКЗ, 1968, стр. 12.

*Она краљем господује
и под ноге власти тлачи,
она сама свуд војује
и гди кога хита – свлачи.*

*Она бане и херцеге
и кнезове и властеле
поваљује под бетеге
старе, младе, сваке феле.*

Према томе, стиховано стваралаштво босанских фрањеваца до 19. века било да је препевано или по препознатљивим узорима певано, с изузетком полемичке песме против шизматичког "паћаре", искључиво је побожног карактера, како у слављењу Богородице и хришћанских светитеља, најчешће песмама прилагођеним за хорско певање у црквама, тако и морализаторским опомињањем на овоземаљске пороке или упућивањем на хришћанске врлине. Иако је од стране истраживача, културних и књижевних историчара, оно оцењено као обимом и уметничким дометом скромно и, углавном, неоригинално, с изузетком покоје сугестивније слике, занимљивог мотива⁵¹ или испоњења "локалног патриотизма" (Вице Видић), оно је одиграло одређену улогу у католичком културном кругу као замена певању "ззорних" световних тема. Многе од побожних песама, попут "Спаси краљице", постојале су "народне", певањем изван цркве и црквених обреда.⁵²

Проза

Прозни облик у стваралаштву босанских фрањеваца је далеко заступљенији већ и због тога што је био погоднији за филозофске хришћанске расправе, историографске хроничарске записе, црквено беседништво и различите поучне хришћанске приче. Намене на углавном за практичне потребе католичког свештенства у раду с верницима, при томе саображена задацима које је таквим делима поставила противреформација, дела босанских фрањеваца су доживљавала више издања ћириличких, латиничких и на латинском језику, али је било и оних писаних за интерну употребу, као што су нпр. манастирске хронике које су остајале у рукопису до новијих дана. Иако су по намени најчешће практичне књиге које по својој природи не улазе директније у "књижевне облике", не могу се порећи у њима "литерарни елементи" у виду интернационалних мотива, поетских слика, реалистичких и фантастичних описа, разних стилских обрта преузетих из класичне, средњовековне, ренесансне и усмене књижевне традиције. Сва кориштена искуства из лектире имала су задатак да "засладе" поучне садржаје, па их зато понекад и називају "наслађењима духовним", настојећи да тај циљ постигну "слатким говорењем" или "анђеоским језиком". Отуда је много стилизованих реторских фрагмената, не само у проповедним облицима него и уметнутих у изразито наративне целине, као што су "прилике" или "чудеса". Најчешће се поучне фабуле завршавају реторским обраћањем проповедника слушаоцима, с циљем да нагласи приче као "параболе" или "алегорије": "О крстјанине, о крстјанко...", "нут види", "нут процини" итд. Очигледно је да оваквим стилским реторским ефектима није обраћена пажња само на верску и моралну поуку, него и успостављана присност приповедача, проповедника са слушаоцима. У томе су нарочито бити успешни "народни писци" Дивковић и његов следбеник Маргитић, умевши да упрошћеним фабулама, "слатким говорењем" и лексиком прикладном "убогим од наука", формулама његовог усменог саобраћања придобију пажњу и поверење својих верника. Маргитићева

51 О карактеристикама духовног песништва, истина у збиркама 19. столећа, видети рад Дивне Зечевић, *Књижевно-поучне бинарне опозиције набожне осјећајности у тисканим пјесма-рицама 19. столећа за католички пук*. Зборник Матице српске, XXXV/1987, св. 3, стр. 457-503.

52 Уп. Грго Мартић, *Босанскохерцеговачка књижевност*, Српски народни лист, 9/1844, бр. 13.

"фала блаженој дивизи Марији" у збирци *Фала од свети* (Млеци, 1708) има реторски искићен топос "скромности" о немоћи да јој изрази достојну похвалу: "Да се исти језик у перо окрене, ријечи у црнло, глас у свитлост, ајер који нас је обастрео у књигу бијелу, али да је језик анђеоски, да је дух пророчански, да је говорење апоштолско, свеби се ово отило, *још би мало било исказати* навиштење чудновито бд. "Марије, и ужећи љубављу срца људска". Овакви реторски усклици "нсизрецивом" су остављали трага у свести верника да би касније послужили као формула народном певачу за сасвим другачија осећања, нпр. неисказивих љубавних јада. Отуда није чудо што је уз Дивковића, народног приповедача, Маргитић био најомиљенији фрањевачки писац у народу.

У свој досадашњој литератури о књижевном стваралаштву босанских фрањеваца наглашен је њен компилаторски карактер, с обзиром на преузете садржаје из дела црквених ауторитета и назначавана умешаност напних прерађивача да за своју публику изаберу прикладна штива и да их на згодан начин њој предоче. Поједине прераде показују да су наши писци и у том послу умели да остваре "аутентичан израз" и да дидактично црквено беседништво, као најчешћи облик, освеже опробаним поступцима нашег усменог уметника: лаком нарацијом, препознатљивим обртима народног песника или приповедача, чистим народним десетерцем, пословичним казивањем, итд. Ти облици народне уметности били су погодни за изрицање побожног, дидактичког садржаја намењеног слушаоцима ниског културног нивоа и ограничене моћи рецепције, по правилу сљазима и необразованом пуку. Тако су Христову науку "кроз приче казивали", како је то још у Јеванђељима формулисано, а зависно од садржаја кориштени су различити литерарни облици: за фантастична дела Богородице облици "чудеса" и "прилика", на пример, а за конкретнији дидактички материјал *Науци крстјански*, *Огледала духовна*, *Цвитови од крпости*, *Писни од пакла* или разне "љекаруше". Њихова књижевна вредност првенствено је зависила од "талента" појединих писаца, од њихове умешности да постигну занимљиво казивање и изазову доживљај код слушаца, односно да течно просветарски поучавају, или, пак, отворено морализирају.

Бранко Летић

THE CROATIAN LITERARY TRADITION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM FIFTEENTH TO NINETEENTH CENTURY

Summary

Until Nineteenth Century the Croatian literary tradition in Bosnia and Herzegovina developed within the Roman Catholic Church. In the beginning it was characterized by the imported literature written in Latin for the foreigners in urban settlements and for the educated clergy, so the native educated people were more of an exception, such as Jurij Dragišić (Georgius Benignus, Srebrenica, Bosnia, 1450 – Barletta, Italy, (1520). Dragišić spent his lifetime and gained his glory outside Bosnia. In Seventeenth century the Croatian literature in Bosnia and Herzegovina was marked by the native Franciscan monks with their works written in popular, "Slavonic" or "Illyric" language and on Cyrillic or Latin alphabets. The revitalized Roman Catholic Church instigated printing of various adaptations and translations of religious works intended for the clergy's practical use. The Church hoped to strengthen and spread its influence among the Southern Slavs through these books. Numerous Franciscans emerged as translators, adapters or writers of original works (Marija Divković, Pavle Posilović, Ivan Ančić, Ivan Bandulović, Stjepan Matijević, Stjepan Margitić Jajčanin, Filip Lastrić, Lavro Šitović and others), who left a mark not only on the literary activities of the time, but on the overall cultural work in Bosnia till the end of the Nineteenth Century.

УДК 92(093.2) Старчевић, А.

СОЊА МИШКОВИЋ

НЕПОЗНАТИ ДОКУМЕНТ О АНТИ СТАРЧЕВИЋУ¹

Увијек постоје реални разлози за сумњу у могућност сагледавања филозофског и идеолошког устројства Анте Старчевића, поготово ако се оно покуша расвијетлити на основу само једног документа. Међутим, прави је изазов упустити се у такав подухват, издвојити макар један исјечак из мисаоног система тако комплексне и контраверзне личности, која је била приморана да стално успоставља властиту предочбу збиље наспрам конвенционалне, премда такав чин ризикује површност и недореченост. Разумијевање Старчевићеве интелектуалне бити отежано је, при томе, и његовим опирањем прецизном одређењу, његовим отпором духовном окружењу, друштвеној стварности и потребама средине у којој је обитовао. Треба, ипак, имати у виду његову жељу за измјеном датости, да је своја начела настојао да уклопи у критички и досљедан вриједносни систем, превратнички у смислу борбе за другачији државни поредак и да је тај систем мијењан у зависности од постигнутих, стварних резултата и њихових посљедица очитованих на степену "претварања праксе у облик дјелатности изолираног индивидуума – у етику".² Та етика садржавала је толико упорности и непопустљивости да ју је могуће објаснити само емоционалним склопом у коме се потреба за оправдавањем прожимала с огорчењем и потребом да се свети и себи и свијету око себе. Осим тога, у тумачењу документа о коме је ријеч, Старчевићевог писменог рада с натјечања за мјесто професора филозофије на Краљевској академији у Загребу, датираног 21. јуном 1849, осим историјске позорнице – околине несклоне стоику – не би требало заборавити ни аристотеловску мисао о значају мјеста и времена као вриједносних одредница представе у којој је главни протагониста истовремено и трагична и комична фигура.

Тако је средину 19. стољећа, вријеме у коме је настала Старчевићева филозофска расправа, могуће дефинисати превратном, јер је поред основног, правилима утврђеног начина јавног дјеловања нудила појединцу могућност другачијег понашања, у зависности од индивидуалних одређељена и склоности, интелектуалних и моралних ставова, убјеђења и идеала. Окончавши школовање, обиљежено тим бурним друштвеним, политичким и духовним превирањима, Старчевић се одушевљавао идејама илирских препородитеља, страначким сукобима и отпором мађаризацији политичког и културног живота, као и цензури провођеној у циљу онемогућавања утицаја хрватског интелектуалног језгра које је подстицало нарастање националне свијести и стварање жаришта родољубља.³ Свака активност означена илирским именом била је окарактерисана од стране власти као велеиздајничка и опасна по темеље Царства,⁴ због чега је млада хрватска интелигенција улогу "судије времена" додијелила сфери културе, првенствено пјесништву, које је окрепљење тражило у романтичном заносу и идеалима прошлости, не водећи рачуна о научним

1 Документ ми је уступљен љубазношћу проф. Милорада Екмечића

2 Ђерђ Јукач, пог.в. Милан Кангрга, *Размишљања о етици*, Praxis, Загреб, 1970, стр. 5.

3 Фердо Гестрин, Василије Мелик, *Историја Словенаца. Од краја осамнаестог стољећа до 1918*, Сарајево, 1979, стр. 20.

4 Фердо Шишић, *Хрватска повијест. Од године 1790. до године 1847*, трећи дјео, Загреб, 1913, стр. 63.

постулатима. На тај начин је пјесништво крчило пут до истомишљеника и ширило круг покло-ника народног препорода. Старчевић је 1845–1848. године поезијом у славу бана Јелачића, една-кости, слоге и славенства, прожетом родољубљем и реторички писаном, чак и дубровачким нарјечјем, активно учествовао у хрватском културном покрету и занесен таквим догађајима и визијом будућности јасно оцртавао основну линију борбе коју ће, промјењивим методама и интелектуалним и емоционалним основама, водити у име свог народа.

Једна од карактеристика тадашњег хрватског друштва је и присуство националног плем-ства, од којих су неки били противници препородног покрета и носиоци идеје о нацији као заједници владајућег staleжа, која је своје стечене позиције бранила штићењем муниципалних права. Ново хрватско грађанство у фази успона и освајања простора у друштву борило се културним дјеловањем интелигенције, одгајане у окриљу цркве, чија је управа била доминантна над основним, средњим и високим школством.⁵ Ни Старчевић није био изузетак, пошто је најприје школовац, по замисли свога стрица Шиме Старчевића, у Смилану код жупника Јосе Влатковића, који га је упутио у Загреб (1839), гдје је извјесно вријеме провео у сјеменишту, а одатле је године 1845, по одлуци сењског бискупа Мирка Ожеговића, отишао у пештанско сјемениште, у коме је учио филозофију и историју и већ се тада разликовао од осталих другова и "...скоро заиста осталима богословима чудаком (морао се – оп.а.) чинити клерик који ауторитетом признаје само своју спознају".⁶

Слом револуције 1848. и побједа реакције огорчили су Старчевића до те мјере да су му Јелачић и свештеничка мантија, младалачки идеали и људи око њега постали страни и далеки, те је напустио пештанску богословију, цркву која је осјетила да под налетом демократских идеја и либералних струјања губи примат у друштву, а формално је то и осјетила губитком посједа током револуције. Католичка црква је, стога, била принуђена да у свом окриљу толерише посебни покрет, тзв. либерални католицизам који је преузео улогу помирителја нових идеја и традицио-налног црквеног учења о непромјењивости свијета и односа у њему и тиме ублажи став цркве према илирском покрету, предводнику духовних кретања.⁷ Вјероватно и сам присталица либе-ралног католицизма Анте Старчевић се нашао у процјелу – пропању револуције осуђено је настојање помирења класичне теолошке доктрине с идејом демократског народног суверенитета. Нова реакционарна идеологија католичке цркве почела се изграђивати преко католичких конгре-са и папских енциклика, а провођења је путем црквених установа и институција.

Могућност изласка из хаотичне ситуације указала се за Старчевића средином 1849. године. Наиме, због револуционарних збивања, па Краљевској академији знапости у Загребу обустављена је настава, а дотадашњи професор филозофије, Стјепан Мојзес "свјесни Словак, склон Хрватима ... који је у 30–им годинама својом јавном и тајном дјелатношћу несумњиво посвједочио своје дубоке симпатије за препородни покрет"⁸ и либерална струјања, постао је загребачки каноник. За упражњено професорско мјесто на Академији Старчевић се, међутим, безуспјешно натјецао. Упркос обраћању за помоћ Штросмајеру,⁹ подршци угледника попут Мажурапића¹⁰ и одлично положеном испиту, интервенцијом И. Кукуљевића, бана Јелачића, бискупа Ожеговића и самог Мојзеса, с којим се сукобио још на матурском испиту, Старчевић је био онемогућен у намери да

5 Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, том 1, Београд, 1989, стр. 442.

6 Јосип Хорват, *Анте Старчевић, културно–повијесна слика*, Загреб, 1940, стр. 85–86.

7 Милорад Екмечић, *нав. дјело*, том 1, стр. 359.

8 Јарослав Шидак, „*Regia Scientiarum Academia, Споменица у поводу прославе 300–годишњице Свеучилишта у Загребу*“, Загреб, 1969, стр. 57, 65.

9 Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, Београд, 1967, стр. 301–302.

10 Јосип Матасовић, пог. в. Имбро Игњатијевић–Ткалац, *Успомене из младости у Хрватској*, Београд, 1921, стр. 91.

добиле мјесто на катедри за филозофију.¹¹ Неочекиван отпор свештеничког staleжа па чак и неких бивших илираца овом именовању, страх од радикализма и увјерење да би "таков човјек био погибљив за интерес државе на таковој столици",¹² обесхрабрујуће је дјеловало на Старчевића, ког је скидање свештеничке одоре јасно оградиле из окружја и указало на другачији мисаони поредак новоформиране личности. Озлојеђеност је била одраз и Старчевићевог карактера, јер су га пропаст револуције и раскид с црквом толико преусмјерили да је јавно изражавао наклоност и вриједном проглашавао једино "турску вјеру", а хрватско племство деградирао до најнижег степена,¹³ што је указивало на контраверзну личност, чији се мисаони систем свом силином одупирао одређују и ни у крајњој линији није могао дати јасну слику.

Такво увјерење потврђује и његов писани рад с натјечања за професорско мјесто, писан латинским језиком, у виду одговора на постављена питања. Рад пружа увид у Старчевићев покушај да успостави нарушену духовну хармонију и обнови покидане везе са свијетом око себе. То је било вријеме апсолутизма које није допуштало слободно мишљење и дјеловање поготово упућеност човјека на рјешавање дилема сопствене егзистенције, а спречавање могуће реакције интелигенције спровођена је њеним увођењем у административни државни апарат са строгим правилима понашања, јер је свака дјелатност спремна на измјену датости проглашавана револуционарном. И поред тога, вјероватно су постојали унутрашњи, лични разлози због којих је дојучерашњи илирац на питање "Који је највиши принцип етике?", одговорио, као легитимист и противник револуције, да морално закон "не одобрава револуције, већ им поставља највеће препреке" и да су "све револуције о којима историја пружа свједочанство, настале из непожељених и најнеразумнијих разлога."¹⁴ Дајући поставку о битности разума Старчевић негира револуцију, истиче у први план начело мира и хармоније, чиме се приклонио оној интелигенцији која је, разочарана револуционарним искуствима негирала потребу мијењања постојећег система и могућност напретка револуционарним методама. Тако се јављала потреба да се револуција оспори систематским етичким и филозофским аргументима, гдје "револуционарно...обарање постојећег стања са становишта тог истог етаблираног стања мора бити атрибут неморалног, тј. етички неоправданог", пошто "задира у саме основе постојећег морала, који је по свој бити свагда само...санкционисање или "посвећење" владајућег поретка".¹⁵

Мирење с постојећим стањем је значило лојалност и прихватање етике која је била резултат наметнутих правила и гарант њиховог опстанка, као и цјелокупне друштвене стварности коју је револуција требала да промијени. Настављајући лорицање револуције, Старчевић је довео у питање и човјекову тежњу за успостављањем бољег свијета, могућност људске еманципације. Тежњу за промјеном, најистинитији покретачки мотив, прогласио је најнепожељнијом и најнеразумнијом, западајући у противрјечност тврдњом да "највиши морални принцип не може сезати из вањског принципа", јер је "увијек снабдјевен људском потребом, те може непобједиво занемарити правила", те да као највиши морални закон не може важити ни мисао: "Ради оно што доликује вољи народа", јер је воља народа спољни фактор, наметнут појединцу. Такву контрадикцију покушава превладати тврдњом "да ми ствари какве су по себи не познајемо, а то нити нам је потребно нити корисно" и да је довољно знати "какве су ствари гледе нас, па да подпуно дужности

11 Милан Шарих, *Живот и рад дра Анте Старчевића*, Хрватска мисао, бр. 4, Загреб, 1902, стр. 135; Милорад Екмечић, *нав. дјело*, том 2, стр. 246; Керубин Шегвић, *Анте Старчевић, његов живот и дјело*, Загреб, 1911, стр. 40.

12 Керубин Шегвић, *нав. дјело*, стр. 40.

13 Јосип Хорват, *нав. дјело*, стр. 86-87 и 97-98.

14 *Questions...per Antonium Starčević A.A. Philosophie Doctorem*, Архив Хрватске, Загреб, Банско вијеће, кутија 14;

15 Милан Кангрџа, *Етика или револуција*, Београд, 1983, стр. 22.

наше испуњавамо, и тако сврху нашу постигнемо.”¹⁶ У разматрању тврдње о немогућности спознаје ствари по себи и кретања ван оквира искуства и подручја разума, Старчевић сlijеди Канта, али само до степена на коме његова филозофија не угрожава став о негацији револуције, јер Кантова идеја о мишљењу, као моћи разума да сједињује предоцбе у властитој свијести, човјека унапређење у законодавца властитог свијета и природе и омогућава му да својим појмовима увјетује, одређује искуство, претвара га у творца ни из чега (*ex nihilo*), додуше само у мисаоној сфери. За разлику од Старчевића, Кант, без обзира на то што је указивао на човјекову зависност од природе, истиче његову потребу за прекидањем те ограничености и налази да је то човјеков аргумент са самонадмашивање и надилажење стварности, потакнуто промишљањем. Та моћ “истовјетна с чистом или слободном или умском вољом” је за Канта “моћ која човјека треба да учини моралним бићем...тј. човјеком”,¹⁷ што је упућивало на револуционарно исходиште његове етике, “што се уосталом види по самом постављању битног питања његове филозофије којом започиње процес укидања и превладавања метафизике...инициран управо у етичком подручју”.¹⁸

Да Старчевић са својим размишљањима није био усамљен у тим постреволуционарним временима и да није само њега страх од промјене и препуштености пред неорганизованој масом револуционара узнемиравао, показују упозорење Јозефа Етвеша да “политичка револуција води социјалној револуцији, обарању свих ауторитета, комунизму и преко њега деспотској форми државе у којој се он једно вријеме може одржати”, затим да “са својим идејама слободе, једнакости и националности та револуција није испунила своје послање, него је њена посљедица била ширење побуне и нереда на све земље западне Европе”, те да “ниједна од тих идеја није остварена, него је борба за њих постала извор зла и биједи у будућности.” Само у том смислу, у коме се “слобода претворила у борбу за власт”,¹⁹ могуће је разумјети Старчевићево оспоравање “воље народа највишим законом”, који је “дужан одредити, указати – шта је то што захтијева дјеловање”, јер се “не ради часно ако се не ради из љубави или уз поштовање закона.” Дакле, супротно Каптовој “умској вољи” Старчевић се опредељује за поштовање “највишег закона”, али и сам свјестан да “не чини ипак закон добрим или лошим, добро или зло је у њему самом (под. А.С.–оп.а.), прије сваког закона”, тј. да закон јесте путоказ који би усмјеравао људе, али он долази накнадно, послје учињених (не)дјела, а уз то је и сам људска творевина. Осим тога, Старчевић је покушао да “највиши закон” пренесе у сферу спознаје указујући “да онај који жели открити овај закон и прикладно га изрећи мора схватити апсолутну идеју части и природно својство људског духа на коме се заснива овај закон”, уз велику вјероватноћу “да га нико неће с разумијевањем изложити.”²⁰

Осјећајући противрјечје односа између стварности и постулата моралног закона – “требало би”, што значи да није, а могло би бити, али и противрјечје примјене критерија моралног закона у сфери која тим законом покушава бити негирана, Старчевић у својој расправи о моралном закону указује да он за све људе није исти, пошто су сталешки различито одређени, те не могу имати исти морални принцип по коме би се равнали, јер, у супротном, не би посезали за вањским принципима, интересима, а потом каже: “Оно што се не држи природног моралног закона, допушта си све...а то обичаји штите...сви морални закони неће бити познати свим људима у свим временима...Питамо се онда – зашто се ипак неким познати? Дакако (нису их познавали) јер су неки људи занемаривали законе – позитивне дијелом забрањивали, а дијелом одбацивали... неки људи затојују откри-

16 *Questiones...*

17 Алекса Бу х а, *Етика њемачког класичног идеализма*, Сарајево, 1986, стр. 18.

18 Милан Кан г р г а, *Етика или револуција*, стр. 99.

19 Милорад Ек м е ч и ћ, *Одговор на критику "Историје Југославије"*, ЈИЧ, бр. 1–2, 1974, стр. 260 и 264.

20 *Questiones...*

вено, они којима је истина мрска ради ње саме."²¹ Из тога произлази да они који "знају скривено" и који себи све допуштају, у ствари, владају, успостављајући сопствену моралност ради одређеног циља, осуђени на врћење у круг, јер су бесмислене тврдње "да човјек који има корист од правила не може доћи до спознаје закона који се из других једноставнијих изводе, ...јер правилом да знак да се закон употребљава у ону сврху за коју се по властитој вољи доноси." У том смислу, "ниједна од ових и сличних мисли не може дјеловати као највиши морални принцип као: ради...што се слаже са законима државе у којој живиш", пошто за Старчевића "сви сежу из вањских основа" и наглашава да тим својим ставовима људи не само да угрожавају друге, него и сами себе, остајући неморални, неслободни и изолирани од природног моралног закона.²²

Дакле, искључивањем "воље народа", обичаја и потпором "највећег закона" омогућава се да се у датој стварности "различити нескладни закони непоштеним начином продају као највиши морални закони." Овај појам врховног начела Старчевић је исказао тврдњом да закон "не прописује жељену стварност, већ само норму и мотив тежње и дјеловања,"²³ што значи да се до жељене стварности не може доћи као ни до Кантове ствари по себи, већ да остаје само као начело. Могло би се закључити да ако човјеку није дато да постигне савршенство, то му је довољно и dostatно тежити савршенству, односно судбински је предодређен на усавршавање којим никада неће достићи замишљени циљ, чиме се Старчевић приклонио Фихтеовом мишљењу, па му се Сократов принцип о спознаји незнања чинио "неспретним", као и учење Мозеса Менделсона, њемачког филозофа из 18. стољећа, Сократовог сљедбеника. Јер, уколико се човјек, једино разумско биће, у свом дјеловању може равнати према начелима моралног закона, универзалног у смислу "основе општег људског законодавства", онда је "разум покретачка сила...(а) подручје спознаје и дјеловања је уједно и етичко подручје", из чега слиједи да је "закон: ради оно што ти налаже чист разум" (под А.С.—оп.а.) апсолутно истинит, јер је ријеч разума. Будући да свако дјеловање треба да буде управљено по принципима које налаже разум, он је одредница за добро и зло, суштина принципа, при чему се спорном чини тврдња да је "овај закон јасан" и да је "за његово прихватање потребно на сваки начин бити присутан знањем и судом, који су све код људске моћи употребе разума, какав може бити само субјекат моралног закона",²⁴ тим више што подсећа на Кантову "максиму дакле субјективни принцип дјеловања."²⁵ Спорним се чини и закон "ради оно што је у теби апсолутно, нужно, стално и универзално добро стиче се узвисивањем до највишег принципа Етике",²⁶ јер човјека ставља у позицију да формулише морални закон и, дјелујући свјесно и слободно, одређује живот. Међутим, дјелујући по својим субјективним принципима он не дјелује увијек човјечно. Тај проблем Старчевић је покушао разријешити рационалистичким истицањем значаја могућности да човјек, као несавршено биће стално изналази начин да постане човјек упућен на властите снаге, одбацујући принципе општег добра и опште среће. Интерес за морално владање приклањао је Старчевића постулатима стоичке школе која износи потребу сталног моралног усавршавања и испита зрелости као средства провјере моралности учињених дјела, о чему свједочи помињање Сенекиних идеја о моралном закону који говори о ништавности богатства и осталих пролазних животних садржаја, као и идеја о кретању ка човјековој слободи и духовном миру одрицањем и равнодушностима. У етичком узвисивању разумског Старчевић се позива и на Платона, чија се основна етичка поставка заснивала на знањем стеченој крепости као пројекцији царства идеја, с

21 Ibidem;

22 Ibidem;

23 Ibidem;

24 Ibidem;

25 Милан К. Ангрга, *Етика или револуција*, стр. 86.

26 *Questiones...*

том разликом што је први степен ка знању, осјетилну свијест, покушао да uklони из спознајног процеса. "У испитивањима и настојањима мисли да се установи и оформи одређено знање, често се дешава да свако знање измиче. Узрок тому је чулност. Она је ту док се врши унутарње истраживање, те се тада са свога мјеста у души покреће љубав према чедном и та љубав управо постаје највећи противник чедности. Тада настаје свијест невјешта за спознају божанских ствари, она се потпуно троши на земаљске. Тако налаже воља, савладана чулним мамцима уживања. Дакако, чулни потицаји који захтијевају засићење, од разума забрањено, као да потичу магле да зауставе мисао, обузету жељом за добрим и тако спречавају да се ријеч разума брзо разазна... Стога је за разумјевање стварне ријечи разума потребно спријечити да се чулност уноси у истраживање, јер се оно гради честитошћу дјеловања."²⁷ Ово је покушај да се поријекло истине тражи само у сфери разумског и да се при томе негира било каква улога чулног, те оживи Кантова теза о човјековој вољи као дијелу ума који се, као и етичко, не дотиче природних нагона и тежње за задовољењем. Наиме, "ако се одређује потицај племенитости, он тада није једнак овом закону природних потицаја",²⁸ наводи Старчевић, па из тога произлази захтјев да се принцип као морална врлина из разума проистекла властитом снагом бори са склоностима нагона, савлада их и тако испуни заповјед свог законодавца. Одричући сваку истинитост и вриједност чулима и осјећањима, исказом да Хегел "нема никакве заслуге у етици", Старчевић се дистанцира од његовог схватања свијета и човјека и појма љубави, непоистовјеђене са чулном, као суштинске везе између тих чинилаца. Разлози за овакав обрачун и иронизирање љубави вјероватно проистичу из дубоке осамљености аксетског живота, о чему би се могло судити послије успоредбе с његовим другим текстовима, попут фелтона о Загрепчанкама 1852. године, или pjesмама *Два сунца* и *Тужба*. Могућност да постоје такви разлози даје се наслутити и због Старчевићевог позивања на Аристотела, заговорника етичког иманентизма, према коме се разум мора супротставити људским нагонима како би постали добри, мада сами по себи то нису.

Тај аргумент добија још више на значају ако укажемо на одговор на једно од три постављена питања, које се односило на проблем подјеле судова, у коме се Старчевић не осврће на чињеницу да ју је установио Аристотел, а допунио његов ученик Теофраст, увођењем подјеле судова и по релацији. Овај систем су послије преузели схоластичари и нововјековни филозофи, да би код Канта добио облик који и Старчевић у потпуности преузима, мада Канта ни не помиње. Зато је пажњу усмјерио на његовог следбеника из Кенигсберга, Вилхелма Круга и његова силогистичка размисљања, док Карла Вернера, тадашњег професора Бечког универзитета, вјероватно због његовог томистичког тумачења средњовјековне филозофске и теолошке литературе, не узима озбиљно ни у разматрању проблема логичких судова. Ни у промишљању релације између језика и логике, односно закона идентитета у овим наукама, није прихватио Аристотела, мада је он први утврдио да мисао и језик "функционирају на исти начин и по истим законима."²⁹ Старчевић предност даје свом савременику Јохану фон Лихтенфелсу, за кога је логика била формална наука о законитости ума.

Ни у тумачењу питања егзистенције Бога Старчевић се није слагао с Кантом. Каузални принцип, по коме сваки узрок има и посљедицу, Кант признаје само у домену разума, а сваку важност губи у материјалном свијету, што значи да је пристајао на закључивање засновано само на основу искуства. Тиме је оспорио постојање Бога, које искуством није могуће спознати.

27 Ibidem;

28 Ibidem;

29 Мухамед Филиповић, *Филозофија језика*, Сарајево, 1987, стр. 99.

Старчевић износи "да је Кант са свиме изпустио девичанства према Богу (*officia erga Deum*)" и да су се због непознавања феномена релације "много филозофи одрицали наде у постојање Бога, због овог начела које још треба доказати и које је као тешкоћа због површног познавања ове казне замало да раздвоји филозофе од Бога." Старчевић није задовољан ни Кантовом тезом да је Бог, као и етика и слобода, ствар ума и да човјек мора вјеровати "као да" Бога има, па му супротставља тезу да је неоснован страх да се неће моћи доказати његово постојање, јер "стоји пут један к тому којим још није ишао". Старчевић не открива начин спознаје Бога, али његово постојање ничим не доводи у питање, задивљен истовремено чињеницом "колико треба човјек бити захвалан Богу за толику почаст, коју је он себи у својство приложио", чиме открива постојање потребе за повезаношћу с ауторитетом, вишим принципом, који ће управљати човјековим животом и уз његову помоћ успоставити власт. Најузвишенији чинилац кога је "човјек од Бога спознао, са којим се потиче у човјеку захвалност према Богу" за Старчевића је разум "у коме устрајава она властита предодба и сличност Богу до кога је човјек постављен." Спознаја о постојању индивидуалне самосвјести, тј. субјекта прва је спознаја (*cogito ergo sum*) и човјеку је као разумском бићу могуће спознати стварност само мишљењем неовисним о искуству, а из мишљења се изводи закључак о постојању Бога. Људско несавршенство нужно упућује на закључак о постојању савршеног бића, Бога, који је "свемоћан, највећи који постоји и који највише може учинити",³⁰ чиме се успоставља постојање Бога, пошто произилази из постојања човјека и човјековог мишљења.

Старчевићев писмени рад с натјечања за професорско мјесто на академији, с обзиром на околности и вријеме у ком је настао, илустративан је показатељ његовог духовног стања послје револуције, када, одбацујући је као и "вољу народа", ослонац тражи у самом себи, разуму, добру и човјечности, као и у Богу. У том трагању веже се афирмацијом, негацијом или критиком за животе и дјела савремених филозофа, али и њихових претходника, покушавајући да сам успостави свој пазор о свијету и његовом поретку. Та разноликост филозофских ослонаца развија сумњиву теорију која настоји да одређену личност, у овом случају Анту Старчевића, прикаже као бесконфликтну, да укипе сваку њену противрјечност или да је, као такву, сакрије од радознале јавности.

Соња Мишковић

AN UNKNOWN DOCUMENT ON ANTE STARČEVIĆ

Summary

The failure of realization of the 1848 revolutionary ideas caused ideological and political turbulence and polarizations in the Croatian intellectual circles. The written work by Ante Starčević, who had competed for professorship at the Royal Academy of Sciences in Zagreb, was but one of the indicators in movements of thoughts which transformed this zealous follower of the Illyric Movement into a rigid supporter of legitimism and the opponent of Revolution and "the people's will". Having formulated the highest ethical principle and explained the division of courts and its views of the Revolution, Starčević endeavoured to establish his own system of values and renew the broken harmony. He based the interpretation of his newly acquired standpoints, either through positive or negative criticism, on teachings of both ancient and contemporary philosophers. The most important outcome from these intellectual duels Starčević found in the principles of reason and God which were his ground supports. In this way Ante Starčević once more dismissed a doubtful theory about the immutability of the existing order and proposed yet another side of his controversial personality.

UDK 325.2(091)(497.15) "1909"

FIKRET KARČIĆ, MUSTAFA JAHIĆ

JEDNA VAŽNA FETVA O PITANJU ISELJAVANJA BOSANSKIH MUSLIMANA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE

U literaturi o problemu iseljavanja bosanskih Muslimana u postosmanskom periodu, vjersko-pravni aspekt iseljenja nije šire razmatran. Ako se ima i vidu da islamski vjerezakon (*šerijat*) za muslimane ima važne funkcije i izvan pozitivno-pravne sfere kao politički, ideološki i psihološki faktor, te elemenat društveno-normativne kulture, očigledno je da i pojava iseljavanja bosanskih Muslimana (*hidžret*) u postosmanskom periodu ne može biti svestrano istražena bez tretiranja vjersko-pravne dimenzije.

Osnovno pitanje koje se u tom kontekstu postavlja jeste kakvu su vjersko-pravnu kvalifikaciju iseljavanja dali muslimanski učenjaci. Kako je poznato, takve kvalifikacije daju se u vidu vjersko-pravnih mišljenja (*fetva*) koje na upit zainteresovanih lica izdaju muslimanski učenjaci ili u vidu posebnih rasprava (*risala*).

U slučaju iseljavanja bosanskih Muslimana u vrijeme austrougarske uprave postoje, prema našim saznanjima, dva teksta koja su sa šerijatsko-pravnog aspekta bave hidžretom.

Prvi tekst je *Poslanica o hidžri* (*Risale fi l-hidžre*) koju je napisao poznati bosanski alim i prvi reisu-l-ulema Mehmed Teufik Azapagić (1838–1918). Kao tuzlanski muftija on je 1884. napisao tu poslanicu na arapskom jeziku, da bi je dvije godine kasnije list *Vatan* štampao na turskom jeziku, u nešto skraćenoj formi. U ovom radu M. T. Azapagić dokazivao je da ne postoje šerijatski razlozi za iseljavanje Muslimana nakon okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije. Tekst je široko distribuiran da bi smanjio talas prvih bosanskih muhadžira. Sam sadržaj *Poslanice o hidžri* ostao je nepoznat izvan kruga muslimanskih učenjaka i osmanista sve do 1990, kada je Osman Lavić, bibliotekar Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, objavio njen prevod (*Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XV–XVI, str. 197–222).

Drugi tekst je fetva koju je izdao i objavio egipatski učenjak Muhamed Rešid Rida u časopisu *el-Menar* 1909 (knj. XII, str. 410–415). Ova fetva uslijedila je kao odgovor na pitanje koje je jedan čitalac iz Bosne postavio uredniku i vlasniku čuvenog *el-Menara*. Pitanje i odgovor objavljeni su pod naslovom *Hidžra i propisi u vezi s njom koji se odnose na Muslimane u Bosni, (el-Hidžretu ve hukmu muslimi Busna fiha)*. Ova fetva smatra se veoma značajnom te je uvrštena u bibliografsku bilješku uz odrednicu *Hidžra*, objavljenu u drugom izdanju *Enciklopedije islama* (*The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Supplement, fascicules 5–6, Leiden 1982, pp. 368*). I pored svega toga u našoj nauci o ovoj fetvi nema pomena. U namjeri da skrenemo pažnju na ovaj važan dokument odlučili smo se za integralan prevod njegovog teksta, uz odgovarajuće bilješke, te kratku analizu njegovog sadržaja i okolnosti njegovog nastanka.

Inicijativu za donošenje ove fetve dao je čitalac *el-Menara* iz Bosne, potpisan kao "Muhamed Z.H.D. Tarabar, učenik Fejzije medrese u Travniku". Daljim istraživanjem utvrdili smo da je riječ o Muhamedu Zahirudinu Tarabaru (1882–1957) koji je nakon završene osnovne škole u Zenici pohađao i završio medresu Fejziju u Travniku. Kasnije je službovao kao muderis, imam, mualim i hatib u Derventi. Služio se sa sva tri

islamska orijentalna jezika i redovno je primao časopise iz islamskog svijeta. Očigledno je da je takvo usmjerenje ponio iz učeničkih dana kada je čitao čuveno glasilo islamskog reformističkog pokreta i u pismu njegovom uredniku iskazao dobro poznavanje arapskog jezika.¹

Molba za izdavanje fetve o problemu iseljavanja bosanskih Muslimana upućena je Muhamedu Rešidu Ridi (1865–1935), istaknutoj ličnosti islamskog reformističkog pokreta s kraja 19. i prvih decenija 20. vijeka. M. R. Rida je najpoznatiji učenik čuvenog egipatskog reformatora Muhameda Abduhu (1849–1905). M. R. Rida je u Abduhuovu liberalnu ideju reforme unio brojne elemente obnoviteljske ideologije hambelijske vjersko-pravne škole. Takva pozicija u literaturi je označena kao egipatsko-sirijska *selefije* škola, odnosno ortodokсни reformizam.²

Radi širenja reformističkih ideja M. R. Rida je 1898. pokrenuo časopis *el-Menar* (*Svjetionik*) koji je lično uređivao sve do svoje smrti. Ovaj časopis je bio veoma uticajan među muslimanskim obrazovanim krugovima od Singapura do Kazana. Posebno je bila čitana rubrika "Vjersko-pravna mišljenja" (*el-Fetava*). Odgovarajući na pitanja čitalaca, M.R. Rida davao je ideji reforme konkretan oblik. Časopis *el-Menar* imao je čitaoce i u našim krajevima. O tome svjedoči i određen broj prevedenih članaka iz *el-Menara* koji su objavljeni u bosanskoj muslimanskoj periodici. Na tim člancima obrazovali su se predstavnici muslimanskog reformističkog pokreta koji se i u Bosni i Hercegovini javio prvih decenija austrougarske vlasti.³

Pitanje koje je M. Z. Tarabar uputio M. R. Ridi tiče se šerijatsko-pravnih posljedica austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine. Ova zemlja je, naime, kao osmanlijska pokrajina spadala u *daru-l-islam* (islamsku zemlju), što znači zemlju kojom upravlja muslimanski vladar, odnosno u kojoj vlada islamsko pravo. Akt austrougarske okupacije nije promijenio šerijatsko-pravnu kvalifikaciju Bosne i Hercegovine, pošto time nije pravno dirano u pitanju osmanlijskog suvereniteta. Nove okolnosti nastupile su aktom aneksije, kada je Bosna i Hercegovina pripojena Dvojnoj Monarhiji. Među ulemom se javila dilema: da li je Bosna i Hercegovina nakon akta aneksije i dalje očuvala karakter *daru-l-islama* ili je postala teritorijom *daru-l-harb* (neprijateljska zemlja). S tom kvalifikacijom povezano je i pitanje iseljavanja muslimanskog stanovništva. Prema klasičnoj pravnoj doktrini hidžret iz *daru-l-harba* u *daru-l-islam* je preporučljiv akt, a ukoliko su muslimani spriječeni da u slobodi praktikuju svoju vjeru, iseljavanje postaje obaveza.⁴

Neki nepoznati turski propovjednik (*vaiz*) upravo je zastupao mišljenje da je Bosna i Hercegovina postala područje "neprijateljske zemlje", da su muslimanima nevaljani vjerski obredi koji se vrše pod austrougarskom vlašću uključujući i sklapanje brakova i da su zbog toga muslimani obavezni da se ise u neku "islamsku zemlju". Takvi stavovi uznemirili su lokalno muslimansko stanovništvo pa je M. Z. Tarabar zamolio vlasnika i urednika *el-Menara* za autoritativno šerijatskopravno tumačenje.

U dužem i veoma argumentovanom odgovoru M. R. Rida u cjelini je odbacio ocjenu i mišljenje nepoznatog turskog vaiza. Nakon iscrpnog pregleda stavova muslimanskih učenjaka o ustanku hidžre, M. R. Rida je zaključio da među islamskom ulemom postoji saglasnost o tome da je hidžra za muslimane obavezna u dva slučaja. Prvi slučaj je ukoliko im je nemoguće u jednoj zemlji održati vjeru zbog smutnje, prisilnog prevjeravanja ili navođenja na kršenje vjerskih propisa. Drugi slučaj je, ukoliko je potrebno da muslimani iz jednog kraja učestvuju u legalnoj odbrani muslimanske zajednice (*džihad*). Konstatujući da se

1 Za podatke o M.Z. Tarabaru zahvaljujem mr Džemaludinu Šestiću iz Zenice i hafizu Mahmutu Traljiću iz Sarajeva.

2 Više o tome, vid. dr Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo 1990, str. 126–131.

3 Vid. F. Karčić, *op. cit.*, 197–241.

4 *Hidžra The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Supplement, Fascicules 5–6, Leiden 1982, str. 368.

ova posljednja situacija očigledno ne veže za bosanske muslimane, M. R. Rida zaključuje da se na njih ne odnosi ni prvi slučaj, "mada to oni sami bolje znaju". Veliki reformator je, takođe, odbacio i ocjenu turskog vaiza o nevaljanosti vršenja islamskih obreda i sklapanja brakova u Bosni i Hercegovini. istakao je da na valjanost ovih poslova nemaju uticaja vjersko-pravne kvalifikacije jedne zemlje.

M. R. Rida nije nigdje u ovoj fetvi dao vlastitu vjersko-pravnu kvalifikaciju Bosne i Hercegovine nakon austrougarske aneksije. Smatrao je, vjerovatno, da to bosanski alimi dobro znaju. Međutim, konačni sud u njegovoj fetvi o neobaveznosti hidžre i valjanosti vršenja vjerskih obreda govori u prilog teze da je on smatrao da Bosna i Hercegovina i dalje zadržava svojstvo *daru-l-islam*.

Takvu konstataciju izrekao je 1884. bosanski alim M. T. Azapagić, obrazlažući to okolnošću da za vjersko-pravnu kvalifikaciju jedne teritorije nije presudno ko drži političku vlast, već koje pravo se primjenjuje. To se najbolje vidi u pravničkom definisanju uslova koji se traže za zaključak da je jedna "islamska zemlja" postala "neprijateljskom zemljom". Naime, klasični pravnici definisali su *daru-l-harb* kao zemlju u kojoj vlast pripada nemuslimanima, odnosno u kojoj je potpuno nemoguće primjenjivati islamski vjeronakon.⁵ To je, dalje, zemlja koja nema prijateljske odnose sa muslimanskim svijetom i koja je stalni izvor opasnosti za *daru-l-islam*. Nije, dakle, svaka nemuslimanska država "neprijateljska teritorija".

Ako u jednoj zemlji u kojoj politička vlast pripada nemuslimanima, muslimani imaju pravo da javno praktikuju svoju vjeru (ezan, džemat, namaz, hadž itd.) i primjenjuju šerijatsko pravo, makar u personalnim pitanjima, ta zemlja ima svjersko-pravnog stanovišta karakter *daru-l-islam*.⁶ Takav stav usvojili su šerijatski pravnici i nakon mongolske invazije na Abasijski hilafet, kada su zaključili da su teritorije pod mongolskom upravom i dalje *daru-l-islam*, pošto muslimani u njima mogu javno iskazivati svoju vjeru i pošto su kadije za njih i dalje nadležna vlast.

O tome kakve je konkretne efekte proizvela fetva M. R. Rida u Bosni i Hercegovini i kakav je bio njen prijem u redovima bosanske uleme potrebno je izvršiti dalja istraživanja. Osnovano se može pretpostaviti, s obzirom na autoritet učenjaka koji je ovu fetvu izdao, da je njen uticaj na zaustavljanje ili usporavanje procesa iseljavanja muslimanskog stanovništva bio značajan.

HIDŽRA I PROPISI U VEZI S NJOM KOJI SE ODNOSU NA MUSLIMANE U BOSNI

(Pitanje 25) Od čitaoca iz Bosne⁷

Nakon pozdrava Vama, časni, veliki učitelju, bez premca učeni razboriti i odlučni, islamski autoritetu, vodo sljedbenika istine i ponosu ljudskog roda, priznati, potpuni i istaknuti učenjaku praktičaru, pronicljivi naučnice, precizni, mudri filozofe, oštromni spisatelju, najistaknutiji u vome dobu, gospodine naš, prijatelju i duhovni vodo, šejh Muhamed Rešid Rida – da mu Allah podari dug život i da ga proživi na najbolji način.

U ime Boga Milosnog i Premilosnog. Hvala Bogu Uzvišenom i Veličanstvenom. Neka je milost i spas na našeg starješinu, pomagača i utjehu, Njegovog Poslanika, propovjednika Božjeg puta, našeg starješinu

5 Džemaluddin Atijje, en-Nazarijetul-amme li-š-šeriatil-islamije, (-), 1988, str. 272.

6 Mehmed Teufik Azapagić, *Risala o hidžri*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XV–XVI, str. 204–205.

7 Čitalac koji moli za odgovor je veliki simpatizer i prijatelj *Menara*. Pretjerano nas hvali biranim riječima zbog čega nam je i nezgodno. Njegovo pismo, ipak, u cjelini objavljujemo postupajući onako kako smo i do sada radili: da objavimo doslovni tekst pitanja, što je, inače, praksa naših ranijih učenjaka. Dopuštali smo jedino ispravke nekih jezičkih grešaka.

Izvor: *EL – MENAR*, Vol. XII (1327), str. 410–415.

Muhameda, zatim na njegovu porodicu kao i njegove časne i neporočne drugove, sljedbenike njegovog puta, kao i one koji su njih sljedili u dobročinstvu sve do Dana sakupljanja i polaganja računa.

Obavijestilo me je nekoliko prijatelja da je jedan istaknuti istambulski učenjak pristao da održi vaz u jednoj gradskoj džamiji kod nas. Između ostalog govorio je i o obavezama hidžre za nas, zatim nevaljanosti sklapanja braka i tome slično zbog toga što je Austrija anektirala Bosnu i Hercegovinu pripojivši je kao dio vlastite teritorije. Takođe je istakao i nevaljanost vršenja osnovnih islamskih obaveza pod njenom vlašću, općenito namaza u šta ulazi i džuma-namaz, zatim posta, hadža i zekata. Većina prisutnih koji su to čuli dosta se uznemirila misleći da je istina to što je rekao.

Zato, gospodine moj, prijatelju i utjeho, pomagaču istine i Suneta, koritelju prezrenih i odvratnih novotarija u vjeri, rastjerivaču tmine sa ovoga naroda kome je ukazana milost, sljedbeniče Umeta, uzoru među vodama, milosti Božja ovom pravovjernom narodu!

Želio bih, Vaša uzoritosti, da izvolite s jasnim i nedvosmislenim odgovorom na tvrdnje ovog učenjaka, ravnajući se pri tome prema Knjizi i lijepom Sunetu, kako to Vi inače činite, sa jakim i zadovoljavajućim šerijatskim argumentima i dokazima, zašto se takođe zalažete na stranicama sjajnoga *Menara* – Allah ga obasipao svojim svjetlom – sve do Dana sakupljanja i odluke a u životu blagoslovio uzoritog njegovog vlasnika i urednika kao što inače postupa sa onima koji su mu bliski među bogobojaznim robovima. Nagradio ga, takođe, kao što nagrađuje dobročinitelje među svojim iskrenim robovima. On je moćan da učini sve što želi. Za odgovor,

Molilac i predlađač

Čitalac svjetlog *Menara* i Vaš iskreni i pokorni prijatelj, prijatelj prijatelja svjetloga *Menara* i njegovog vlasnika, njihov ljubitelj i neprijatelj njihovih neprijatelja nemoćan, slabi i bijedni, onaj kome je potrebna milost Moćnog Velikog Gospodara, prašina s nogu pomagača istine Muhamed Z.H.D. (Zahirudin) Tarabar, učenik Fejzije medrese u Travniku (Bosna)

Odgovor

Nema sumnje da je onaj Turčin u cjelini pogriješio u vezi s onim što je rekao. Ispravno je da hidžra nije potrebna kao lična obaveza za onoga ko može praktikovati svoju vjeru siguran da ga u tome niko ne uznemirava, bilo to u vidu prisile da napusti vjeru ili zabrane vršenja njenih obreda i postupanja prema njenim propisima. O tome govori Aiša,⁸ kao se navodi u Buhariji.⁹ Kada je pitana o hidžri rekla je: "Nema hidžre danas kao onda kad je vjernik bježao sa svojom vjerom Allahu i Njegovom Poslaniku bojeći se da ne bude zaveden. A što se tiče današnjeg vremena, Allah je objavio Islam tako da vjernik služi svome Gospodaru gdje god želi." Osnova ovog pitanja je ajet (IV:97) "Kada budu uzimali duše onima koji su se prema sebi ogriješili, meleki će upitati..." (o ovome će biti riječi kasnije). O tome postoje hadisi i mišljenja učenjaka od kojih ćemo spomenuti najvažnija. Ispravno je ono što je s ovim u vezi navedeno u hadisu Ibn Abasa¹⁰ od Ahmeda,¹¹ dvojice šejhova¹² i autora tri Sunena¹³ kada su prenijeli da je Vjerovjesnik, Božiji mir i spas na njega i njegovu porodicu, rekao: "Nema hidžre poslije osvojenja (feth) ali postoji džihad i težnja pa ako se bojite a vi bježite".

8 Časna supruga Muhameda (a.s.), prenosilac brojnih obavijesti o praksi Božjeg Poslanika.

9 Zbirka hadisasa punim naslovom *el-Džami' u-s-sahih*, koju je sačinio jedan od najvećih autoriteta za islamsku tradiciju Muhamed ibn Ismail Buhari (810–870).

10 Abdulah ibn Abas (u.687), drug Božjeg Poslanika.

11 Enes ibn Malik (u.709), drug Božjeg Poslanika.

12 Pod "dvojom šejhova" u hadiskoj nauci misli se na učenjake Muhameda ibn Ismaila Buharija i Muslima ibn Hadžadža (820–875).

13 Autori "tri Sunena" (posebna zbirka hadisasa) su Ebu Davud (817–889), Tirmizi (824–892) i Nesai (830–910).

Слично се преноси од Ајсе у оба Схина. Преносе Ahmed,¹⁴ Nesai,¹⁵ Ibn Madže,¹⁶ Taberani¹⁷ и други од Abdulah ibn Sa'da¹⁸ да је Вјеровјесник, Бојжи мир и спас на њега и његову породицу рекао: "Hidžra не престaje све док траје борба са непријатељем". С овим је у сагласности и hadis Ibn Abasa о обавези одласка у борбу оних који су позвани на легални дџихад и напуштање домовине због тога. Тоба, међутим, данас нема.

Што се тиче hadisa Džerir ibn Abdulaha¹⁹ који су навели Ebu Davud²⁰ и Tirmizi²¹ а који гласи "Одриčem се svakог muslimана који живи међу mnogobošcima" и komentara tog hadisa riječima "Oni se ne viđaju", његову предају потврђују Buhari и Ebu Hatim²² и други и вежу га за Kajs ibn Ebi Hazima²³ док у доказивању преносилаца постоји познато mimoilaženje у изворима. Taberani га преносе као "povezanu" предају. Тај hadis се, међутим, не односи на становнике Bosne, јер они не живе међу mnogobošcima. Islam је имао посебну политику према арапским mnogobošcima. На ту тему постоји и hadis од Muavije²⁴ кога преносе Ahmed, Ebu Davud и Nesai на који смо указали у претходном пасусу а то је када вели да је чуо Бојжег Посланика гдје каже: "Hidžra неће престати све док не престане pokajanje. Pokajanje неће престати све док sunce не изађе са zapada". За овај hadis Hitabi²⁵ каже да за његов lanac преносилаца има prigovora.

Што се тиче мишљења уџенјака о propisima који произилазе из ових hadisa споменућемо Ševkanija²⁶ који у komentaru djela "Munteka" između ostalog каже: "Око usaglašavanja hadisa који се тичу овог питања постоје mimoilaženja". Тако Hitabi и још неки тврде да је hidžra у почетку Islama била stroga obaveza (farz) за оне који су прихватили Islam. То је било због тога што су muslimани у Medini били малобројни и било је потребно да се формира друштвена заједница. Међутим, пошто је Meka освојена и становништво počело масовно прихватити Islam престала је обавезност hidžre у Medinu. Остали су само дџихад и тежња као обавеза за оне које непријатељ нападне или доде до њих. Hafiz (Ibn Hadžer)²⁷ каже да је циљ propisa о обавезности hidžre да се новообраћени muslimани спасу од progona невјерника који су настojали да их на тај начин одврате од вјере Islama. Тим поводом објављен је ајет: "Kada буду uzimali duše onima који су се перма себи ogriješili, meleki će upitati: Šta је било s vama? – Bili smo potlačeni на Zemlji – odgovoriće. – Zar Allahova zemlja nije prostrana i zar se niste mogli nekad iseliti? – reći će meleki, i zato će njihovo prebivalište бити džehennem, užasno је он boravište." (IV:97). Овај ајет остаје да важи као одредба која даје право онемо ко прими Islam у *nevјерничкој земљи (daru-l-kufr)* да је напусти уколико је у могућности да то учини. Maverdi²⁸ каже да уколико је неко у могућности да јавно манифестује своју вјеру у некој *nevјерничкој земљи*, та земља за њега постаје *islamska zemlja (daru-l-islam)* па је боље да у нjoj живи него да је напусти, јер постоји нада да ће још неко primitи Islam. Не постоји никаква бојазан да је ово мишљење у

14 Ahmed ibn Hanbel (780–856), познати autoritet u hadisu i učenjak za koga se veže jedna od četiri vjerskopравne škole u sunijskom Islamu.

15 Vid. bilj. 6.

16 Isto.

17 Ebu Kasim Sulejman Taberani (873–970), hadiski autoritet.

18 Abdulah ibn Sad (u. 696), друг Бојжег Посланика.

19 Džerir ibn Abdulah (u. око 684), друг Бојжег Посланика.

20 Vid. bilj. 6.

21 Vid. bilj. 6.

22 Ebu Hatim Busti (u. 965), istoričar, geograf i muhadis.

23 Kajs ibn Ebi Hazim (u. око 717), друг Бојжег Посланика.

24 Emevijski (omajadski) halifa. Vladao је 660–679.

25 Hamed ibn Muhamed el-Hitabi (929–998), muhadis.

26 Muhamed ibn Ali Ševkani (1759–1834), iz Jemena, jedan od začetnika islamskog reformističkog pokreta u modernom doba. Često citiran u djelima M. Rešida Ride.

27 Ibn Hadžer Askalani (1372–1449), istaknuti stručnjak u hadisu, istoriji i fikhu.

28 Ali ibn Muhamed Maverdi (u. 1031), istaknuti šerijatski pravnik klasičnog perioda.

Slično se prenosi od Aise u oba Sahina. Prenose Ahmed,¹⁴ Nesai,¹⁵ Ibn Madže,¹⁶ Taberani¹⁷ i drugi od Abdulah ibn Sa'da¹⁸ da je Vjerovjesnik, Božji mir i spas na njega i njegovu porodicu rekao: "Hidžra ne prestaje sve dok traje borba sa neprijateljem". S ovim je u saglasnosti i hadis Ibn Abasa o obavezni odlaska u borbu onih koji su pozvani na legalni džihad i napuštanje domovine zbog toga. Toga, međutim, danas nema.

Što se tiče hadisa Džerir ibn Abdulaha¹⁹ koji su naveli Ebu Davud²⁰ i Tirmizi²¹ a koji glasi "Odričem se svakog muslimana koji živi među mnogobošcima" i komentara tog hadisa riječima "Oni se ne vidaju", njegovu predaju potvrđuju Buhari i Ebu Hatim²² i drugi i vežu ga za Kajs ibn Ebi Hazima²³ dok u dokazivanju prenosilaca postoji poznato mimoilaženje u izvorima. Taberani ga prenosi kao "povezanu" predaju. Taj hadis se, međutim, ne odnosi na stanovnike Bosne, jer oni ne žive među mnogobošcima. Islam je imao posebnu politiku prema arapskim mnogobošcima. Na tu temu postoji i hadis od Muavije²⁴ koga prenose Ahmed, Ebu Davud i Nesai na koji smo ukazali u prethodnom pasusu a to je kada veli da je čuo Božjeg Poslanika gdje kaže: "Hidžra neće prestati sve dok ne prestane pokajanje. Pokajanje neće prestati sve dok sunce ne izađe sa zapada". Za ovaj hadis Hitabi²⁵ kaže da za njegov lanac prenosilaca ima prigovora.

Što se tiče mišljenja učenjaka o propisima koji proizilaze iz ovih hadisa spomenućemo Ševkanija²⁶ koji u komentaru djela "Munteka" između ostalog kaže: "Okolo usaglašavanja hadisa koji se tiču ovog pitanja postoje mimoilaženja". Tako Hitabi i još neki tvrde da je hidžra u početku Islama bila stroga obaveza (farz) za one koji su prihvatili Islam. To je bilo zbog toga što su muslimani u Medini bili malobrojni i bilo je potrebno da se formira društvena zajednica. Međutim, pošto je Meka osvojena i stanovništvo počelo masovno prihvatiti Islam prestala je obaveznost hidžre u Medinu. Ostali su samo džihad i težnja kao obaveza za one koje neprijatelj napadne ili dode do njih. Hafiz (Ibn Hadžer)²⁷ kaže da je cilj propisa o obaveznosti hidžre da se novoobraćeni muslimani spasu od progona nevjernika koji su nastojali da ih na taj način odvrte od vjere Islama. Tim povodom objavljen je ajet: "Kada budu uzimali duše onima koji su se perma sebi ogriješili, meleki će upitati: Šta je bilo s vama? – Bili smo potlačeni na Zemlji – odgovoriće. – Zar Allahova zemlja nije prostrana i zar se niste mogli nekud iseliti? – reći će meleki, i zato će njihovo prebivalište biti džehennem, užasno je on boravište." (IV:97). Ovaj ajet ostaje da važi kao odredba koja daje pravo onome ko primi Islam u *nevjerničkoj zemlji* (*daru-l-kufr*) da je napusti ukoliko je u mogućnosti da to učini. Maverdi²⁸ kaže da ukoliko je neko u mogućnosti da javno manifestuje svoju vjeru u nekoj *nevjerničkoj zemlji*, ta zemlja za njega postaje *islamska zemlja* (*daru-l-islam*) pa je bolje da u njoj živi nego da je napusti, jer postoji nada da će još neko primiti Islam. Ne postoji nikakva bojazan da je ovo mišljenje u

14 Ahmed ibn Hanbel (780–856), poznati autoritet u hadisu i učenjak za koga se veže jedna od četiri vjerskopравne škole u sunijskom Islamu.

15 Vid, bilj. 6.

16 Isto.

17 Ebu Kasim Sulejman Taberani (873–970), hadiski autoritet.

18 Abdulah ibn Sad (u. 696), drug Božjeg Poslanika.

19 Džerir ibn Abdulah (u. oko 684), drug Božjeg Poslanika.

20 Vid, bilj. 6.

21 Vid, bilj. 6.

22 Ebu Hatim Busti (u. 965), istoričar, geograf i muhadis.

23 Kajs ibn Ebi Hazim (u. oko 717), drug Božjeg Poslanika.

24 Emevijski (omajadski) halifa. Vladao je 660–679.

25 Hamed ibn Muhamed el-Hitabi (929–998), muhadis.

26 Muhamed ibn Ali Ševkani (1759–1834), iz Jemena, jedan od začetnika islamskog reformističkog pokreta u moderno doba. Često citiran u djelima M. Rešida Ride.

27 Ibn Hadžer Askalani (1372–1449), istaknuti stručnjak u hadisu, istoriji i fikhu.

28 Ali ibn Muhamed Maverdi (u. 1031), istaknuti šerijatski pravnik klasičnog perioda.

sukobu sa hadisima koji govore o zabrani prebivanja u *nevjermičkoj zemlji*. Hitabi, takođe, tvrdi da je hidžra propisana kao farz nakon što je Vjerovjesnik, Božji mir i spas na njega i njegovu porodicu, preselio u Medinu da bi mu se muslimani pridružili u borbi i da bi od njega naučili vjerske propise. Allah (dž.š.) to potvrđuje u mnogim ajetima uključujući čak i kidanje obaveza zaštite između onih koji su odselili i koji su ostali. ("A onima koji vjeruju, a koji se nisu iselili – vi ne možete sve dok se ne isele, zaštitnici biti" – VIII: 72). Međutim, pošto je Meka osvojena a narod iz svih plemena prihvatio Islam prestala je hidžra biti obavezom a ostali preporukom. Begavi²⁹ u djelu "Šerhu-s-sunneti" navodi i druge mogućnosti usaglašavanja teksta hadisa pa riječi "Nema hidžre poslije osvojenja" znače "iz Meke u Medinu" a riječi "ne prestaje" znači da onaj ko prihvati Islam ima pravo da preseli iz *nevjermičke zemlje* u *islamsku zemlju*. Isto tako smatra da postoji mogućnost i drugačijeg razumijevanja a to je da "Nema hidžre" znači da nema seobe Vjerovjesniku, Božji mir i spas na njega i njegovu porodicu, iz zemlje u koju se može vratiti samo uz dozvolu. Riječi "ne prestaje" odnose se na Arabe i njima slične koji sele na drugačiji način od gore opisanog. Ibn Omer³⁰ jasno objašnjava namjeru iskaza Ismailija³¹ da poslije osvojenja (Meke) prestaje hidžra Božjem Poslaniku, Božji mir i spas na njega i njegovu porodicu, ali ne prestaje ondje gdje se vode borbe s nevjericima, to jeste sve dok na svijetu postoji nevjermičkih država. Hidžra je iz takve zemlje obavezna za onoga ko primi Islam a boji se da ne bude zaveden. Smisao ovoga je da bi prestao razlog za hidžru onda kada bi bilo moguće da na svijetu ne bude nevjermičkih država. Ibn Tin³² je iznio stav da je hidžra iz Meke u Medinu bila obavezna i da je onaj koji je bez opravdana razloga ostao u Meki nakon hidžre Vjerovjesnika postao nevjernik. Ovo je tvrdio i Hafiz ali to kao stav nije prihvaćeno. Prema Ibn Arebiju³³ hidžra je izlazak iz *neprijateljske zemlje* (*daru-l-harb*) u *islamsku zemlju* i u vrijeme Vjerovjesnika, Božji mir i spas na njega i njegovu porodicu, bila je farz. Nakon Vjerovjesnika hidžra je i dalje farz za onoga ko se boji za sebe. U djelu Bahr³⁴ kaže se da je hidžra iz *nevjermičke zemlje* obavezna na osnovu jednoglasnog mišljenja učenjaka tamo gdje se muslimani potiču na masovno griješenje činjenjem ili nečinjenjem ili pritiskom od strane vladara. Džafer ibn Mubešir³⁵ i još neki učenjaci smatrali su da je hidžra obavezna i iz *griješničke zemlje* (*daru-l-fisk*) analogno obavezi hidžre iz *nevjermičke zemlje*. Međutim, ova analogija nije valjana. Ispravno je da hidžra nije obavezna iz *griješničke zemlje* jer je to *islamska zemlja*. Poistovjećivati *islamsku zemlju* sa *nevjermičkom zemljom* samo zato što se u njoj javno griješi nije saglasno sa naukom o predajama niti sa naukom o sadržini tih predaja. Postoji više djela vjerskih pravnika u kojima se obrazlažu kategorije država i razlozi koji opravdavaju odustajanje od hidžre.

Međutim, nije potrebno da ih ovdje navodimo. Suština svega što je rečeno o komentarima hadisa koji se odnose na ovu temu jeste navod Ševkanija.

Mogu reći da se učenjaci razilaze u svim aspektima ovog problema osim u dva. Saglasni su, naime, bez izuzetka da je hidžra obavezna u dva slučaja. Prvo, kada je muslimanima nemoguće održati vjeru zbog smutnje koja muslimane tjera u nevjerstvo ili navodi na kršenje vjerskih odredaba bilo činjenjem, nečinjenjem ili iz neznanja. Drugo, borba za vjeru odnosno za zaštitu islamske misije i sigurnost muslimana u svojoj vjeri i istini. To znači da je hidžra obavezna za onoga ko ne može održati svoj uvjeru bilo kao pojedinac bilo kao skupina i za onoga ko je potreban za vođenje džihada te njegovo učešće ojačava muslimane i koristi im u nužnoj

29 Ebu Muhamed Husejn Begavi (u.1117 ili 1122), poznati komentator Kur ana.

30 Abdulah ibn Omer (u.692 ili 693), drug Božjeg Poslanika, sin halife Omera, jedan od autoriteta rane medinske škole.

31 Ebu Bekr Isaili (u.?).

32 Nemamo bliže identifikacije.

33 Ibn Arebi (1165-1240), glasoviti muslimanski mističar panteističkog smjera.

34 *el-Bahr-u-raik*, zbornik hanefijske vjersko-pravne škole čiji je autor Ibn Nudžejm (1520-1563).

35 Nemamo bliže identifikacije.

zakonitoj odbrani. Što se tiče ovog drugog slučaja, očigledno je da se on ne odnosi na stanovnike Bosne, kako je već navedeno. Ne mislim, takođe, da se i prvi slučaj kod njih događa, mada to oni sami bolje znaju.

U kategoriji prvog slučaja hidžre spada i hidžra kao obaveza radi sticanja znanja ukoliko za to postoji potreba. Tako, ukoliko neko ne otpuťuje da bi se obrazovao i druge podučavao kada se vrati, griješni su svi oni koji su ostali uskraćeni za tu nauku u svojoj domovini. Postoji takođe i hidžra iz mjesta u kome je zavladao griješenje i javno vršenje ružnih djela a odgoj u duhu bogobojažnosti i dobroćinstva postao nemoguć. Ibn Vehb³⁶ prenosi od Malika da je ovaj rekao: "Treba napustiti onu zemlju u kojoj se otvoreno čine pokudene stvari i u takvoj zemlji ne može se nastaniti". U "Sahihu" se prenosi da je Ebu Derda³⁷ kao razlog napuštanja Muavijine države naveo okolnost da je ovaj objavio poslovanje s kamatom i dozvolio prodaju zlatnih čaša za cijenu veću od njihove težine. Na jednom drugom mjestu Malik kaže da kada u jednoj zemlji prevlada laž nad istinom u njoj zavlada nered a u zemlji u kojoj se postupa protivpravno ne treba živjeti.

Na ovo mogu da kažem da se prethodni stav odnosi na pojedince koji ne mogu da otklone vršenje zabranjenih djela. Međutim, ukoliko se nađe grupa koja je u stanju da to učini, obaveza im je da otklanjaju vršenje zabranjenih djela a ne da čine hidžru.

Ukoliko neko kaže da ovo što smo naveli spada u prvi slučaj obaveznosti hidžre, mi ti kažemo da ga smatraš drugim slučajem, jer je to formalno pitanje. Međutim, nema nikakve potrebe za analogijom između nevjerovanja i griješenja da bi se opravdala hidžra iz mjesta u kome je zavladao griješenje a otežano dobroćinstvo ili tamo gdje je teško biti pobožan i činiti dobra djela.

Sušтина rečenog je u tome da je musliman obavezan da bude pravedan i da čini dobra djela kako ga na to upućuje njegova vjera. Ukoliko ne bude mogao tako raditi u jednoj zemlji dužan je odseliti tamo gdje to može. U protivnom, učinio je nasilje prema samom sebi. Takvome će se na Sudnjem danu, kada se bude opravdavao tlaćenjem nevjernika i griješnika koji su ga spriječili da radi kako mu vjera nalaže, reći: "Zar Allahova zemlja nije prostrana i zar se niste mogli nekud iseliti"?

Što se tiče tvrdnji turskog vaizda da je neispravno sklapanje muslimanskih brakova i vršenje islamskih obreda u Bosni nakon što ju je Austrija anektirala – takva tvrdnja je neispravna. Tako nešto može reći samo neznalica, pa čak kada se nebi dopuštalo nešto što je Allah (dž.š.) zabranio muslimanima, jer je ovaj neznalica muslimane koji su slušali njegov vaz doveo u situaciju da posumnjaju u svoje obrede i sklopljene brakove. Kako je poznato, vaz je objašnjavanje Božje Knjige i Suneta Božjeg Poslanika i ne može u sebi sadržavati ovakve tvrdnje i neistine. Tako, kada neko od muslimana koji se drže Božjeg užeta zamoli za objašnjenje od nekog ko se pokuša čak i našaliti na račun njihove vjere, oni od njega zatraže da to potkrijepi Kur'anom i Sunetom. Ako to potvrdi sa oba izvora muslimani ga prihvate, inače, suprotstavljaju se tome i odbacuju ga.

U pitanjima vjerskih obreda i braka nema nikakve razlike između muslimana koji žive u *nevjerničkoj zemlji* ili u *islamskoj zemlji*. Postoje, međutim, propisi koji su u vezi sa političkim, građanskim i vojnim odnosima, s tim što neki u sferu politike ubrajaju i džuma-namaz. Nesporno je da hidžra nije ustanova koja ima obaveznost kao što je to bilo u vrijeme Vjerovjesnika, Božji mir i spas na njega i njegovu porodicu, da bi mu muslimani pomogli i od njega učili. Osim toga, muslimani su žestoko progonjeni prije osvojenja Meke a uz to u Sunetu nije ništa spomenuto u pogledu kazne za one koji nisu iselili, kako tvrdi ovaj propovjednik neznalica. Ahmed, Muslim, autori Sunena i drugi prenose hadiz od Burejde da je Božji Poslanik rekao: "Kada sretnes protivnike mnogobošce pozovi ih na tri stvari. Pa na koje god ti potvrdno odgovore a ti prihvati i budi zadovoljan. Prvo, pozovi ih u Islam. Ukoliko odgovore potvrdno a ti prihvati i budi zadovoljan. Zatim ih pozovi da se pridruže iseljenim muslimanima i upoznaj ih da im u tom slučaju pripada isto ono što pripada

36 Vjerovano se radi o istaknutom pravniku malikijske vjersko-pravne škole (u.812).

37 Ebu Derda Ensari Hazredži (u.652), drug Božjeg Poslanika.

i muhadžirima. Ako odbiju da se isele ukaži im da će imati položaj muslimana-beduina, da će potpadati pod propise koje važe za vjernike i neće imati udio u ratnom plijenu ukoliko se ne budu borili zajedno sa muslimanima. Ukoliko i to odbiju, kaži im da će plaćati glavarinu, pa ako potvrdno odgovore a ti prihvati i budi zadovoljan..."

Što se tiče rasprave o *nevjerničkoj zemlji* i *islamskoj zemlji* nema potreba da o tome ovdje govorimo. O tome ima jedna naša ranija rasprava pa neka se na nju obrati onaj ko želi da se šire upozna.

Fikret Karčić – Mustafa Jahić

AN IMPORTANT FETWA ON THE EMIGRATION OF BOSNIAN MOSLEMS IN THE TIME OF AUSTRO-HUNGARIAN RULE

Summary

In 1909 the Egyptian journal *Menar*, the magazine issued by the Islamic Reforms Movement, printed a fetwa (an answer on the question concerning religious matters) on the emigration of Bosnian Moslems after the Austro-Hungarian Annexation of Bosnia and Herzegovina. The fetwa was published by the renowned Islamic expert Mohammed Rashid Rida (1865–1935), answering the question sent to the editorial board of the *Menar* by Muhamed Zahirudin Tarabari (1882–1957), at that time the student in the Fejzija Madrasah (higher religious school) at Travnik, Bosnia.

In the aforementioned fetwa M. R. Rida put forward the shariat (Moslem religious law) arguments in favor of the opinion that Bosnia and Herzegovina had not become "an enemy territory" (*dar-ul-harb*) after the annexation, so the Moslem religious law did not ask the Moslems to emigrate from it.

This fetwa was unknown until now. Its integral text was published along with the Serbo-Croat translation and the necessary explanations.

УДК 061.236.3 (091)(497.15) "1902/1907"

ТОМИСЛАВ ИШЕК

О ОСНУТКУ И ПОЧЕТКУ РАДА ХРВАТСКОГ КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНОГ ДРУШТВА "НАПРЕДАК"¹

Парадоксално звучи да се у вријеме када се навршава девет десетљећа опстојности, несумњиво, најзначајнијег културно-просвјетног друштва босанскохерцеговачких Хрвата у разним облицима писане ријечи (од пригодних записа до научних монографија) наилази на датуме који у вези с оснотком и почетком његове дјелатности код иоле упитаног читаоца изазивају недоумице.

На просторима Босне и Херцеговине у току минулог стољећа, с извјесним паузама, у свакој од постојећих конфесионалних и националних средина дјеловала су културно просвјетна друштва. До наших дана, на постулатима савремене историјске науке монографски је обрађено само муслиманско културно-просвјетно друштво "Гајрет". За до сада објављене прилоге о било ком од осталих истовјетних друштава ("Просвјета", "La Benevolencia", "Напредак") могло би се сумарно изрећи да су имали наглашено пригодан, нецјеловит, тј. фрагментаран, па и апологетски карактер.

Упркос досад објављеним радовима не би се могло рећи да је "Напредак" имао свог обрађивача. Кад је ријеч о оним који су се бавили историјатом овог друштва, име његовог дугогодишњег активисте и секретара Антуна Одића чешће је сретано. Без обзира на све што је написао, уз његову особност, чини се, не би пристајала квалификација – монограф Друштва. То тим прије што његов невелики опус "покрива" само прву фазу дјелатности "Напретка".² Многи од написа из доратног периода помињу "Напредак" буквално *en passant*, писани су често популарно, пригодно, за интерну употребу и сл., те не досежу ни дио више деценија дуге и богате дјелатности Друштва.³ Након друге оовјековне свјетске катаклизме ту и тамо појавио се понеки, опет пригодни напис о потреби обнове "Напретка",⁴ а убрзо је дошло до "гашења", тј. престанка рада не само "Напретка", него и осталих културно-просвјетних друштава на тлу Босне и Херце-

- 1 Овај скромни прилог требало би да представља почетак и дио обимнијег рада о појави, мјесту и улози Хрватског културно-просвјетног друштва Напредак у животу Хрвата Босне и Херцеговине до 1918. године.
- 2 О дић Антун, *Кратка повијест 'Напретка', Рад друштва од 1907. до почетка рата*. Напредак, Календар за 1928. годину, стр. 39–45; *О 25 годишњици 'Напретка'*. Напредак, Календар за 1928, стр. 38–39; *Кратак историјат 'Напретка'*; *Хрватско културно друштво 'Напредак' у кратким цртама и сликама 1902–1927*. Сарајево, Хрватска тискара д.д. 1927, 17 стр. (коаутор са Мијом Пољаком); (О (дић) Анте), *Хрватско културно друштво 'Напредак' – Народ, IV/1924*, бр. 2; И с т и: *Два прилога к повијести 'Напретка'*. Напредак, Календар за 1928, стр. 123–124; *Треба ли 'Напредак' да прошири или промијени свој програм*. Напредак II/1927, бр. 4, стр. 45; бр. 5, стр. 61.
- 3 Крешевљак и вић Хамдија, *Хрватско културно друштво Напредак у Сарајеву*, Сарајево 1930, 20 стр. Мисли се на радове Ђ. Пејановића, М. Пољака, Д. Челика који ће се користити у овом раду.
- 4 Чалдаревић др Владимир, *Обновимо 'Напредак' у новом духу*. Сарајевски дневник, I/1945, бр. 88. стр. 4.

гоvine.⁵ Ни у тим написима који се директно односе на "Напредак", а у оним гдје се његова појава овлаштно третира у контексту шире проблематике с почетка његовог дјеловања⁶ још мање је могуће наћи одговор на питања која се тичу Друштва које је баштиник свега што се дешавало на плану потпоре хрватских ученика у периоду од 1902. до 1907. године. Чак, штавише, ни у најрецентнијим дилеме око неких датума нису разријешене,⁷ па су то додатни моменти за покушај њиховог отклањања. У редовима што слиједе искључиви је циљ утврдити датум, односно почетак дјеловања друштва које је баштинећи оба хрватска потпорна друштва (мостарско и сарајевско) након фузије наставило рад под именом "Напретка".

Окупација Босне и Херцеговине и њено уклапање у правно-политички, економски и културни систем Аустро-Угарске оставили су дубоке трагове на свеукупни живот Хрвата, као уосталом и осталог становништва. Једна од врло значајних посљедица по католике Босне и Херцеговине након Берлинског конгреса, окупације и успоставе режима Двојне Монархије је јачање хрватске националне свијести. Став владајућих кругова директно и индиректно је утицао на појачани ангажман како домаћих, тако и досељених Хрвата на плану политичког и културно-просвјетног дјеловања. Хрватство, више присутно но признато, артикулирано је кроз рад хрватских пјевачких друштава, хрватских читаоница, хрватских ђачких литерарних група. Нарасле потребе за школовањем "народне интелигенције и слободног народног обртничко-трговачког подмладака", који ће након краћег времена "преузети у своје руке важније ппозиције и бити водич народа на путу економског и културног придицања",⁸ у специфичним увјетима Калајеве управе,⁹ потакле су приватне иницијативе за оснивањем националних друштава, с циљем реализације поменутих потреба.

Након вала друштава основаних током деведесетих година: "Требевић" у Сарајеву (1893), "Славуј" у Требињу, "Звјезда" у Варешу (1894), "Мајевица" у Тузли (1895), "Динара" у Ливну (1896), чији се дјелокруг ограничавао на "поучне моралне и угодне забаве, јавне преставе – судјеловање на свечаностима – божјим службама и добротворним представама",¹⁰ жеља за формирањем друштва које би помагало ђацима Хрвате, намјештало дјецу на занате, појавила се, према неким изворима 1897. године.¹¹ Међутим, од те жеље до иницијативе да се она реализира протећи

5 Назечић Салко, *Престанак рада Препорода, Напредка и Просвјете*. Ослобођење, VI/1949, бр. 773; Бенац Алојз, *Зашто су национална друштва престала са радом*. Одјек III/1949.

6 Пејановић Ђорђе, *Културно просвјетна, хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине*. Сарајево 1930, 108 стр.; исти: Преглед, Сарајево, IV/1930, књ. V.

7 Мр Един Челебић, у раду који је посвећен политичким и културним приликама у БиХ крајем 19. и почетком 20. стољећа и у којем се посебно осврће на дјелатност и улогу културно просвјетних друштава, наводи податак да је "Напредак" настао фузијом сарајевског и мостарског друштва 9. јуна 1906. Види: *Херцеговина – Часопис за културно и историјско наслеђе*. Мостар 1990, бр. 7–8, стр. 47.

8 Архив Југославије Београд 13–27–69, М/273, док. 3, стр. 4.

9 Вид.: Краљачић Томислав, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*. Сарајево, "Веселин Маслеша", 1987, стр. 158–160.

10 ИБ., 159.

11 Овај податак презентира се на 30. редовитој годишњој скупштини "Напретка" 9.7.1934 – Архив Босне и Херцеговине, "Напредак", Записници годишњих скупштина 1921–1941, кутија 223, стр. 4. У поменутом документу из Архива Југославије (биљешка 7) такође стоји "да жеља датира још од године 1897".

ће још која година. Да их није било превише утицао је један "спољни фактор". Прије него се спомене, требало би изрећи још једну општу напомену.

Колико год стоји тврдња да су се културне активности становништва босанскохерцеговачког подручја одвијале по правилу у "затвореним срединама" – српској, муслиманској, хрватској или јеврејској – толико би се могло успјешно да брани теза о паралелном дјеловању друштава која су имала сличне или исте (културно-просвјетне) циљеве. Када се томе дода и онај фактор који је, упркос свим мањим или већим разликама међу њима, имао кохезиону улогу – однос према окупационој власти – онда ће се тек моћи реално процијенити значај догађаја који се десио у Бечу 1899, а у вези је са статусом високошколаца из Босне и Херцеговине који су живјели и учили у главном граду Монархије. Те године је у Бечу отворен интернат за оне студенте из БиХ који су примали стипендију аустро-угарских власти. Такав потез садржавао је у себи не само елемент материјалне помоћи него и могућност те власти да свестрано контролира будуће академски образоване припаднике разних вјера и нација које је, вјероватно, жељела да има уза се као лојалне службенике, па и да буде на тај начин у прилици да их и политички усмјерава. Редакција већег дијела студената била је одбијање таквих услова живота и студија. Убрзо су многи и српски, и муслимански и хрватски, високошколци остали без владине стипендије а тиме и без средстава за даље студирање.¹²

Занимљиво је да се, готово истовремено и у Мостару и у Сарајеву, као "два жаришта сваког дјеловања и настојања", развијала о оваплоћењу тих идеја. Без обзира на сличне, а по времену настанка и блиске идеје, разлике су међу дјелатницима у оба града, мада незнатне, евидентне. Извори о тим почетним иницијативама нису прецизни, па их они који су се узгредно бавили почецима дјеловања "Напретка" користе на начин да читаоце више доводе у заблуде по питању настанка Напретка него што расвјетљавају етапе његове појавности (идеје, иницијативе, договоре, одлуке или стварни почетак дјелатности). Без жеље да се потенцира нечији примат, треба уочити да су иницијативу за оснивање једног друштва "чији би рад обухватио цијелу Босну и Херцеговину...покрели мостарски Хрвати". Крајем 1901. године из овог херцеговачког града упућени су захтјеви с циљем да би се основало једно друштво "које би материјално потпомагало хрватске ђаке и студенте из Босне и Херцеговине".¹³ Први матуранти мостарске гимназије (1901) су "требало поћи даље, а није било (материјалне помоћи – м.о.) одакле", па се сматра да је, поред поменутог "иноземног" и овај "туземни" био један од разлога оснутка мостарског хрватског потпорног друштва.¹⁴ Родољубиви Хрвати Мостара саставили су се, по другом извору, нешто касније, у јануару 1902. године, "у самостану заслужних наших фрањевца са својим редодржавником фра Августиним Зубцем, на зговор како би се могло помоћи нашим сиромашним ђацима... Иза друга и озбиљна расправљања закључише основати друштво за сиромашне ђаке".¹⁵ Без сумње, на размеђи 1901/1902 тек је сазријевала идеја о потреби оснивања друштва. Активности одређених кругова у Мостару с почетка 1902. могли бисмо свести под договоре и не би им се могло

12 Бесаровић Ристо, *Културни развитак Босне и Херцеговине (1878–1918)*, Сарајево 1987, стр. 391 – Академија наука Босне и Херцеговине. Посебна издања, књ. LXXIX, одјелене друштвених наука, књ. 18.

13 Краљачић, о.с., 160.

14 Пољак Мијо, *ХАК Напредак – О његовом постанку циљу и раду и о нашим дужностима*. Збирка "Напреткових" популарних предавања. Свезак III, стр. 3; Вид.: Кемур Ибрахим, *Улога 'Гајрета' у друштвеном животу Муслимана БиХ*. Сарајево "Веселин Маслеша", 1986, стр. 30.

15 Подаци о овом договору наведени су у току рада 23. главне скупштине Друштва од 3. до 5. 7. 1932, којом приликом су се њени учесници подејелили тог догађаја тако важног "за процват нашег просвјете и културе" – АБХ, "Напредак", Записници, к/223, стр. 4.

или требало придавати карактер одлука као што се то може читати у неким од рецензних написа.¹⁶

Захтјеве мостарских Хрвата разматрали су, свако у свом домену, Заједничко министарство финансија и Земаљска влада. Првспоменути инстанца покушавала је преко Земаљске владе, ако не да отклони могућност реализације жеља и иницијативе Хрвата Мостара, а оно да их бар пролонгира. Упорност Мостараца, и Хрвата и Срба – ови потоњи су радили на оснивању "Просвјете" – уродила је плодом, па је 28. јуна 1902. године у пакету одобрено оснивање оба друштва. Који дан касније, 5. јула 1902. влада је потврдила и статуте друштва.¹⁷ Прва правила бијаху потписана од стране фра Пашка Буцонића, фра Аугустина Зубца и још 12 одличних родољуба.¹⁸ Након нешто дужих и мукотрпних предрадњи би 14.9.1902. године у Мостару основано "Хрватско потпуно друштво за потребе ђака средњих и високих школа у Босни и Херцеговини". Улога појединаца у рађању идеја била је често пресудна. Потврђивало се то и у случају мостарског друштва. За његов оснотак, поред проф. Леа Јамничког и Мартина Чуле, посебно је био заслужан професор богословије фрањевац Радован Главаш,¹⁹ који би изабран за првог предсједника. Први покровитељ био је фра Буцонић, а први добротвор бискуп др Јосип Јурај Штросмајер. Предведене активности у току 1902. и регулирани статус од стране власти имао је за последицу да је Друштво напредовало "брзим корацима не само у Херцег-Босни, него и у другим хрватским крајевима".²⁰ Одржаване су и манифестације попут друштвених забава, које су мостарском хрватском потпуном друштву доносиле становиту материјалну корист.²¹ Дјелатност "Хрватског потпуног друштва за потребе ђака средњих и високих школа у Босни и Херцеговини" не треба ни мистифицирати,²² али неке активности и у оваквом раду треба споменути искључиво у циљу повлачења паралела са сарајевским друштвом, које се бринуло за ђаке на занатима и у трговини. До краја 1902. године у мостарско друштво било је учлањено 376 чланова, а годину дана доцније бројало је преко 600. Када се износе подаци о старту овог друштва није на одмет навести податак да је прву главницу мостарског потпуног друштва сачињавала уложна књижица уредништва "Освета" на износ од 138.28 Круна.²³

16 По А. Шимићу, тај се догађај збио фебруара 1902. године. Вид.: пригодан новински чланак *У духу традиције*, "Ослобођење" од 25.2.1990, стр. 7.

17 АБХ, Земаљска влада И.Б., 2544/1902; Краљачић, о.с., 160. На почетку рада 28. главне годишње скупштине Напретка (3.7.1932), Анте Алауповић је подсетио присутне: "Управо је преко сутра дне 5. септембра 30 година како су се правила 'Хрватског потпуног друштва за потребе ђака средњих и високих школа из БиХ' са сједиштем у Мостару одобрена по тадашњој Земаљској влади". Записник годишњих скупштина Напретка 1921–1941, к/223, стр. 3.

18 Према тексту предавања др Драгана Челика за богословију из сјеменишта *Хрватског културног друштва 'Напредак'*, стр. 2 – Архив Босне и Херцеговине – нерегистрирано.

19 Одић А., *ХКД Напредак у кратким цртама и сликама 1902–1927*, стр. 4; Пољак Мијо, *ХКД Напредак – О његовом постанку, циљу и раду и о нашим дужностима*. Збирка Напреткових популарних предавања. Свезак 3, стр. 2 (1936); АБХ, Напредак – Записници, к/223 (30. годишња скупштина Напретка од 3–5.7.1934, стр. 5); *Развитак ХКД Напредак 1902–1930*, стр. 1.

20 Драган Челик, о.с., 2.

21 У Тузли је 3. маја 1903. била потврђена прва подружница, а у Мостару је новембра исте године друштво приредило своју прву друштвену забаву. Одић А., о.с. 4.

22 Обим потпора није био богзна какав, јер "у прве три године подјељује 68 ђачких потпора у износу од 4.459.80 К" – као биљешка 17.

23 *Развитак ХКД Напредак 1902–1930*, стр. 2. Куриозно дјелује да је на тој дарованој књижици скромна сума била тако структурирана да је 2.63 К отпадало на камате што је с износом од 135.65 К чинило ону своту од 138.28 К – Пољак М., *ХКД Напредак, О његовом постанку...*, стр. 4.

Недуго након мостарског хрватског потпорног друштва у Сарајеву је, почетком новембра исте године, група ентузијаста подузела активности у правцу оснотка још једног хрватског потпорног друштва, овог пута за намјештање дјече у занате и трговину.

Док је у случају мостарског друштва, бар што се тиче званичног чина оснивања било све јасно, у "Сарајевском случају" дилеме су произлазиле из накнадних неадскватних "читања", односно тумачења штурих и, понекад, контроверзних података. Питања везана за почетак дјеловања најзначајнијег хрватског просвјетног културног друштва додатно су се дуго времена (па чак до наших дана!) комплицирала због неразјашњених односа оба друштва до њихове фузије. У овом прилогу покушале би се разјаснити дилеме проистекле из неких формалних одредница које се односе на почетке дјеловања "Напретка".

Подаци који се односе на старт сарајевског друштва, мада аутентични и вјеродостојни, секундарног су поријекла. Малобројни који су писали о почецима рада "Напретка" пречесто и предуго су их користили на начин да су сазнања и спознаје о тим почецима још више бивали оптерећени недоумицама, него што су исте биле дефинитивно разјашњене. Зачудно је да су различити датуми били годинама и деценијама у оптицају, да се њима оперирало као граничним временским оријентирима од којих би требало рачунати "одбројавање" које, ево, траје већ девет десетљећа.

Шта је дискутабилно у "сарајевском случају"? Одбацујући 1903.²⁴ а поготову 1904.²⁵ као годину оснивања сарајевског "Напретка" и акцептирајући као недискутабилну 1902. годину, остаје споран датум. Прије него се каже која ријеч више о датуму спомену бих неке чињенице које се односе на 1904. годину. Сјећање др Шарића еклатантан је примјер како се око неких историјских датума збрка може умногоштручити и поред тога што је, несумњиво, постојала добра намјера. На 5. редовитој главној скупштини "Напретка" (19.6.1909), у настанку Друштва добрано ангажирани и упућени надбискуп рекао је и ово: "Састанем (се) – или сусретнем – м.о. прије п е т г о д и н а (1904 – спац и опаска Т.И.) А н т у П а л а н ц и ћ а и Тугомира (Алауповића). Вели ми Тугомир да би требало што прије основати таково друштво за нашу запуштену католичку младеж... Он је друштво 'Напредак' утемељио, није му био први предсједник, али му је био де факто све..."²⁶

Др Шарић није био ни први, а неће бити ни посљедњи који ће, с правом, наглашавати улогу др Алауповића у настанку и првом периоду дјеловања. Овдје би се наведене ријечи др Шарића прије односиле на Тугомиров ангажман око "утемељења" имена Друштва, а не на оснивање.

Што се тиче датума дилеме су око 9, 11. и 12. новембра 1902. Први датум се спомиње у вези с личношћу др Тугомира Алауповића који је 9.11.1902. покренуо "мисао, да се оснује друштво које

24 Велики жупан сарајевске области у допису Полицијској управи од 12.4.1929 – АБиХ Фонд великог жупана сарајевске области 1929/пов., 845, Ф/20; Др Ибрахим К е м у р а у монографији *Улога Гајрета у друштвеном животу Муслимана* (стр. 29) пише да је "Сарајевско друштво за намјештање дјече на занат и трговину" (основано 12.11.1903).

25 АБиХ, Записник 1, стр. 170 (нерегистрирано); Мада тачно датира настанак хрватских потпорних друштава у Мостару и Сарајеву (14.9.1902 односно 11.11. исте године – стр. 31) Ђорђе Пејановић, пишући о оснотку културно-просвјетних друштава "Просвјете", "Гајрета", "Напретка", "Беневоленције", нетачно прецизира да су католици такво друштво основали 1904 (стр. 63). У сличну заблуду упада и Ристо Б е с а р о в и ћ користећи се, вјероватно, истим или сличним извором. У тексту *Културни развитак Босне и Херцеговине (1878–1918)* на стр. 391 експлиците се наводи година оснотка Напретка (1904), уз истовремено навођење да је исто друштво настало "у ствари, из два потпорна друштва, једног у Мостару...а другог у Сарајеву...основана 1902..." (подвукао Т.И.). И један и други аутор не узимају у обзир специфичности дјеловања оба друштва, међусобне односе, чињеницу да је сарајевско добило име "Напредак" 1904. и, посебно, податак да се он сматра насљедником мостарског.

26 Исто.

би настојало да се дјеца намјештају у занате и трговину”.²⁷ Тај дан је очито словио као изузетно значајан, чак историјски за сарајевско друштво, јер др Алауповић истог дана, уз помоћ Ђуре Врињанина и Душана Плавшића, “састави правила”. Главна скупштина, заказана за 11. новембар, “прими правила”, установи привремени одбор Друштва али и закључак да се “иста дојдућега дана”, ерго 12.11.1902, “имаду...предати владином повјеренику”. Цјелокупни поступак могао је бити закључен тек позитивним ставом оних који су давали задњу ријеч. Тако је било. По предвиђеној и обавезној процедури “дне 12 истог мјесеца предају Иван Рагуз и Иван Баришић правила владину повјеренику”.²⁸ Док је дан оснивања мостарског друштва недискутабилан (14.9.1902), у сарајевском је то питање отворено. Можда ће тако и остати, јер ће оно што се дешавало у кратком интервалу од 9. до 12. новембра 1902. бити за неке први, за друге посљедњи, а за неке као Мију Пољака – онај између.²⁹ Десило се оно што је у раду тадашњих власти био чест случај, нарочито када се радило о активностима с наглашеним националним предзнаком. За разлику од третмана правила мостарског друштва, требало је да протекну готово двије године³⁰ па да официјална власт потврди правила “Хрватског друштва за намјештање дјеце у занате и трговину”. Чином одобрења правила сарајевског друштва заокружена је процедура оснивања оба хрватска потпорна друштва која су имала заједнички циљ, али су се разликовала у неким детаљима које треба респектирати када је ријеч о друштву које је настало три године доцније. Када је ријеч о оба друштва која су, поред заједничког циља – потпомагати хрватску дјецу и младеж у школама, у трговини и на занатима – имала и *de facto* различит старт онда и оно истоначно и посебно треба помирити на начин да не остану никакве недоумице. Даљна и детаљнија истраживања њихове дјелатности указаће, вјероватно, на све што је било специфично или заједничко, између ова два друштва, али већ на основу овдје изнесених основних података могло би се устврдити да се за датум оснивања друштва које ће од 1907. бити јединствено не би ни у ком случају могао узети датум оснивања “Хрватског друштва за намјештање дјеце у занате и трговине” у Сарајеву (9. новембар 1902), или пак 11, односно 12. новембар 1902, него “Хрватског потпорног друштва за потребе ђака средњих и високих школа Босне и Херцеговине” – 14. септембра 1902. С тим увези сви они извори, односно документи или написи у којима се као година оснивања “Напретка” наводи 1903. или 1904. су невјеродостојни. Иоле помније читање релевантних докумената чини данас певазиђеном, мада у суштини тачну али веома дифузну дефиницију да онај “други период” дјеловања друштва

27 Први хроничар Напретка Анте Одић одређује се за 9.11.1902. “као датум оснивања” – Види.: Ист и, *Два прилога к повијести Напретка* – Календар за 1928, стр. 123.

28 У одбор су изабрани Иван Рагуз, за председника, др Тугомир Алауповић за потпредседника и тајника, а за одборнике: Марко Кузмановић, Иво Барешин, Јозо Удовичић, Анто Паланшић, Иван Спахић, Ђуро Врињанин и Марко Ђебић – као биљешка 22. Споменути активисти су зарана “за оснотак хрватског друштва у Сарајеву” проглашени као “најзаслужнији” – *Развистак ХКД Напредак 1902–1930*, стр. 2.

29 У овом предавању из 1936, *О постанку, циљу, раду и нашим дужностима*, одређили се за 11. новембар 1902. када је “основано у Сарајеву ‘Напредак’ Хрватско друштво за смјештање дјеце у занате и трговину”, стр. 2.

30 Различити извори различито датирају и овај датум. Сви се слажу да су правила потврђена у другој половини 1904, али се не слажу ни у дан, нити у мјесец. Антон Одић у своја *Два прилога к повијести ‘Напредка’* ни сам није сигуран да ли је то 6. или 10. рујан 1904 Прво (на стр. 123) пише да “Дне 6. рујна 1904. добије привремени председник Иван Рагуз правила”, а на стр. 124 “да су од 12. студеног 1902. до 10. рујна 1904. протекле скоро двије године, а да власт није потврдила друштвена правила” сарајевског друштва. Друга два извора су нешто више сагласна, бар када је у питању мјесец. То није септембар као у Одићевим коментарима, него новембар. Др Челик тврди да су правила “од стране државних власти” потврђена 4. студеног 1904 (стр. 2), а на основу записника 30. годишње скупштине “Напретка” од 5. до 7.7.1934, стр. 5, десило се то 6. студеног 1904.

босанскохерцеговачких католика "почиње углавном 1897. и траје до 1907. године", а "то је доба оснивања Напретка..."³¹

Овдје не би требало отпочињати расправу о односу "старијег" (мостарског) или "важнијег", значајнијег или "утицајнијег" (сарајевског) друштва. Да ли због односа центра и провинције, друштвеног угледа активиста или нечег трећег, нарочито у првим годинама, примат је припадао "млађем", сарајевском друштву. Чак и након четврт столећа дилеме су биле наглашено присутне. Доста поуздани "Напретков" хроничар Анте Одић с почетка те године указао је с пиравом да је "данашње друштво н а с т а в а к р а д а Хрватског потпорног друштва у Мостару..."³² па тиме још једанпут и директно се определијели за 14.9.1902. као датум оснивања "Напретка". Али, да ни након двадесет и пет година није било све дефинитивно рашчишћено потврдило се поткрај те исте јубиларне 1927. године. На 9. сједници пословног одбора Средишње управе "Напретка", одржаној 9. новембра 1927. године, тај датум, *ergo* датум оснивања сарајевског потпорног друштва апострофиран је као датум оснивања "Напретка".³³ Без обзира на све мијене које су се десиле са мостарским и сарајевским друштвом, њиховом фузијом на инстанцама Друштва, гдје је било за очекивати, није уважан стварни слијед догађаја него се пречесто афирмирала субјективна процјена историјски објективних чињеница.

Данас би се дуго присутне дилеме око године или датума од којих треба рачунати постанак и постојање "Напретка" могле објаснити чињеницом да два друштва постоје у периоду од 1902. до 1907. и с т о в р е м е н о. Наиме, тек што је привремени предсједник сарајевског друштва Иван Рагуз добио правила која су била предата владином повјеренику прије двије године (вид: биљешку 30) могла је да буде сазвана скупштина друштва за намјештање дјецe у занате и трговину (сарајевског – м.о.), с циљем његовог конституирања. Др Тугомир Алауповић је том приликом, дакле 10.9.1904, образложио да се постојећем "друштву" ради лакшег имена и краће дописивања дадне име "Напредак" што је са осталим приједлозима једногласно примљено".³⁴ На овај начин, 1904. година била је за сарајевско друштво и "Напредак" у цјелини двоструко значајан: 1. потврђена су правила и 2. друштво је добило име.

Значајно је то истаћи, јер су неки сматрали да је 1902. година оснотка, а 1904. година када је сарајевско друштво почело да ради. Колико су дилеме око датума оснотка, почетка рада, односа оба потпорна друштва биле дуго времена присутне у редовима најагилнијих и најодговорнијих дјелатника потврђивало се то чак након четврт столећа. Године 1927. "падала" је двадесетпетгодишњица оснотка друштва, па су се око обиљежавања тог "сребреног" југилеја поново актуелизирале поменуте дилеме. У току 23. сједнице потпорног одбора Средишње управе "Напретка" водила се расправа о закључку главне скупштине, тј. о прослави оснотка Друштва. Мишљења су била подијељена. Апстрахирајући она (директора Мије Пољака) о одгоди прославе због дезолатних прилика узрокованих општом великом кризом и друштвеном беспарицом, остајале су разлике у третману оног што се збивало далеке 1902. године. Мијо Вучак стајао је на становишту "да не би требало у овој (1927–м.о.) години славити 25–годишњицу, јер је друштво почело р а д и т и (спац. Т.И.) 1904., а оне прве двије године није рађено". Трећи су, попут Антуна Одића, остајали

31 Пејановић Ђорђе, *Културно–просветна, хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине*. Сарајево 1939, стр. 26; исти: Преглед. IV/1930, књига V, стр. 29.

32 АБиХ, Напредак, Записници, к/223 а, стр. 57.

33 Тајник Валентинчић констатирао је "да је данас управо 25 годишњица оснотка друштва", честитао предсједнику и зажелио "да се овај дан (9. новембар – м.о.) записнички констатира". –АБиХ Напредак, Записници к/223а, стр. 113.

34 Одић Антон, *Два прилога к повијести Напретка*, стр. 124.

при неријетко истицаном становишту "да је друштво о с н о в а н о (спац. Т.И.) у студеном 1902. а што није радило кривица је на влади која није правила потврдила".³⁵

Када се подаци за оба друштва разматрају о д в о ј е н о, онда нејасноћа и дилема, тако рећи, нема (око оснотка, одобравања правила, почетака дјелатности, имена Друштва...). Али, када се из угла Друштва које баштини тековине оба друштва анализирају оне додирне тачке, подаци који се односе и на једно и на друго друштво, онда се, до данашњих дана доста лако упало у замку ставно непостојећих дилема. Данас се може поуздано тврдити да су зарана дефиниран статус мостарског друштва и његова дјелатност, с једне стране и неуобичајено дуг период до де југе признавања сарајевског друштва, те наглашене амбиције његових дјелатника испољене непосредно након конституирајуће скупштине (10.9.1904.), с друге стране, додатно кумовали дилемама око настанка и рада, прије свега сарајевског друштва, његовог односа с мостарским, односно његове стварне активности.

Први предсједник сталног одборног сарајевског друштва, обртних Анте Паланцић се, по аутентичном казивању, од самог старта формалног признања Друштва "управо грозничаво (дао) на посао и неочекиваном брзином окупља(о) око себе Босну".³⁶ Напори дотичног предсједника, вјеровати је и његових сарадника, били су усмјерени и ка Херцеговини, али очекиваног одзива, бар у прво вријеме, није било. Неке апостериорне оцјене, мада уопштене одражавају управо тај тренд прве фазе дјелатности сарајевског друштва.³⁷

Иницијативе, организациони и организовани напори, како они мостарске, тако и они сарајевске провенијенције били су, без сумње, подузимани на добробит хрватске младежи, али су, нарочито, у активностима које су се просторно или садржајно преплатиле изазивале и нежељене ефекте. Оно што је с аспекта обостране користи по млађе ученике и занатлије било погубно је одвојено, несинхронизовано дјеловање оба друштва. За почетке скромне активности нису могле да имају очекиване ефекте, "јер су се растављеним радом цијепале и радне силе, којих наравно није било превише".³⁸ Додатне негативне реперкусије "...између потпорног друштва у Мостару и Напретка у Сарајеву", значи од јесени 1904. па даље, испољавале су се у томе што су "настале приличне трзавице...а и неразумјевање међу тим друштвима".³⁹

Преплитања и све чешћа сучељавања ова два хрватска потпорна друштва наглашено су долазила до изражаја нарочито од времена када се опстојност сарајевског друштва осјећа и де југе и де факто. Доста је тешко прецизирати и објашњавати позадину мотива који су дјелатност оба друштва и конзеквенце које су из тих односа произлазиле доводили у питање да их је требало прецизније дефинирати. Да ли су потези и активности оба друштва били израз посебних или заједничких интереса остаје да се нагађа.

Има индиција да је у периоду од краја 1904. године па до 1906/1907. између ова два друштва било више несугласја, надамце одјелитог рада, него напора за превазилажење свега онога што их је раздвајало у заједничким напорима да пружи потпору ђацима, односно будућим занатлијама и трговцима. Примат у тој, слободније речено, искључивости припадао је "Хрватском потпорном друштву за помагање занатлија и трговаца", јер се управо из његових редова упорно покушавало проширити дјеловање у правцу помагања "сиромашних ученика, другим ријечима на делокруг

35 Као биљешка 32.

36 Подружнице су, примјера ради, осниване у бањалучком (срезови Бања Лука и Котор-Варош) и тузланском округу (Бос. Шамац – градачког среза) – Пејановић – о.ц. 89, 92, 98.

37 Након потврде правила (новембар 1904) "младо је друштво (сарајевско – м.о.) почело развити велику активност у Босни, док у Херцеговини не осваја терена" – Челик Д., о.ц., 2.

38 Пољак Мијо, о.ц., 4.

39 АБиХ Напредак, Записници стр. 6 (30. годишња скупштина 5-7.7.1934).

оног друштва у Мостару.⁴⁰ (нодвука Т.И.). Ангажман сарајевског друштва увјетован је дијелом и чињеницом да се развој хрватског друштва у Мостару од 1904. не само зауставља, него доживљава и пад, пошто га остављају подружнице, а "1905-е констатира (се) слаб материјални одзив", упркос напорима да се "свим силама...помогне што већем броју ђака".⁴¹

Не препуштајући ништа случају, а вјероватно и незадовољни изостанком очекиваних ефеката продора на ширем подручју, активисти сарајевског друштва покушали су, након само годину дана легалног рада, формално санкционирати и институционализовати продор на терен мостарског друштва и тако спровести, прије би се рекло супремацију, него фузију на цијелом босанскохерцеговачком простору. Сигнали за те норуке долазили су и с терена. Трзавице, већ дуже времена присутна неразумјевања између оба хрватска потпорна друштва и јалове расправе унутар њихових управа имали су за последицу да је "у провинцији чланство тражило да се чим прије уједини". Глас чланства, "нозив...добро организованих подружница" услишан је на главној скупштини "Напредка" одржаној 19.11.1905, у Сарајеву. Тог дана њени учесници, како се касније говорило и писало, "на захтјев Босне" проширише, измијенише и усвојише правила у смислу да друштво "у будуће помаже и ђаке и научнике".⁴² Каноник др Шарих је том приликом тражио да се потпоре и стипендије подијеле само ученицима и студентима католичке конфесије и предложио да се друштво треба да зове "хрватско друштво Напредак за намјештање дјецe у занате и подпомагање ђака хрвата католика".⁴³ Измјенама и одобрењем правила "Хрватско друштво Напредак за намјештање дјецe у занате и трговину у Сарајеву" постало је б и в ш е и од тада се званично водило као "Хрватско друштво Напредак за потпомагање научника и ђака Хрвата католика у Сарајеву".⁴⁴

Поменути тенденције и конкретне мјере које су подузимане од стране сарајевског друштва давале су тим активностима и односима с мостарским нове садржаје и квалитете. Једноставно речено, због "сарајевске иницијативе" оба друштва кретала су се у нежељеним правцима, који су их све више одвајали, умјесто, како је требало и како су организатори у својим првобитним наканама и жељели и планирали, да заједничке, невелике снаге окупе и усмјере на добробит хрватске младежи. С једне стране, сарајевски "Напредак" и формалноправно је након 19.11.1905, односно 17.2.1906, преузео дужности и обавезе о б а ј у друштва, доводећи у питање потребу опстојности мостарског друштва. Без обзира на све новонастале промјене, у Мостару су покушали да наставе дјеловање по старом. Челници мостарског друштва нису попуштали. Једноставно, опирали су се курсу који је инициран у Сарајеву.

Ток догађаја наметао је потребу расплета. Потребе хрватске младежи са разним облицима потпора, које су јој у општим политичким, економским и културним датостима с почетка стољећа биле нужне, тенденцијама у раду једина два хрватска друштва, непосредно након оснивања, очито су доведене у питање. Колико год изгледало и било претјерано мишљење да је због тога "сваком

40 Пејановић, о.ц., 31; исти: Преглед, IV/1930, књига V, стр. 90.

41 Одић А., ХКД Напредак у кратким цртама..., стр. 6-7.

42 Вид. Извјештај о главној скупштини хрватског друштва "Напредак" одржаној 19. новембра 1905, који је владин повјереник за земаљски глави град Сарајево поднио под бр. 21594 од 21. новембра 1905. Земаљској влади – у Архиву Босне и Херцеговине заведен је под бр. 3273/Ј.Б. – Култура и умјетност у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом – Грађа. Редактор Ристо Бесаровић, Сарајево 1968, стр. 366-369. АБиХ Напредак, Записници годишњих скупштина 1921-1941, к/223, 30. годишња скупштина 3-5.7.1934, стр. 6; Пољак, о.ц., стр. 4; Одић А., ХКД Напредак у кратким цртама..., стр. 5.

43 Одлуку под бр. 15870 за поглавара земаљске владе потписао је одјелни предстојник Ногман – Вид.: Правила Хрватског друштва 'Напредак' за потпомагање научника и ђака Хрвата католика. Сарајево, Тискара Воглер, 1906, 32, 48.

44 Одић А., ХКД Напредак у кратким цртама и сликама 1902-1907, стр. 5.

Хрвату јасно да се оба хрватска друштва морају што прије стопити у једно, које ће преузети задању обају друштава",⁴⁵ ускоро је дошло и до таквих иницијатива.

Када је у питању датум фузионирања сарајевског и мостарског хрватског потпородног друштва ситуација је слична, тако рећи идентична, као и у случају утврђивања датума оснивања Друштва, а посебно сарајевског, које је наставило рад под именом "Напредак". Готово да се ради о конфузији. Могло би се слободно рећи колико извора и написа, толико и датума. Прецизније – сагласности нема ни у погледу дана, мјесеца, а ни године. Не слажу се ни они старијег датума, а ни ови рецентнији. Истина, подаци који се овдје користе по својој провенијенцији секундарног су карактера, па је и то разлог наглашеним разликама. Њихови аутори у правилу не наводе изворе из којих су исти кориштени. По времену нама најближи напис у којем се помиње стварање јединственог друштва садржи и најранији датум. Мр Един Челебић у својим досадашњим радовима, еп *passent* спомињући "Напредак",⁴⁶ одређује се (као што је наведено у биљешци 6) за 9. јуни 1906. као датум када су се "два хрватска потпорна друштва...фузионисала у јединствено друштво 'Напредак'".⁴⁷

Побуде, мотиви и разлози који су иницирали и коначно довели до фузије оба друштва су у сваком случају вулгарни. Очито је да су најјачи изишли из спознаје да једноставно треба превазићи све оно што је на било који начин умањивало ефекте небаш бројних и не толико моћних снага оба друштва, усмјерених у циљу потпоре ђака, ученика те будућих занатлија и трговаца. Динамичност и офанзивност сарајевског друштва, чак и правно регулирана од јесени 1905. године, није могла да кореспондира с пасивним понашањем херцеговачких мјеста. Такво стање "упозоравало је свакога, да ће требати фузионирати мостарско и сарајевско друштво".⁴⁸ До тога је и према др Драгану Челику дошло 8. просинца 1906. године, а споразум о фузији ова два друштва Средишња управа је, наводно, одобрила 13.12.1906.⁴⁹ Овим подацима се исцрпљује листа оних који датум фузије двају хрватских потпородних друштава "смјештају" у 1906. годину. Дијаметралне опције из Сарајева и Мостара би можда и дуже времена биле у оптицају да с терена нису долазили све гласнији и јаснији захтјеви да искључивост и једностраност нигдје не воде. Једна страна морала је попустити. Не улазећи у арбитраже позиција, вријеме је радило у корист сарајевског друштва из једноставног разлога што је окупљање не баш бројних (организационо), а ни тако јаким (материјално) страна било искључиво на добробит оних због којих су друштва основана и дјеловала. Редуцирање подружница на тлу Херцеговине, смањење прихода што су га слале водству, примјетно наглашен застој "освајања" терена у Босни изазивали су дугачке дебате на сједницама мостарског друштва. Коначно, одбор потпородног друштва одлучио је да на главној скупштини, 9.6.1907, "изнесе приједлог о фузији што је на концу...било примљено. Тако се ујединише оба друштва и с тим се докрајчила трогодишња борба, а ујединиле се у раду за шегрте и ђаке интелигенција и грађанство".⁵⁰ Један од рјеђих који су у својим написима били експлицитнији и прецизнији када је ријеч о фузији био је Мијо Пољак. Указујући да процес приближавања и коначног стапања двају хрватских потпородних друштава није био ни брз, ни лак, сматрао је да је "коначно сусретљивошћу и разумијевањем обију страна побиједила увиђавност народне користи

45 Исто.

46 *Мостарска културно-просвјетна друштва у доба Аустро-Угарске*. Сарајево 1982 (рукопис), стр. 102–104; 2. *Политичке и културне прилике у БиХ крајем 19. и почетком 20. вијека са посебним освртом о дјелатности и улози културно-просвјетних друштава*. Херцеговина бр. 7–8/1990, стр. 77.

47 Као претходна биљешка под 2.

48 Челик, о.ц., 2.

49 Ист, стр. 3.

50 АБиХ, Напредак, Записници..., к/223 (30. годишња скупштина..., стр. 6).

за Хрвате и 9.6.1907. стопе се оба друштва под заједничким именом 'Напредак', а овај стопи и досад подијељену бригу и брине се од сад и за ђаке и за шегрте."⁵¹

У трећу групу спадају написи аутора који су неодређени у прецизирању датума, али се сви слажу да је фузија обављена 1907. године. Истине ради, карактер и циљ њихових радова и није их обавезивао да га изнађу.⁵²

Појавивши се након упорних иницијатива (од 1897) и становитих напора најприје невеликог броја посленика којима је уздицање хрватског подмлатка био и циљ и смисао јавне дјелатности на тлу Херцеговине (14.9.1902) и ускоро у Босни (9.11. исте године), не могавши ни објективно, због ненаклоности официјелних власти, ни сама по себи, због дијаметралних ставова унава, да дају хрватском пуку, првенствено младежи, колико се могло у претешким временима окупације, економске и културне заосталости, требало је да оба друштва прођу специфичан пут развоја од оснутка до формалног признања сарајевског друштва 6.9.1904. године.

Од посебног је значаја период дјеловања сарајевског друштва под именом "Напретка" (од 10.9.1904) до промјене друштвених правила (15.11.1905), односно њиховог званичног признања (27.2.1906). Потребно је и на ову чињеницу указати посебно с аспекта настојања сарајевског друштва да прошири просторно дјеловање на терен Херцеговине и садржајно – на ђаке средњих, односно високих школа, те истаћи, истовремено, опирање мостарског друштва том курсу. Потребне младих нараштаја – интелигената и грађанства наметале су као обавезу водствима у Сарајеву и Мостару да превазиђу постојеће разлике и остваре чин уједињења.

Два друштва, наставши одјелито 1902, преплићући своје активности, настављају као једно под именом сарајевског "Напретка", улазећи (1907) у такозвани "златни период" (до 1914). Мада је сарајевско под новим именом фунгирао као настављач јединственог друштва, мостарском припада епитет старијег и само за њега се може везивати датум оснутка "Напретка" – 14.9.1902, а чин усвајања приједлога о фузији од стране одбора потпорног друштва у Мостару – 9.6.1907. као датум дефинитивног уједињења двају хрватских потпорних друштава.

51 Пољак, о.ц., стр. 4-5.

52 Пејановић, о.ц., 31, Кемура, о.ц., 29, Шимић А., *У духу традиције* – "Ослобођење" од 25.2.1990, стр. 7.

Томислав Ишек

SUR LA FONDATION ET LE COMMENCEMENT DE L'ACTIVITE DE L'ASSOCIATION CULTURELLE CROATE "NAPREDAK"

Resumé

Ce travail est la première partie de la monographie future sur le rôle qu'a eu cette association culturelle croate d'instruction dans la vie sociale et culturelle des Croates de Bosnie i Herzégovine.

Au cours de neuf décennies déjà, et de nos jours aussi, il y a eu de nombreuses inconséquences (des articles jusqu'aux monographies scientifiques) concernant la détermination non seulement de la date, mais aussi de l'année où "Napredak" a été réellement fondée et a commencé son activité.

L'auteur a essayé, à la base des sources accessibles de première et de deuxième ordre, de résoudre de nombreuses imprécisions concernant ces problèmes. De nombreux dilemmes et différences parmi les auteurs, dont la plupart ne s'occupaient qu'en passant de l'histoire de "Napredak", provenaient, ceux-là, de l'analyse du phénomène et de l'activité des deux associations subventionnelles fondées à Mostar (le 14 septembre 1902) et à Sarajevo (le 9 novembre 1902). Autant les impulsions des fondateurs étaient semblables ou identiques, autant de différences il y avait parmi eux. La majorité des auteurs n'a pas apprécié conséquemment ces spécificités. En acceptant et en mettant en corrélation de nombreuses données relevées et divergentes, l'auteur a constaté que: 1) la date de la fondation de l'association était le 14 septembre 1902; 2) l'association subventionnelle de Sarajevo (portant le nom "Napredak" depuis le 10 septembre 1904) était considérée comme héritière de celle de Mostar et depuis le 19 novembre 1905 englobant, celle-là non seulement des apprentisartisans et des commerçants, mais aussi des élèves des écoles secondaires et supérieures tout en les aidant; 3) les deux associations s'assimilaient le 9 juin 1907 en continuant leur activité comme une association unitaire.

УДК 061.236.3(091)(497.15) "1914/1918"

БОЖО МАЦАР

"ПРОСВЈЕТА" У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Тек што је, бар донекле, успјело да санира посљедице изнмних мјера из маја 1913. године, Српско просвјетно и културно друштво "Просвјета" доживјело је, након сарајевског атентата 1914. године, далеко тежи ударац. Тада је читав српски народ осумњичен и стављен ван закона – у погромашком налету страдале су све српске хумане и културно-просвјетне установе, а њихови функционери изложени разноврсним репресалијама. Највише на удару била је "Просвјета", а затим "Соколи", "Побратимство" и друга друштва. На њих се, непосредно иза атентата, сручио и бијес уличне руље, која је по Сарајеву и неким другим градовима рушила све што је српско. О томе има доста доказа, па овдје наводимо само један извјештај шефа Земаљске владе за Босну и Херцеговину упућеног аустроугарском заједничком министру финансија Билинском 30. јуна 1914. године, у коме се, између осталог, наводи да су веома оштећене просторије: "Сокола", "Просвјете", *Народа*, *Српске ријечи*, српске школе, хотел "Европа", стан Јефтановића и штале истога, многе радње које су припадале посланицима група "Народ" и "Отаџбина", даље Српски клуб, које су у правом смислу ријечи потпуно девастиране."¹ Мјесец дана касније утврђено је да је у тим нередима причињена штета у Сарајеву од 775.784 круне, а у провинцији 73.933 круне.

Припремање репресивних мјера

Мјере које је Потјорек иза атентата предлагао из Сарајева сводиле су се на предузимање репресија против Срба и српских установа и што хитније отпочињање рата против Србије, а тек иза тога побједоносног рата били би дефинисани државно-правни положај и унутрашње уређење Босне и Херцеговине. И на владиној конференцији у Сарајеву, одржаној 2. јула Потјорек је тражио оштар курс, јер је сматрао да је у балканској кризи испуштена добра прилика да се југословенски проблем силом ријеши, а у Бечу је представник Свете столице изјавио да је Србију раније требало учинити малом. Потјорек је имао подршку дијела муслиманских и хрватских политичара, пред којим је хтио да покаже снагу Монархије, јер, како наводи, "Босна и Херцеговина припада још у мпогом погледу Оријенту. У Оријенту импонује само очигледна акција и само она важи као доказ стварно постојеће снаге."²

На ове Потјорекове приједлоге из Беча је први одговорио министар Билински, који је у вези с односом према Србима и српским друштвима, која су већ била забрањена, предлагао нешто блаже мјере, па констатује: "Српски народ располаже са безбројним друштвима. То је, по себи, хвале вриједно и за примјер."³ Он даље упозорава да се у предузетим мјерама против српских

1 Kriegsarchiv Wien (KAW), Nachlass Potiorek (NP) A-3, 321; Архив Босне и Херцеговине (АБХ), Земаљска влада Сарајево (ЗВЦ) президијал (през.) 5071/1914. Телеграм Потјорека Билинском.

2 KAW, NP 3/335, III Теил.

3 Haus-Hof und Staatsarchiv Wien (HHSStA), Politisches Archiv I, Картон (К) 811. Телеграм Билинског Потјореку од 30. јуна 1914.

друштва не смије прекорачити граница Закона о окупљању, "што би се окренуло против нас." Изразио је жаљење због распуштања српских друштава у мају претходне године и тражио да се убудуће индивидуално поступа, а енергично наступи само у случају када се открију непријатељске намјере у раду појединих друштава. Даље наставља: "У првом реду имам у виду "Просвјету", чији велики културни значај ја не поричем и која, како ми је познато, обједињује све Србе свих слојева. Ако је ово последње случај, као и то да се Срби претежном већином осјећају лојални, у што ја не сумњам, онда ми је неразумљиво у каквој подударности на врху овога великог друштва стоје главари иредентистичке српске партије у Сабору, који су, како знамо, настојали да друштво одведу на странпутицу и о томе дали класичан доказ у најновијем календару."⁴ Билински, дакле, није био за распуштање "Просвјете", јер би се тиме повриједила осјећања лојалних Срба, али је био за то да се руководство "Просвјете" смијени, па, у вези с тим, упућује Потјорек: "...да се нађу средства и пут и у најкраћем времену вођство "Просвјете" преда у лојалне руке."⁵

Међутим, два дана касније, 2. јула 1914, Заједничко аустроугарско министарство рата доставило је Заједничком министарству финансија, као надлежном за Босну и Херцеговину, предлог мјера које треба хитно предузети у Босни и Херцеговини, а то су: завођење ванредног стања; распуштање Сабора; милитаризација полиције; протјеривање свих Срба који нису завичајни у Босни и Херцеговини (Reichsserben); избацивање са школа и факултета сумњивих ђака и студената, а наставнике Србе дисциплински гонити или завести строги надзор; забранити српске листове и прогласити неважећим свједоче стечене у Србији. У погледу српских друштава, министар рата Кробатин је захтијевао следеће: "Исто тако, било би потребно распустити сва српска друштва, која након увођења ванредног стања не би никако смјела бити дозвољена."⁶ Министар Билински, како смо навели, тражио је блажи став према српским друштвима, па је тражио да се овај захтјев ратног министарства измијени. Међутим, ипак је побиједило становиште војних кругова, који су све више гурали према рату, а најватренији присталица такве политике у Босни и Херцеговини био је Потјорек.

Најприје су, према наредби Земаљске владе, распуштена соколска друштва: Српска соколска жупа босанско-херцеговачка и сва соколска друштва, а неколико дана касније и сва друштва "Побратимство".⁷ По статуту ових друштава, њихова имовина, у случају престанка рада, требала је припасти "Просвјети", али с обзиром на то да су и ова друштва, као и "Просвјета", оптужена за велеиздају, њихова имовина је припала царском фискусу, тј. конфискована. Након процеса тузланским ђацима (процес против Тодора Илића и других) и саслушања учесника у атентату, Потјорек је 23. августа 1914. телеграмом, између осталог, саопштио Билинском: "На исти начин је констатовано из заплијењених обавјештајних списа да су овдашња српска друштва "Просвјета", "Соколи" и антиалкохоличарско друштво "Побратимство" требала служити за прикривање агитације за припрему устанка у Босни и за помоћ у предстојећем рату Србије против Аустро-Угарске."⁸ Послије ових "сазнања" отворен је пут за репресалије против "Просвјете" и њених функционера. Потјорек је одмах упутио у Беч предлог за распуштање "Просвјете", а за њену огромну имовину предложио је да се конфискује у корист фискаса, а да се од прихода друштва створи фонд за

4 Исто.

5 Исто.

6 АБХ, Президијал Босанско-херцеговачког одјељења (Пр.БХ) 790/1914. Ратно Министарство Заједничком министарству финансија у Бечу, 2. јули 1914.

7 АБХ, Пр. БХ 1529/1914. Види и наредбу ЗВС 7005/1914 през. о распуштању "Сокола" и 7599/1914 през. о распуштању "Побратимства".

8 АБХ, Пр. БХ 1390/1914. Телеграм Потоирека Билинском од 23. августа 1914.

стипендирање лојалних ученика и студената. Билински је, с обзиром на ратне околности и прилике које су владале у Босни и Херцеговини, заоштрене нарочито заплијеном дневника и архиве обавјештајног официра српске војске мајора Тодоровића у Лозници, попустио и пристао на распуштање "Просвјете", али је, ипак, од Потјорека тражио детаљан извјештај о њеном раду и копкретније образложење предлога за формирање поменутог фонда.⁹ Да би се прегледала заплијењена архива "Просвјете" и анализирали њена гласила *Просвјета* и *Календар* посебној владиној комисији требало је два мјесеца, па је зато елаборат о "Просвјети" предат Заједничком министарству финансија тек 10. новембра 1914.¹⁰

Уз ову анализу о раду "Просвјете" Земаљска влада је послала и предлог за оснивање "Фонда за унапређење и потпомагање патриотски опредељених грађана и њихове дјеце у српско-православним епархијама у Босни и Херцеговини". Овај фонд би управљао заплијењеном имовином "Просвјете", а приходи од те имовине трошили би се за додјеливање стипендија на занатским, војним, средњим и високим школама, уз обавезну препоруку политичке власти, затим за награде за примјерно понашање ученика, расписивање награда за "књижевне радове патриотског садржаја", као и помоћ дневној штампи која би, прије свега, имала задатак "ширење и јачање осјећања вјерности династији и заједништва овдашњих земаља са осталим дијеловима Аустро-Угарске Монархије." Управљање фондом, према овоме предлогу, вршио би одбор на челу са сарајевским митрополитом. Три члана одбора именовао би митрополит, а три Земаљска влада.¹¹ Очигледно, нова "Просвјета" требало је да има сасма супротне циљеве од раније: умјесто да њена имовина служи за стварање српске, националне свјесне интелигенције, требало је створити лојалан, поданички елеменат, који би служио интересима туђинске власти.

Извјештај владине комисије о прегледу цијелокупног рада "Просвјете" послужио је као образложење одлуке о распуштању друштва "Просвјета", конфискацији њене имовине, па чак и као доказни материјал за кривично гоњење њених функционера.¹² Да би доказала незакониту, антидржавну и велеиздајничку дјелатност "Просвјете", ова комисија је прегледала све њене статуте, архиву 1911–1914, записнике Главног одбора и годишњих скупштина, затим цијелокупно материјално и финансијско пословање. Докази за унапријед постављену оптужбу тражени су и у прилозима "Просвјетних" гласила *Просвјете* и *Просвјетиног календара*. Већ на првој страни тога извјештаја износи се тешка оптужба да је "Просвјета" у Босни и Херцеговини "имала задатак да води борбу за Народну одбрану", али се не наводе конкретни докази за то.

У тражењу доказа за подизање оптужбе против "Просвјете", почело се од почетка њеног рада, па је чак и мотив за њено оснивање 1902. године означен као политичка, а не као културна потреба српског народа. Наиме, као повод за оснивање друштва наводи се једино избацивање српских студената из Владиног конвикта у Бечу, због њихових политичких демонстрација и, друго, што је речено на прослави 10–годишњице "Просвјете", 1912. године, "...ослобађање младости од туторства власти, како би јој се омогућила слободна национална дјелатност."¹³ Иако је влада својевремено одобрила измјене статута за проширење дјелокруга "Просвјете", сада се у томе накнадно траже политички мотиви за школовање шегрта, оснивање земљорадничких задру-

9 АБХ,Пр. БХ 1488/1914.

10 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Предлог ЗВС за распуштање друштва "Просвјета" и конфискацију њене имовине. Види и Оптужница Државног одвјетништва у Бањалуци за оптужене В. Грђића и др., стр. 149–178.

11 Исто.

12 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Bericht über die Tätigkeit der Prosvjeta, стр. 9–38.

13 Исто, стр. 3

га, оснивање аналфабетских курсева, покретних и централне библиотеке, а посебно организовање организација "Соко" и "Побратимство". За слање шегрта на изучавање заната наводи се да је био циљ "... да се створи српски средњи staleж, како би се пружила прилика за конкурисање навали страног елемента у трговини и занатству."¹⁴ И стварање земљорадничких задруга на националној основи квалификовано је као политичка, а не економска мјера. Наводећи све области дјеловања "Просвјете", овај извјештај закључује да је ово друштво створило такав круг дјелатности "... који обухвата скоро све области народног живота на строго српској националној основи."¹⁵

Као кривица, односно прекорачење круга дјелатности, наводи се и слање ученика и студената на школовање у иностранство, иако је статутом било дозвољено школовање ван Монархије, уколико такве школе и факултети не постоје у Монархији. У 1913/1914. школској години "Просвјета" је додјелила шест стипендија за школовање у Србији. Анализирана је и политичка дјелатност бивших "Просвјетних" стипендиста, па је утврђено да је на процесу Принципу и друговима поменуто 10 стипендиста "Просвјете" повезаних с атентатом, или су били чланови организације Југославија.¹⁶ И оснивање "Сокола" и "Побратимства" овај извјештај оцењује као недозвољен рад, исто као и давање материјалне помоћи овим организацијама и ангажовање чиновника "Просвјете" на помоћи у њиховом раду. О свим тим пословима раније је "Просвјета" јавно извјештавала у својим извјештајима и путем својих гласила, али власт раније није стављала приговоре, нити је то третирано као прекорачење дјелокруга.

Преглед "Просвјетине" архиве настале 1911–1914. године није открио ниједан доказ о њеној тзв. велеиздајничкој дјелатности. Неки документи, истина, говоре о кореспонденцији и везама с културним и хуманим друштвима у Србији, али ниједан податак није пронађен у везама с Народном одбраном. Као оптужни материјал издвојени су документи о сарадњи "Просвјете" са Српском академијом наука, Културном лигом у Београду, Српском књижевном задругом, затим Друштвом "Његуш" на Цетињу, Богославијом у Призрену и сл. "Просвјета" је оптужена и због договора са Колом српских сестара у Београду око куповине карата Босне и Херцеговине, на којима није била означена сјеверна и источна граница, иако те карте нису добивене. Исто тако и набавка и продаја репродукција слика Тодора Швракића и слика из балканских ратова оцијењена је као антидржавни посао. Незадовољна резултатима ове истраге, владина комисија је посумњала да "Просвјета" крије неку тајну регистратуру у којој се, наводно, чува тајна кореспонденција, али за то није било ниједног доказа, осим једне давно дате изјаве члана Главног одбора Јефта Дедијера да у извјештајима "Просвјете" не би требало наводити све податке о успјесима, јер "Просвјета" има доста непријатеља који би то могли онемогућити.

Ово што је наведено представља само дио оптужног материјала. Узети су и подаци о слању стипендиста на школовање у Београду, међу којима је и Радослав Парезанин из Требиња, за кога

14 Исто, стр. 5

15 Исто, стр. 7

16 Исто, стр. 13. Међу компромитоване "Просвјетине" стипендисте сврстани су: Михајло Дојчиновић из Брчког, препарандиста; 2. Захарије Зарић из Јање, гимназијалац; 3. Јован Зечевић из Маглаја, гимназијалац; 4. Богдан Мирковић из Травника, препарандиста; 5. Младен Стојановић из Приједора, препарандиста; 6. Богдан Чулић из Варцар–Вакуфа, препарандиста; 7. Љубо Тодоровић из Бијељине, гимназијалац; 8. Војо Богђевић из Прњавора, препарандиста; 9. Бошко Томић из Сребренице, гимназијалац и 10. Бранко Вуковић из Котор–Вароши, гимназијалац. За Крета Марића, који је након атентата побјегао, као кривица се наводи да је за вријеме ферија "...развио врло интензивну активност у корист "Просвјете", одржавао многа јавна предавања на селу, аранжирао приредбе, оснивао пододборе, тако да је његова агитациона дјелатност више пута хваљена у друштвеном органу и означена као хвале вриједна."

се наводи да је син свештеника Видака Парежанина, који је на вјешалима у Требињу узвикнуо: "Живио краљ Петар". Као даљи доказ тјерања великосрпских тенденција у "Просвјети" наводи се прослава Видовдана и сакупљање видовданског дарка, посебно како је та прослава припремана за 1914. годину. И сам избор овог српског националног празника, који подсјешћа на пропаст српског царства на Косову и позива српски народ на освету за поновно уједињење и успостављање старог царства, означен је као доказ великосрпске иредентистичке оријентације "Просвјете". Посебно је издвојена окружница "Просвјете" упућена учитељима српских школа, председницима српских црквено-школских општина, пододборима и повјереницима и свим српским друштвима и институцијама којом се позивају да свечано прославе Видовдан и максимално учине на скупљању видовданског дарка. Ова окружница послата је чак и учитељима Србима на државним школама, што је у извјештају означено као "новина и даљи напад".¹⁷ Уз окружницу послан је и нацрт говора којим ће се учитељи обратити ученицима на Видовдан, у коме се хвале Србија и њени јунаци за освету Косова па Куманову, умјесто, како се наводи у извјештају, да се "код школске омладине развија поданост према царској породици и Аустро-Угарској монархији, чији је интегрални дио и Босна и Херцеговина."¹⁸ У оба поменута документа говори се о проширењу Србије на велики териториј, а и то да "још није остварила своје циљеве". Због окружнице и нацрта говора за прославу Видовдана, њени потписници, председник инг. Симо Мирковић и секретар "Просвјете" др Владимир Ћоровић оптужени су због субверзивне дјелатности, а пошто су били и заклетни државни чиновници, и за дисциплински прекршај.¹⁹

Извјештај владине комисије закључује, даље, да је за антидржавну оријентацију "Просвјете" највећи кривац Василиј Грђић, који је од 1908. године, када је изабран за секретара, имао у рукама све агенде друштва. За њега се каже да је "...одевијек познат као проноснирани противник наше Монархије и наше управе."²⁰ Од његова доласка, наводно, "Просвјета" напушта резервисано политичко држање, а примјећује се политичка дјелатност сумњиве врсте, нарочито у чланцима *Просвјете*. За Грђићева путовања по пословима друштва у разним срезовима тврди се да нису имала за циљ придобијање нових чланова и оснивање пододбора, него, прије свега, да народне масе "обрађује у духу иредентизма". Неки котарски предстојници, као на примјер, из Вишеграда, Рудог, Горажда и др. извјештавали су о његовим говорима на скупштинама "Просвјете", тврдећи да они имају политичке намјере, уперене против аустроугарске политике у Босни и Херцеговини. Из Вишеграда је јављено у Земаљску владу да је тамо Грђић говорио и о присаједињењу Босне и Херцеговине Краљевини Србији, гдје је припада, јер је Србија културна земља, а Аустро-Угарска омета културни развој Срба у Босни и Херцеговини.²¹ Међутим, Грђића, као вјешта говорника који је умјо говорити у метафори, није било лако оптужити конкретним доказима. Котарски предстојник Вишеграда о њему каже: "Његове говоре није могуће схватити, пити описати, јер, како сам рекао, он је говорио више са душом него ријечима. На лицима се види да га они разумију. Они га пажљиво слушају, а на очима им се примијети унутрашња радост."²² Пошто је Грђић хвалио у свом говору српску војску, котарски предстојник Вишеграда га је прекинуо, а затим поднио и судску пријаву против њега. Међутим, нико од присутних није хтио да посвједочи наводе представника власти, па је и пријава повучена. Интересантна су, с друге стране, два захтјева

17 Исто, стр. 24

18 Исто, стр. 25

19 АБХ,ЗВС през. 5504/1914 и през. 1067/1914.

20 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Извјештај о дјелатности "Просвјете", стр. 26.

21 Исто, Извјештај о одржаним скупштинама "Просвјете" 3-6 децембра 1913 године у Вишеграду, Добруну, Штрпцима, Увцу и Рудом.

22 Исто

које је Грђић изнио на овом скупу у Вишеграду. Прво, да "Просвјета" ради на повећању броја Срба у градовима и, друго, да се у Централној библиотеци створи богата збирка српских књига, које ће садржавати све што Србима треба и што желе, јер се у Земаљском музеју у Сарајеву налази само мала збирка српских књига.²³

Без икакве сумње, рад Васиља Грђића у "Просвјети", нарочито откако је изабран за народног посланика у Сабору, прешао је границе само културне дјелатности. Он је, у границама дозвољеног, дјеловао и као национални радник на јачању свијести српског народа, а посебно јединства свих Срба. Међутим, културна и просвјетна дјелатност кроз "Просвјету" доприносила је, сама по себи, подизању самосвијести српског народа, чак много више него чисто политичка активност, па је зато осумњичен цијелокупан рад "Просвјете", посебно њен први човјек Васиљ Грђић. Међутим, ни за њега није било лако утврдити кривицу за протудржавну дјелатност, па се пошло, као у случају чешких националиста, да се сабере цијелокупна активност у дужем периоду и на основу тога "створи" утисак о кривици. Управо тако поступљено је и према Грђићу и свим виђенијим Србима у Босни и Херцеговини, којим је суђено на више тзв. велеиздајничких процеса у току првог свјетског рата. Као кривица, у новонасталим условима узета је и она дјелатност која је раније легално обављена или је евентуална кривица опроштена. Неким правцима аутономног покрета узето је, на примјер, на суђењу у кривицу и оно што су учинили 10–15 година раније.

Посебно поглавље о тзв. протустатутарној дјелатности "Просвјете" представља политичка агитација путем *Просвјетиног календара* и листа *Просвјета*. Календар је анализиран за период 1910–1914. године и описани су сви прилози који су пали под сумњу за антимонархистичку или великосрпску тенденцију. За *Календар* 1910, који је уредио Ђорђе Чокорило наводи се да "...показује непријатељско држање према Монархији."²⁴ А, главни разлог за то је што се у броју не помиње владајућа царска кућа, нити се наводи да је од анексије Босна и Херцеговина саставни дио Монархије. Слично је речено и за *Календар* за 1911, који је уредио др Владимир Ћоровић и то зато што је објавио групну фотографију гатачких Срба који су у вријеме анексионе кризе избјегли у Црну Гору, а по повратку ухапшени и осуђени. Бројеви *Календара* из 1912, 1913. и 1914. које је уредио Ристо Радуловић, отишли су, према овоме извјештају, још даље у супротстављању владајућој политици. Из *Календара* 1912. издвојен је чланак председника Српске академије наука Стојана Новаковића, под насловом *Quid nunc?* (*Куда сад*) у коме се говори о ситуацији у српству након анексије Босне и Херцеговине и разним политичким комбинацијама, да би завршио апелом "...за интензивну дјелатност на културном пољу да би посао уједињења сазрео еволуцијом, при чему указује на уједињење Италије."²⁵ У истом броју помиње се на једном мјесту и Народна одбрана, али само као културно друштво. Међутим, и то је било довољно да се "Просвјета" оптужи да жели, наводно, сједињење са Народном одбраном.

Овакве тенденције *Календара* настањене су и у 1913. години. У том броју објављене су фотографије Стојана Новаковића, Османа Ђикића, за кога се у извјештају каже да је "србофилски писац", затим групна слика с погребa Мис Ирбијевој, док се опис балканских ратова илуструје фотографијама краља Петра I, краља Николе I, Војводе Путника, као и многим епизодама из борби. Међу осталим је и групни снимак српских жена у Сарајеву, које шију одјећу за Црвени крст Србије. Због прилога ове врсте речено је да овај број "...са својим илустрацијама отворено износи великосрпске тежње."²⁶ Од текстова је издвојен чланак Ристе Радуловића, под насловом *Наш*

23 Исто, стр. 3

24 Исто. Извјештај о дјелатности "Просвјете", стр. 31

25 Исто, стр. 34.

26 Исто, стр. 37.

национализам, у коме констатује јачање националне свијести у српском народу и позива, прије свега омладину, на још већи и конкретнији национални рад.²⁷ *Просвјетин календар* за 1914. годину није овој комисији ни требало оцјењивати, јер је своју ријеч о њему дао Окружни суд у Сарајеву, када је овај број заплићен, а његов уредник Ристо Радуловић, осуђен на четири мјесеца затвора. Након оваких оптужби против *Просвјетиног календара* поставило се и питање одговорности чланова Главног одбора "Просвјете", као издавача. Међутим, од тога се одустало, јер је било врло тешко прибавити доказе о појединачној одговорности, па је зато њихова кривица сведена на морални преступ, а кривица Друштва изведена је из чињенице да је прекорачило свој дјелокруг, јер се *Календар* недозвољено бавио политиком.²⁸

За орган Друштва, мјесечни лист *Просвјета* речено је да је до 1912. године врло ријетко доносио чланке политичке садржине, него да је објављивао, углавном, друштвене вијести.²⁹ Политиком се овај лист почео бавити кроз пропагирање идеја "Сокола" и "Побратимства", а нарочито од 1913. године, када "...Просвјета постаје непосредан политички орган за борбу против босанско-херцеговачке управе."³⁰ Од чланка из годишта *Просвјете* за 1913. годину апострофирани су многи, а посебно *Видовдан 1913*, у коме се говори да Срби нису завршили своју борбу за ослобођење и уједињење, па се наводи: "У борби против стране културе стојимо ми Срби у Босни и Херцеговини на најистакнутијем мјесту. Морамо се наоружати са свим оружјем културе, чувати наше српске предности у нашој домовини и земљи дати наш српски карактер."³¹ За оптужницу је издвојено и то како је прослављена 10-годишњица "Просвјете" 1912. године, при чему се признаје да су се организатори опрезно држали. Из говора појединаца и текста неусвојене резолуције ипак је закључено да је дошла до изражаја тенденција "...да се са претекстом културног уједињења припрема терен за политичко уједињење српства."³²

И, најзад, разлог за прогон "Просвјете" откривен је и у њеним путујућим библиотекама, које су, међу 50 наслова, колико су садржавале, имале и такве књиге које су иначе биле забрањене у Босни и Херцеговини, као: Станојевић, *Историја Срба*; Станојевић, *Историја Босне и Херцеговине*; Петар Кочић, *Јазавац пред судом*; Алекса Шантић, *Под маглом* и сл.

"Просвјета" у ликвидацији

Из свега што је наведено у овоме извјештају извучени су правни закључци који су употребљени као образложење наредбе Земаљске владе за распуштање "Просвјете" и конфискацију њене имовине.³³ По овој наредби "Просвјета" се распушта на основу члана 17 Закона о друштвима, односно због прекорачења дјелокруга, доношења протузаконитих закључака и дјелатности усмјерене против јавног реда и угрожавања државе. Имовина "Просвјете", по овој наредби, није се могла предати Фонду Константина Хаци-Ристића, намијењеном за оснивање српског ученог друштва у Сарајеву, како је иначе било прописано чланом 62 Статута "Просвјете", него је конфискована да би се употребила у друге сврхе. У образложењу ове наредбе о распуштању "Просвјете" наводе се следећи разлози:

- политичка дјелатност друштва, забрањена Законом о друштвима и другим прописима;

27 Види *Просвјетин календар* за 1913.

28 АБХ, Пр. БХ 1814/1914. Извјештај о дјелатности "Просвјете", стр. 42

29 Исто, стр. 43.

30 Исто.

31 Исто, стр. 47.

32 Исто.

33 АБХ, Пр. БХ 1814/1914, Нацрт наредбе ЗВС о распуштању друштва "Просвјета".

- протустатутарна и протузаконска дјелатност у великосрпском духу против интереса државе;
- тајне везе са Народном одбраном, што се доказује документима заплијењеним у Лозници, кориштеним и у процесу Принципу и др., а који указује на то да је "Просвјета" својом дјелатношћу служила интересима Народне одбране;
- субверзивна дјелатност Васиља Грђића на разним подручјима, а конкретно распарчавање слика *Косово* од сликара Инхиострија, која је била забрањена;
- писање *Просвјетиног календара* који је писао да су балкански ратови само дјелимично ослободили Србе и да предстоји ослобођење "неослобођеног дијела Срба", што се "несумњиво односило на Србе који живе у Аустро-Угарској."
- писање листа *Просвјета*, који није објавио вијести о посјети цара Франје Јосипа Босни и Херцеговини 1910;
- слање студената и ђака на школовање у Србију;
- давање стипендија и препорука ученицима и студентима који су од аустроугарске власти означени као бунтовни елементи;
- везе са српским друштвима у Америци и Србији, итд.

Ово је, по мишљењу Земаљске владе, било довољно да се образложи наредба за распуштање "Просвјете" која "...представља хитан државни интерес и одговара самоодржавању и заштити њених припадника од разорних утицаја."³⁴

Како се види, требало је да прође вријеме од јула 1914. године, када је Потјорек суспендовао рад "Просвјете", па све до 31. јануара 1915. године, када је нови шеф Земаљске владе Саркотић добио одобрење из Беча да се и формално распусти ово друштво и одузме његова имовина.³⁵

Главни одбор и пододбори су били распуштени одмах, а већ 11. јула 1914. у "Просвјету" је послан владин повјереник, финансијски службеник Душан Летица. Међутим, усвајање наредбе Земаљске владе о распуштању "Просвјете", коју је, у ствари, предложио Потјорек, а Саркотић требало да спроведе, упушило је овог последњег од политичких последица које би та мјера могла изазвати у српском народу. Зато је Саркотић тражио од Беча да се ова мјера ублажи, посебно у вези с располагањем имовином "Просвјете".³⁶ Опет се развила преписка између Сарајева и Беча. Саркотић је пошао од одредаба Закона о друштвима по коме се једно друштво може распустити ако прекорачи дјелокруг, али му се не може конфисковати имовина. Распуштање "Просвјете" је већ извршено, али ако би се, према усвојеној наредби, извршила конфискација њене имовине, створио би се утисак о правној несигурности, не само код Срба, који су директно тангирани, него и осталих грађана. Осим тога, Саркотић је Заједничком министарству тврдио да ова мјера није ни политички опортунa "...пошто би конфискацијом имовине друштва, које је служило културним интересима свих Срба у Босни и Херцеговини, погодило и оне Србе који су и до сада били свјесни својих државних и грађанских дужности и јавно их испољавали и, пошто се коначно по завршетку рата мора рачунати са Србима као релативном већином становништва у Босни и Херцеговини као политичким фактором и још више са њиховим превођењем у табор лојалних елемената династије

34 Исто.

35 АБХ,ЗВС през. 1566/1915. Наредба о распуштању "Просвјете" од 9. фебруара 1915. Види и Пр. БХ 177/1915.

36 АБХ,Пр. БХ 177/1915. Предлог ЗВС упућен ЗМФ у вези с поступком с имовином "Просвјете", упућен 31. јануара 1915. године.

и државе, а управо ово превођење мора представљати један од најважнијих задатака управе.³⁷ Зато он опет предлаже да се имовина "Просвјете" користи за школовање лојалних ученика и студената, о чему би водила рачуна државна управа.

У одговору из Беча Саркотић је прекорен и речено му је да се ту не ради о законском него о политичком питању. Његово вјеровање да ће акти милости управе довести до измјене схватања код Срба названо је утопијом. Признаје се да треба водити рачуна о осјећањима српског становништва, "...али у данашњем моменту може се сигурно рећи да је велика мржња и зла воља, као и широко вођена беспопштедна агитација уз судјеловање свих слојева против династије и аустроугарске управе сада довела дотле да је на стотине убијено и објешено у току изнимних мјера, на хиљаде интернирано или протјерано од кућа, многобројне егзистенције сигурно за увијек уништене, међу којима се налазе и многе недужне жртве, што се у ратним приликама не може избјећи. Требаће године и године да се у народу заборави ово мучеништво и не смије се вјеровати да се једним актом милости у корист једног друштва могу те ствари избрисати из памћења савременика."³⁸ У Бечу је 31. јануара 1915. одржана конференција поводом распуштања "Просвјете", на којој је, између осталог, речено да ће послје рата управа у Босни и Херцеговини морати "...да обрати изванредну пажњу специфичним културним потребама Срба и на тај начин компензира својевремено конфисковану имовину "Просвјете".³⁹ Сам акт конфискации имовине требало је да служи као опомена за српски народ у цјелини, дакле као колективна казна. Не искључује се ни благонаклоност, с обзиром на то да су Срби "...бројно најјачи, материјално најснажнији и интелектуално најспособнији елемент у земљи." Међутим, такве мјере би биле преурањене.

Душан Летица је управљао конфискованом имовином "Просвјете", а уз то још и имовином распуштене "Добротворне задруге Српкиња" и легатом Мис Ирбијеве. Дужност куратора предао је 4. фебруара 1916. године владином секретару др Бертолду Ајзнеру (Berthold Eisner).⁴⁰ Приликом предаје утврђена је актива целокупне конфисковане имовине "Просвјете" у износу од 1.046.368 круна и пасива у износу од 194.620 круна, дакле чиста имовина у вриједности од 851.748 круна.⁴¹ Имовина распуштене Добротворне задруге Српкиња није се могла утврдити приликом ове примопредаје, јер су просторије биле запечаћене, а архива заплијењена као *corpus delikti* за процес у Бањалуци. Такође, половина од легата Мис Ирбијеве, завјештеног "Просвјети", још није била пренесена. Просвјетина библиотека такође је обуставила сваку дјелатност, просторије Библиотеке су биле запечаћене, а библиотекар Ђорђе Пејановић одведен у интернацију. Дио књига заплијењен је и предат државном тружиоцу да их користи у тзв. велеиздајничком процесу. Нешто касније, надзор над Библиотеком, чија је вриједност процјењена на 26.596 круна, Влада је повјерила др Карлу Пачу, кустосу Земаљског музеја. У току 1. свјетског рата из Централне библиотеке је нестало око 300 књига, док су библиотеке на терену скоро потпуно уништене, по процјени око 15.000 књига.⁴²

Након преузимања дужности управитеља "Просвјетине" имовине, односно Друштва "Просвјета" и Добротворне задруге Српкиња у ликвидацији, др Ајзнер је добио и правила (регулатив)

37 Исто.

38 Исто. Одговор ЗМФ на предлог ЗВС о "Просвјетиној" имовини.

39 Исто.

40 АБХ, БХ 7241/1918. У овоме конволуту сабрани су документи о вођењу имовине "Просвјете" у току првог свјетског рата, као: Примопредајни записник између Летице и Ајзнера; завршни рачуни за 1916. и 1917. годину; Регулатив за чуваре "Просвјетине" имовине и др.

41 Исто. Примопредајни записник Летица-Ајзнер.

42 Ђорђе Пејановић, *Грађа за историју "Просвјете"*, рукопис, стр. 42

за управљање овом имовином.⁴³ Према овим правилима, главни задатак управитеља био је да сачува имовину "Просвјете", да утјера потраживања, подмири обавезе, закључује најповољније уговоре с корисницима просторија итд. Никакве стипендије и помоћи и ма каква дјелатност није предвиђена. Основни задатак је био да се сачува конфискована имовина. Сви чиновници "Просвјете" су отпуштени. Први извјештај о свом раду др Ајзнер је послао влади 17. јула 1916. године.⁴⁴ Како се види из овога извјештаја, Ајзнер је до тада успио да утврди стварно стање имовине, иако не до краја, пошто је архива "Просвјете" била заплићена, такође, као *corpus delikti* у суђењу Василију Грџићу и друговима. Стање имовине "Просвјете", с 15. јулом 1916. године, изгледало је овако:

1. Готов новац	3.885,73 круне
2. Потраживања од банака	16.165 круне
3. Готов новац којим се не може располагати	21.064,25 круне
4. Штедни улози	4.309,39 круне
5. Папири од вриједности	20.997 круне
6. Покретна имовина	51.110 круне
7. Зграде, земљиште и сеоски посједи	925.485 круне
8. Потраживања	13.670,70 круне
9. Страни папири од вриједности	1.450 круне
Укупно:	1,058.137 круна

Такође, из овога Ајзнеровог извјештаја сазнајемо коначно и које је некретнине имала "Просвјета" и колика је њихова вриједност.

1. "Просвјетин" дом у Котуровој улици (Обала)	200.000 круна
2. Кућа у Деспића улици	35.000 круна
3. Кућа и земљиште у ул. Патке (легат А. Саратлић)	4.000 круна
4. Кућа у Ф. Јосипа ул. (легат Васе Краљевића)	400.000 круна
5. Легат А. П. Мис Ирби:	
а) кућа са земљиштем у Кучериној ул.	52.000 круна
б) кућа са земљиштем у ул. Хисета	6.000 круна
ц) двије куће у ул. Ф. Јосипа	165.834 круна
д) у готову и вриједносним папирима	37.000 круна
Укупно:	260.834 круне

Према опоруци 1/2 легата припада "Просвјети" 130.417 к.

43 ABX, BX 7241/1918. Regulativ über die Geschäftsgebarung des Vermögens-verwalters des Vermögen der aufgelösten Vereine "Prosvjeta" und "Dobrotvorna zadruga Srpkinja" und des diesem beigegebenen Rechnungsbeamten.

44 Исро. Amtsvortrag des Regierungsskräters Dr Berthold Eisner über seine bisherige Tätigkeit als Vermögensverwalter der aufgelösten Vereine "Prosvjeta"...

6. Грађ. земљиште у Чејдик ул. (легат Д. Савић)	25.000 круна
7. Кућа са земљиштем и локал у Коњицу (легат Димитрија Јовановића)	5.000 круна
8. Три куће у Прњавору (легат Стева и Јованке Остојић)	40.000 круна
9. Кућа са земљ. у Б. Крупи (легат М. Добројевића)	10.000 круна
10. Кућа са земљ. у Сребреници (поклон С. Јовановића)	1.000 круна
11. Три куће са земљ. и 1 земљ. посјед у Прачи (легат Паје и Марице Смољановић)	15.000 круна
12. Кућа са земљ. и земљ. посјед у Куквику (Брчко) (поклон свештеника Лазара Кудретиновића)	2.500 круна
13. Грађ. земљиште у Тузли, 15 дунума (легат Љуба и Алексе Крсмановић из Београда)	45.000 круна
14. Купљено грађ. земљиште за ђачки дом у Бихаћу	12.568 круна
Укупно:	925.485 круна

У даљем току управљања конфискованом имовином "Просвјете" др Ајзнер је Земаљској влади послао завршне рачуне за 1916. и 1917. годину. Према завршном рачуну за 1916. годину, вриједност "Просвјетине" имовине порасла је за 10.000 круна у односу на стање приликом примопредаје Летице – Ајзнер. Међутим, Ајзнер наводи да је та вриједност далеко већа, с обзиром на пораст цијена грађевинског земљишта.⁴⁵ Према завршном рачуну за 1917. годину, вриједност "Просвјетине" имовине смањена је у односу на претходну годину за око 7.000 круна. У оквиру "Просвјетине" имовине постојао је од 1913. године и тзв. Кочићев фонд. Наиме, када се Кочић 1913. године разболио, његова породица остала је без икаквих прихода, па је на иницијативу Вл. Ћоровића и других његових пријатеља из "Просвјете" покренута акција за стварање фонда одакле би се помогло његовој породици, а ако би се сакупио већи износ, онда би се дио средстава усмјерио и за литерарне награде. Сам Ћоровић сакупио је 700 круна и предао их 1914. Кочићевој удовици Милки, док је на рачун Кочићевог фонда сакупљено 1.127 круна. У октобру 1917. Милка Кочић се обратила др Ајзнеру да јој се тај износ издвоји из "Просвјетине" имовине и њој исплати за издржавање.⁴⁶ Иако намјена Кочићевог фонда још није била правно регулисана, др Ајзнер је, ипак, предложио да се та средства исплате Кочићевој удовици, јер је од Окружне области из Бањалуке добио потврду да се она налази у "...биједном материјалном положају."⁴⁷ Са Ајзнеровим предлогом сложили су се и влада и Заједничко министарство финансија у Бечу.

За обојицу управитеља конфискованог имања "Просвјете", Летице и Ајзнера, судећи према њиховим извјештајима које су достављали Земаљској влади, може се рећи да су овај посао одговорно водили и, захваљујући њима, "Просвјетина" имовина је, углавном, спасена, тако да је ово друштво могло одмах након рата да настави своју дјелатност. На 13. годишњој скупштини "Просвјете", одржаној 29. јуна 1919. године, одато је признање Душану Летици, који је чак и свој хонорар од 1.200 круна, који је добио за управљање "Просвјетином" имовином, предао Друштву

45 Исто. "Prosvjeta"-Verein und "Dobrotvorna zadruga Srpkinja" in Liquidation an das Präsidium der Landes Regierung, Сарајево, 14. април 1917.

46 АБХ, БХ 18.221/1917. и ЗВС през. 16.516/1917. Преписка у вези са захтјевом Милке Кочић

47 Исто. Ајзнеров извјештај ЗВС од 12. октобра 1917.

након обнављања. Ова скупштина је, свакако, погријешила што такво признање није дала и другом куратору, др Бертолду Ајзнеру.

Иако је имовина "Просвјете", бар што се тиче некретнина, сачувана, то не значи да она није претрпјела огромну материјалну штету, која је настала престанком рада, јер за четири године приходи нису убирани, а штета настала престанком школовања ђака и студената се не може материјално ни изразити. Осим српских друштава, за вријеме 1. свјетског рата забрањено је још само Муслиманско културно-просвјетно друштво "Гајрет", чију је имовину преузео Одбор Вакуфско-меарифског сабора.⁴⁸ Међутим "Гајрет" је, ипак, и у току рата додијелио извјестан број стипендија.

Убрзо након доношења владине наредбе о распуштању "Просвјете", група чланова Главног одбора из Сарајева упутила је Земаљској влади жалбу на ту одлуку.⁴⁹ У жалби се наводи да се "Просвјета" никада није бавила политиком и да је активност Друштва била ограничена искључиво на унапређење чисто културних интереса и да се стално кретала у оквиру друштвених правила и закона, па се зато одбија импутирање протудржавне дјелатности. Даље се наводи да се грешке појединаца не могу приписивати цијелом друштву. Замјеник шефа Земаљске владе (*Landesstellvertreter*), др Никола Мандић, достављајући ову жалбу Заједничком министарству финансија, предложио је да се она одбије, пошто не може да побије разлоге због којих је "Просвјета" распуштена, јер "...су прикупљени доказни материјали несумњиво показали да је друштво "Просвјета" стајало у служби великосрпске пропаганде и под плаштом унапређења културе српског народа потпомагала велеиздајничке сплетке."⁵⁰

"Просвјета" је, дакле, најприје осуђена најтежом казном, а затим су прикупљани докази за њену кривицу. Иако се као институција није могла појавити на суђењу и за "Просвјету" је у Оптужници припремљеној за тзв. велеиздајнички процес В. Грђићу и друговима, припремљен у посебном поглављу доказни материјал, као и за свих 156 оптужених.⁵¹ У овоме дијелу оптужнице нема доказа о везама "Просвјете" с Народном одбраном у Србији, што је, иначе, био главни тенор читаве оптужбе. О томе Вл. Ћоровић каже: "Сводећи читаву српску идеологију на утицај Народне одбране и сваки покрет као директно упућен одатле и оптужница и Суд упадали су у једну комичну ситуацију, да траже и изналазе везе, гдје их је већ хронолошки немогуће утврдити."⁵² Управо тако поступајући, инкриминисана је скоро читава дјелатност "Просвјете", нарочито послје 1908. године.

Суђење функционерима "Просвјете"

Из Беча је, као што смо навели, одмах тражено да се замијени руководство "Просвјете" новим, повјерљивим људима, али након "открића" о везама друштва с Народном одбраном, није се више говорило о замијени него о кажњавању појединих функционера Друштва због њихове антидржавне дјелатности. Помињање је више имена, у почетку скоро цио Главни одбор, али се тај број свео на крају на тројицу најважнијих и то: Василиј Грђић, главни секретар "Просвјете" и уредник листа *Просвјета*, инг. Симо Мирковић, председник и др Владимир Ћоровић, секретар

48 Ибрахим Кемурџа, *Улога Гајрета у друштвеном животу Муслимана*, стр. 66–67.

49 АБХ, Пр. БХ 360/1915. Преписка ЗВС–ЗМФ у вези са жалбом "Просвјете", упућеном ЗВС у марту 1915. Оригинал жалбе се не налази у спису, а из преписке се види да су је потписали: Александер М. Бесаровић, Никола Митричевић, др. Богдан В. Видовић и Милан Пупић.

50 Исто.

51 Оптужница Државног одвјетништва у Бањалуци против В. Грђића и др. стр. 149–178, одјелак Ц.

52 Владимир Ћоровић, *Црна књига*, стр. 195.

Друштва. Њих тројица су ушли у поменуту оптужницу и нашли се пред Окружним судом у Бањалуци, као оптужени за исто дјело: да су управљањем Друштва, преко листа *Просвјета* и *Календара*, књигама и брошурама, предавањима итд. бунили народ, те Србију приказивали као слободну и савршену државу и хвалили њене културне институције, истичући то као антитезу политичким неслободама и подјармљености српског народа у Аустро-Угарској Монархији.⁵³ Затим су оптужени за стварање и помоћ српским организацијама у Босни и Херцеговини – "Соко", "Побратимство" и српске земљорадничке задруге – које су, наводно, преко сличних организација у Србији биле повезане с Народном одбраном и "пропагирале политичко јединство цијелокупног српског народа и будили у њему тежњу, да се то јединство силом оствари."⁵⁴

За Васиља Грђића ово је био само дио оптужнице, јер је његова главна кривица била у томе што му је помињано име у заплијењеним списима обавјештајног официра Косте Тодоровића. Како је познато, Васиљ Грђић је на велеиздајничком процесу у Бањалуци осуђен 1916. године на казну смрти, а у образложењу те пресуде наводи се и његова кривица за рад у "Просвјети" и то: "...да је као секретар друштва "Просвјета" усмјеравао њен рад у истој горе истакнутој велеиздајничкој намјери и својим радом, а нарочито ширењем органа друштва, односно Календара, затим књигама и брошурама и предавањима подстицао српско-православно становништво ових земаља на буну и тако пропагирао политичко јединство цијелокупног српског народа и будио у њему тежњу да се то јединство силом оствари."⁵⁵

Предсједник Друштва, инг. Симо Мирковић и секретар Владимир Ћоровић ухапшени су одмах након истека рока ултиматума који је Аустро-Угарска упутила Србији. Симо Мирковић је на суђењу одрицао сваку везу с Народном одбраном, тврдећи да до атентата није ни знао да постоји та организација. Признао је да је радио на стварању организација "Соко" и "Побратимство", али искључиво са циљем да помогне ова друштва која се баве тјелесним и душевним јачањем чланова; затим је одрекао одговорност за писање *Календара* и *Просвјете*, јер по Закону о штампи одговоран је уредник, а осим њега постоји и државна цензура.⁵⁶ Мирковић је негирао и друге тачке оптужнице, али судије нису прихватиле његову одбрану, па су га казнили с десет година тешке тамнице.

Др Владимир Ћоровић био је за судско вијеће у Бањалуци, као и за аустроугарску власт уопште, интересантан не само због његове одговорности као функционера "Просвјете", него и као врхунски српски интелектуалац, повезан с најистакнутијим личностима културног живота у Србији (био је ожењен сестром др Јована Скерлића, а кум му је био др Јаша Продановић). У опсежној акцији прикупљања материјала за образложење његове кривице пошло се чак од његових студентских дана у Бечу, гдје је завршио славистику и германистику, а касније специјализирао у Минхену, Паризу и Болоњи. У Бечу је једну годину био и предсједник Студентског друштва "Зора", али је наглашено да је већ тада имао везе с мостарском опозицијом, нарочито с листом

53 Оптужница, поглавље Ц. Види и Миодраг Вулин, *Српска "Просвјета" на велеиздајничком бањалучком процесу 1915–1916*, у Велеиздајнички процес у Бањалуци, Зборник радова са Научног скупа одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, издање Института за историју Бањалука, стр. 199–220.

54 Оптужница.

55 АБХ, Пр. БХ 517/1916 ЗВС извјештава ЗМФ о пресудама у бањалучком процесу, 26. априла 1916. Уз то и два приватна писма Саркотића Билинском.

56 АБХ, Пр. БХ 1060/1916. Осуда у бањалучком процесу (штампана), стр. 282–284.

*Народ.*⁵⁷ Изјаве о кривници Ћоровића дао је и Коста Херман, који је Ћоровића и одвратио од прелаза на Београдски универзитет након докторирања и примио га код себе за кустоса Земалског музеја. Херман га терети за његову повезаност са опозиционом групом Срба и то: др Никола Стојановић, Ристо (Ринда) Радуловић, Шћепан и Васиљ Грђић, његов брат Светозар и др., као и за рад у "Просвјети", гдје је развио своју "неуморну дјелатност".⁵⁸ За Ћоровићев рад у "Просвјети", Херман још каже: "У последњем он постаје управо погонска снага и ускоро ће се видјети да се он марљиво ставио у службу паролe: Народно јединство Срба и Хрвата..."⁵⁹ Да би о њему створио слику опасног непријатеља Монархије, Херман износи и податак да му се 1912. године повјерио да жели ићи као добровољац у балканском рату на страни Србије, али је од тога одустао, затим помиње његову активност за збрињавање српских и црногорских рањеника у балканском рату, држање за вријеме изнимних мјера 1913. итд.

На преслушању пред Окружним судом у Бањалуци Ћоровић је своје ангажовање у "Просвјети" објашњавао жељом да се помогне сиромашна младеж, иако сам такву помоћ није требао, а дужности секретара друштва примио се 1910, јер га тај посао није превише ангажовао, с обзиром на то да је све унутрашње послове обављао В. Грђић. Даље је доказивао да су друштва "Просвјета", "Гајрет" и "Напредак" водили озбиљни и трезвени људи и да су *de facto* помагала држави, чија је дужност да одгаја интелигенцију. Он је ислѣдницима доказивао да се друштво никада није бавило политиком, наводећи, као доказ, да су др Милан Сршкић и др Саво Љубибратић иступили из "Просвјете" чим су изабрани за посланике у Сабору, док је то исто било закључено и за Васиља Грђића.⁶⁰

За инкриминисане написе у *Просвјетином календару* и *Просвјети* одбио је, као функционер Друштва, сваку одговорност, јер ако постоји она је на главном уреднику. Уосталом, судијама је било познато да је Ристо Радуловић на суђењу због *Календара* за 1914. годину изјавио: "Што се има примити у Календар од године 1914. о томе сам искључиво ја одлучивао, јер сам под тим условом уређивање примио."⁶¹ У даљој одбрани Ћоровић је настојао да на основу историјских чињеница шире објасни тежак положај српског народа. Изнио је мишљење да је анексија била очекиван и неминован корак, јер би било наивно мислити да би "Аустро-Угарска која је уложила толико труда и новца, ове земље предала без велике силе којој другој држави."⁶² Међутим, сама форма како је анексија изведена, њега је изненадила, "... јербо сам ја држао, да ће се прије тога чина било на који начин затражити мнијење народа ових земаља било у форми плебисцита, државног сабора или што слично."⁶³

Ћоровић је без устезања изнио свој став, који је у складу са схватањем неких српских политичара – Скерлића, Стојана Новаковића и др. који су пропагирали идеју јединства и слоге Срба и Хрвата "...које треба у том правцу културно и економски подићи, па да ће тај народ, обзиром на његову прошлост, на његову нумеричку и квалитативну страну бити фактор са којим ће се морати рачунати на југу Аустро-Угарске монархије и уопште на Балкану."⁶⁴ Ка том циљу био је

57 АБХ, Пр.БХ 1697/1914. Извјештај ЗВС о В. Ћоровићу састављен на основу изјава др Фридриха Крауса из Загреба и Косте Хермана, интeданта Земалског музеја у Сарајеву. Види и АБХ, Збирка о велеиздајничком процесу В. Грђићу и др., IV-14/9. Записник кривичне истраге др Владимира Ћоровића.

58 АБХ, Пр. БХ 1697/1914.

59 Исто.

60 АБХ, Збирка велеиздајнички процес В. Грђићу и др. IV-14/9, стр. 796-798.

61 Исто, стр. 189.

62 Исто, стр. 800.

63 Исто.

64 Исто, стр. 802

усмјерен и рад "Просвјете" на подизању националне свијести српског народа и на његовом културном и економском напретку, додајући: "Културно се ни један народ не може подићи, а да се у првом реду економски не подигне..."⁶⁵ На оно што је највише сметало аустроугарској управи-подизање националне свијести српског народа – Ђоровић је овако одговорио: "Просвјета" је себи ставила у задатак, пошто је ишла за културним напретком, народ у националном духу подићи, јер без тога се не може ни замислити ни културни напредак, а како сам већ разложио, тај дух није могао бити други, него српски национални дух."⁶⁶

Судије истражитељи су на сваки начин настојали да докажу Ђоровићу да је имао везе с Народном одбраном. Читани су одломци из његових објављених чланака, као доказ за те везе, а он је доказивао да се ту не ради о великосрпским идејама, него да су везе с културним институцијама у Србији биле потребне, јер, апстрахујући различите политичке прилике у којима живе Срби, "има много заједничких социјалних зала које треба лијечити."⁶⁷ Упитао је судије зашто се на те чланке није раније приговарало. "Данас, када се последице сарајевске трагедије почело на све гледати друкчије, ретроспективно, данас наравно хоће да се види у њима и онога чега нема. Не тражи се длака у јајету него јаје у длаци."⁶⁸ Ђоровићева бриљантна одбрана пред бањалучким судом показала је његову широку интелигенцију, што и сами истражитељи наглашавају, али представља и врло успио покушај разоткривања правних мјера овог монструозног процеса. Но, ипак је Ђоровић проглашен кривим и осуђен на 5 година строгог затвора, уз један дан поста сваког трећег мјесеца. Касније му је ову казну Врховни суд повисио на осам година, због "интензивнијег рада у друштву "Просвјети".

Осим Грђићу, Мирковићу и Ђоровићу, којим је осуђено у Бањалуци, за свој рад у "Просвјети" одговарали су пред Окружним судом у Сарајеву и још неки функционери "Просвјете", прије свега чланови Главног одбора. Они су били криви што су на сједницама Главног одбора гласали да се дају стипендије или помоћ студентима и ђацима који су избачени из државних школа и с универзитета, као и за то да су знали за везе "Просвјете" и Народне одбране.⁶⁹ Пред Окружним судом у Сарајеву саслушани су: Саво Сремчевић, члан редакције *Просвјетиног календара*; Јово Трифковић, члан ГО; Ђорђе Раца, учитељ, члан ГО; Стеван Бракус, професор, члан ГО; Јово Поповић, професор, члан ГО; Владимир Периновић, професор, члан ГО; др Васо Зрнић, професор, члан ГО; Коста Ђуковић, владин савјетник, члан ГО; др Томо Поповић, професор, члан ГО и потпредседник "Просвјете".⁷⁰ На процесу у Бањалуци осуђено је и др Војиславу Бесаровићу, организатору соколства у Босни и Херцеговини и старјешини Босанско-херцеговачке соколске жупе.⁷¹ На исти начин као и за "Просвјету" и за "Соко" је на основу читавог низа чланака и нејасних биљежака поменутог Косте Тодоровића изведен закључак о вези ове организације с Народном одбраном. Због тога је др Бесаровић осуђен на 18 година робије.

65 Исто, стр. 807

66 Исто, стр. 808

67 Исто, стр. 834

68 Исто, стр. 833

69 Исто. Записници саслушаних пред Окружним судом у Сарајеву. У доказном материјалу налази се и попис студената који су избачени с универзитета, а који су касније добили стипендије или помоћ за наставак школовања у Београду. То су: Богдан Стајић, ветеринар; Грујо Митровић, филозофски факултет; Јефто Гајић, богослов; Душан Бањац, правник; Милан Будимир, филозоф и неки други.

70 Исто.

71 Осуда у бањалучком процесу, стр. 262–266

Поред бројних судских процеса против српске интелигенције, вјешањима у пограничним крајевима, одвођења у таоце, логоре и интернацију, забраном рада свих српских школа, листова и политичких организација, као и других видова ратних недаћа, аустроугарска управа ишла је још даље у сатирању српског националног бића. Ћирилица је означена као један од главних елемената јачања националне свијести, као и то да је кориштена за пропаганду сепаратистичких тенденција. У свом извјештају Бечу Потјорек је 15. децембра 1914. године изнио свој суд о погубним посљедицама употребе ћирилице.⁷² Потјорек наводи да су Срби искористили право употребе ћирилице и прогласили је за национални симбол и националну својину, умјесто да је третирају као искључиво црквено-литургијско писмо православне цркве. Даље тврди да ћирилица стоји на путу јачања државне идеје, да је њена употреба довела до јачања веза са Србима у и ван Монархије, да омета приближавање западној култури и сл. Из тих разлога ћирилица је била одмах забрањена, кад и сва српска друштва, а правну основу за то донио је Саркотић тек у новембру 1915. године, објављивањем наредбе о ограниченој употреби ћирилице.

У преписци око усвајања ове наредбе дошла су до изражаја различита мишљења о ћирилици. Ратно министарство тражило је да се искористи ратно стање и ћирилица укине у школама и приватном и службеном саобраћају.⁷³ Мађарски предсједник Тиса био је против забране ћирилице и упозорио да би та мјера довела до прелаза и оно мало лојалних Срба у табор непријатеља Монархије.⁷⁴ У полемици с Тисом Саркотић је поновно упозорио да је ћирилица "...темељан политички атрибут оријенталног (византијског) схватања свијета, па зато као страно тијело значајно штети западном обиљежју обију држава Монархије."⁷⁵ Колико су се бојали посљедица забране ћирилице у Босни и Херцеговини, најбоље говори чињеница да се власт није усудила да објави већ припремљену наредбу прије него се окренула ратна срећа, тј. кад је у јесен 1915. аустроугарска војска прешла у офанзиву у Србији.

У оквиру репресалија против Срба, једна од најтежих мјера било је укидање српских основних школа којих је 1914. било 135, од којих 120 активних, са 194 учитеља и учитељице. Дефинитивна одлука о укидању ових школа донесена је 25. децембра 1914. године.⁷⁶ А, ево, какви су разлози руководили владу да од свих школа забрани само српске основне школе: "...због евидентне непријатељске и разноврсне издајничке дјелатности органа и организација црквене и школске самоуправе и као захтјев самоодржања државе, дакле као акт самоодбране, пошто само таква радикална мјера може постићи успјешно спречавање и коначно гушење нелојалних стремљења у широким слојевима овдашњег српскоправославног становништва."⁷⁷ Од 194 учитеља 70 је проглашено као мање или више политички непоуздано и забрањен им је рад, а до краја рата мало који је остао а да није био изложен суровој репресији: Вељко Чубриловић је објешен, 16-орици је суђено због велеиздаје, а многи остали су интернирани, протјерани, полицијски кажњени и сл.⁷⁸

72 АБХ, Пр. БХ 1994/1914. Извјештај Потјорекa Билинском од 15 децембра 1914.

73 АБХ, Пр. БХ 662/1915.

74 АБХ, Пр. БХ 743/1915. Писмо предсједника мађарске владе Тисе упућено 8. јуна 1915. министру рата Кробатину и Саркотићу. Види о томе: Божо Маџар, *Суспендовање српске црквено-школске аутономије у БИХ 1914-1915. године*, објављено у: Велеиздајнички процес у Бањалуци, Зборник радова с Научног скупа, стр. 170-171.

75 АБХ, Пр. БХ 828/1915. Саркотићев извјештај ЗМФ од 20. јуна 1915.

76 АБХ, Пр. БХ 1994/1914.

77 АБХ, ЗВС през. 571/1915. стр. 135. Види и Б. Маџар, н.ч. и Гавро Суботић *Просвјетни радници осуђени на велеиздајничком процесу у Бањалуци*, стр. 221-240.

78 Владимир Ћоровић, *Црна књига*, стр. 176 и Гавро Суботић, н.ч.

Све тековине српског аутономног покрета у области црквеног и школског живота су, такође, укинуте: распуштене су црквено-школске општине, епархијски савјети и Велики управни и просвјетни савјет. Најзад укинут је и Статут црквено-школске самоуправе, донесен 1905. године. Као и према учитељима, прогони су примијењени и према свештеницима. Од 343 свештеника, колико је било уочи рата, већ у првој години седморица су стријељана, а 56-орици је суђено на разним процесима, док је 156 отпремљено у логоре или узето у таоце.⁷⁹ И када су укинута сва српска друштва и стечена аутономија у разним областима, након скоро 40 година, аустроугарска власт констатује да је Србе у Босни и Херцеговини требало држати под већом стегом и не давати им никаква политичка и самоуправна права, јер је свака аутономија имала за циљ одвајање од Монархије и припајање Србији. Окружни предстојник из Бањалуке, Милер, био је истог мишљења, па наводи: "Том циљу су служили српски посланици у Сабору (опозиција), црквено-школске општине, српско православне конфесионалне школе и српска друштва."⁸⁰

Српско просвјетно и културно друштво "Просвјета", како се види из изнесених чињеница, преживјело је у току првог свјетског рата судбину свог народа, чијим је најбиталијим интересима било посвећено. У свом обрачуна са српским народом у Босни и Херцеговини, што је покушано и изнимним мјерама 1913. године, аустроугарска управа у току првог свјетског рата обрушила се нарочитом бруталношћу на стубове српског народа, а то су биле културне установе и интелигенција. Показало се, ипак, да се један народ не може уништити. Напротив, српски народ у Босни и Херцеговини је својим патњама и жртвама значајно допринио постизању својих давпањњих жеља: остварењу националног ослобођења и уједињења у заједничку државу.

Божо Маџар

"PROSVJETA" IN THE WORLD WAR I

Summary

The Serbian educational and cultural society "Prosvjeta" was, as well as the Serbian people on the whole, subject to repression: after the Sarajevo 1914 Assassination, the Society's activities were suspended and a government official was given authority over its assets; the society's officials were arrested and the clerks fired from work. For the next six months the relevant political factors in Sarajevo and Vienna debated on the possible legal framework which could justify the drastic measures taken against the Society. The Head of the Austrian Government in Bosnia and Herzegovina Potiorek was in full accord with the War Office in Vienna. He asked for the complete ban of "Prosvjeta's" work and the confiscation of its assets, whereas the Joint Finances Minister Bilinsky thought in the beginning that the actual leaders of "Prosvjeta" should be replaced by the more loyal persons. Since the belligerent side in the Austro-Hungarian politics won this battle, "Prosvjeta" was disbanded and put under surveillance, while the most prominent officials were accused for high treason.

On the basis of the preserved documents of the Conty Court in Banja Luka, taken during the investigation for the so called High Treason Process against Vasilj Grdić, Dr Vladimir Ćorović and Engineer Sima Mirković, one could reconstruct the alleged "Prosvjeta's" guilt. Once the appointed Government Committee thoroughly examined the Society's archives and analyzed its publications, it made a report on the "Prosvjeta's" activities which became the basis for charges against the Society and its officials. In the course of investigation Dr Ćorović tried to deny various counts of indictment with arguments and to reveal the true meaning of the process. Nevertheless, "Prosvjeta" was accused without proofs for its ties with the Serbian organization "Narodna odbrana" (People's Defense), and its officials were given high sentences at the end of the Banja Luka trial.

79 АБХ,ЗВС през. 571/1915, стр. 47-48.

80 АБХ,ЗВС през. 571/1915, стр. 491-494

УДК 331.83(091) (497.15) "1919/1941"

ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ

РАДНИЧКО СОЦИЈАЛНО ОСИГУРАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1919 – 1941.

Избијање првог свјетског рата, када је Босна и Херцеговина постала ратно подручје, битно је утицало и на укупну социјалну политику и дјелатност социјалних установа на овом подручју. Рад среских болесничких благајни у Босни и Херцеговини (постојале су у Сарајеву, Мостару, Бањалуци, Тузли, Бихаћу и Травнику) зависио је, у првом реду, од броја чланова, јер су њихови члански улози чинили већи дио укупних прихода болесничких благајни. Претежно услед мобилизације и евакуације становништва из подручја ратних дејстава дошло је до знатног опадања броја чланства, а тиме и до смањења финансијских прихода.

Тако је, на примјер, у првој ратној години број чланова среске болесничке благајне у Сарајеву, у односу на 1913, опао за око 3.000 чланова (са око 13.000 на око 10.000 чланова), а у 1915. години за око двије трећине.¹ Разумљиво је да је то био и главни узрок великих тешкоћа с којима су се суочавале ове социјалне радничке установе у Босни и Херцеговини за вријеме рата. Цјелокупна дјелатност болесничких благајни, у то вријеме, била је веома ограничена. Њихово пословање у ратним годинама редовно је завршавало дефицитом. Управе болесничких благајни и за вријеме рата задржали су у својим рукама социјалисти (СДС БиХ), па су неки раднички функционери, као чиновници социјалног осигурања, били ослобођени војне обавезе.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, социјално осигурање било је организовано по систему посебних јавних установа, заснованих на принципу самоуправе. Установама социјалног осигурања управљали су одбори у чији састав су улазили представници капитала и осигураника. У већини случајева ове одборе су именовали државни надзорни органи.

Постојећи друштвено-економски односи у Краљевини СХС, односно Краљевини Југославији, битно су утицали на политику и практичну примјену социјалног осигурања. Постојао је стални сукоб интереса између установа социјалног осигурања, привреде и радничке класе. Привреда је настојала, и у томе често успијевала, да изигра социјално осигурање (непријављивање радника, неплаћање обавезних доприноса, стална тенденција продужења радног времена, итд.), а у тим настојањима самоуправни органи и држава најчешће су штитили интересе капитала. Осим тога, у многобројним споровима између социјалног осигурања и привреде, држава је као посредник била више наклоњена послодавцима.

1 Извјештај среске болесничке благајне у Сарајеву за 1915. годину, стр. 3.

2 Види: Др Н. Дилбер, *Наше ново социјално осигурање*, Бгд, 1947, стр. 11–12; др. Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918–1941*, Београд 1978, стр. 68.

Предмет социјалне политике је она свјесна и слободна дјелатност људи у друштву, а преко државе и других органа друштва, коју обично називамо социјална заштита или социјално осигурање. Социјално осигурање може бити организовано, углавном, на слиједећа три начина: иницијативом приватних предузећа, организовањем од стране заинтересованих радника и обавезно осигурање које проводи држава. У периоду од 1918. до 1941, обавезно осигурање није морало бити, а у већини случајева и није било државна институција, већ је само државним законом организовано, с правом њеног надзора. Како смо већ истакли, управа овако организованог социјалног осигурања препуштена је, по принципу аутономије, самим интересентима. Држава је само у неким случајевима из својих буџетских средстава финансирала социјално осигурање.

По мишљењу Божидара Аџије, који се као функционер у радничким социјалним установама између два свјетска рата бавио проблематиком социјалне политике, систем обавезног социјалног осигурања се у пракси показао као најбољи од наведене три врсте.³ Запажена је слиједећа његова констатација: "Социјална политика није ни средство ни пут којим се може постојећи друштвени систем препородити у једно идеално стање економске и социјалне правде и једнакости".⁴

За боље разумијевање и стицање што реалније слике у социјалном осигурању и социјалној политици уопште у Босни и Херцеговини, у периоду између два свјетска рата, потребно је имати у виду услове у којим је социјално осигурање организовано и провођено у пракси. Како нам је познато, ти услови су, за разлику од неких наших других земаља и покрајина, били доста неповољни.

У друштвено-политичком и економском животу Југославије између два свјетска рата Босна и Херцеговина је, због свог географског положаја, националног и конфесионалног састава њеног становништва, у оквиру новостворене државе заузимала посебно мјесто. Стално заоштравање наслијеђених националних и вјерских супротности, уз констатно заостајање и запостављање привредног развоја основне су карактеристике друштвено-политичког и економског живота Босне и Херцеговине до 1941. године. У погледу развијености привреде, Босна и Херцеговина је спадала међу најзаосталије југословенске земље, што се, наравно, одражавало и на културно-просвјетне и социјалне прилике у њој у ово вријеме.⁵

1. Социјално осигурање до маја 1922.

У периоду од 1918. до 1922. донесено је неколико уредби и наредби које су имале за циљ да регулишу осигурање за случај болести и несреће на послу. Сви ови прописи били су већином потврда или допуна раније важећих прописа о социјалном осигурању у појединим подручјима новостворене државе. То су, у ствари, први покушаји унификације прописа о социјалном осигурању и социјалној заштити након 1918. године.⁶ На подручју од којег је 1918. формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца социјално осигурање почело је да се ствара још у периоду прије првог свјетског рата. Међутим, поједине наше земље и покрајине имале су различито уређено социјално осигурање, па је постојало законодавство о социјалном осигурању Србије, Босне и Херцеговине, затим аустријско социјално законодавство за Словенију и Далмацију, угарско—

3 Божидар Аџија, *Избор чланака*, Култура, Београд 1966, стр. 21–29.

4 Исто, стр. 31.

5 Види опширније: др Ибрахим Карабеговић, *Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919–1941*, Сарајево 1979, стр. 35–47.

6 Крешо Пинкулић, *Социјално осигурање резултат борбе радничке класе*, Младост, 1957, стр. 23–24.

хрватско за Хрватску и Славонију и Војводину. У Црној Гори и Македонији, у то вријеме, није постојало социјално законодавство.⁷

Најважнији задатак у области социјалне политике у периоду 1918, 1919. и 1920. године био је обезбјеђење континуитета затеченог, односно већ постојећег социјалног осигурања. Због тога су владе појединих земаља и покрајина предузеле низ мјера у циљу одржавања постојећег социјалног осигурања и извршења најнеопходнијих реформи у важећем социјалном законодавству. У вези с тим учињене су измјене и допуне у дотадашњим законима, нарочито у погледу швојења тзв. обезбјеђење наднице, потпора и приноса осигурања.

Земаљска влада за Босну и Херцеговину, наредбама повјереника за социјалну политику, промијенила је неке одредбе Закона о осигурању за случај болести из 1909. године. Тако су, на примјер, Наредбом од 29. новембра 1919. године повећане потпоре и приноси код осигурања за случај болести, а Наредбом од 30. новембра исте године проширена је обавеза осигурања и на кућну послугу. Уредбом од 11. октобра 1920. године измијењен је члан 8. Закона о осигурању радника за случај болести, у том смислу што је установљено 12 надничких разреда с просјечном дневном зарадом од 6 до 48 круна. Осим тога, Земаљска влада за Босну и Херцеговину донијела је Уредбу о привременом уређењу осигурања радника у несрећним случајевима, којом је остављена могућност да се и то осигурање уведе за случај ако не би било могуће провести заједничко осигурање.⁸

Истовремено, док су се покрајинске владе бавиле најнужнијим реформама социјалног осигурања, Министарство социјалне политике је радило на изради јединственог закона о социјалном осигурању радника за цијелу државу. Пошто је једна анкета интересената расправљала о основним принципима на којима би требало темељити будући закон, започела је израда нацрта законске основе само за случај болести и несреће. Ова основа је израђена концем марта 1919. године, али због промјене владе и тадашњег министра социјалне политике социјалисте Витомира Кораћа, који је реформу социјалног осигурања посебно форсирао, ова основа није озаконјена. Тако је и даље Србија остала без икаквог осигурања, а Босна и Херцеговина без осигурања за случај несреће.⁹

У току 1919. и 1920. године, у оквиру Министарства за социјалну политику организовано је посебно одјељење за социјално осигурање, које је преузело компетенције повјереништава за социјалну политику у Сарајеву, Сплиту, Загребу и Љубљани. Народна управа за Банат, Бачку и Барању још раније се спојила с Министарством. То је омогућило да се питању социјалног осигурања посвети већа пажња, односно да се поново приступи разматрању доношења јединствених прописа о социјалном осигурању на цијелој државној територији.

2. Доношење Закона о осигурању радника 1922. године

Раније израђена Основа закона о осигурању радника (израђена за вријеме министра Витомира Кораћа) прерађена је у Уредбу о увођењу осигурања радника за случај болести и несреће. У њој је измијењен систем прикупљања средстава за осигурање у несрећним случајевима, те је тако

7 Др Ратко Пеш ић, *Настанак и развјатак социјалног осигурања у Југославији*, Прва књига, Београд 1957, стр. 95; *Упутство за једнообразну примјену закона о спровођењу социјалног осигурања на подручју целе државе*, Службени лист ДФЈ; бр. 33, год. I, 18.5.1945.

8 Др Бошко Перић, *Радно право са социјалним осигурањем*, св. 3. *Социјално осигурање (општи део)*, Универзитет у Сарајеву – Правни факултет, Сарајево 1968, стр. 24.

9 Милан Глазер, *Социјално осигурање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Средишњи уред за осигурање радника (у даљем тексту СУЗОР) у Загребу 1922–1926, Загреб 1928, стр. 10–11.

дотјерана предата почетком децембра 1920. године ужој анкети стручњака за осигурање и заступника београдских комора.¹⁰

На основу сјећања учесника анкете и писања тадашње радничке и друге штампе, може се закључити да су радници били незадовољни овом Основом, јер нису биле обухваћене све врсте осигурања, што осигурањем нису обухваћени сви најамни радници и што радницима није дато веће учешће у управљању осигурањем.

Послије једне закључне конференције с представницима Министарства финансија, саобраћаја, шума и руда – на којој су одстрањени посљедњи недостаци и неспоразуми, 27. јуна 1921. године потписана је и у *Службеним новинама* објављена Уредба о уређењу осигурања за случај болести и несреће.¹¹ Ни овом уредбом није узето у обзир осигурање за случај изнемоглости, старости и смрти, као ни осигурање за случај незапослености, већ је само прописано да ће се ове врсте осигурања увести законом.¹² На основу наведене уредбе уведено је осигурање радника за случај болести на подручју Србије и Црне Горе, почев од 1. јануара 1922. године.

Видовданским уставом из 1921. године зајамчено је да ће се на цијелом територију Краљевине СХС посебним законом уредити обезбјеђење радника за случај несреће, болести, беспослице, неспособности, старости и смрти. На основу тога попуњена је Уредба о уређењу осигурања за случај болести и несреће одредбама о осигурању за случај изнемоглости, старости и смрти, па ју је тако измијењену Законодавни одбор Народне скупштине, на сједници од 3. децембра 1921. године, прихватио као Закон о осигурању радника, којег је краљ потписао 14. маја идуће године, па је због тога и остао у литератури познат као закон од 14. маја 1922. године.

Истовремено је, уредбом, која је позакоњена законом од 12. маја 1922. године, новелирано обавезно пензионско осигурање приватних намјештеника на подручју Славоније и Далмације (уведено још законима из 1906. и 1914.). Овом законском допуном допуштено је, уједно, да се та врста осигурања може увести у свим осталим покрајинама државе. Носилац тога осигурања је био *Pokojninski zavod za nemašcence* у Љубљани.¹³

Закон од 14. маја 1922. године донесен је између осталог, и због тога јер је институција социјалног осигурања постојала и прије стварања Краљевине СХС.¹⁴ Други значајан разлог за његово доношење је то што се радило и о уставној обавези. И, најзад, најважнији разлог за доношење закона из 1922. године били су појачани захтјеви радничке класе за доношење и увођење у живот заштитног радног и социјалног законодавства. У вези с тим је потребно имати у виду тадашњу општу револуционарну ситуацију у Европи и у тек основаној Краљевини СХС. У таквој ситуацији дошло је до бујања радничког покрета, јачања синдикалних организација и низа тарифно-штрајкашких акција којим је радничка класа вршила притисак на послодавце и присиљавала их на попуштање. Револуционарни раднички покрет је у то вријеме попримио масован карактер. Довољно је папоменути да је КПЈ у легалном периоду имала око 60.000 чланова и да је у револуционарним синдикатима било учлањено око 250.000 радника. О снази револуционарног радничког покрета говори и податак да је КПЈ на изборима за Уставотворну скупштину, одржаним 28. новембра 1920. године, добила око 200.000 гласова и да је у парламент изабрано 58 комунистичких посланика. Овако спажан полет радничког покрета, којег је буржоазија морала

10 Др Ратко Пешић, *Наведено дјело*, едтр. 107–108.

11 Исто, стр. 107; Милан Глазер, *Наведени рад*, стр. 11.

12 Др Ратко Пешић, *Наведено дјело*, стр. 108.

13 Милан Глазер, *Наведени рад*, стр. 11 (Овај закон је проглашен у бр. 117 Сл. новина од 30.5.1922.).

14 Др Ратко Пешић, *Наведено дјело*, стр. 112; Милан Глазер, *Наведени рад*, стр. 11–12.

респектовати, приморао је владајући режим за уступке и пристанак да донесе закон из 1922. године, који је предвиђао обавезно социјално осигурање за све ризике губитка способности за рад и то за све раднике – дакле такво осигурање које је могло упоредити с најнапреднијим осигурањем у то вријеме.¹⁵

Основни принципи закона о осигурању радника из 1922. године били су:

1. Обавезност осигурања. Ово је један од главних, основних принципа на којима се темељио овај закон. Овај принцип се састојао у томе да права и дужности везани са чланством, не зависе о вољи самих осигураника, као што је то, на примјер, случај код приватног осигурања, већ настају по закону и на основу њега, чим неко лице ступи у радни однос. Закон је, истипа, допуштао добровољно осигурање као и добровољно продужење обавезног осигурања, али су то изузеци који су се јављали у малом броју случајева.

2. Закон о осигурању радника предвиђао је осигурање радника против свих ризика губитака способности за рад, тј. против ризика болести (гдје је обухваћено и осигурање против трудноће и порођаја), несреће на послу, изнемоглости, старости и смрти. Закон није једино предвиђено осигурање за незапосленост, већ је то остављено да се касније регулише посебним законом. Међутим, тај закон није никада донесен, већ је давање помоћи незапосленим регулисано Уредбом о организацији посредовања рада до 10. децембра 1927. године.

3. Законом је уведена најшира обавеза осигурања за назначене ризике. Према првобитном тексту, "на осигурање су обавезна сва лица која на подручју Краљевине Југославије на основу ма каквог радног односа дају своју тјелесну или умну радну снагу под најам, без обзира на пол, доба живота и држављанство" – дакле сва лица у радном односу. Поред ових, под обавезу осигурања су долазили: ученици, вјешбеници, ученици у радионицама јавних учевних завода, и таква лица која услед недовршене спреме уопште не добијају плату, или добијају мању од обичне, затим лица која се баве најамним радом у својој властитој радионици или стану, по наруџбини и за рачун других лица која се баве занатом, трговином или индустријом (кућни радници). Код морнарства обавезни су били на осигурање: цијела посада домаћих бродова и све особе које обављају привредни рад у поморском рибарству, чак и за вријеме бављења у иностранству. Код поморских бродова који немају више од 50 бруто тона, а не крећу се паром или машинским мотором, обавезан је на осигурање и послодавац брода поморског рибарства, ако припада посади брода. Исто тако, била су обавезна на осигурање и лица која се баве кућном индустријом, намјештеници, наши држављани, који су стално запослени у иностранству за рачун наших предузећа а обавезни су на осигурање, сем ако су већ осигурани по закону те државе. И најзад, на осигурање су обавезне и дворкиње – кућепазитељице, ако им је укупна мјесечна зарада у новцу и натури већа од 200 динара.

4. Обавеза осигурања неовисна је од висине зараде.

5. Закон је предвидио опште и јединствено осигурање за подручје цијеле државе. То значи да је извршена централизација свих врста осигурања с једним носиоцем за цијелу државу – Средишњим уредом за осигурање радника, који је имао своје мјесне органе – окружне уреде за осигурање радника и приватно – друштвено болесничке благајне.

6. Осигурање по овом закону темељило се на принципу самоуправе самих интересената. Тако су уреди (заводи) имали карактер аутономних тијела. У управљању самоуправним органима учествовали су у подједнакој мјери и послодавци и радници (принцип паритета). Потребно је, међутим, одмах истаћи да овако замишљена самоуправа у пракси није никада у потпуности провођена.

15 Др Ратко Пешић, *Наведено дјело*, стр. 114–115.

7. Према закону, за све три гране осигурања постављене су, што се тиче обавезе осигураника, исте границе, тј. свако лице које је обавезно да се осигура у једној грани осигурања, обавезно је на осигурање и у другим гранама (осим неких мањих изузетака).

8. За све три гране осигурања принос се одмјеравао по истом рачунском темељу (обезбијена надница), а тај принос су купили исти органи.

9. Новчане потпоре одређиване су према истом систему падничких разреда.

10. Расправљање спорова дато је на рјешавање нарочитим судовима радничког осигурања.

11. Поред обавезног осигурања закон је предвидио и добровољно осигурање лица која су ослобођена обавезе осигурања, као и добровољно осигурање оних лица која су иступила с посла који их је обавезивао на осигурање.

12. Закон о осигурању радника предвиђао је следећа права:

– у случају болести: право на на бесплатну здравствену заштиту и хранарину. Под тим је подразумијевана лијечничка помоћ временски ограничена на 26 седмица, уз евентуалну могућност продужења до највише 52 седмице и право на лијекове, купања, љековите воде и помоћне справе за лијечење. За вријеме неспособности за рад, која траје дуже од три дана, имао је осигураник право на материјално обезбјеђење (тзв. хранарину). Хранарина је исплаћивана у висини двије трећине осигуране наднице за вријеме од 26 седмица (осигурана надница била је око 25% нижа од стварне зараде);

– у случају трудноће и порођаја: право на бесплатну љекарску и бабичку помоћ, право на новчане помоћи, припомоћ за опрему и исхрану дјетета. То значи да жени осигураници припада у случају испуњеног услова о трајању осигурања приликом порођаја право на примаљску помоћ и лијечење, право на породилску потпору за вријеме од 12 седмица (шест прије и шест после порођаја), право на потпору од 150 динара за опрему дјетета и право на дојиљску помоћ за вријеме од 12 седмица (4 динара дневно). Пола доприноса за ову врсту осигурања уплаћивао је послодавац, а другу половину осигураник;

– у случају несреће на послу: право на здравствену заштиту и на хранарину, исто као и у случају болести, као и на ренту (пуну или дјелимичну), у случају ако је по престанку права на хранарину радна способност смањена за више од 10%. Допринос за осигурање за случај несреће на раду уплаћивао је послодавац. У случају несреће на послу, осигураници су имали право да бесплатно користе лијечење и лијекове, те помоћне справе за лијечење. За вријеме лијечења припадала је радницима хранарина најдуже до свршетка десете седмице иза несретног случаја на послу. У случају потпуне или дјеломичне неспособности за рад припадала је раднику рента док та неспособност за рад траје. У случају потпуне неспособности за рад висина ренте износила је 100% осигуране годишње зараде, а у случају дјеломичног умањења способности за рад припадао је осигурапику опај дио потпуне ренте који је сразмјерно одговарао изгуљеној способности за рад. У случају осигураникове смрти, која је произрокована несрећом на послу, обитељ је имала правон а погребнину (30-струки износ наднице) и годишњу ренту. Удовица је имала право на удовичку ренту у висини једне трећине годишње осигуране зараде умрлог брачног друга. Дјеца су имала право на дјечију ренту до павршене 16 годипе живота, у висини од једне четвртине осигуране годишње зараде умрлог родитеља. Такођер су могли у изузетним случајевима остварити право на ренту родитељи, дјед и бака, унучад, браћа и сестре, уколико их је умрли осигураник издржавао;

– у случају смрти осигураника: право на погребнину, ако је не прима из болесничке гране осигурања, затим право на ренту дјечи умрлог осигураника и право на трогодишњу помоћ удовици и другим члановима породице и

– у случају *изнемоглости, старости и смрти*: право на ренту, право на погребнину ако је не прима из болесничке гране осигурања, затим правон на ренту дјечи умрлог осигураника и право на трогодишњу помоћ удовици и другим члановима породице.

Ово осигурање било је у Закону о осигурању радника прописано, али није било уведено све до 1. септембра 1937. године. Па и када је уведена, ова врста осигурања висина давања била је тако ниска да се ни издалека нису могле подмирити најосновније потребе осигураника.

Било је одређено да половицу доприноса за мировинско осигурање уплаћује послодавац, а другу половицу осигураник. На темељу овог осигурања прописана су следећа права:

право на ренту за изнемоглост (тзв. инвалидска рента), које је стицано тек умањеном радне способности за 66% (двје трећине). Право на ову ренту стицало се и без доказа о изнемоглости, када је осигураник навршио 70 година живота, уз услов да је допринос уплаћен за 500 седмица (тзв. старосна рента);

у случају осигураникове или рентникове смрти породица је стицала право на погребнину, а удовица је имала право на трогодишњу потпору у износу од једне четвртине мужевљевог права на ренту. Сваком дјетету до навршених 16 година припадало је право на дјечију ренту у висини једне четвртине годишњег износа родитељског права на ренту. Удовичка потпора и дјечије ренте нису могле премашити износ ренте коју би умрли осигураник уживао. Под посебним условима могли су изванредно остварити право на потпору и ренту родитељи, дјед и бака, унучад, браћа и сестре умрлог осигураника, уколико их је издржавао.¹⁶

Како се види, закон од 14. маја 1922. године, чија је примјена почела 1. јула исте године, предвидио је четири гране социјалног осигурања и то: *болесничко* (које је обухватило и права трудница и породиља), *инвалидско* (за случај несреће на послу), *пензијско* (за случајеве изнемоглости и смрти) и *осигурање за случај незапослености*.

Обећање законодавца да ће се "осигурање радника за случај беспослице регулисати доцније" није, како је већ истакнуто, испуњено од 1941. године. Непотпуност социјалног осигурања није се испољавала само у том виду. Од остале три гране социјалног осигурања свака је имала свој посебан режим. При томе, треба истаћи да су се само социјална осигурања због болести и несреће на послу почела да примјењују 1. јула 1922. године. Пензионо осигурање радника било је дуго одлагано и његова примјена је почела тек 1937. године.¹⁷

Уредбом о проширењу пензионог осигурања службеника од 25. новембра 1937. године обавеза осигурања проширена је на читаву земљу, с тим да оно важи од 1. јануара 1938. године. Обавеза осигурања по овом закону обухватала је сва лица старија од 18 година, с годишњим примањима почевши од 150 динара, која су по врсти службе имала карактер чиновника, или су редовно вршили, углавном, умне послове. Све плате осигураника биле су прописане у 14 платних разреда. Минимална годишња осигурана плата, тј. плата на коју се плаћају приноси и по којој су одмјераване ренте, износила је 5.400, а максимална 42.400 динара. Право ренте због изнемоглости стицано је након 60 мјесеци приноса, а због несрећног случаја, без обзира на стаж. Мјесечни принос износио је 1% од осигуране годишње плате, односно 12% од мјесечне плате.

Осигурање је било концентрисано у четири самостална пензиона завода (Јубљана, Београд, Сарајево и Загреб). На годишњој скупштини Радничке коморе у Сарајево, концем 1938.

¹⁶ Др Ратко Пешић, *Исто*, стр. 125–126; Крешо Пишкxлић, *Наведено дјело*, стр. 24–25.

¹⁷ Др Бошко Перић, *Радно право са социјалним осигурањем*, св. 3, Универзитет у Сарајево, Правни факултет, Сарајево, маја 1968, стр. 23–24.

године, изражено је незадовољство због чињенице да још није био основан пензионери завод у Сарајеву.¹⁸

Од сродних социјалних установа постојале су управе хуманитарних фондова за осигурање саобраћајног особља Дирекције ријечне пловидбе. Централна управа хуманитарних фондова при Министарству саобраћаја имала је 5 обласних управа при појединим дирекцијама државних жељезница (Љубљана, Загреб, Сарајево, Суботица и Београд).

Сви осигураници, по закону од 14. маја 1922. године били су распоређени у тзв. *надничке разреде*, који су одређивани према висини остварене зараде. Међутим, није стварна зарада осигураника служила као основ за одмјеравање и плаћање доприноса, већ тзв. *обезбијеђена надница*. То је најнижа надница у сваком надничком разреду. Број надничких разреда био је у почетку 17, затим 18 и најзад је утврђен на 12.

Табела 12 надничких разреда:

Надни чки разред	износ зараде на дан	обезбијеђена надница	број радника марта 1931. год.
1.	до 8 динара	6 динара	78.529
2.	преко 8 до 9,60 д.	8 динара	4.168
3.	преко 9,60 до 11,60	9,60 дин.	17.758
4.	преко 11,60 до 14	11,60 дин.	33.995
5.	преко 14 до 16,80 д.	14 дин.	40.353
6.	преко 16,80 до 20 д.	16,80	44.847
7.	преко 20 до 24 дин.	20 дин.	41.246
8.	преко 24 до 28,80 д.	24 дин.	49.804
9.	преко 28,80 до 34 д.	28,80 дин.	61.331
10.	преко 34 до 40 дин.	34 дин.	60.335
11.	преко 40 до 48 дин.	40 дин.	34.988
12.	преко 48 динара	48 дин.	111.147

Како се види, у 12 надничких разреда било је у Југославији почетком 1931. године укупно 578.501 радника. Наднице које се крећу од 30 динара су, углавном, наднице неквалификованих, а преко 30 динара квалификованих радника.

Недељна зарада представљала је шестоструки, мјесечна двадесетоструки, а годишња трооструки износ обезбијеђене наднице. На примјер, ако је радникова зарада била изражена као годишња, мјесечна или седмична, онда се износ обезбијеђене наднице добијао диобом тако одређене зараде с 300, 25 или 6.¹⁹

Добра страна надничких разреда била је у томе што су они омогућавали лакше, стандаризовано рачунање, а лоша што су максимизирали доприносе за социјално осигурање радника с већим

18 Петнаест година СУЗОР-а (1922–1937), Загреб 1938, стр. 9.

19 Др Бошко Перић наведени рад, стр. 25. др. Ахмед Хаџириновић, Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918–1941, "Рад", Београд, 1978, стр. 84.

зарадама на приближно раван двоструки износ просјечне обезбијеђене наднице свих осигураних лица. На тај начин су радници чије су зараде биле далёко веће од "двоструког" износа за своје обезбјеђење одвајали процентуално мање од своје зараде, него што су то чинили радници који су мање зарађивали.

Наредба о 12 надничких разреда ступила је на снагу 1. јануара 1928. године, а наредбом министра социјалне политике и народног здравља од 19. фебруара 1937. године укинута су за одрасле прва два надничка разреда (од тога је први над. разред важио само за шегрте испод 18 година и раднике испод 18 година, с дневном зарадом од 8 динара.²⁰

Средства за провођење социјалног осигурања обезбјеђивана су приносима од радника и послодаваца. *Приноси осигурања због болести* износили су од 4 до 7% зараде (или 24 до 42% од обезбијеђене наднице за недељу дана). У том оквиру њену висину одређивала је Главна скупштина СУЗОР-а тајним гласањем с двотрећинском већином присутних чланова, уз одобрење Министарства социјалне политике и народног здравља. Прва приносна стопа износила је 36% код ОУЗОР-а у Београду, Дубровнику и Сплиту, а код свих осталих, па према томе и на територији Босне и Херцеговине 30%. Ова приносна стопа у времену од 1. јануара 1923. до 30. јуна 1928. године износила је код свих мјесних органа 36%, а касније, у периоду до 1937. године, у неким мјесним органима она је износила 39 односно 42%.²¹

Половину приноса сносили су послодавци, а другу половину радници. Послодавци су, заправо, плаћали цјелокупан износ, али су имали право да половину плаћеног приноса задрже од радничке зараде што су они редовно и чинили. Тако сакупљена финансијска средства давана су осигураницима за случај болести, употребљавана за образовање посебних резервних фондова и за покриће управних трошкова болесничког осигурања (највећи дио тих средстава ишао је на управне трошкове).²² Болесничке услуге због тога нису ни издалека задовољавале болесне осигуранике.

Приноси за осигурање због несрећних случајева плаћени су на основу обезбјеђења наднице и на основу постотка опасности обављеног рада. Према прописима, приноси за ову врсту осигурања употребљавали су се за тзв. главничко покриће (давања на која осигураници имају право у случају несреће), за управне трошкове ове гране осигурања и за образовање тзв. сигурносне резерве. Висину приноса за осигурање за несрећни случај одређивао је министар социјалне политике и народног здравља, а на основу пиједлога СУЗОР-а. Првобитна тарифа износила је 8%, затим 6%, па 5% да би у периоду од 1. априла 1927. до 31. децембра 1932. године износила поново 6%, од 1. јануара 1933. до 31. августа 1936. године 7%, а од 1. септембра 1936. надаље 8%.²³ Овај допринос био је у цијелости на терет послодаваца.

Приноси за пензијско осигурање због изнемоглости, старости и смрти били су фиксно одређени и износили су недељено 11% од обезбијеђене наднице или 3% од дневне обезбијеђене наднице за сваки дан рада. Приносе за ову врсту осигурања уплаћивали су и радници и послодавци попола.²⁴

20 *Петнаест година СУЗОР-а (1922-1937)*, Загреб 1938, стр. 26.

21 *Исто*, стр. 26-27.

22 Др Бошко Перић, *Наведени рад*, стр. 25; О томе опширније: Др Ибрахим Карабеговић, *Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине*, "Свјетлост", Сарајево 1979, стр. 169-183.

23 *Петнаест година СУЗОР-а.....*, стр. 27.

24 Др Бошко Перић, *Наведени рад*, стр. 26.

Изузимање од осигурања

Када се говори о слабијим странама Закона о осигурању радника из 1922. године треба истаћи да су давања била одређена у ниском износу, а стицање права из осигурања условљена прилично строгим условима. Самим текстом закона учињена су извјесна одступања од најважнијег принципа закона – опште обавезе осигурања. Тако су, према пар. 6 Закона од обавезе осигурања изузети привремено пољопривредни радници и слуге у пољопривредним пословима, затим лица смјештена у поправилиштима или затворима у казним заводима и лица запослена стално у пословима кућанства. Осим назначених лица, Закон је изузео, привремено, из обавезе за све три гране осигурања и лица запослена у рибарству. У току провођења закона не само да нису отклоњени ови недостаци, већ се настојало да се та изузимања још прошире.

Параграфом 6 поменутог закона дата је могућност да се од обавезе осигурања може изузети и особље државних саобраћајних установа, што је и учињено Наредбом Министарства саобраћаја од 30. маја 1922. године. На основу ове наредбе, особље државних саобраћајних установа било је осигурано у посебним установама – Главној управи болесничког фонда при Министарству саобраћаја у Београду и обласним урвама.

Из Општег радничког осигурања издвојене су, међутим, поједине категорије радника и без законске основе. Тако је, на примјер, Законом о буџетским дванаестинама за август – септембар 1925. године, прописано да се рудари коначно издвоје из обавезе општег осигурања и преносу у надлежност братинских благајни. Испод обавезе општег радничког осигурања незаконито су изузети и радници запослени у предузећима јавних радова.

Од обавезе осигурања изузете су, касније, још неке категорије радника. Тако су Наредбом министра социјалне политике и народног здравља, од 18. фебруара 1925. године, ослобођени од обавезе осигурања државни службеници грађанског реда, осим контрактуралних (уговорних) чиновника и надничара за које је и даље остала у важности обавеза осигурања. Наредбом министра истог ресора, од 21. августа 1925. године, изузето је од обавезе осигурања и особље Народне банке Краљевине Југославије. Наредбом од 31. децембра 1927. године, изузети су радници водних задруга, Наредбом од 11. фебруара 1929. године радници и запослени код јавних радова по Закону о хитном извођењу јавних радова и помоћи оскудним крајевима пострадалим од елементарних непогода од 21. јануара 1929. године.²⁵

Изузимање радника испод обавезе осигурања чињено је и финансијским законима. Тако су одредбом пар. 56 Финансијског закона за годину 1932/33. изузета од обавезе осигурања сва лица која су у служби државе, као дневничари или хонорарни службеници. За њихово осигурање установљен је посебан Потпорни фонд чија је организација и функционисање проведена Уредбом о потпорном фонду помоћног особља у служби државе од 2. новембра 1932. године. Одредбом пар. 75 Финансијског закона за 1933/34. годину изузети су од осигурања и сви контрактурални службеници у служби државе. Нешто касније, изузети су и службеници општина односно надлештава и установа, назначених у ставу 1 параграфа 7 Закона о осигурању радника.

Одредбом параграфа 69 Финансијског закона за годину 1934/35. престала је, почев од 1. априла 1934. године, обавеза осигурања за дневничаре, хонорарне службенике, путаре и сталне раднике државних имања "Беље" и "Тополовац". Од осигурања је, исто тако, било изузето особље Црвеног крста, Ријечне пловидбе, Монопола итд.

25 Др Бошко Перих, *Радно право са социјалним осигурањем*, св. 3, Сарајево, 1968, стр. 32.

У вези с овим, потребно је напоменути да за извјесне категорије радника осигурање није било провођено, иако нису били изузети из обавезе осигурања (на примјер: кућна послуга, дворкиње, стручно особље у болницама и здравственим установама, келнери, собарице итд.)²⁶

3. Организација социјалног осигурања на основу Закона о осигурању радника

По овом закону проведена је јединствена организација цјелокупног осигурања у Краљевини СХС, односно Краљевини Југославији, којим је управљао Средишњи уред за осигурање радника (СУЗОР), са сједиштем у Загребу. Да би се Закон о социјалном осигурању радника из 1922. године могао провести у живот, нужно је било усвојити више прописа и предузети низ мјера. Прво је министар за социјалну политику донио, 3. јуна 1922. године, Наредбу којом је уведено у живот осигурање за случај болести и несреће на послу, док је провођење осигурања за изнемоглост, старост и смрт остављано за касније.²⁷ Ова наредба је садржавала и низ других одредби у вези с провођењем осигурања. Тако је у њој прописан начин вршења пријава и одјава на осигурање, пријава за промјену, начин вођења исплатних листа, начин пријава посла и уврштења посла, затим висина приноса за болест, приносна тарифа за случај несреће на послу, дужност и начин подношења пријава несрећних случајева, као и начин вршења истраге у вези с тим. Исто тако, ова наредба је садржавала одредбе о добровољном осигурању и приносу за ово осигурање, затим одредбе о именовању првог Предсједништва и Надзорног одбора, о броју чланова, конституисању и дужностима, о ликвидацији постојећих носилаца осигурања итд. Нешто касије, 21. јуна 1922. године, изашла је Наредба којом је прописана таблица опасности, чиме је омогућено провођење у живот осигурања за случај несреће на послу.

Исто тако, Министар за социјалну политику је, у смислу пар. 15 проведене наредбе, а по кључу који је одредио пар. 16 исте наредбе, именовао, својим рјешењем од 3. јуна 1922. године, прво Предсједништво (Равнатељство) и први Надзорни одбор Средишњег уреда за осигурање радника.²⁸

Наредбом од 3. јуна 1922. године стављено је у дужност првом Предсједништву (Равнатељству) да донесе свој статут, што је и учињено на сједницама од 31. августа и 13. децембра 1922. године. Министар за социјалну политику одобрио је овај статут рјешењем од 24. јануара 1923. године. Најважнији задатак Предсједништва био је да проведе организацију осигурања, односно да организује мјесне органе који ће проводити осигурање по новом закону.

На сједници од 27. јуна 1922. године Предсједништво је одлучило да као мјесни органи важе, од првог јула исте године, дотадашње окружне благајне за осигурање радника у: Загребу, на Сушаку, у Карловцу, Вараждину, Бјеловару, Сл. Броду, Осијеку, Земуну, Н. Саду, Сомбору, Великом Бечкереку, Вршцу и Београду, среске болесничке благајне у Сарајеву, Травнику, Тузли, Бањалуци и Мостару, котарске болесничке благајне у Сплиту и Дубровнику и Окрајна болничка благајна у Љубљани. Све су ове благајне, укупно њих 24 (осим наведених и у Суботици, Нишу и Скопљу) од 1. јула 1922. године постале окружни уреди за осигурање радника (ОУЗОР-и). Поред тога, одлучено је да као ОУЗОР-и важе и Приватно друштвене благајне "Меркур" у Загребу, благајна Трговачке омладине у Београду и благајна *Trgovskog bolniškog in potpornog društva* у Љубљани.²⁹

26 Др Ратко Пеш ић, *Наведено дјело*, стр. 135–137.

27 Др Ратко Пеш ић, *Наведено дјело*, стр. 127; Службене новине бр. 130 до 16.06.1922. године.

28 У Равнатељству (Предсједништву) Србија је била заступљена са 6 чланова (3–3), Словенија са 4 члана (2–2), Босна и Херцеговина са 2 члана (1–1), Војводина са 2 члана (1–1), и Далмација и Хрватска са Славонијом 8 чланова (4–4), Др Р. Пеш ић, *Наведено дјело*, стр. 127–128.

29 Милан Глазер, *Наведени рад*, стр. 14; др Ратко Пеш ић, *Наведено дјело*, стр. 127–128.

Прво Предсједништво (Равнатељство) и Надзорни одбор Средишњег уреда за осигурање радника именовао је министар социјалне политике по одређеном кључу, саслушавши претходно приједлог заинтересованих радничких и послодавачких комора.³⁰ Од укупно 24 члана Предсједништва половина је била тзв. групе намјештеника, а друга половина из редова послодаваца. Већ у прво Предсједништво СУЗОР-а из групе намјештеника бирани су, већином, истакнути функционери Социјалистичке партије Југославије и реформистичких синдиката.

Иако су се према одредбама Закона о осигурању радника избори за чланове главних скупштина ОУЗОР-а морали вршити сваке шесте године, а за СУЗОР сваке треће, за цијело вријеме постојања ових установа између два рата нису вршени избори, што је био један од главних разлога сталних напада и критиковања ових установа од стране противничких струја у радничком покрету. Успостављањем шестојануарског режима 1929. године распуштени су самоуправни органи СУЗОР-а и ОУЗОР-а, а на њихово чело постављени су од стране министра социјалне политике и народног здравља комесари. Овим правом се министар социјалне политике служио све до 1932. године. Маја 1932. године укинута су комесаријати у установама осигурања, па је министар социјалне политике именовао привремено чланове новог, другог по реду, Предсједништва СУЗОР-а, у које су поново ушли истакнути представници социјалистичког радничког покрета.³¹

У прво Предсједништво (Равнатељство) СУЗОР-а из Босне и Херцеговине је из групе намјештеника за редовног члана изабран Сретен Јакшић, из групе послодаваца Симо Станивук-овић, директор Друштва за искориштавање дрвета из Теслића, а за замјенике из групе намјештеника Јово Сретеновић, рударски радник из Креке, Ђуро Краљ, пекарски радник из Сарајева. Из групе послодаваца за замјеника је изабран Владимир Мерћеп, индустријалац из Сарајева. У Надзорни одбор за редовног члана из групе намјештеника из Босне и Херцеговине изабран је Алојз Беранек, браварски радник из Сарајева, из групе послодаваца Стјепан Босак, рударски сатник из Сарајева. Њихови замјеници су били, из групе намјештеника Стјепан Душак, обућарски радник из Сарајева, а из групе послодаваца Никола Беланчић, рударски надсавјетник из Сарајева. На конститутивној сједници од 17. јуна 1922. године за предсједника СУЗОР-а изабран је истакнути социјалиста Вилим Букшег, који је на том положају остао до 13. децембра 1922. године.

У периоду од 1931. године, посебно одлукама комесара СУЗОР-а, извршене су знатније територијалне промјене код неких ОУЗОР-а, а пеки су сасвим укинута. Накоп ових промјена смањено се број мјесних органа (ОУЗОР-а) од 24. на 17.³²

И поред чињенице да је закон од 14. маја обухватио највећи број осигураника и прописо општи режим социјалног осигурања, у Краљевини СХС односно Краљевини Југославији постојало је велико шаренило у социјалном осигурању. Тако су, поред СУЗОР-а са сједиштем у Загребу, постојали још и ови носиоци социјалног осигурања: *четири носиоца рударског осигурања, тзв. главне братинске благајне, с великим бројем мјесних братинских благајни, четири пензијска завода за приватне намјештенике у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву, око 80 разних пензијских фондова, који су уживали својства правних лица и имали статусе самосталних носилаца пензијског осигурања за одређене групе лица, велики број болесничких фондова, самосталних носилаца болесничког осигурања и низ других несамосталних пензијских и*

30 *Петнаест година СУЗОР-а (1922–1937)*, Згб. 1938, стр. 11–13.

31 *Исто*, стр. 125–129; О томе опширније: др. И. Карабеговић, *нав. дјело*, стр. 165–183.

32 *Средишњи уред за осигурање радника у Загребу 1922–1926*, Згб. 1927, (2. дио – *Организација осигурања*), стр. 3–5; *Петнаест година СУЗОР-а.....*, стр. 15–17.

*болесничких потпорних, допунских, добровољних и других фондова из области социјалног осигурања.*³³

Пропагирањем посебних интереса државних чиновника, саобраћајца, чиновника Народне банке, чиновника Привилеговане аграрне банке, рудара, приватних чиновника и других, владајући режим је тежио да разбије јединство радничке класе. У томе се може тражити и главни разлог и објашњење за расцјепканост социјалног осигурања. Разумљиво је да су то шаренило и расцјепканост ишли углавном, на штету радничке класе. Због овакве расцјепканости установа социјалног осигурања међу њима није постојала никаква веза и координација. Стога се осигуранику могло десити да промјеном мјеста запослења, без обзира на стаж и уложени принос, не оствари своја права из домена социјалног осигурања.³⁴

Законом од 14. маја 1922. године извршена је организација радничког осигурања на модерној основи. Међутим, питање приватног осигурања, бар што се тиче периода до 1930. године, није било ријешено, тако да су страна друштва успјела да добију у своје руке око 80% цјелокупног осигуравајућег посла у Југославији. Исто тако, неријешено инвалидско питање представљало је црну тачку у тадашњој социјалној политици.³⁵

Организација социјалног осигурања на територији Босне и Херцеговине

На основу члана 283 Закона о осигурању радника (ЗОР) носилац осигурања за случајеве несреће, изнемоглости, старости и смрти за цијелу државу био је Средишњи уред за осигурање радника (СУЗОР) у Загребу, а носиоци осигурања за случај болести окружни уреди за осигурање радника (ОУЗОР-и). ОУЗОР-и су прикупљали све приходе и вршили све издатке у име и за рачун СУЗОР-а. Надзор пословања СУЗОР-а вршило је Министарство социјалне политике и народног здравља.³⁶

У периоду између два свјетска рата, на територији Босне и Херцеговине стално су постојали ОУЗОР-и у Сарајеву, Бањалуци и Тузли, а у Мостару и Травнику до 1931. године.

Концем 1926. године Окружни уреди за осигурање радника на територији Босне и Херцеговине заузимали су територију сљедећих управних срезова, експозитура и повјереништава:

ОУЗОР Тузла: територију срезова Бијељина, Брчко, Градачац, Маглај, Тузла, Власеница, Грачаница, Зворник, Кладан, Сребреница са експозитуром у Лукавцу.

ОУЗОР Травник: територију срезова Травник, Јајце, Гламоч, Жепче, Дувно, Ливно, Бугојно, Зеница, Прозор, Варцар-Вакуф, (Мркоњић), с експозитурама у Јајцу, Завидовићима, Зеници и Жепчу.

ОУЗОР Мостар: територију срезова Мостар, Невесиње, Гацко, Билеће, Требиње, Љубиње, Столац, Љубушки, Коњиц, с повјереништвима у Билећи, Чапљини, Гацку, Коњицу, Љубушком, Невесињу, Широком Бријегу и Требињу.

ОУЗОР Сарајево: територију срезова Сарајево, Рогатица, Чајниче, Фоча, Пријепоље, Прибој, Вишеград, Бијело Поље, Сјеница, Плевља, Високо, Фојница, Бољанић, Лозна, Нова Варош, са експозитурама у Горажду, Плевљима, Рогатици, Сјетлини, Варешу, Вишеграду и повјереништвима у Бијелом Пољу, Бусовачи, Фочи, Новој Вароши, Пазарићу, Прибоју, Пријепољу и Сјеници.

33 Др Бошко Перић, *Наведени рад*, стр. 26; *Упутство за једнообразну примјену закона о спровођењу социјалног осигурања на подручју целе државе*. Сл. лист ДФЈ, бр. 33, год. I, од 18.5.1945. године.

34 Др Бошко Перић, *Наведени рад*, стр. 34.

35 Љубомир Косијер, *Социјално стање и социјални рад у Југославији*, Југословенски социјални алманах, 1930, стр. 8.

36 Милан Глазер, *Наведени рад*, стр. 19; Крешо Пишкучић, *Социјално осигурање – резултат борбе радничке класе*, Младост, 1957, стр. 26.

ОУЗОР Бањалука: територију срезова Бањалука, Прњавор, Бос. Градишка, Котор-Варош, Бос. Петровац, Бихаћ, Бос. Крупа, Цазин, Бос. Нови, Бос. Дубица, Приједор, Сански Мост, Кључ, Тешањ, Дервента, с експозитурама у Бос. Дубици, Дрвару, Теслићу и повјереништвима у Бос. Броду, Добрљину и Горњим Подграцима.³⁷

Одлуком комесара СУЗОР-а, од 14. августа 1931. године, ОУЗОР-у у Тузли припојени су срезови Дервента и Тешањ, који су раније припадали ОУЗОР-у у Бањалуци и срез Жепче, који је дотад припадао ОУЗОР-у у Травнику. Истом одлуком, од укинутог ОУЗОР-а у Травнику припојени су ОУЗОР-у у Бањалуци срезови Мркоњић, Јајце и Гламоц, ОУЗОР-у у Сплиту срезови Ливно и Дувно, а срезови Бугојно, Прозор, Зеница, Травник и град Травник ОУЗОР-у у Сарајеву.

Надаље, овом одлуком укинут је ОУЗОР у Мостару, а срезови Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње, Столац, Љубушки, Љубиње, Мостар и град Мостар припојени су ОУЗОР-у у Дубровнику. Срез Коњиц је припојен ОУЗОР-у у Сарајеву. Коначно, истом одлуком одвојени су срезови Двор и Костајница од ОУЗОР-а у Загребу и припојени ОУЗОР-у у Бањалуци. Тако је овим већим територијалним промјенама смањен укупан број ОУЗОР-а за 7, од 24 на 17.³⁸

Према извјештају СУЗОР-а за 1935. годину, тадашња територијална подјела постојећа три ОУЗОР-а у Босни и Херцеговини изгледала је овако:

ОУЗОР Бањалука обухватао је срезове Бањалука, Прњавор, Бос. Градишка, Котор-Варош, Јајце, Гламоц, Бос. Грахово, Дрвар, Бос. Петровац, Бихаћ, Цазин, Бос. Крупа, Двор, Бос. Нови, Бос. Дубица, Костајница, Приједор, Сански Мост, Кључ, Мркоњић и град Бањалуку. Експозитуре овог ОУЗОР-а налазиле су се у Дрвару, Бос. Градишци и Јајцу.

ОУЗОР Сарајево обухватио је срезове Сарајево, Травник, Бугојно, Прозор, Коњиц, Фоча, Пљевље, Бијело Поље, Сјеница, Пријепоље, Прибој, Вишеград, Високо, Зеница, Турбе, Фојница, Касиндол, Сјетлина, Рогатица, Чајниче и град Сарајево. Експозитуре овог ОУЗОР-а налазиле су се у Травнику, Вишеграду, Пљевљима, Фочи, Високом, Сјетлини и Зеници.

ОУЗОР Тузла обухватао је срезове Тузле, Бос. Брод, Дервента, Добој, Теслић, Завидовићи, Жепче, Кладањ, Власеница, Хан-Пијесак, Сребреница, Зворник, Бијељина, Брчко, Градачац, Грачаница, Маглај и град Тузлу. Експозитуре овог ОУЗОР-а налазиле су се у Брчком, Бијељини, Бос. Броду, Добоју и Хан-Пијеску.

Срезови Мостар, Љубушки, Столац, Невесиње, Гацко, Љубиње, Билеће и Требиње припадали су ОУЗОР-у у Дубровнику, Имотски, Ливно и Дувно ОУЗОР-у у Сплиту.³⁹

Оснивањем Бановине Хрватске, која је обухватила и три среза територије сарајевског ОУЗОР-а, срезови Травник, Фојница и Бугојно с 1. новембром 1939. године припојени су ОУЗОР-у у Сплиту. Тиме је од сарајевског ОУЗОР-а отпало 15% чланства.

Из истог разлога отпали су од тузланског ОУЗОР-а срезови Дервента, Градачац и Брчко, с преко 20% чланства и припојени ОУЗОР-у у Осијеку. Срез Костајница је одвојен од ОУЗОР-а у Бањалуци и припојен загребачком ОУЗОР-у.

Пошто су сва три босанскохерцеговачка ОУЗОР-а на овај начин остала с малим бројем чланства, које није омогућавало успјешно пословање, Средишњи уред за осигурање радника је стао на становиште да је за териториј Босне и Херцеговине, након разграничења с Бановином Хрватском, сувишно и штетно за само осигурање постојање три мала и за живот неспособна ОУЗОР-а, па је донио одлуку да се поменути териториј раздјели на два ОУЗОР-а, у Сарајеву и Бањалуци, а да се ОУЗОР у Тузли ликвидира. Један од разлога за овако рјешење био је тај што се

37 *СУЗОР...1922-1926. 7. дио, Територијална раздиоба СУЗОР-а*, стр. 31-32.

38 *СУЗОР... 1922-1937*, стр. 17.

39 *Извјештај о пословању и закључним рачунима СУЗОР-а за 1935. годину*, Згб. 1936, стр. 72, *Извјештај СУЗОР-а за 1937. годину*, Згб. 1938, стр. 22-24.

тузлански ОУЗОР у тадашњој величини вјештачки одржавао захваљујући највише срезу у Жепчу, који је имао развијену дрвну индустрију у Завидовићима и Беговом Хану, а сам срез је више гравитирао Сарајеву. Исти случај био је и са срезом у Тешњу, с индустријом у Теслићу, који је, опет, гравитирао Бањалуци.

Овај приједлог и овакво рјешење СУЗОР-а није одобрено од стране министра социјалне политике и народног здравља. Истом одлуком комесара СУЗОР-а, због разграничења с ОУЗОР-има у Бановини Хрватској, одвојени су од ОУЗОР-а у Дубровнику срезови зетске бановине у Боки Которској, Црној Гори и дијелу Херцеговине, па су срезови Котор, Бар, Цетиње, Подгорица, Даниловград, Никшић, Колашин, Андријевица, Шаваник, Билећа, Гацко, Невесиње и Љубиње припојени ОУЗОР-у у Сарајеву.⁴⁰

У периоду од 1929. године, иако није проведено у цјелости, социјалним осигурањем на основу закона о осигурању радника било је обухваћено у цијелој држави, рачунајући и чланове радничких породица, преко милион лица (око 1,200.000). У односу на укупан број становништва према попису из 1921. године (12,017.323) било је 1926. године осигурано 6,23% мушкараца и 1,76% жена (просјек 3,95%). Од целокупног броја становништва, те исте године било је осигурано у Босни и Херцеговини 3,15%, у Србији 1,83%, у Далмацији и Црној Гори 3,03% у Хрватској и Славонији 5,32%, у Војводини 5,51% и у Словенији 6,95%.⁴¹ У исто вријеме, у сарајевском ОУЗОР-у било је осигурано 5,0%, травничком 4,0% и тузланском само 1,2% од укупног броја становништва, а од укупног броја осигураних чланова било је 1926. године у Босни и Херцеговини 13,07% (62.024 осигурана члана).⁴²

У односу на неке друге европске земље, социјално осигурање у Краљевини СХС било је прилично слабо. У цијелој држави је, на примјер, у периоду до 1929. године било осигурано око 5%, док је у исто вријеме у Њемачкој, Аустрији и Чехословачкој било осигурано око 33% становништва.⁴³ Узмемо ли у обзир и чланове породице осигураних, рударе и жељезничаре, проценат осигураних, у односу на укупан број становника, износио је у Југославији 1928. године око 12%.⁴⁴

Године 1938. просјечан број осигураних чланова износио је 715.186 од чега 526.457 (73.61%) мушких и 188.729 (26.39%) женских. У цијелој држави било је 1939. године осигурано 17,9% од целокупног становништва, што је, свакако, мало.⁴⁵ Наравно, овај просјек СУЗОР-а, који је обухватао највећи број радника и других категорија осигураника у Југославији, није потпун. Њему је потребно додати рударе, жељезничаре и многе друге обухваћене у око 80 разних установа социјалног осигурања. Концем 1936. у цијелој држави било је (у оквиру СУЗОР-а) 973 љекарских рејона с 1.379 љекара.⁴⁶ Концем 1937. године, радничко осигурање је имало 1.750 љекара, два љечилишта за ТБЦ с 356 кревета, 3 бањска љечилишта с 265 кревета, 4 опоравилишта са 321 креветом, 2 обданишта са 140 кревета, 9 малих радничких болница са 160 кревета, 6 станица за

40 *Извјештај о раду ОУЗОР-а у Сарајеву за 1940. годину*, Сарајево 1941, стр. 4-5.

41 Милан Глазер, *Социјално осигурање у Краљевини СХС, СУЗОР у Загребу 1922-1926*, стр. 14.

42 *Исто*, стр. 15.

43 Др Жељко Хан, *Здравствени и привредни ефекат радничког осигурања*, Југословенски социјални алманах, Бгд, Згб, Љубљана 1930, стр. 120.

44 Сретен Јакшић, *Почети социјалног осигурања у Краљевини Југославији*, Југословенски социјални алманах..., стр. 122.

45 *СУЗОР - Извјештај о пословању и закључним рачунима за пословну 1938. годину*, Згб. 1938, стр. 24. др. Р. Пешћ, *Настајак и развјатак социјалног осигурања у Југославији*, Прва књига, Београд 1957, стр. 198.

46 *Петнаест година СУЗОР-а у Загребу 1922-1937*, Загреб 1938, стр. 75.

накнадно лијечење озлијеђених с 95 кревета, што укупно износи 1.337 кревета. Осим ових здравствених установа, подигнуто је у току 15 година 145 уредских амбуланти са 661 просторијом.⁴⁷

Преглед лијечника мјесних органа на територији Босне и Херцеговине почетком 1927. године

име мјесн. органа	прос. број чланова	укупан број љекара опће праксе
Бањалука	20.593	31
Мостар	5.319	12
Сарајево	19.585	26
Травник	11.523	14
Тузла	5.104	17

На једног лијечника опће праксе долазило је у бањалучком ОУЗОР-у 664, у мостарском 443, у сарајевском 749, у травничком 823 и у тузланском 300 чланова.⁴⁸ Током 1936. године (мостарски и травнички ОУЗОР-и су већ укинута) у бањалучком ОУЗОР-у било је 11 амбуланти и 20 љекара који раде у својој ординацији, у сарајевском ОУЗОР-у 17 амбуланти и 20 љекара који раде у својој ординацији и у тузланском ОУЗОР-у 11 амбуланти с 15 љекара који раде у својој ординацији.⁴⁹

У Босни и Херцеговини су у индустријским центрима и у близини шумско-индустријских предузећа подизане од стране ОУЗОР-а болесничке станице којих је било укупно 9 (Завидовићи, с 30 кревета, Теслић с 18 кревета, Дрвар с 50 кревета, Јајце са 7 кревета, Сарајево с 12 кревета, Сјетлина с 15 кревета, Турбе са 6, Зеница са 16 и Себшић с 4 кревета).⁵⁰ Осим тога, у Касиндолу је постојало опоравилиште, односно љечилиште за туберкулозу с око 150 кревета. Томе треба додати и 50 кревета у павиљону Болесничког фонда државног саобраћајног особља.⁵¹

Социјално осигурање које је уведено у Југославији на основу закона из 1922. године, због ниских зарада већине радника, несигурности радног мјеста, цијена животних намирница итд., било је далеко од могућности да задовољи све основне потребе радника. Ради упоређења наведемо само неколико података.

Просјечна мјесечна надница за 20 различитих категорија радника износила је 1922. године 841, 1924. године нешто преко 1.000, 1926. године 964 и 1927. године 909 динара. Међутим, да би радник могао набавити исту количину животних намирница као од своје мјесечне зараде прије 1914. године морао је у периоду 1922–1927. године да заради мјесечно преко 1.700 динара. При томе је потребно имати у виду да су припадности из социјалног осигурања биле ниже од мјесечних зарада. У периоду од 1935. до пол. 1940. године номинална радничка надница је порасла, али је реална вриједност наднице опала, па је номинална зарада радника била недовољна за живот радника – појединца, не рачунајући чланове његове породице.⁵²

47 Исто, стр. 69.

48 СУЗОР у Загребу 1922–1926, 2 дн, стр. 85.

49 Петнаест година СУЗОР-а, стр. 75.

50 Исто, стр. 94.

51 Исто, стр. 87.

52 Види опширније: А. Хацировић, н.д., стр. 78–100; Глас слободе бр. 49, 8.12.1927.

О осигурању рударских радника у Босни и Херцеговини

До конца 1924. године, социјално осигурање рударских радника у Босни и Херцеговини било је двојако и имало је два одјељка. Постојале су Болесничка благајна за пружање болесничких помоћи и Провизиона благајна за давање провизија (мировина). Посебног осигурања чланова за случајеве несреће на послу није било. Међутим, у таквим случајевима члановима који су услед несреће постали неспособни за рад, провизија, без обзира на постотак умањене радне способности, одређивала се тако да се придодавало времену службе још 10 година, при чему је требало урачуново (укупно) вријеме службе да износи најмање 30 година.

Стунањем на снагу нових правила Братинске благајне, 1. јануара 1925. године, рударски радници су били троструко осигурани, а Братинска благајна била је подијељена на *болесничку, инвалидску и пензиону*. Функција раније Провизионе благајне подијељена је на инвалидску благајну (за давање инвалидске помоћи у случајевима несреће на послу према постотку умањене радне способности, а на основу просјечне годишње категоријске зараде унесрећеног) и Пензиону благајну (за давање пензије изнемоглим или остарјелим члановима према годинама пуноправног чланства, а на основу просјечне категоријске зараде посљедњих 5 година).

Према новим правилима, цјелокупно осигурање рударских радника је проширено у смислу давања помоћи и његове самоуправе. Главна братинска благајна за Босну и Херцеговину вршила је надзор над цјелокупним пословањем рударског осигурања, а мјесни одбори болесничких благајни управљали су појединим предузећима, односно рудницама.⁵³

Главни управни одбор Братинске благајне за Босну и Херцеговину изабран је на скупштини одржаној 26. јуна 1925. године, у Зеници. Овој скупштини присуствовали су представници предузећа и радника мјесних болесничких благајни из Бањалуке, Брезе, Букиња, Какња, Креке, Љешњана, Љубије, Масловара, Мостара, Семизовца, Угљевика, Вареша и Зенице. Осим у Сарајеву, сједишта главних болесничких благајни налазила су се у Београду, Загребу, Љубљани и Сплиту.⁵⁴

Као помоћни органи Главног управног одбора дјеловали су управни одбори у рударским предузећима у Бањалуци, Какњу, Брезу, Букињу, Дубоштини (ликвидиран концем 1925), Фојници, Креки солани, Креки угљенокопу, Ливну, Љешњанима, Љубији, Масловарама, Мостару, Рогатици, Семизовцу, Угљевiku, Варешу и Зеници.⁵⁵

Како је већ истакнуто, Главна братинска благајна била је подијељена на болесничку, пензиону и инвалидску благајну. Болесничким братинским благајнама, које су постојале у појединим рударским предузећима, управљали су Мјесни управни одбори, углавном самостално.

Главни управни одбор, односно Главна братинска благајна вршила је само контролу пословања болесничких благајни, водећи рачуна да се оно врши у складу са Правилима и Статутом. Одјељење Земалске братинске благајне за БиХ које је давало провизије (мировине) звало се до 1924. године Провизиона братинска благајна, а од 1. јануара 1925. године ту је функцију вршила Пензиона братинска благајна.

53 *Извјештај о пословању Главне братинске благајне за осигурање радника и особља на рударским предузећима у Босни и Херцеговини у 1925. години*, Штампарски завод ДД Сарајево, стр. 3-4.

54 *Рударска и топионичарска статистика Краљевине Југославије, за 1927-1930. год.*, Бгд., 1932, стр. 128.

55 *Извјештај о пословању Гл. Брат. благајне... у 1925*, стр. 10.

Према одредбама ранијег статута Земаљске братинске благајне за БиХ одређиване су провизије (мировине) пуноправним члановима, који су услед болести или старости постали неспособни за привреду према годинама пуноправног чланства и према разредима, у које су чланови сврставани према просјечним износима њихове основне (темељне) наднице посљедњих пет година. До конца 1924. године разреда је било укупно шест. Ступањем на снагу нових правила Братинске благајне, осигурање чланова за случај изнемоглости и старости постављено је на праведеније основе. Наиме, сада је износ пензије одређиван не само према годинама пуноправног чланства, него и према износу категоријске зараде осигураника.⁵⁶

Улоге у Пензиону благајну уплаћивали су пола осигурани чланови, а пола предузећа. Од 1918. до 1925. године провизионистима су додјељиване једнократне ванредне годишње потпоре због девалвације новца и скупове. Од 1. јула 1925. године подијељени су провизионисти у двије групе и то: на оне који су пензионисани услед болести или старости, а према годинама чланства, и оне који су пензионисани због озљеде на послу. Првима је дат скупарински доплатак од 100% темељне мировине и 150% дотадашњег скупаринског доплатака. Према тој повишици, најмања провизија (пензија) износила је 155, а највиша 335 динара мјесечно.

Провизионистима (пензионерима) друге групе дат је на темељну мировину (пензију) скупарински доплатак од 400 динара за 100% умањене радне способности, односно размјеран дио од тога према постотку неспособности. Оним с мање од 25% неспособности остала је дотадашња провизија непромијењена. Према тој повишици, најмања провизија (пензија) износила је 125, а највећа 490 динара, зависно од процента неспособности. До конца 1924. године приноси у Пензиону благајну износили су од 3% до 12% од темељне наднице (различито за малоправне и пуноправне чланове). Почев од 1. јануара 1925. године, према новим правилима Братинске благајне, ови приноси су повећани.⁵⁷

Како је већ истакнуто, до конца 1924. године није постојало посебно осигурање за случај претрпјелог умањења радне способности чланова због несреће (повреде) на послу. Према новим правилима Братинске благајне, почев од 1925, формирана је *Инвалидска благајна* која је имала задатак да пружа инвалидску помоћ члановима који су због повреде на послу изгубили одређен проценат радне способности (послије њихове смрти помоћ је примала породица).⁵⁸ Изузетно, проширено је давање инвалидске помоћи према овим правилима Братинске благајне, почев од 1. јануара 1925, на оне провизионисте (пензионере) који су пензионисани због повреде на послу иза 1. јула 1922. године (због усклађивања са Законом о осигурању радника који је ступио на снагу 1.7.1922).⁵⁹ Пружање инвалидске помоћи према правилима Братинске благајне било је апалогно давањима према Закону о осигурању радника, изузев давања помоћи сродницима умрлог члана услед несрећног случаја.⁶⁰

Евиденција пуноправних чланова (оних који су осигурани у сва три одјеља Братинске благајне) вођена је код Главне братинске благајне за Босну и Херцеговину. Значајно је истаћи да су скоро сва рударска предузећа у Боспи и Херцеговини била у државним рукама (Зеница, Угљевик, Семизовац, Мостар, Масловаре, Љубија, Крека, Какањ, Букиње, Бреза и Бањалука).⁶¹ Приноси који су уплаћивани у болесничку благајну износили су 6% од категоријске зараде

56 Исто, стр.14–15.

57 Исто, стр. 17.

58 Исто, стр. 20.

59 Исто, стр. 21.

60 Исто, стр. 21.

61 Радници у државној индустрији – статистички подаци, Босанска пошта, Сарајево, 1930, стр. 4.

(изузети: Љешљани и Љубија 10%).⁶² Почетком 1928. године укупно је било 1.389, а концем исте године 1.466 пензионера и провизиониста. Најнижа пензија у 1927. години, према старом статуту, износила је 145, а највише 470 динара. Најнижа пензија након петогодишњег чланства и према просјечној годишњој категоријској заради последњих пет година од дин. 5.432 износила је у 1928. години мјесечно 90,50, а највише, након 30-годишњег чланства и према просјечној годишњој категоријској заради од дин. 13.010, мјесечно 867,25 динара. Концем 1928. године, број рентника Инвалидске благајне износио је 161.⁶³

На основу података које је прикупила Привремена радничка комора, у Босни и Херцеговини је половином 1922. године било укупно 64.713 најамних радника, од чега у рударству 7.068.⁶⁴ у периоду од 1925. до 1934. године стање укупно запослених и осигураних рударских радника у Босни и Херцеговини изгледало је овако:⁶⁵

година	Укупно запослених	Осигураних чланова	Од тога жена
1925.	8.901	5.432	93
1926.	9.274	5.468	65
1927.	10.661	6.321	81
1928.	10.993	5.916	59
1929.	11.871	6.575	141
1930.	12.127	8.381	163
1931.	11.647	9.224	248
1932.	10.830	8.822	211
1933.	10.771	9.986	197
1934.	10.944	10.066	180

У 1929, некој врсти преломне године, стање запослених радника у државним рудницама у Босни и Херцеговини, половином године, изгледало је овако: Зеница 1.119, Угљевик 423, Семизовац 119, Мостар 634, Малцоваре 170, Љубија 929, Крека 1.182, Какањ 1.125, Букиње 383, Бреза 1.020 и Бањалука 328 радника.⁶⁶

62 Годишњи извјештај о пословању Главне братинске благајне за БиХ у 1928. години, Сарајево 1929, стр. 3.

63 Годишњи извјештај о пословању Главне братинске благајне за БиХ у 1928. години, Штампарски завод, Сарајево 1929, стр. 7, 8, 9.

64 Годишњи извјештај Привремене радничке коморе за БиХ за 1922. Сарајево, 1923, стр. 6.

65 Положај рударских радника – анкета Централног секретаријата радничких комора одржана 25.1.1936. у Београду, Бгд., 1936, стр. 14.

66 Радници у државној индустрији – статис. подаци, Босанска пошта, Сарајево, 1930, стр. 4.

У исто вријеме, број осигураних чланова у рударским братинским благајнама у Босни и Херцеговини, почетком маја 1929. године, износио је:⁶⁷

мјесто	број чланова	ренташа	пензионера
Зеница	1.155	28	207
Угљевик	437	10	—
Семизовац	135	129	7
Мостар	741	49	20
Масловаре	198	198	7
Љубија	970	5	16
Крека	1.373	68	154
Какањ	1.129	16	96
Букиње	303	51	40
Бреза	1016	20	51
Бањалука	328	7	26
Укупно:	7.785	581	624

Пословање Главне братинске благајне вршено је до 31. марта 1933. године, према Правилнику од 1. јануара 1925. године. Првог априла 1933. године ступила су на снагу нова правила братинских благајни.⁶⁸ Најбитније измјене у односу на ранија Правила извршене су у категори-сању чланова, јер су категоријске зараде снижене и то:

за I категорију од дин. 50 на дин 40.

за II категорију од дин. 40 на дин. 34.

за III категорију од дин. 30. на дин. 27

за IV категорију од дин. 25. на дин. 22

за V категорију од дин. 20 на дин. 17.

за VI категорију од дин. 15 на дин. 14

⁶⁷ Исто, стр. 6-7; Извјештај Главне братинске благајне

⁶⁸ Положај рударских радника анкета радничке коморе, Бгд, 1936, стр. 23; Годишњи извјештај Гл. братинске благајне у Сарајеву за 1933, Сарајево 1934, стр. 4.

Осим тога, новим правилима одређено је ново ванкатегоријско осигурање с дневном категоријском зарадом од дин. 50 за техничке и административне чиновнике и намјештенике с мјесечном платом од дин. 1.500 и више.

Друга основна промјена се састојала у томе што је према новим правилима право на пензију стицано након 10-годишњег пуноправног чланства (ранији минимални рок износио је 5 година), а пуна пензија након 35 година пуноправног чланства (раније 30 година).⁶⁹

Према новим правилима након 10-годишњег урачунивог пуноправног чланства пензија је износила 25% просјечне категоријске зараде посљедњих 5 година (раније 32%). У овом случају је са сваком урачуњливом годином пуноправног чланства пензија расла за 2%, тако да је највиша пензија износила 75% просјечне категоријске зараде за посљедњих 5 година (раније 2,4% и 80% просјечне категоријске зараде).

Код болесничке благајне извршена је битна измјена одредаба ранијих парвила у погледу уплаћивања улога (доприноса). Наиме, за разлику од ранијег начина уплаћивања, према категоријским зарадама осигураних чланова, улози су уплаћивани према износу редовних режијских надница (исто тако и хранарина и потпора за породиље).⁷⁰

По мишљењу представника Савеза рударских радника за Босну и Херцеговину измјеном ранијих Правила погоршан је положај рударских радника, јер су у пензионој грани осигурања пензије умањене за 33%, рок за стицање пуне пензије продужен је од 30 на 35 година и што је смањен проценат од 80 на 75% просјечне категоријске зараде у одређивању пензије. У болесничком осигурању снижена је хранарина и ускраћено болесничко лијечење члановима породице дуже од 4 седмице. У инвалидском осигурању снижена је инвалидска помоћ за 15%, па је тражена ревизија Правила Братинских благајни.⁷¹

Ступањем на снагу нових правила, од 1.4.1933. године, измијењен је, донекле и попуњен постојећи Правилник о организацији, средствима и пословању Фонда за збрињавање незапслених рударских и топионичарских радника, јер су проширене могућности стицања права на помоћ у вријеме незапслености. Тако су од 1. априла 1933. године права на путне и ванредне помоћи проширене и на малоправне чланове Братинске благајне, ако су посљедње 3 године или макар једну годину запослени у рударском предузећу. Друго, новчане дневне помоћи могли су добити и они бивши пуноправни чланови који су имали 2, односно 1 годину пуноправног чланства.⁷² Наравно, радништво је и овим било незадовољно, па је тражено проширење права у корист незапслених, односно повећање новчане помоћи од 6 на 20 седмица.⁷³

У 1933. години, број незапслених рударских радника кретао се од 926 до 1.055. У истој години плаћен је улог 6% од категоријских зарада, изузев код Болесничке благајне у Мостару (10%) и у Теслићу (8%).

69 Извјештај Главне братинске благајне за 1933., стр. 4.

70 Исто, стр. 5.

71 Положај рударских радника – анкета Централног секретаријата радничких комора, Београд 1936, стр. 23.

72 Извјештај Главне Братинске благајне у Сарајеву за 1933, стр. 19 (Новчане дневне помоћи некв. рудар. радницима и тежацима износиле су од 5 до 7,50 дин. дневно и 1.50 до 2.25 дин. по члану породице. Наредбом Министарства шума и рудника од 29.7.1933. године повишени су од 1. јула 1933. приноси у Фонд 3.3.Н.Р.Р. од 1.5% на 2.5% бруто радничких зарада од стране рудника и исто толико од стране предузећа (дакле, укупно од 3% на 5% бруто радничких зарада, исто, стр. 20).

73 Положај рударских радника – анкета, Београд 1936, стр. 26.

Концем 1933. године, број осигураних чланова, чланова њихових породица и пензионера (инвалида) у болесничким братинским благајнама износио је:⁷⁴

Болесн. Б.Б.	осиг. чланова	чланова породице	пензионера (инвалида)
Бањалука	644	1.825	1
Бреза	1.160	2.614	32
Фојница	1	1	1
Какањ	1.506	3.125	44
Крека сол.	813	3.268	59
Крека угљ.	1.224	3.327	252
Љешљани	247	508	-
Љубија	265	815	3
Мајевица	729	1.129	2
Мостар	669	1.665	-
Рогатица	202	371	-
Семизовац	74	236	20
Теслић	139	466	-
Угљевик	269	654	1
Вареш	1.355	2.971	162
Зеница	1.474	3.079	71
Укупно:	10.771	26.054	647

У периоду од 1933. године до уочи другог свјетског рата осјећа се одређен напредак у рударству, што се одразило и на повећање броја запослених и осигураних чланова. Тако је концем 1938. године било 19.653 осигураних чланова. Поред осталих разлога, на повећање броја осигураних утицала је и чињеница да је 1938. године примљено у осигурање Братинске благајне и око 3.800 радника жељезаре у Зеници. Осим тога, због повољне коњунктуе у рударству почело је у 1938. години да ради још неколико рударских предузећа.⁷⁵

Концем 1938. године било је укупно осигураних чланова у болесничким братинским благајнама 20.318 чланова радника, чиновника и других службеника, те пензионера и инвалида са 49.095 чланова породице (подаци се односе на болесничке братинске благајне у Баковићима,

⁷⁴ Годишњи извјештај Главне Братинске благајне у Сарајеву у 1933-ој години, Државна штампарија, Сарајево 1934, Преглед 1.

⁷⁵ Годишњи извјештај за 1938. Главне Братинске благајне у Сарајеву, Сарајево, 1939, стр. 4.

Бањалуци-рудници Б. Лука, Масловаре и Горња Сухаја, Брези, Какњу, Креки – за солане Крека, Симин-Хан и за рудник "Стражба", Креки Угљенокоп – за руднике у Креки, Ђурђевику, Радин и Сасе, Љешљанима, Љубији – за руднике Љубија, Нада, Оштра Лука, Расавци и Томашица, Мајевици, Мостару – за руднике Мостар, Континентално, Боксит и Далмација боксит, Рогатици, Семизовцу – за руднике Озрен – Буковик и Семизовац, Теслићу, Угљевику, Варешу, Зеници – руднику и Зеници – жељезари).⁷⁶ Улози за болесничку благајну 1938. године износили су у просјеку 6% од редовних режијских надница.

На територији Босне и Херцеговине било је 1938. године укупно 17 мјесних болесничких благајни, 8 болница и 9 амбуланти, с укупно 189 кревета, 19 љекара и 28 болничара и примаља.⁷⁷

Концем 1938. године и у пензионом одјељку Братинске благајне било је пуноправних 18.409 чланова. Почевши од 1925. године, како је и напред истакнуто, пензионери Братинске благајне подијељени су на провизионисте умировљене по Статуту земаљске болесничке благајне за Босну и Херцеговину, који је важио до конца 1924, те на пензионере умировљене по Правилима Братинске благајне која су важила од 1. јануара 1925. до 31. марта 1933, односно од 1. априла 1933. до 31. децембра 1937. године, те, коначно, по Правилима Братинске благајне која важе од 1. јануара 1938. године.⁷⁸

Бројно стање провизиониста се види из овог прегледа:

1925. године	1065
1926	1001
1927	913
1928	843
1929	789
1930	745
1931	696
1932	656
1933	615
1934	587
1935	574
1936	546
1937	522
1938	497

Како се види, број провизиониста се сваке године смањује, што је и разумљиво, јер се, почев од 1. јануара 1925. године, више не дозначују нове провизије.⁷⁹

⁷⁶ Исто, стр. 41 Преглед 1.

⁷⁷ Исто, стр. 11.

⁷⁸ Годишњи извјештај Главне братинске благајне у Сарајеву за 1938, Сарајево 1939, стр. 13.

⁷⁹ Исто, стр. 13.

Бројно стање пензионера од 1925. до 1938. године види се из овог прегледа:⁸⁰

1925.	135
1926.	299
1927.	476
1928.	623
1929.	792
1930.	1007
1931.	1154
1932.	1331
1933.	1496
1934.	1652
1935.	1943
1936.	2031
1937.	2311
1938.	2577

Концем 1937. године донесена су нова правила братинских благајни којим су учињене извјесне измене и допуне у ранијим правилима од фебруара 1933. године. Нова правила из 1937. године, поред одредаба о очувању права за случај болести, садржавала су, такођер и одредбу о очувању права за случај изнемоглости, старости и смрти. Према чл. 50 нових правила, вријеме чланства, као и очекивана права из рударског осигурања, имала су се сачувати још за 6 мјесеци после прекида или престанка чланства лицу које је било прије прекида или престанка чланства најмање 3 године осигурано од случаја изнемоглости, старости и смрти. Вријеме чланства и очекивана права имала су се, према овом члану, сачувати још у неким случајевима. Надаље, по новим правилима из 1937. године повећани су улози код болесничког и инвалидског осигурања, па су код болесничког осигурања одређени од 4 па до 12% од утврђених редовних режијских надница, а код инвалидског од 1 до 5% од утврђених категоријских зарада чланова.

Што се тиче пензија, новим правилима је прописано да пуноправни члан стиче право на пензију по навршетку 5 година урачуњљивог пуноправног чланства и то у износу од 20% своје просјечне категоријске зараде задњих 5 година. Износ највеће пензије, с повећањем од 2% за сваку навршену годину преко 5 година, поново је одређен на 80%. Право на пензију и без доказа изнемоглости стицало се, према новим правилима, не више после 30, већ након 35 година урачуњљивог пуноправног чланства, а предрадници, копачи и остали с најмање 60 година старости. Међутим, најзначајније измјене и допуне у новим правилима састојале су се у томе што је у њима предвиђено осигурање рударског особља и за случај незапослености.⁸¹

У цјелини узев, раздвајања рударског осигурања из система општег радничког осигурања било је више штетно него корисно. И поред извјесних погодности, због чега су плаћали веће приносе, рударски радници су имали мала и ограничена права у одлучивању. Рударским осигу-

80 Годишњи извјештај Главне братинске благајне у Сарајеву за 1938, Сарајево 1939, стр. 15.

81 Др Ратко Перић, *Настanak и развитак социјалног осигурања у Југославији*, Прва књига, Београд 1957, стр. 161–163.

рањем су, у ствари, управљале дирекције рудника, па је оно било подређено интересима њихових власника. Што је најважније, рударско осигурање обухватало је свега око 45.000 рударских радника у цијелој земљи, па су у мало тежим ситуацијама мале братинске благајне биле принуђене на тражење финансијске помоћи од државе и од добровољних прилога.

Усвајање Закона о социјалном осигурању радника из 1922. године представља значајан датум у историји социјалног законодавства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. Овим законом извршено је на цијелом државном територију изједначење цјелокупног законодавства из области радничког социјалног осигурања. Наведени закон је садржавао низ прогресивних одредаба и одликовао се оним принципима на којима је изграђивано савремено социјално осигурање у свијету. Полазећи у његовој оцјени само од текста Закона, може се констатовати да је овај закон по ширини обухвата, врстама права и гранама осигурања био у оно вријеме један од најмодернијих закона о социјалном осигурању. Наравно, у његовој практичној примјени ситуација је била сасвим другачија. Закон о социјалном осигурању радника имао је и низ недостатака на које је у овом раду указано. Међутим, и поред низа недостатака, овај закон и резултати који су постигнути на основи њихових одредби представљају једну од највриједнијих радничких тековина у периоду до 1941. године. У прилог наведеној констатацији довољно је навести податак да је 1940. године у Југославији радничким социјалним осигурањем било обухваћено око 800.000, а у Босни и Херцеговини око 80.000 радника, не рачунајући чланове њихових породица.

Ибрахим Карабеговић

WORKERS' SOCIAL INSURANCE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1919 – 1941

Summary

Two and a half years after the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, in the manner of many other European countries who had done it earlier, on May 14, 1922, the Bill was passed on the workers' Social Insurance on the whole territory of the newly founded state. The law, which went into effect on July 1 of the same year, envisaged the following categories of insurance: medical, disability, retirement and the insurance against unemployment. The law makers promised to regulate the unemployment insurance later on, but the promise was not kept until 1941, and the retirement insurance was introduced in 1938. Although it was not implemented in its entirety, the social insurance in Yugoslavia covered about 800 thousand workers, and in Bosnia and Herzegovina alone about 80.000 workers, not counting the members of their families. The social insurance for miners, which went into effect on January 1, 1925, was threefold – medical, disability and retirement. The Head Office for the Workers Social Insurance was in Zagreb (SUZOR), and there were altogether 24 local branches on the territory of Yugoslavia (OUZOR). In Bosnia and Herzegovina the local branches were permanently present in Sarajevo, Banja Luka and Tuzla, and in Mostar and Travnik until 1931.

In this paper, along with a short review of the inherited workers' social legislation, the conditions under which the 1922 Bill had been passed were analyzed in more details, as well as its most important articles, good and bad sides of the Bill, the organization of the social insurance in Yugoslavia and in Bosnia and Herzegovina, and, especially, the social insurance for miners. The necessary statistics data accompanied all the issues discussed in the paper.

УДК 061.236.3(091)(497.15) "1919/1941"

ИБРАХИМ КЕМУРА

ПОКУШАЛИ УЈЕДИЊЕЊА МУСЛИМАНСКИХ КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНИХ ДРУШТАВА "ГАЈРЕТА" И "НАРОДНЕ УЗДАНИЦЕ" ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Политичка поларизација Муслимана између два свјетска рата одражавала се и на културном пољу кроз паралелно егзистирање "Гајрета" и "Народне узданице", друштава која су у својим основним програмским усмјерењима културног и просвјетног преображаја Муслимана полазила с готово истовјетних стајалишта, али су у реализацији практичних задатака били национално-политички различито оријентисана.

Друштво "Гајрет", основано је 1903. године, представљало је једну од најразвнијенијих муслиманских културно-просвјетних организација, чије су се основне смјернице у распону његовог постојања између аустроугарског раздобља и времена Краљевине Југославије реализовале на плану: прилагођавања Муслимана времену и животу у новим друштвено-политичким условима, културном уздизању на европским основама, школовању омладине, стварању грађанске интелигенције, развијању занатства и трговине на савремен начин, просвједивању сељаштва, еманципацији жена и сл. С обзиром на ширину и домете утицаја које је вршило у средин гдје је дјеловало, Друштво "Гајрет" је превазилазило оквире једног стандардног културно-просвјетног друштва, те је и његова активност уско повезана с читавим културно-политичким развојем и животоном Муслимана. Стога у тежњама за политички утицај међу Муслиманима друштво "Гајрет" је представљало погодну платформу за дјеловање на том плану, па је и разумљив интерес различитих муслиманских политичких струја да у њему остваре што јачи утицај. Изузев кратко-трајног периода од 1903. до 1908. године, у "Гајрету" је превладавао утицај српски оријентисане муслиманске интелигенције што је нарочито дошло до изражаја након стварања југословенске државе 1918. године, када се посредством "Гајрета" развија замашна политичка акција у правцу придобијања Муслимана за српску оријентацију и њиховог чвршћег везивања уз режим и апарат власти. Ти циљеви остваривани су преко врхова "Гајретове" управе у којој су поједине личности и групе били тијесно везани с апаратом власти. Водеће гарнитуре "Гајрета" настојале су да преко овог угледног друштва политички дјелују међу Муслиманима у циљу њиховог одвајања од утицаја Југославенске муслиманске организације и њиховог везивања за српске политичке странке.

Југославенска муслиманска организација, иако неоспорни политички репрезентант Муслимана и поред више покушаја није успјела, као у осталим муслиманским институцијама и организацијама, протегнути свој утицај и на "Гајрет", који је за читаво вријеме остао изван њеног домаћаја. И поред тога што је у редовима "Гајрета" било доста присталица Југославенске муслиманске организације, као што је било и чланова "Гајрета" који су припадали Југославенској муслиманској организацији, вођство Југославенске муслиманске организације није могло да утиче на политичку оријентацију "Гајрета".

Из тих разлога, а и због настојања да неутралише политичко дјеловање "Гајрета", вођство Југославенске муслиманске организације основало је 1923/4. године културно и просвјетно

друштво "Народну узданицу", око кога су се окупљали муслимански интелектуалци с прохрватским симпатијама, а представљали су политичку опозицију владајућем режиму и дистанцирали су се од "Гајрета", чинећи протутежу његовој просрпској националној акцији и оријентацији. Кроз паралелно егзистирање ова два муслиманска друштва са различитим политичко-националним опредељењима интензивирао се процес политичке и националне диференцијације Муслимана, који је нарочито био изражен у врховима ових друштава.

Међутим, сродност програма и задатака на плану културног, привредног и социјалног препорода Муслимана које су заговарала ова два друштва носила је у себи и претпоставке на којима су почивале тежње за обједињавањем њиховог рада и међусобног спајања. Подлога тим тежњама за јединством лежала је у садржини њиховог програма којим су изражаване заједничке културно-просвјетне тенденције Муслимана, а које су се огледале у: истој идејно-културној оријентацији према Западу и усвајању позитивних тескова те цивилизације и еманципацији од Истока, уз истовремено истицање свог славенског поријекла; истој пародној бази – широким муслиманским масама као културном конзументу једног елемента који има одређен грађански интерес. Елементи духовног и културно-просвјетног заједништва и континуитета у "Гајрету" и "Народној узданици" огледали су се и у чињеници да су се у и око "Народне узданице" ангажовале исте оне личности које су учествовале у оснивању "Гајрета" и били извјесно вријеме његови активни учесници. (Мулабдић, Ф. Спахо, С. Башагић, Ш. Сарајлић и други).

Поборници и носиоци идеја заједништва потицали су, углавном, из редова млађих генерација муслиманских интелектуалаца који су се окупљали око ових друштава. Подстицај таквим тежњама и схватањима давали су и примјери заједничке сарадње ова два друштва, која је остваривана на терену, гдје су у први план истицани културно-просвјетни и социјални моменти. Потребна за објезбјеђења средстава за школовање, добијање мјеста у интернату и сл. код већине муслиманског становништва које се обраћало за помоћ истовремено и "Гајрету" и "Народној узданици" несумњиво указује да је оно у њима првенствено гледало своје *заједничке институције* којима је сврха културно-просвјетни и економски просперитет Муслимана, без обзира на њихова прокламована страначко-политичка, па и национална усмјерења. То расположење можда најбоље илуструје мишљење председника Мјесног одбора "Народне узданице" у Љубушком, који у допису Главном одбору "Народне узданице" наводи: "Ми стојимо на гледишту, па тако и радимо, да Гајрет и Народна узданица служе опћој сврхи муслиманске просвјете и да је по просвјету штета, кад једно од ових друштава удара на друго".¹ Конкретна потврда оваквих ставова огледала се и у томе да је књи овог председника Мјесног одбора "Народне узданице" била питомица "Гајретовог" интерната.²

Прве идеје о спајању ових друштава јављају се непосредно после оснивања "Народне узданице". Већ на првим скупштинама "Народне узданице" чула су се мишљења о потреби обједињавања рада "Гајрета" и "Народне узданице". Тако је већ 1925. године Ахмед Хациомеровић изнио приједлог о спајању "Гајрета" и "Народне узданице".³

Питање спајања ових друштава нарочито је актуелизирано у вријеме припреме за Конгрес Муслимана интелектуалаца, који је одржан у Сарајеву 1928. године, поводом 25. годишњице оснивања друштва "Гајрет". У току тих припрема, а под притиском све израженијих расположења у прилог спајања ових друштава, дошло је и до једног неформалног састанка председника

1 Историјски архив Сарајево (даље: ИАС), Фонд "Народне узданице" (Даље: ФНУ), Кутија (К)–28. док.бр.2150.

2 Исто.

3 ИАС, ФНУ, К–47, бр. 95/1925.

"Гајрета" и "Народне узданице", Авде Хасанбеговића и Асима Дугалића, 26. јула 1927. године, на коме је разматрана могућност заједничког рада и евентуалног спајања.

Имајући у виду опште муслиманске интересе предсједници оба друштва сагласили су се да истовремено егзистирање два муслиманска културно-просвјетна друштва с истом сврхом, али политички супротстављена подстичу процес даље политичко-националне поларизације Муслимана, који се штетно одражава на муслиманску заједницу. Иницијативу за спајање два друштва дао је предсједник "Гајрета", а представници "Народне узданице" су је прихватили, о чему свједочи један документ, у ствари, пројект у којем су изнесени ставови представника "Народне узданице" и њихова гледишта на предложено спајање. Тај писмени документ под називом *Предлог* у уводном дијелу констатује већ раније јавно изражавано становиште "Народне узданице" о друштву "Гајрет" које је како се наводило кренуло "путем противним жељама нашег елемента", чиме се замјерило Муслиманима, а што је било и повод оснивању "Народне узданице". Предложу фузију представници "Народне узданице" били су спремни прихватити, али под следећим условима:

1. Оба друштва се снајају у једно, под именом: југословенско културно друштво "Помоћ";
2. Код рјешавања молби једино важећи принцип је "потреба и ваљаност молитеља у науци и владању";
3. Потпуна слобода у националном опредјељивању и једнакоправна употреба латинице и ћирилице. Опредјељивање као Југословен, Србин, или Хрват "по властитом освједочењу без икаквог и најмањег утјецаја и разликовања од стране целокупне управе";
4. Гаранцију за то треба да пружа састав управе друштва од мјешовито национално опредјељених личности, од којих је половина чланова Хрвати, а половина Срби, који ће строго пазити "да се не би ни с једне стране злоупотребе чиниле под пријетњом искључења из одбора".⁴

Садржај и суштина наведених услова које су поставили представници "Народне узданице" указују с коликом дозом опреза и неповјерења се приступало евентуалном остварењу овог пројекта. Инсистирање на потпуно новом имену друштва и једнакој заступљености у управи, без обзира на дотадашњи развој, стечени углед, традицију и прокламоване циљеве, било је у функцији спречавања политичког манипулисања друштвом као погодним инструментом у развијању било српске, било хрватске пропаганде. Успостављање политичке равнотеже и баланса у управи пројектованог заједничког друштва, изражено кроз захтјев за равноправним учешћем чланова двију групација различитих политичких опредјељења, било је на линији постизања деполитизације новог друштва. У том контексту и наведене категорије и подјела на Србе и Хрвате имале су претежно политично обиљежје и садржину, јер се радило о члановима који су били присталице и заговарачи просрпске ("Гајрет") односно прохрватске ("Народне узданице") оријентације, у политичком, а не националном смислу.

Досадашње истраживање ових културних друштава показују да су њихови врхови одражавали интерес одређених муслиманских грађанских кругова који, у зависности од тадашњих објективних околности, политички лавирају између Срба и Хрвата као политичких и државних субјеката, а њихово опредјељење за једну од могућих политичких опција, идентифицирано је с националном припадношћу.

4 ИАС,ФНУ, К-48, б.б. од 26.VII. 1927.

Истицањем југославенске оријентације, назначено у називу новог друштва, слијеђена је концепција Југославенске муслиманске организације, чиме се настојало избјећи одређивање било у једном или другом смислу.

Да је пројектовано спајање на понуђеној основи било неприхватљиво у супротности с концепцијама "Гајрета" потврдило је и становниште његовог Главног одбора, које је изнио његов председник Хајдар Цекро. Према изнесеним ставовима, друштво "Гајрет" није имало намјеру да одступа од своје идеолошко-програмске оријентације, а прије свега, од већ давно зацртане националне мисије међу Муслиманима. Доследно задржавање усвојеног курса *de facto* је значило одбацавање понуђених услова о спајању, који су практично доводили у питање "Гајретову" националну политику, с обзиром на другачија становишта и усмјерења водства "Народне узданице" у том погледу. Евентуална фузија ових друштава, како су је схватили у "Гајрету", била је могућа једино под условом да се млађе и мање афирмисано друштво, "Народна узданица" потчини јачем, односно "Гајрету".⁵

Ни покушаји да се обједињавање рада ових друштава изврши на тај начин што би "Народна узданица" стипендирала привредни подмладак, а "Гајрет" средњошколску и универзитетску омладину није имао реалних изгледа, пошто су у "Народној узданици" сматрали да се ово друштво тиме ставља у инфериоран положај у односу на "Гајрет".

Без обзира на овако ексклузивна становишта и приступе врхова "Гајрета" и "Народне узданице" заговорници идеје о њиховом спајању успјели су на Конгресу муслиманских интелектуалаца у Сарајеву 1928. године да Егзекутивни одбор Конгреса међу своје прве задатке постави питање њиховог спајања или, бар, најуже сарадње. У том погледу Егзекутивни одбор био је резолутан и свако супротстављање остваривању ове замисли било је жигосано као противљење културном и привредном напретку Муслимана. Међутим, одлуке Егзекутивног одбора који је био аутономно тијело изабрано на Конгресу, нису биле обавезујуће за друштво "Гајрет", иако је Конгрес био сазван на његову иницијативу. У том смислу, Главни одбор "Гајрета" дистанцирао се од неких ставова Конгреса и Егзекутивног одбора, поготово оних који нису били на линији "Гајретових" смјерница, него су им се директно супротстављали. То се, прије свега, односило на изражавање захтјеве за спајање "Гајрета" и "Народне узданице", при чему је Главни одбор "Гајрета", као и у ранијим приликама, начелно подржавао сарадњу ових друштава, али под условом да се она одвија у оквирима "Гајретове" идеологије.⁶

Унаточ таквим ставовима, у круговима прогресивно оријентисане интелигенције, идеја заједништва изражавана кроз захтјеве за уједињавање "Гајрета" и "Народне узданице" и даље је била стално присутна и жива. То је показала и Конференција муслиманске школоване омладине у Београду 1939. године, на којој је поново актуелизирано спајање "Гајрета" и "Народне узданице". На овој конференцији, која је на дневном реду имала расправу о актуелним питањима и проблемима муслиманске заједнице, одато је признање муслиманским друштвима "Гајрету", "Народној узданици" и Београдском Гајрету "Осман Ђикић" за њихов рад на културно-просвјетном уздизању Муслимана и предложено оснивање савеза ових друштава, с циљем обједињавања њиховог даљег рада. Доминирајући акценат Конференције био је на превазилажењу постојеће подвојености и окупљању свих конструтивних снага на рјешавању акутних проблема Муслимана.

Испољене тенденције за деполитизацијом културно-просвјетних друштава, које је заговарала једна струја унутар муслиманске интелигенције која се окупљала око "Гајрета" и "Народне

5 Ибрахим Кемура, *Улога Гајрета у друштвеном животу Муслимана 1903–1941*. "Веселин Маслеша", Сарајево 1986, стр. 174–5.

6 Исто, стр. 184.

узданице", била је на линији превазилажења подијељености релативно малобројних муслиманских јавних и културних радика и концентрације њихових снага усмјерених на заједнички рад, а у интересу културно-просвјетног и економског просперитета Муслимана. Међутим, и поред несумњивих претпоставки које су упућивале на заједнички рад, носиоци тих тенденција били су недовољно утицајни да дјелују на превазилажење изражених антагонизма и неутралишу постојећу национално-политичку поларизацију која је доминирала у врховима ових друштава.

С друге стране, тај процес политичко-националне диференцијације губио је на интензитету идући по вертикали ка бази, локалним органима и чланству, гдје та струјања нису имала већег одјека, пити су могла угрозити доминацију основних културно-просвјетних циљева и функција ових друштава. Појава заједничке сарадње нижих органа ових друштава, која се може пратити кроз читав период од 1941. године, успркос крутим ставовима њихових врхова, резултат је, прије свега, схватање да су то муслиманска друштва која су своје дјеловање и чланство имала у истој бази, широким муслиманским слојевима, који су због тешког материјалног положаја били највећим дијелом индиферентни на политичку и националну диференцијацију. Осим тога, то чланство је имало одређен грађански интерес, а то је савремено школовање омладине, изучавање модерних заната и трговине, које је могло остваривати путем ових друштава и уз њихову материјалну помоћ.

Ибрахим Кемура

ATTEMPTS FOR MERGE OF THE MOSLEM CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETIES "GAJRET" AND "NARODNA UZDANICA" IN THE PERIOD BETWEEN THE WORLD WARS

Summary

Cultural separation of the Moslem people in the period between the World Wars expressed itself through the simultaneous existence of the two Moslem Cultural and Educational Societies "Gajret" and "Narodna uzdanica". The both societies had the same basic starting points but the different political and national characteristics. Even with the explicit political polarization, particularly present among the respective leadership of the both societies, the similarities and the complementary sides of their programmes and the primary tasks for the cultural, economic, educational and social renaissance of the Moslem people, inherently presupposed the integration of their work and a possible merge into one society. The foundation and elements for such a spiritual and cultural integration was in the same ideological and cultural orientation towards the Western world, and the acceptance of positive achievements of that culture and civilization. Both societies relied on the same people – the wide Moslem masses who had certain civil interest, such as the modern education of the young, acquiring of new and modern trades and crafts etc.

The promoters of these tendencies were, mostly, the younger Moslem intellectuals who gathered around these societies. Their aspirations became revealed in the attempt for the establishment of the joint Society under the name of Yugoslav Cultural Society "Pomoć" (Assistance). Nevertheless, neither this one nor the series of the similar actions gave the result desired, because the forces advocating the ideas of integration and removal of politics from such cultural societies, were still weak to overcome the existing political and national antagonisms and neutralize their influence.

УДК 330.1(091)(497.15) "1919/1941"

САФЕТ БАНЦОВИЋ

ЕКОНОМСКО-ДЕМОГРАФСКА ОБИЉЕЖЈА ЦАЗИНСКЕ КРАЈИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

У раздобљу између два свјетска рата територија цазинског среза углавном се подударала с територијалним опсегом некадашње острожачке капетаније, којом су више од два и по вијека управљали племићи из породице Беширевића, по којим је и овај крај некада носио име Беширевића-нахија. Овај срез се са запада граничио са слуњским, на сјеверу с војничким, с истока с крупским, те на југу с бихаћким. Те границе су имале и своју природну и политичку одређеност. Једним дијелом западне границе (Тржачка Раштела – Штурлић) тече Корана, сјеверну границу чини Глина од Маљевца до Каменог моста, а јужну Уна од Костела до Црног Језера, док дијелом источне границе тече поток Новац. Границе према западу и сјеверу имао је овај срез још од 1791, а источне и јужне су настале 1851, кад је услед територијалне реорганизације створен посебан острожачки кадилук са сједиштем у Цазину. Овом приликом Мутник, Тржац и Врнограч с околином били су припојени острожачком кадилуку. Прва два су била одвојена од бихаћког, а трећи од крупског кадилука.¹

Дуготрајна османско-турска управа на овим просторима оставила је упечатљиве трагове у друштвеним односима, у свакодневним животним и радним навикама, привреди, трговини и занатству. У овом крају с натуралним обликом привређивања, недостатком домаћег капитала, притијесњеном оскудицом и непостојањем пруга у периоду између два рата, становништво је било предодређено да се у новим условима живљења бави пољопривредом ограниченог дмета, сточарством и ситном трговином. Због спорог развоја капитализма одржавани су и даље натурална привреда и ситна сељачка производња, гдје су у употреби била задржана примитивна оруђа за рад која су и даље имала архаичне облике наслијеђене из далеке прошлости.

Након окупације Босне и Херцеговине, од 1878. до 1881. из овог краја се, према неким подацима, иселило више од 5.000 Муслимана у Турску. "Шта више и толико се заталасало на сеобу да су остављали и непродате земље".² Окупација БиХ је тешко погодила Муслимане који су се потиштени, неодлучни, сумњичави, пуни неповјерења нашли у метежу у новонасталим приликама. Све значајније промјене статуса БиХ и њеног становништва биле су непосредан повод за исељавање великог броја Муслимана. У основи муслиманског исељеничког таласа у Турску налазили су се превасходно психолошки, религијски, политички и економски узроци. Поводе за исељавање треба тражити и у области економских и друштвених односа успостављених након 1878. године, када је слободни сељачки посјед свевише долазио под удар родбно-новчаних односа

1 Х. Крешевљакловић, *Цазин и околина*, изд. Исламска дионичка штампарија Сарајево 1934, 3–5; упор Р. Лопашић, *Бихаћ и бихаћка крајина*, Загреб 1890, 127; Ђ. Трухелка, *Опис најљепших средовјечних градова Босне и Херцеговине*, Сарајево 1904, 44.

2 М. Карановић, *Поуње у Босанској крајини*, у: *Насеље и порекло становништва*, Српска Краљевска академија, Српски етнографски зборник, књ. 35, прво одјељење, књ. 20, Београд 1925, 328–329.

и аграрне пренасељености, те није могао својим власницима обезбјеђивати минимум егзистенције. Године 1883, из цазинског и крупског среза је 300 житеља затражило дозволу за иселавање у Турску, па су након добијања дозволе кренули колима преко Сарајева и Санџака према новој постојбини.³ Исељенички таласи су се мањим или већим интензитетом настављали и наредних година. На овим акцијама иселавања посебно су се 1910. ангажовали Мујага Сарајлић из Мале Кладуше и Хасан-ага Мулалић из Цазина. Сљедеће године било је у Цазину одобрено 600 пасопа за иселење.⁴ Проучавајући живот исељеника у Турској, др Сулејман Смлатић писао је касније: "...Потомство најстаријих исељеника не зна о мотивима иселавања готово ништа, изузев да су њихови преци ишли у Турску зато што су и други селили. Једна старија Босанка у Анкари (Кадира Беширевић, иселила 1906) рече ми у разговору како је још као дијете чула да је дошао ферман од султана са позивом ко је мој, нека иде мени. Јасно, овдје се ради о агитацији унутар БиХ или извана. Хатила Драгић из Мутника код Цазина, настањена у Адапазару, саопћила ми је да је њена породица иселила 1912. године због честих упада аустроугарских жандара у муслиманске куће".

Обилазећи бихаћки крај, барон Кучера је закључио да је један од главних узрока за иселавање био прелаз с натуралне на новчану привреду. Из котара Босанска Градишка и Цазин, власти су 1980. преселили 238 муслиманских породица у околину Приједора, гдје су досељеници утемелили нова насеља: Брњица, Инађол, Селиште, Ситнеж. Међутим, на новим огњиштима-селиштима, већина досељеника се задржала веома кратко. Чим је престала помоћ Земаљске владе, већина се вратила у стари крај.

У Цазину је, као и у многим градским насељима у Босни и Херцеговини, био велики удио аграрног становништва. Он се показивао нарочито великим у мјестима у која је споро продирала капиталистичка привреда, или у оним која су остала ван домаћаја главних саобраћајних линија. У БиХ је 1910. било 25 насеља с више од 2.000 становника, у којима је аграрно становништво чинило 90-95% укупног становништва. То су, махом, била већа насеља, смјештена искључиво у бањолучком, бихаћком и тузланском округу, односно у Посавини, Семберији и Поуњу.⁵

По попису из 1895, котар Цазин је обухватио општине Цазин (град), Бегановиће, Буковицу, Чоралиће, Гату, Глоговац, Гњиловац, Градину Градску, Копривњу Доњу, Копривну Горњу, Кракачу, Кривају, Крндију, Кудиће, Лиђане, Лучку, Љубјанкић, Миостру, Мутник, Осредак, Острожац, Пишталине, Поље, Прошић, Рујницу, Слатину, Стијене, Шабиће, Штурлић, Тодорово, Тржац, Врело, среску испоставу Велику Кладушу, Малу Кладушу, Подзвизд, Шиљаковачу, Видовску, Врнограч и Глиницу. Цијели котар је имао 6.518 кућа и 41.026 становника, од којих 32.263 муслимана, 8.300 православних, 557 католика, два евангелика и четири Јевреја. Пољопривредом се бавило 40.335 лица.⁶ По овом пропису, у цазинском котару била су насељена укупно 42 мјеста. До 50 становника имало је једно насеље, од 100 до 200 била су два насеља, од 200 до 300 четири

3 Ђ. Микић, *Утицај аустроугарске окупације на карактер социјално-политичких прилика у Босанској крајини у периоду 1878-1895*, Историјски зборник, бр. 4, Бањалука 1983, 88-89; опшир. о иселавању у Турску вид. В. Божићевић, *Емиграција муслимана БиХ у Турску у доба аустроугарске владавине 1878-1918. године*, Историјски зборник, год. 3, бр. 1-4, Загреб 1950, 175-184; Ц. Јузбашевић, *Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развоја у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе*, Прилози Института за историју, бр. 11-12, Сарајево 1976.

4 Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, фонд Заједничког министарства финансија, Prass (843); такође вид. Prass бр. 1057.

5 И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у БиХ и њен развој до 1914*, Сарајево 1980, 112.

6 *Hauptersultate Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. april 1895. Statistischen departement der landesregierung*, Сарајево 1896, 234-235. По званичним подацима аустроугарских власти, у цазинском котару, 1885. године, било је 80,39% муслиманског, 18,93% православног, 0,60% католичког становништва и 0,01% Јевреја.

насеља, од 300 до 500 становника осам, до 500 до 1.000 девет насеља, од 1.000 до 1.500 било је осам, од 1.500 до 2.000 било је шест и од 2.000 до 5.000 становника имала су четири насеља.⁷ По попису из 1910, казински котар је имао укупно 7.795 кућа с укупно 46.357 становника, од којих 24.513 мушких и 21.844 женских. У конфесионалном погледу, по овом попису било је 36.426 муслимана, 9.323 православаца и 600 католика.⁸ На 1.000 мушкараца године 1885. биле су 873 жене, а десет година касније 906 жена. По попису из 1910, пољопривредом се бавило 45.306 лица, од којих 35.736 муслимана, 9.126 православаца и 438 католика.

Цазин је био највеће насеље у овом крају. Он се почео развијати од 1851, кад је постао средиште острожачког кадилука у бихаћком санџаку. До тада је, попут осталих насеља, био тврђавског типа. Обиљежја нешто уређенијег административног центра почео је добијати након аустроугарске окупације, кад су у њему подигнуте прве модерније зграде. Зграда котарског уреда и суда подигнута је 1896, беледија и болница 1891, као и медреса са месцидом. На отварање апотеке морало се чекати све до 1932. године. Цазин је био пети град у Босни и Херцеговини који је изградио водовод. У граду је 1907. отворена кираетхана (читаоница), а 1910. основано ватрогасно добротворно друштво, затим Цемијет-сабире (муслиманско антиалкохоличарско друштво), Пчеларско друштво и српска читаоница. Велика Кладуша је добила кираетхану 1908, а Ватрогасно друштво 1911. године.⁹

Цазин је 1885. имао укупно 1.681 становника, од којих 1.618 муслимана, 41 православца и 22 римокатолика. Десет година касније, имао је 1.953 становника од којих 1.782 муслимана, 83 православаца, три јевреја и 83 римокатолика. По попису из 1910, имао је 2.321 становника од којих 2.114 муслимана, 113 православаца, 93 католика и једног Јевреја.¹⁰ Православно становништво је превладало у Градини, Осредку, Пишталинама, Тржачкој Раштели, Врелу и Врнограчу. Последњих година 19. стољећа, у Цазину је било десет државних и један општински чиновник, петорица хоџа, 17 бегова и ага и 37 кметова.¹¹ По подацима Р. Лопашећа, у цијелом казинском котару било је тада 79 ага, 7.437 слободних власника земље и 1.180 кметова, док су у бихаћком биле 123 аге, 3.129 слободних власника земље и 2.379 кметова, те у крупском 106 ага, 3.714 слободних сељака и 6.442 кмета.¹²

Услед дјеловања низа различитих историјских, економских и друштвених фактора, стање и односи у казинском крају нису битније мијењани ни у периоду између два свјетска рата. Конзервисани остаци прохујалих времена и својеврсног "мираза" историје остали су и даље очувани. Новине су споро пристизале у овај крај, а још спорије биле прихватане у насталом безнађу и општој безизгледности. По записима савременика који су обилазили овај крај између два рата, он је био "нун природних красота, старих кула и градова", а његови становници "припрости, ванредно добри, сусретљиви и дочекани људи".¹³ Бранко Загорац је писао да Цазинска крајина има нешто типично своје, тако да му је и конфигурација гла изгледала друкчија. "Некад љути Крајишници, живјели су стално у борбама и бунама, сад су мирни ратарии... Знојем својим и жуљевитим рукама зарађују за се и за друге."¹⁴

7 Исто.

8 Резултати пописа житаљства у Босни и Херцеговини од 27.9.1910, Сарајево 1912, 252.

9 Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине*, Сарајево 1930, 94.

10 Резултати пописа житаљства у Босни и Херцеговини од 27.9.1910. 248.

11 Р. Лопашећ, *нав. дјело*, 127.

12 Р. Лопашећ, *нав. дјело*, 14.

13 А. Равлић, *Велика Кладуша кроз стољећа* (даље: *Велика Кладуша*), Ријека, 1987, 190.

14 А. Равлић *Велика Кладуша*, 190.

Главно занимање становништва и у међуратном раздобљу остали су ратарство и сточарство, од чега је живио највећи број породица. За прехрану је био најважнији кукуруз, "ако он изда, становништво пати". Сматрали су га кориснијим и бољим за обрађивање од пшенице, јечма и ражи. Рад око кукуруза није увијек доносио и очекиване приносе, па су неки савременици забиљежили да је било смијешно посматрати кад се у околини Цазина утркују муслимански копачи при копању кукуруза, а други их задиркују: "Узори плитко, посиј ритко, превуци граном, па хајд у Сријем за храном". Поред кукуруза као главне житарице, сијани су још јечам, зоб и раж, која је сијана већином због "ритка" за покривање појата. Пшеница је трошена за свечаније тренутке: православци су је трошили за вријеме поста, а муслимани за Рамазан. Раж је мијешана с пшеницом за пост. Од проса и кукуруза прављен је хљеб који се јео с киселим млијеком.¹⁵ Осим тога, у овом крају успијевало је и разно воће: ораси, кестење, јабуке, крушке, шљиве и брескве. Домаћи капитал је искориштавао орахово и кестеново дрво које се развило као самоникла шумска култура. У неким предјелима успијевала је и винова лоза "шпањолка". Гајене су јабуке петроваче, звсчаљке, крушке јечмењаче, дињаче и батваче. Сматрало се за "свап" и задужбину укалемити што више дивљака и пресадити их код куће. Цазински срез је имао 330,05 ха вртова и воћњака, затим 1,21 ха винограда и 3.742 ха ливада, али и 6,59 ха неплодне земље, те 17.469,18 ха шуме. Постотак шумовитости износио је 26,26%, на једног становника долазило је 0,3702 ха шуме, на једно крупно грло стоке 0,7947 ха пашњака, 0,0555 ха ливада и 2,0933 ха њива.¹⁶

Од индустријских биљака успијевали су лан и конопља, а од поврћа је највише сијан кромпир. Што се тиче домаћих животиња, становништво је већ по дугој традицији гајило највише коње и говеда, те у мањој мјери ситнију стоку. Утрке коња су представљале прави догађај за мјештани. Утркама су присуствовале и "хаце сиједе браде" из цијеле Крајине, који су по неколико дана ишли пјешнице, биједно одјевени да виде "обдуљу". Осим ових коња, гајени су и коњи који су служили за орање. За довоз трговачке робе од железничке станице у Бос. Новом до Бос. Крупе, Бихаћа и Цазина употребљавана су коњска кола, гвоздених осовина и окованих котача. Тиме је пружана могућност мањем дијелу мјесног становништва за додатне изворе прихода.

У цазинском крају није било никаквог посебног занатства. Тек се по неколико калајџија бавило својим послом повремено у Цазину, Пећиграду, Бихаћу и Бос. Крупи, ходајући по селима и калајџишући бакрено посуђе. По селима су на цијени били ковачи и "мајстори" који су правили сеоске куће и стаје. Било је, такође, много самоуких мајстора разних занимања, понајвише из нужде, ради подмиривања разних личних и сеоских потреба, при чему је долазило и до размјене знања и добара. У Пећиграду су прављени српови и ножеви, а у изрази ћилима предњачиле су вриједне ткаље у Пећиграду и Цетини.¹⁷

Села су била разбијеног типа, што су условили конфигурација терена и историјско-политички фактори, подијељена већином по сродничким групама. Један од узрока таквог размјештаја била је и чињеница да се на овом подручју дуго налазила граница, па се лакше могао чувати иметак од пљачке и ватре при нападима. Куће и остале зграде су грађене од дрвета, а након 1918. су се мјестимично почеле покривати цријепо. Међутим, они сиромашнији су и даље покривали куће шашом. Већина кућа у Крајини имала је квадратни облик: на два дијела, подрум и собе и простор с димњаком за кухање. Горњи дио куће је био већи и шири на све четири стране од доњег. Подрум је био од дрвета и шепера. Цијела кућа је од дрвене грађе, облијељена земљом која је помијешана с пшеничном пљевом и обиљежена приједорском земљом, коју су продавали сеоски трговци.

15 М. Карановић, *нав. дјело*, 313–316.

16 Ј. Зубовић, *Природна богатства Врбаске бановине*, Развитак, год. 4, бр. 6, 1937.

17 А. Равлић, *Велика Кладуша*, 179; вид. такође С. Смлатић, *Цазинска комуна. Привредно-географске карактеристике и могућности развоја*, Географски преглед, 6, Сарајево 1962.

Басамаци су били изван куће, а огњишта насред куће. У собама које нису имале "околице" ни "бањице-хамамџика" налазиле су се пећи с удубљеним цигленим петњацима. Током времена су "вуруне" у собама с цигластим (глазираним) плавим петњацима све више потискивале зидане пећи. Била је изражена потреба да се и зими може нешто зготовити од јела. Пошто је у овим крајевима владала оскудица у дрвима, на тим шпоретима је печен и хљеб, па је он прегорјевао споља, а унутра остајао недопечен. Собе су имале већи број прозора. У подруму су држана говеда и коњи, а дијелови за овце (сдуруми) били су уз подрум са засебним малим кровом. Једино су били издвојени кукурузана и амбар. Имућнији људи су имали и мусафирхану (засебна зграда и соба).¹⁸

Између два рата је на подручју цазинског среза био приличан број кафана, крчми и гостионица, заживјелих још у доба аустроугарске управе. Отварањем ових кафана, власт је доприносила осиромашењу села и ширењу алкохолизма, јер су селаци по појединим селима често продавали кметска права само да би се домогли новца за кафану. По виђењу савременика и послеје 1918. је "свијет доста одан пићу успркос настојању са стране позваних". Изузетно су били популарни и народни "пивачи" који су пјевали јуначке пјесме по беговским кућама и кафанама. Елементи старе народне традиције очувани су дуго у овом крају, па су и даље његовани. Неким људима је пјевање пародних пјесама био једино занимање, а неким је било узгредно. Већини ових пјевача није остало записано ни име. Савременици су забиљежили и атмосферу кафанског живота у Крајини; под утицајем кафе и дуванског дима, "без икаквог критичког расуђивања", људи примају све што се прича о добрим и лијепим насељима мухацира у Турској, о онима који су отишли до 1918, али и онима који су масовно кренули на пут повратка и након те године. Шта говорник причао да причао, сви му потврђују у један глас: "Јест тако је *"виреми"*, стављајући ногу преко ноге од мерака. А кад неко на скуповима православног становништва почне сукати, "одмах се сви загледају и прасну у смијех".¹⁹

Исељавање Муслимана из Крајине узело је посебно маха двадесетих година овог вијека. По казивању Мехмеда Мехмедовића (у Турској Севила) и Бајрама Исаковића (Карадумана), о чему посебно пише С. Смлатић, у мају 1926. године у Ердек, мали градић – касабу у лијепој и питомој ували Ердечког залива на јужној обали Мраморног мора, досељене су муслиманске породице, већином с подручја цазипске и босанскокрупске општине. Међу њима су били најбројнији Хамулићи (ново презиме Туна) с 20 кућа, родом из Стијене код Цазина, затим Торомановићи (Џица и Сертељ) с 15 кућа, из Доње и Горње Копривне. Нешто су мање биле породице: Сивића, Хоџића, Потуровића из Стијене, Мехмедовића из Копривне, Суљкановића, Исаковића, Ченановића и Велића из Бужима, Хаџића из Махмић-села, Редића и Хердића из Поља и Гњиваца, Харбапи из Мутника, Скакићи из Тржца, Велагићи и Бајрићи (Акјуз) из Цазина, Сагрковићи-Смлатићи из Бужима, Огрешевићи из Брековице (Бихаћ) и друге.²⁰ О разлозима одласка своје породице у

18 М. Карановић, *нав. дјело*, 305; упор. С. Вукосављевић, *Историја селачког друштва*, 2, Социологија становања, САНУ, Београд 1965, 69.

19 Крешевљаковић наводи да је један од најпознатијих пјевача из прве половине 19. вијека био Ђерим Ђајић, пјевач последњег острожачког капетана Мурат-бега, а говорило се да је знао 366 пјесама. Чајић је умро 1845. у Цазину, а његов син Махмуд и унук Машо су наставили ту традицију. Познат је и пјевач Алија Просић-Бабић из Острожца. Најомиљенији јунаци у тим пјесмама били су Мујо Хрњица и Будалина Тале, Тале Личанин или Тале од Орашца. Многе пјесме су почињале овим стиховима: "Ој, Крајино, крвава хаљино, крвава си откад си постала"... с крвљу ручак, а с крвљу вечера, сваг крваве жваће залогаше"... Никад бијела данка ни одмора" (нав. према М. Карановић, *нав. дјело*, 330).

20 Вид. опшир. С. Смлатић, *Босанци у Ердеху и Турској*, Наш свијет, бр. 67, децембра 1970; Исти, *Национални осјећај исељеника-Муслимана српскохрватског језика у Турској* (Фонд истраживачког пројекта Међународни односи у Југославији и проблеми федерализма, шапирографирано издање Института за друштвена истраживања Факултета политичких наука, Сарајево 1971); Исти, *Yazlık-köy – највеће босанско село у Адапазарском вилајету*, Географски преглед, 11–12, Сарајево 1969.

Турску С. Смлатић је писао: "...Породична задрга у којој сам растао као дијете (Пећиград код Цазина) посједовала је мало обрадиве површине према укупном броју чланова породице. У кризним годинама какве су биле 1928/29. мој отац је, у договору са браћом и својим оцем, одлучио да се иселе у Турску. Поступио је, ипак, опрезно не отуђивши свој дио иметка, него је путни трошак осигурао на други начин. Моја породица и хиљаде других иселили су се тада због тешких економских прилика, надајући се, да ће у Турској добити више обрадице земље и боље живјети. Тадањим иселеницима из БиХ (већином из Бихаћке крајине), турске власти су понудиле и додјеливање кућа и посједа грчког становништва иселеног из Егејског, Мраморног и Средоземног приморја, након турско-грчког рата 1919-1922. године. Већина досељеника је то прихватила и настанила се по напуштеним селима. Ненавикнути на врућу климу, дијелом мочварне и маларијне крајеве, иселеници-Босанци су у великом броју умирали и скупо платили процес адаптације у новој природној средини. Неки су одбили да се насељавају у таквој средини (мој отац је био међу њима), већ су остали у граду Соке и живјели од сезонске зараде".

Према попису извршеном 1921, цазински срез је имао 41.325 становника, од којих 31.480 муслимана, 9.188 православних, 652 римокатолика и два гркокатолика. Десет година касније, срез је имао 47.283 становника (23.915 мушких и 23.368 женских). Број становника је за тих десет година порастао за 5.958, или за 14,42%. У истом раздобљу се број становника у бихаћком срезу повећао за 19,18% (32.361-27.152), у бањалучком за 27,33%, у приједорском за 23,61% и слично. Цазин је 1921. године имао 405 кућа са 411 домаћинстава и 1.998 становника (1.102 мушка и 986 женских), од којих 70 православних, 76 римокатолика, 20 гркокатолика и 2.087 муслимана. У односу на 1910, Цазин је имао 332 становника, или 14,25% мање; по попису из 1931. имао је 1.150 домаћинстава са 6.154 становника. Број становника се у односу на 1921. повећао за цијелих 208,01%, или за 4.156 лица.²¹ По попису из 1931, острожачка општина је имала 678 домаћинстава са 4.036 становника, општина Пећиград 1.257 домаћинстава са 7.491 становником, Стијене 672 домаћинства са 3.896 житеља, Тржачка Раштела 1.213 домаћинстава са 8.990 становника и Врнограч 1.570 домаћинстава са 9.657 становника.²²

Велика бољка цијелог овог подручја био је висок проценат неписмености становништва који је спадао међу највеће у земљи. Веома мали проценат дјеце школског узраста похађао је школу, док су старија лица била готово сва неписмена. По подацима *Алманаха* за 1927, бихаћко-цазински срез је тада имао 17 школа са 40 одјељења, 38 учитеља и 4 одјељења, с 4 учитеља и 150 ђака. Школски срез Бихаћ који је административно обухватао срезове Бихаћ, Бос. Крпну и Цазин имао је школски 1930/31. године 33 основне школе са 70 одјељења, два дјечија забавишта, 66 школских соба, једну гимнастичку дворану, 69 учитеља и 3.884 ученика. Једна школа је долазила на 3.589 становника, а укупан број неписмене дјеце био је највећи у врбаској бановини.²³

21 Дефинитивни резултати пописа становништва од 21. јануара 1921, Сарајево 1932, 174; С. Стојановић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 4, Загреб 1929, 857.

22 Упор. Претходни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године у Краљевини Југославији, Београд 1931, 14; Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. 1, Београд 1937, 111.

23 *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св. 3, део 7, 8, 9, 1927-1928, Загреб 1927, 384; упор. М. Папић, *Школство у Босни и Херцеговини 1918-1941*, Сарајево 1984, 73; Ђ. Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1953, 325; вил. и алманах *Краљевине Југославије*, 4 јубиларни свезак 1929-1931, Загреб 1931, 401, 410; А. Равлић, *Цазин. Љетопис*, Ф. К. Крајина, Босанска градишка 1984, 128.

По подацима добијеним из пописа становништва 1931, стање писмености у казинском срезу било је следеће:

писмени	мушкарци	жене	свега
11–19 год.	1.334 (34,7%)	185 (5,3%)	1.529 (20,8%)
20–39 год.	2.030 (29,2%)	211 (2,9%)	2.241 (15,7%)
40–59 год.	638 (18,9%)	32 (1,0%)	670 (10,3%)
60 и више	70 (7,3%)	5 (0,6%)	75 (4,0%)

Укупно је било писмених 4.515 (15,1%) и то мушкарца 4082, или 26,9% и жена 432, или 2,9%. С друге стране, број неписмених увелико је премашивао број писмених:

неписмени	мушкарци	жене	свега
11–19 год.	2.523 (65,3%)	3.293 (94,7%)	5.825 (79,2%)
20–39 год.	4.916 (70,8%)	7.076 (97,1%)	11.992 (94,3%)
40–59 год.	2.734 (81%)	3.121 (99%)	5.855 (89,7%)
60 и више	893 (92,7%)	895 (99,4%)	1.788 (96%)

Укупно је било неписмених мушкараца 11.075 (73,1%) и 14.385 жена (97,1 %), што је износило 25.460 (84,9%) неписмених лица.²⁴

Сваки корак на унапређењу школства у овом крају имао је изузетан значај. Државна мјешовита грађанска школа отворена у Цазину 1938. имала је пољопривредни смјер. На тражње општине, тај смјер је 1939. замијењен трговачким – тада је школа постала мјешовита. Од 40 ученика, у првој години биле су само три ученице.

Резултати просвјете на босанском селу били су за већину сељака у томе да се добије какав положај с добром платом у државној служби, пошто за сељака није било школе ако не жели да му син постане "жандарм или финанси", или да га пошаље у свијет трбухом за крухом. Стога је сељак према школи остајао неповјерљив; она му је "један кулук, за дјецу губљење времена, које би могла да искористе у привредно корисном раду". У таквом условима долазиле су на свијет нове генерације сељака које су као једини плус над старијима имале само то што су завршиле основну школу.

24 Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. 3, Београд 1938, 114. У листу *Гајрет* наводи се разговор између писца текста и једног Муслимана, сељака Шабана, који не допушта женској дјечи да иду у школу: "Ето, нек' иду за овцама, а послѣје зна им се опет поса. Ни мати им није ишла у школу, па опет живи...", на шта му писац одговара: "... и женско треба да зна радити свој посао како треба. Ако ће женска чељад доћи до тог умијећа. Школом и једино школом. У школи се стиче знање. Ту се добива основа а онда, кад му се развије и расвијетли ум, свако чељад само по себи напредује. Онда иде у корак с временом. Мој Шабане, вријеме пролази а ми заостајемо" (навод према *Гајрет*, бр. 14, год. XIX, Сарајево 1938).

Међутим, на том се и све завршавало. Они у школи нису стицали ништа осим голе писмености коју су брзо заборављали, без икаквог даљег контакта с књигом и просвјетом. Утицај конзервативних елемената на селу био је веома велики, пошто је тамо и даље владала патријархализам.

Покушај да се оснују народне књижнице и читаонице није давао жељене резултате. Једно зато што у њима није било књига које би сељак разумио, нити је било таквих књига, а друго што сељак није био свјестан значаја књиге и дневних листова. Књижнице и читаонице су се извргле у обичне сеоске кафане и мјеста за састанке, на којима су препричаване сеоске бесспослице. Књиге су разнесене по селима или "попушене као цигар-паге", а неки ормани са књигама који су долазили у село нису никада ни отворени.²⁵ У посебно тешком положају налазило се муслиманско становништво, јер се тешко привикавало на нове услове живљења, притиснуто вјековима канонима и начином живота који су стварали зачарани круг, а око њега су се одбијале готово све новине што су долазиле са стране и изазивале подозрење и страх.

Свјетовно образовање надомјештано је духовним и вјерским, пошто су религија и традиција заузимале веома важно мјесто у свакодневном животу овог становништва, његовим обичајима и размишљањима. У цазинском крају су између два рата постојале 43 џамије и један месџид. У Цазину се налазила и највећа џамија у којој је, по писању Хамдије Крешевљаковића, цуму клањало и до 2.000 људи, на основу чега је он закључио да нигдје "сигурно више се свијета не сабере ни на једном мјесту на Балкану до Стамбола".²⁶ Осим ове џамије истицала се и џамија у Великој Кладуши, саграђена 1901. године; обје џамије су имале камена минарета. Поред њих су и остале биле релативно добро очуване. Њихово издржавање било је препуштено становништву које их је поправљало, градило и чувало. Уз сваку од њих налазила се џематска кућа у којој је станао имам. Џематлије су давале имаму огрев и жито; ко је имао једног коња био је дужан дотјерати имаму товар дрва, а ко је имао винце давао је кола дрва.²⁷ Од сваке мушке главе старости изнад 12 година, имам је добијао "варићак" који није био карактеристичан за друге крајеве Босне и Херцеговине. Поред џамија је у срезу постојао и 51 мектеб: 17 иптидаија, 19 једногодишњих и 15. тзв. сибијан-мектаба. У Цазину је ностојала и медреса која је затворена 1920. године. Православно становништво је имало осам цркава у четири парохије; прва црква је саграђена за везировања Осман Топал-паше, око 1861–1869. године. Између ових објеката истицале су се цркве у Великој Кладуши и Пишталинама.

Осим социјалних, економских и просвјетних тешкоћа, овај крај је притискао и недостатак одговарајуће здравствене службе. Болести и висока стопа морталитета били су нераздвојни пратиоци живота ових људи. Крајем 1922. и почетком 1923, овдје је харала епидемија црних богиња, а такођер у санском, крупском и бихаћком срезу, па је било заражено 90 села у којим је забиљежено 350 случајева обољења. У цазинском срезу је 1934. рођено 2.564 дјете, а умрло је 1.740; године 1935. рођено је 2.251, а умрло је 1.740; следеће, 1936. било је 2.635 рођених, а 1.274 умрлих; 1937. било је 2.210 рођених, а 1.056 умрлих; 1938. је рођено 2.121, а умрло 1.148; наредне, 1939. рођена су 5.083 дјечака и 4.669 дјевојчица, а умрло је 975 мушке и 886 женске дјете. У раздобљу 1936–1939. године рођено је 9.456 а умрло 4.589 дјете. Смртност на 1.000 одојчади била је изузетно висока и износила је 191 новорођенче.²⁸

Неповољне здравствене прилике и висока стопа морталитета погоршавали су ионако незавидне прилике у којим се налазила већина становништва. Оно се налазило на маргинама било

25 И. Грбић, *Босанско село, његова просвета и његова омладина*, Преглед, књ. 13., св. 163–164, год. 11, Сарајево 1937, 520–522.

26 Х. Крешевљаковић, *нав. дјело*, 8–9, 100.

27 *Иста*.

28 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938–1939*, Београд 1939, 136, 144.

каких економских кретања која би водила овај крај из заосталости. У таквом тешком стању су акције попут отварања болнице у Цазину, изградња моста Врнограч-Топуско, изградње пропуста на путу код Цазина, моста код Велике Кладуше, или водовода у Тодорову, слављени и обиљежавани као крупни догађаји и празници. Стање је било веома тешко широм Босне и Херцеговине, а поготово у Босанској крајини.²⁹ "Општа је позната чињеница да је стандард живота управо овдашњег пољопривредника на најнижем степену у држави. Код нас се великим делом сељак храни хлебом, а углавном кукурузом. Пости се пола године. Куће су ниске а станови мрачни, често нема ни прозора, спава се на голом поду, слами, сџу или лишћу. Постељних ствари уопште нема. Храна је врло слаба. Месо се једе два три пута годишње. Деца усред зиме иду боса у школу. Врло је често и стока у истом одељењу са укућанима." Тако су оцјењиване прилике у селима Босанске крајине.³⁰

Становништво у цазинском крају је, поред својих свакодневних обавеза и кућног привређивања, било обавезно да одржава и путеве у срезу. Према Закону о самоупрвним путевима и Уредби о категорисању путева на државне и самоуправне (оне што их срезови и општине треба сами да одржавају) захтијевано је да народ цазинског среза сам одржава 82 км "бановинског пута" првог реда и 63 км другог реда, што је представљало велику тешкоћу, јер је "становништво среза цазинског 90% земљорадничко, без икакве индустрије, фабрике или ма каква рудника, а још је сиромашно, оно није у стању издржавати, осим општинског и својих сеоских путева, својом снагом 145 км бановинског пута," рекао је тадашњи народни посланик овог краја, Хасан Торомановић, залажући се да се бановински пут преведе у ред државног пута.³¹

Такво стање живота с општом неизвјесношћу и немогућношћу да се обезбиједи прехрана и опстанак на сопственој земљи покренуло је многе у економску миграцију, у потрагу за зарадом у друге крајеве широм Југославије, без сувишног бирања посла, али и ван граница земље. Животна утакмица у непокретној потрази за бољим условима и сигурнијим начином привређивања остављала је дубоке трагове у душама оних који су били приморани да мијењају средине. Исељавања су имала неповољан ефекат на старе крајеве из којих су полазили многи из Босне и Херцеговине у потрази за бољим животом. "Болно је свако премештање из завичајног у други крај. Као ишчупана и пресађена биљка и човек мора одболовати прилагођавање другој средини. Уколико је миграциони крај уједињенији и дружичији од матичне области, утолико је прилагођавање ишло теже, посебно за старије људе".³²

Слика по селима Цазинске крајине и шире била је више него поразна. Село Брезова Коса је пред 2. свјетски рат имало око 140 кућа. Највише су сијани кукуруз, пшеница, јечам, зоб и раж. Становништво је ишло на сезонске радове у Београд, Завидовиће, Дубицу. У селу није било школа.³³ Становништво из Пећиграда, Горње и Доње Лучке је, такође, ишло на сезонски рад у Љубљану или Београд, а неки су појединачно одлазили у Француску, Белгију или обје Америке, али су се и враћали. Неколико породица се 1926. одселило у Турску. Код људи је постојало велико

29 *Врбаске новине*, бројеви 1395, 1412, 1439, 1440, 1493; у периоду између два рата у Кладуши је било свега десетак занатлијских радњи, 3 босанске кафане, 5 гостионица и 3 трговачке радње (опшир. вид. С. С м л а т и ћ, *Проблеми урбанизације у великокладушкој комуни*, Историјски зборник, бр. 2, Бањалука 1981).

30 Архив Босанске крајине у Бањалуци, Записник са сједнице 10. Банског већа врбаске бановине од 19–21. фебруара 1940.

31 А. Равлић, *Велика Кладуша*, 184–185.

32 М. Екмечић, *Инерционални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља од краја 18. вијека од 1941. године*, *Годишњак Друштва историчара БиХ*, год. 20, Сарајево 1974, 128–134.

33 Регионални музеј Поуња (даље: РМП) у Бихаћу, Фонд оригиналних изјава (даље: ФОИ), кут. 1, изјава 2.

интересовање за посао на страни, али га је било врло тешко добити.³⁴ Становништво из Тржца, Тржачке Платнице и Тржачке Раштеле одлазило је на рад у Загреб, Љубљану, Београд, али и у Француску, Белгију, Њемачку и Америку.³⁵ Мушкарци из Рујнице, Крндија и Буковице ишли су на сезонске радове у Београд и Нови Сад, гдје су радили на истовару соли.³⁶ Из Криваје су људи, такође, ишли на рад, највише у Београд и нешто мање у Словенију, а појединачно и на амерички континент, Француску и Белгију.³⁷ Из Горње Копривне су, такође, одлазили у том правцу, али је добар број мушкараца, радећи на сезонским пословима, остајао да живи тамо.³⁸ Из Слатине су мушкарци ишли на сезонске радове у Србију, јер их није могла исхранити земља. Приличан број их је отишао у Француску и Белгију. Они који би се вратили и куповали су земљу или поправљали своје куће. Из Глоговца се ишло на рад у Београд, у којем су неки остали да живе, док су други отишли у Турску.³⁹ Из Пјанића се ишло на рад у Америку, Француску и Белгију, а такођер из Мутника, Ћоралића, Клиса, Подградине, Осредка, Врела, Острошца и других села. Сезонски радови су неријетко завршавани тако што су људи остајали у новим постојбинама, јер у завичају нису имали шта да траже. Спас и сигурније изворе егзистенције могли су, пак, потражити по европским земљама и обје Америке, одакле су се појединци враћали с нешто уштеђевине, куповали земљу и стоку и правили нове куће.⁴⁰

Био је то даљи наставак животне борбе заједно с оним који су ту стално били, на том сиромашном тлу, против сурових људи тешке судбине и неизвјесности.

Сафет Банцовић

ECONOMIC-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF CAZINSKA KRAJINA (CAZIN BORDERLAND) BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary

The long Ottoman administration in these areas has left impressive traces in social relations, everyday life and working habits, economy, trade and handicrafts. In this region, with natural form of economy, shortage of domestic capital, pressed with poverty and lack of railway lines in the period between two world wars, the population was predetermined to occupy themselves, under the new conditions of living, with agriculture of limited range, cattle breeding and small commerce. On account of the slow development of capitalism there were maintained natural economy and small peasant production in which were kept primitive working implements, that still had archaic forms, inherited from the remote past. Diseases and high natality and death rates were inseparable companions of these people's lives. Unfavourable health conditions, high rate of mortality, made the already unenviable circumstances under which the majority of population has found itself, on the margins of the more intensive economic movements which did not lead out these regions from backwardness, but closed it even more into provincial monotony and autarky.

34 РМП, ФОИ, Изјава бр. 3.

35 РМП, ФОИ, изјава бр. 4.

36 РМП, ФОИ, изјава бр. 5.

37 РМП, ФОИ, изјава бр. 6.

38 РМП, ФОИ, изјава бр. 8.

39 РМП, ФОИ, изјава бр. 10.

40 РМП, ФОИ, изјава бр. 13-19.

УДК 930:341.485 (497.15) "1941/1945"

МИЛОШ ХАМОВИЋ

О ПРОБЛЕМИМА ИСТОРИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ЗЛОЧИНА И УТВРЂИВАЊА БРОЈА ЖРТАВА

Научно расвјетљавање и истраживање геноцида у Југославији, а посебно у Босни и Херцеговини, гдје је био најизразитије испољен, представља изузетно деликатан и сложен проблем. На босанскохерцеговачком простору рат је трајао, могло би се рећи непрекидно, non-stop, јер је сваког дана негдје неко на неког пуцао. Све недаће које могу настати у рату захватиле су Босну и Херцеговину и испољиле се у најдрастичној форми. Њу ништа од ратних страха није мимоишло, ни од чега није била поштеђена. Све што рат носи у својим мрачним дубинама избило је на површину и дошло до изражаја на простору Босне и Херцеговине. У ратној драми на њеном тлу пало је највише жртава, избјеглице су биле најбројније, а пљачкање и уништавање материјалних добара било је најизразитије. На узбурканој и запјенушаној босанскохерцеговачкој ратној сцени низали су се и испреплитали догађаји који су се драстично и погубно одразили на њено становништво. Посматрано у свјетским размјерама и оквирима, нигдје као у Босни и Херцеговини у току другог свјетског рата није било ни више жртава ни више пустошења у односу на релативно мали простор и број становника.

Поред удјела окупатора у злочинима у Босни и Херцеговини који су били посебно испољени за вријеме офанзивних војних акција на снаге НОП-а, уништење становништва и материјална разарања настала су, прије свега, као посљедица етничких и вјерских сукоба. Етничко-вјерски обрачуни одразили су се катастрофално на житеље Босне и Херцеговине, при чему је интензитет мржње достигао размјере које човјечији ум не може схватити ни историографија разјаснити.

Само и једино примјеном интердисциплинарног метода, уз акцентирано понирање у менталитет и психосоматска својства човјека и уз консултовање психопатологије, психологије, социологије, културологије и других сродних наука, историографија може да тражи пут до одговора на питање откуд такав набој међунационалне нетрепљивости и мржње. Па, и тада остаје питање да ли и тај пут може поуздано довести до правог одговора, али без примјене таквог метода тај одговор ће изостати.

У немоћи да интерпретирају генезу и дубину јаза међу народима и драстичне националне подјеле чије се посљедце повремено и циклично уништавајуће испољавају узимајући данак у жртвама и крви, неки историчари нокушавају да ту енигму одгонетну, или да се бар приближе њеном разрјешавању, и уз помоћ књижевности настале на тлу Босне и Херцеговине.¹

1 У *Травничкој хроници*, француски конзул, тражећи одговор на своје дилеме, размишља: "Како је могућно да се ова земља смири и среди и да прими бар онолико цивилизације колико њени најближи сусједи имају, кад је народ у њој подвојен као нигдје у Европи? Четири вере живе на овом уском, брдовитом и оскудном комадићу земље. Свака од њих је искључива и строго одвојена од осталих. Сви живе под једним небом и од исте земље, али свака од те четири

У покушају да се развијетли поријекло и развој ирационалног, опаког национализма занимљива су разматрања о Босни и Херцеговини као "рубном простору" у односу на свјетске религије, о чему С. Банцовић пише: "Због своје специфичности Босна и Херцеговина постала је у реалности одржавања рата 1941. и даље попрште покушаја извођења безобзирних радњи које нису имале узора на овим просторима ни шире. Посматрано с аспекта свих цивилизацијских, религијских и културних целина, економско-социјалних система и друштвено-политичких оквира у Босни и Херцеговини из њихове дистинктивности и реализма егзистенцијалног додира, Босна и Херцеговина је историјски ретроспективно гледано била рубни периферни простор у којем је трајно носила присуство религиозног плурализма, богумилства, католичанства, православља, ислама, цивилизацијско-културног амалгама западног, источног, оријенталног, медитеранског и средњоевропског културног круга. У историјској генези она је била непрекидно на додирима, прожимањима и периферијалности у односу на религиозно-конфесионалне цјелине, државно-империјалистичке структуре, економско-правне системе, етноцентричке токове, националну хомогенизацију и слично. У том рубном простору састајали су се светови православља, ислама и католицизма чији су судари, вера, светске амбиције и интереси трајали вековима".²

На том периферном босанскохерцеговачком простору, гдје се испреплићу интереси ислама, православља и католичанства, што се одражава на међуетничке односе, или боље речено што ствара те односе, становништво живи под психолошким оптерећењем да је један народ другом искомски, актуелни, потенцијални и латентни непријатељ који му угрожава егзистенцију и опстапак. "Национализам као више мање биолошка примитивна ознака људске природе и као израз притајене хистерије"³, палази у фобији од другог народа, поред осталих компоненти, мотив и оправдање за свој настанак и опстанак. Истовремено, национализам (при чему се, логично, подразумејува, његов ортодоксни вид) и сам ствара фобију и њом манипулише.

До међунационалних сукоба и потреса долази посебно у граничном појасу, на крајевима рубног простора, ако се тако може рећи. Босна и Херцеговина је рубни простор три свјетске религије, односно три етничке групе, до које оне допиру и гдје им континуитет престаје, гдје се кида. Престапак тог континуитета, његов прекид, најизразитији је на босанскохерцеговачким границама, дакле на ивицама тог рубног простора, што проузрокује изразитију националну нетрепљивост него на осталој босанскохерцеговачкој територији. У тим граничним зонама етничке групе се мијешају, улазе једна у другу и испреплићу живећи у миру док их вихор рата не узбурка када се сударају и запјене као таласи мора покренути вјетровима и дубинским подводним струјама. Тада је поготово изложена страдању и погрому етничка група која се на граничном појасу завршава и гаси, или је уклопљена преко граничне линије у етничку групу која на том простору настаје као мање-више хомогена и самим тим супериорнија и јача национална цјелина.

Тако је дошло до појачано и посебно испољеног геноцида над Србима у граничној зони Босне и Херцеговине и Хрватске у Босанској крајини, на Банији, Лици и Кордуну и доњем току Неретве, док Муслимани страдају у источној и југоисточној Босни и источној Херцеговини, па границама према Србији и Црној Гори, а тако је или слично и с Муслимапима у Санчаку. Четнички

групе има средиште свог духовног живота далеко, у туђем свету, у Риму, Москви, у Цариграду, Меки, Јерусалиму или сам бог зна где, само не онде где се рађа и умире. И свако од њих сматра да су њено добро и њена корист условљени штетом и напатком сваке од три остале вере, а да њихов напредак може бити само на њену штету. И свако од њих очекује спасење однекуда споља, и свако из противног правца". (Иво Андрић *Травничка хроника*, Београд 1981, 285-286).

2 С. Банцовић, *Демографска кретања становништва у Босни и Херцеговини...*, 75.

3 Исто, 156.

злочини према Хрватима, иако нису били истог интензитета као према Муслиманима, испољили су се у доњем току Неретве, у граничном подручју Хрватске и Босне и Херцеговине.

Као један од непогрешивих показатеља да су рубови, односно границе, гдје једна етничка група престаје а друга настаје, "врхуни терен" на којем се лако губи, односно тешко спасава глава, у томе је што најизразитији мрзители, инспиратори и идејни предводници међунационалног разрачунавања и истребљења живе и дјелују у мјестима удаљеним од граница, гдје су они и њихове породице безбједни. Они махом потичу из тих граничних зона, често и сами носе ожиљке и трауме које им је оставио живот док су боравили на тим просторима и у центрима свог националног политичким ангажовањем врше утицај и стварају атмосферу коју појачавају међунационалне антагонизме, нетрепљивост и мржњу као крајњи и доминантни исход.

Историографија се у првим послеријатним годинама, углавном, није бавила истраживањем злочина на тлу Југославије. То је, изузев злочина којег је ноцино њемачки и италијански окупатор, тада била табу-тема, услед чега су злочини, настали као носљедица међунационалних обрачуна остали изван домаћаја и третмана историографије. Тада су недостајали и срећени архивски фондови и историчари. Доцније, како су идеолошко-политичке стеге попуштале, тако су, уз истовремени развој архивистике и историјске науке, настајала и историографска дјела на ту тему. Историографија, односно наслови и садржаји њених дјела, донекле су били показатељи развоја и степена демократије у сфери писане ријечи.

Историографија је била оријентисана на изучавање НОП-а, што је било пропраћено стварањем мреже института, ангажовањем и усавршавањем научног кадра, издавачком политиком која је фаворизовала публикације из те области, као и обимном финансијском стимулацијом. Фаворизовањем НОП-а угрожен је и блокиран јединствен и комплексан приступ изучавања осталих збивања и процеса у току другог свјетског рата на тлу Југославије. Форсиран као главни чинилац и актер на југословенској ратној сцени, а не само као дио укупног и јединственог историјског процеса на једном простору и у једном времену, НОП и квислиншке творевине, или боље рећи снаге контрареволуције, нису имали исти третман у историографији. У центру њеног интересовања био је НОП, а остали историјски процеси и збивања били су на њеним маргинама. То је, у ствари, значило да је историографија истраживала НОП и у његовом контексту рат на простору Југославије, умјесто да је, према принципима историјске методологије, поступила обрнуто.

Као пропратна појава таквих тенденција и кретања у нослијератној југословенској историографији настају бројне публикације с тематиком из НОР-а, чији су аутори његови учесници. На тај начин, као нигдје у свијету, генерација која је водила рат преузима улогу оцјењивача и жирија сопственог дјела. Другим ријечима, учесници НОР-а постају сами себи историчари. Они "описују" себе и свог противника, односно своју и непријатељску страну у рату, при чему, ван сумње, ни једна ни друга не могу бити објективно третиране.

До изражаја долази менталитет скоројевића (*homo novus*) који се домогао власти, исполњен у вишку препотенције припадника побједничке стране и мању културе и кодекса понашања и бонтона, који игноришу чињеницу да није исто учествовати у рату и писати о њему. Аутори тих публикација продирали су у издавачке куће, при чему им је упорност да објаве своје полуписмене рукописе компензирала недостатак обдарености, да не кажемо талента за писање. Могло би се рећи да су знали све методе, путеве, кривудае и заобилазне стазе који су водили до објављивања књиге, осим да је написау. У томе им помогосмо и ми,⁴ историчари, стварајући шансе и просторе

4 Аутор ове студије, на примјер, рецензирао је публикацију: *Фочанска партизанска олимпијада*, мада је и сам њен наслов колико бомбастичан, толико и бесмислен.

лаицима да својим аматерским штивом утичу на депрофесионализацију историографије. Стављали смо своје парафе као рецензенти и уредници на рукописе без вриједности и парадирани на промоцијама тих књига. Историчари, књижевници и публицисти многим ауторима кориговали су и оплемењивали текстове, а на неким су, малтене, остављали без интервенције само њихово име и презиме.⁵ Тек књиге налазиле су пут до књижарског излога, библиотеке и регала у становама, потискујући историографска дјела и угрожавајући им маркетинг својом експанзијом и хилерпродукцијом. Поплава "трупних монографија", мемоара нарцисоидних аутора и сличних публикација доводи до инфлације књиге, што се одразило на отупљивање и опадање интереса за читање. Радови који могу да послуже историчарима при истраживању НОР-а, садржани у овим публикацијама, нису довољан разлог за њихово настајање, а још мање могу да послуже као компензација за њихове недостатке. Ефемерност, односно кратак рок трајања актуелности ових публикација показује да је књига, ипак, несумњиви продукт човјекове духовности и да је обдареност аутора услов и гаранција њене вриједности.

Сувишно је наводити да се само по себи подразумева да се ове оцјене не односе на дјела учесника НОП-а која садрже неоспорне вриједности и без којих би наша сазнања о збивањима из тог периода била умањена. Као примјер таквих дјела може се сматрати писана ријеч Р. Чолаковића, Г. Николића, А. Хума и њима сличних аутора који нам помажу у стицању што комплексније представе о драматичним збивањима на нашим просторима, као и у проницању у атмосферу тог времена.

Да стање политичко-идеолошког притиска на историографију оставља последице које трају и кад тај период мине, показују оновремене "иновације" изражене у тзв. "историји одоздо". Овај назив, бесмислен као и метод који означава, ваљда значи да у писању историје треба да учествује народ, да не кажемо "широке народне масе или база", што представља рецидив прошлог времена који би, када би узео маха, деградирао историографију њеном депрофесионализацијом. Тај термин "историје одоздо" помињу и примјењују В. Дедијер и А. Милетић, у књизи *Геноцид над Муслиманима*.⁶

Форсирањем тог метода, међутим, они га нису учинили популарним, него су, напротив, на очигледан и убједљив начин показали његову промашеност и неупотребљивост, угрожавајући његовом примјеном научне вриједности своје публикације. Простор су уступили и лаицима који искористилише прилику и шансу да својим прилозима девалвирају књигу, која на извјестан начин представља ревију аматеризма. Упућивањем позива преко штампе онима који могу пружити податке о страдању Муслимана ризиковали су да добију неистините информације. Поред тога што се тим путем могу добити, дијелом истинити подаци, још више се могу добити лажни, с обзиром на наш менталитет и кризу етике која се у периоду националистичке еуфорије појачава (када је управо та акција вођена), што може ауторе више од истине удаљити, него да их приближи.

Мада је то један од начина да се дође до нових података о броју жртава, оновремене изјаве ваља подвргнути филтеру критике, јер су настале готово пола вијека након догађаја о коме саопштавају, када вријеме неумитно угрожава меморију. Провјера ових података неопходна је и услед могућности да у њима промакну, ту и тамо, извршиоци геноцида, умјесто његове жетве, поготову у случајевима када податке о њима даје њихова породица или благонаклони комшија. Таквих примјера има и у списковима Државне и земаљских комисија за утврђивање злочина

5 О томе књижевник Меша Селимовић пише у роману *Круг* (Београд, 1984).

6 Владимир Дедијер, Антон Милетић, *Геноцид над Муслиманима 1941-1945*, Зборник докумената и свједочења, Сарајево, 1990 (даље: В. Дедијер, А. Милетић, *Геноцид над Муслиманима*).

окупатора и његових помагача, мада су сачињени непосредно после ослобођења, уз дјеловање надлежних државних органа, када је, поред свјежег сјећања и страх од УДБ-е утицао на објективност давалаца изјава. И тада су у спискове, као жртве геноцида, промицали и четници и усташе, (као и припадници муслиманске милиције), наготово они што су погинули у борби једних против других, или у рату против НОП-а, а број таквих није био занемарив. Додуше, публиковање ових спискова може да послужи за њихову провјеру, односно редуцирање и допуну регистрованих имена. Да те спискове, ипак, не би требало олако прилагати као дијелове књиге, тек тако како пристижу поштом, него да је у њиховој провјери била неопходна интервенција, показују бројна дуплирања имена жртава.⁷

Исти аутори у књизи *Протеривање Срба са огњишта 1941–1945*, Сведочанства, презентирају бројне изјаве Срба – избјеглица с територије НДХ и из других крајева Југославије.⁸ Мада су за сазнања о страдању и атмосфери која је пратила избјеглице њихове изјаве драгоцене, уколико прије што су у њима садржани и подаци који не постоје у архивској грађи, ипак су неопходни знатна резервисаност и опрез при њиховом кориштењу. Пошто су даваоци тих изјава, саопштаних у званичној форми у Комесаријату за избјеглице, били, могло би се рећи, огорчени и гњевни на НДХ и злу судбину и због саме чињенице што су без кривице морали да напусте завичај, они, објективно, нису могли бити објективни. Логична је претпоставка да они, или бар многи од њих, нису имали снаге да искључе пристрасност у исповиједању својих личних драма, због чега те њихове изјаве није могуће третирали као изворе првог реда. Због тога те изјаве нису финализиран производ за књигу, него материјал, односно тек сировина за настанак књиге. Презентирати читаоцу та свједочења избјеглица у њиховом аутентичном садржају значи искључити из њих дјелотворност и професионализам историчара, чиме се игнорише критика извора као један од битних методолошких принципа историографије. Да ни аутори не вјерују у безрезервну вјеродостојност тих изјава показује њихово упозорење у предговору да те записничке изјаве "треба критички користити и у компарацији са документима друге провенцијације", што историчари могу и морају, али остали читаоци немају такву прилику, нити је то њихова обавеза.

7 Довољно је само овлаш прећи погледом преко тих спискова па да се установе исте жртве уписане по два, па и три пута. Примјера ради, наводимо село Боровиће крај Фоче. Подаци за то село наведени су на два мјеста и то на с. 633–634 седам жртава, а на с. 871 осам. Међутим, на оба мјеста уписано је шест истих имена и то: Боровина Мурата Салко, Боровина Ибра Цафер, Боровина Ибра Ахмет, Боровина Алије (на с. 634 име оца наведено Ахмет, а ради се о истој особи) Мустафа, Боровина Јусуфа Мујо, Боровина Мурата Мушан. До дуплирања је дошло због тога што су за ово село презентирани подаци из пописа Земаљске комисије НР Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (с. 633–634) и накнадних података из Мјесне заједнице Устиколина (с. 781) из 1990. године. Такође, дошло је и до дуплирања имена за село Ђурево у фочанском крају (као и за бројна друга мјеста) гдје је 37 истих жртава евидентирано у два различита списка, на с. 677–678 и с. 855–856. Има примјера да је име једне те исте жртве наведено три пута, као за Авда Бачвића на с. 138, 684 и 745. Име му се налази у два списка жртава, а једном је евидентирано и у изјави очевица његовог страдања.

Аутори књиге, истина, наводе да има по имену и презимену, па и средњем слову лица која се појављују као убијена у различитим засеокима, селима или граду, те је могуће да се ради о истим лицима". Међутим, не би било на одмет да је утврђено да ли је то само "могуће" или је заиста тако, чиме би аутори отклонили дилему, како сопствену, тако и код читалаца. Вриједило је уложити напор да се установе, односно означе у тексту (подвлачењем линије испод имена или на други начин) сва имена која се појављују више пута. Без те интервенције, на коју је била обавезна да укаже и рецензија, податак о укупном броју жртава који је наведен у том дијелу није вјеродостојан.

8 Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Протеривање Срба са огњишта 1941–1945*, Сведочанства, Београд, 1989.

Досадашњи резултати на расвјетљавању злочина показују да историографија није јединственим методом и уједначеним интензитетом истраживала његово дејство, узроке и посљедице у односу на страну која га је починила. С више амбиција истражен је злочин окупатора пего бројних војних формација, односно покерта насталих на нашем тлу. Такође, унутар тих формација изостао је јединствен, а то значи објективан, приступ истраживања посљедица међународног и класног разрачунавања. Број жртава, обим уништених материјалних (и културних) добара и настанак избјеглиштва као најизразитије посљедице тог разрачунавања унутар нашег народа, остали су недовољно обрађени садржаји историографије, у сјени њене глорификације НОП-а. Било је под контролом и политичким ограничењем истраживање које је могло дати аргументацију и основ за спознају о садржајима и компонентама грађанског рата на тлу окупираних Југославије.

Жртве Јевреја настале као посљедица злочина који су према њима починили НДХ и окупатори (њемачки, мађарски и бугарски) у знатној мјери су истражене, уз велики број идентификованих имена.

Бројне публикације о НДХ и улози Ватикана на њену политику и односе према Србима, а поготово о Јасеновцу и другим концентрационим логорима, допринијели су подбројнијем расвјетљавању усташког геноцида, што не значи да треба ставити тачку на даља истраживања. У том контексту, поступке и понашање муслиманске милиције према српском становништву у појединим крајевима и ситуацијама, као и према рањеницима након битке на Сутјесци, треба свестраније истражити. Злочини четника почели су комплексније да се обрађују тек прије неколико година, па ваља да се досад пропуштено надокнади новим истраживањем. Жртве које потичу од балиста на Косову и Метохији добровољачких одреда Д. Јотића у Србији, као и других квислинга, још увијек нису довољно истражене. Пошто у послеријатном периоду комплексније истраживање о броју жртава које су пале од стране НОП-а није било могуће, историографији остаје да ту празнину попуни. Поред осталог, ваља истраживати колики је број ликвидираних, као и начин извођења егзекуције, приликом вршења секташког терора над становништвом источне Херцеговине и Црне Горе. По свој прилици, имаће шта да се каже и о поступку и понашању НОП-а према заробљеним припадницима разбијених четничких јединица на Зеленгори у мају 1945, међу којима је био и знатан број мобилисаних, као и према припадницима оружаних снага и политичких и других избјеглица из НДХ и осталих крајева Југославије, у истом периоду, у граничној зони према Аустрији, због масовног ликвидирања без суђења и појединачног утврђивања кривице.

За оцјену и суд историје колико је која страна одговорна за злочин у Босни и Херцеговини и шире, у НДХ и окупираној Југославији, неопходна је свестрана анализа и понирање у цијели сплет узрока који су до њега довели, али прије и више од свега утврђивање броја жртава, или бар приближавање том броју. При томе, установљивање шта је чије од злочина, предуслов је и једини пут и начин да се актери у њему поставе на своје мјесто. Ма колико да је тешко ухватљива линија и нит које разлучују степен кривице подстрекивача и извршитеља злочина, трагање за његовом геспезом је неопходно. То, међутим, у крајњој оцјени не умањује одговорност оне стране која је директни извршитељ злочина. Иако је окупатор системом окупације и својим политичким мјерама, прије свега фаворизовањем једне на рачун друге етничке групе, створио услове за међународне сукобе, суштину кривице за злочине носе његови директни починиоци. Другим ријечима, створити услове за злочин и извршити злочин није исто. Овоме се, логично, може додати још и то да је услове за злочин стварао и сам извршилац.

Ове опаске и констатације биле би сувишне (јер оно што саопштавају требало би да се подразумијева само по себи), да у нашој историографији нису присутне и такве интерпретације злочина, да не кажемо да су владајуће, које се не могу третирали као објективне, јер се окупатору приписује више него што је учинио, односно на њега се пребацује и одговорност за злодјела која

су извршили квислинзи. Истражујући микроскопски злочин окупатора, што је у складу с историјском методологијом, али остављајући, истовремено, на маргинама свог интересовања терор који је потицао од квислинга, односно домаћих војних формација, историографија је допринијела стварању привида и нереалне слике о починиоцима злочина на нашем простору у току другог свјетског рата. Према неким њеним тврдњама без аргументације, а поготово услед уопштених и исфорсираних интерпретација о окупатору као главном виновнику злочина, које се не темеље на изворима, или што је још горе фактографија се погрешно употребљава у објашњењу геноцида⁹, ствара се разводњена слика о домаћим злочинцима.

Такође, презентирајући окупатора изразито црним бојама, на фресци о њему свјетлији тонови нису могли доћи у обзир, мада је у неким приликама и ситуацијама било и за то разлога. Тако је, поред осталог, изостало нијансирање њемачког и италијанског окупатора, иако интензитет њихових злочина на овим просторима није био исти. У интересу поткрепљивања ових тврдњи, наводимо само неке илустративне примјере и аргументе, а комплекснија расправа на ову тему уследиће на неким другим страницама.

Срби и Јевреји пред терором усташа бјежали су на италијански окупациони простор.¹⁰ У септембру 1941, након реокупације друге италијанске зоне италијански окупатор упутио је позив српским избјеглицима (који је објављен и у београдској штампи) да се врате у завичај, гарантујући им безбједност живота и имовине. Тада је број избјеглица – повратника у Херцеговини био знатан.

Бројни су примјери који показују да су Срби с територије НДХ настојали, уз примјену разних метода, при чему су у неким ситуацијама кориштени и савезнички односи Италијана и четника, да обезбиједе за поједина мјеста, или чак и за мање територије, италијанску окупацију умјесто усташке власти. Тако су средином 1941. двије делегације Срба, једна из Книна а друга из Сплита, захтијевале у име 100.000 Срба Далмације и Лике да се прикључе Италији.¹¹ Међутим, у томе нису успјели, а Италијани им утолико изађоше у сусрет и за утјеху Србе из Плитвичких језера отпремише у заробљеништво. Тако су Срби "испословали" одлазак у заробљеништво да би се избавили од усташког терора. Ово је још један од бројних примјера с наших простора који нема узор у свјетској историји и који на својеврстан начин говори о појму релативног.

Нешто слично, да не кажемо исто, догодило се и Јеврејима из Босне и Херцеговине, претежно из Сарајева, који су се крајем 1941. и у току 1942. настанили у Мостару бјежећи испред усташа. Непокојна због настојања усташа да их се и ту домогну, њихова јеврејска општина обратила се путем своја два представника (Давида Коена и Алберта Кабиља) Италијанском копулату у Мостару тражећи, боље рећи молећи "да као последња милост буде спријечено њихово слање у Хрватску или Њемачку, већ да се на против пошалу у талијански логор."¹²

9 Неки аутори, на примјер, изучавајући геноцид НДХ у Јасеновцу, иако су сопственим истраживањем установили да су усташе починиле масован злочин, при чему им ама баш нико није помогао, агресивно нападају окупатора због тога. Тако су они, у ствари, своје фус-ноте окренули против себе, јер је њихова аргументација о злочину у раскораку с интерпретацијом о виновнику злочина, односно ово прво побија ово друго. Већ и сам политички програм усташког покрета, садржан у "начелима" подразумеивао је формирање концентрационих логора као неизбјежни садржај фашистичког система.

10 С. Милошевић, *н.д.* 117–118.

11 У 1941. години, у мјестима око Шибеника било је око 10.000, а у Сплиту и његовој околини 8.000 српских избјеглица. Живјели су безбједно под заштитом Италијана, а поред других видова помоћи окупатор их је константно помагао у исхрани (С. Милошевић, *н.д.* 118).

12 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 35/5–2, к. 239, 11–XI–1941, Заповједништву талијанске војничке посаде – Мостар.

Депортација Јевреја у логоре на "италијански начин" била је другачија у односу на НДХ и остале окупаторе, тачније, била је хуманија. О томе свједочи хотелски смјештај у објектима око Дубровника, као и режим под којим су Јевреји живјели у тој полуинтернацији, гдје су се у току дана слободно кретали. Услови и режим, истина, погоршали су се депортацијом на отоке (Раб и Паг), али је живот Јевреја у односу на Јасеновац и ту био неупоредиво лакши. Ваља признати, ма колико да је то стрчало од праксе у тим суровим ратним данима, да је италијански окупатор депортовао Јевреје у логоре у Далмацији да би их спасио од усташа. Да је мотив њихове депортације био хуман доказ је и то што су у логор отпремљени само Јевреји из друге окупационе зоне гдје су били угрожени од усташа, а не и из прве, у којој су били безбједни.¹³

У току рата четници су убили више Јевреја на територији НДХ него италијански окупатор, а ова констатација вјероватно важи и шире за Југославију. Четници су извршили 13 појединачних убиства Јевреја ради пљачке њихове имовине, а 12 су их убили у Бијелини, док су их Италијани ликвидирали само неколико као таоце.¹⁴

Уточиште код италијанског окупатора налазили су у невољи и Муслимани, бјежећи од четника. У новембру 1941, када су четници запосјели скоро цијелу источну Босну, велики број муслиманских избјеглица из Горажда и околних мјеста кренуо је ка Санцаку и Косову у италијанску окупациону зону. На почетку њиховог пута од Горажда ка Пљевљима италијанска војска их је штитила од четника и уступила је изнемоглим женама и дјеци мјесто у својим камионима.¹⁵

Злочин четника у Фочи над Муслиманима, извршени након продора у град 19. августа 1942, зауставиле су италијанске алпинистичке јединице својим доласком из Горажда 22. августа.¹⁶ У марту 1943. Муслимани су бјежали испред четника из села Потпећ, Драгочава и Викоча у Фочу код Италијана. Тако су код италијанског окупатора Муслимани налазили уточиште, спасавајући од четника главу и вјеру, јер су их тада покрштавали у селу Потпећ.¹⁷

Италијани су штитили и хрватско становништво од четничког терора. Након четничког напада на села у близини Равног (тада котар Љубиње), моторизована јединица од 50 војника стигла је из Сланог у село Орахов До и обезбиједила повратак избјеглица и безбједан живот.¹⁸

Интересантан је и рјечит извјештај о ситуацији у Вишеграду насталој након вијести да ће италијанска војска напустити град, којег је упутио 11. децембра 1942. управитељ котарске области опуномоћенику министра унутрашњих послова у Сарајеву, а у коме се наводи: "...Данас 11. просинца о.г. обавиештен је потписати од стране г. заповиједника талијанских војних снага у Вишеграду да ће они напустити град и да ни једног њиховог војника неће бити у граду до католичког Божића. Већ сутра одлазе они који се налазе на лиевој страни Дрине... Са талијанима одлазе коначно и жидови који су се до сада у граду налазили."¹⁹ Са собом носе сав иметак. Потписати је покушао да код талијанских власти то спријечи, али није успио. На глас о одласку Талијана обузео је грађанство неки страх и то хрватски живаљ од одметника, а православни од усташа.

13 Ј. Романо, *н.д.*, 143.

14 Злочини фашистичких окупатора...72. Пљачка јеврејске имовине и припадности неких Јевреја НОП-у једини су мотиви за ова убиства, јер у четничком покрету није био присутан антисемитизам.

15 ХАД, Фонд ВЖД, к. 2, бр. 2, Записник састављен дана 6. ожујка 1942. у уреду Велике Жупе Дубрава у Дубровнику.

16 В. Дедијер, А. Милетић, *Геноцид над Муслиманима*, 193.

17 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 32/5-3, к. 184, 8-III-1943, Записник о саслушању Хамида Манца.

18 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 33/11, к. 102, 11-II-1943, Заповједништву оружничког крила - Врховном оружничком заповједништву.

19 Ради се о 110 вишеградских Јевреја.

Хрвати и муслимани и католици боје се да Вишеград доживи судбину Фоче и других градова одласком Талијана и упадом одметника, а православни да их поновно не почну убијати и одводити у сабирне логоре... Већ се чешће виђају четници без оружја у граду и у непосредној близини одбрамбене линије града очекујући промјене које могу настати сваке ноћи... Неки су грађани – православци већ позивани од четничких частника, да иду њима и да се наоружавају..."²⁰

Овај извјештај вјерно приказује стање у Вишеграду, а оцјене саопштене у њему важе и примјенљиве су и шире на босанскохерцеговачку ратну сцену. Срби, Муслимани, Хрвати и Јевреји, дакле житељи четири народа који су тада живјели у Вишеграду, страхују од одласка окупатора. Док је италијанска војска у граду, нема разлога за неспокој, зебњу и страх, јер су сви становници, без обзира на њихову етничку припадност, безбједни као и њихова имовина. Одласком окупатора становништво остаје без заштите, угрожено од домаћих војних формација, свеједно да ли од усташа или четника, јер како је у цитираном извјештају наведено "довољна је само једна пауза од једног сата па да настане покољ у граду".

Италијански окупатор вршио је увиђаје након неких злочина које су починили четници над Муслиманима и Хрватима и усташе над Србима. У ту сврху формиране су комисије, махом мјешовите, које су требале да установе конкретну одговорност за почињена злочина. Истина, те интервенције окупатора нису биле ефикасне, одосно више су биле формалне него дјелотворне, али и сама чињеница да су подузимане нешто значи.

Понекад су Италијани хапсили усташе и четнике због почињених злочина. Има индиција да су неколико усташа због тога стријелили у Херцеговини. Четнике су хапсили и разоружавали ради плачке, а у Стоцу су, на примјер, Италијани заплијенили опљачкану имовину и раздијелили је избјеглицама. Они су омогућавали да се сахране жртве усташа и четника, а некад су тај посао и сами обављали вадећи лешеве из херцеговачких јама.

Њемачки окупатор осуђивао је злочине усташа над Србима (тачније, то су чиниле неке еминентне личности из војних и дипломатских кругова) помагао избјеглице у неким ситуацијама, омогућавао им прелаз преко Дрине у Србију, превозио их својим чамцима преко ријеке, додуше некад уз наплату услуга и био иницијатор пацификације Босне и Херцеговине крајем 1941. и почетком 1942. године. Не може се занемарити ни оставити по страни ни чињеница да је њемачки окупатор примио масу српских избјеглица (око 300.000) из НДХ и других крајева Југославије у Србију, која је у окупационом систему имала посебан третман као подручје Војног заповједника Србије. Мада ови потези њемачког окупатора блиједе у упоређењу с његовим злочинима почињеним над становништвом у Крагујевцу, Краљеву, Шапцу, у логорим на Сајмишту и Бањици, масакру рањеника на Сутјесци и томе слично, они ван сумње заслужују да се историографија позабави њима. О тој тамној страни окупатора историографија је дала своје оцјене (што не значи да неке не треба преиспитати стављајући их под критичку лупу нових истраживања), па је вријеме да и ови садржаји добију научни третман.

У нашој историографији однос окупатора према злочину, који је настао као резултат међунационалних сукоба, третиран је у изразито критичком тону. То је разумљиво, када се има у виду да је његова обавеза, коју налажу и одредбе Хашке конвенције, да одржава ред и поредак на окупираном простору на коме дјелује.

Из таквог става, посматрано на релацијама ратних збивања на простору Босне и Херцеговине и шире у НДХ, произилази осуда окупатора што није осујетио злочине, тачније што их није

20 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 4/1–58, к. 17, 22–ХII–1942, Министарство унутрашњих послова – Министарству домобранства.

онемогућио у неким ситуацијама гдје су за то, можда, постојали услови. Чак и више од тога, покретима војних јединица окупатор доприноси злочину, као што је било почетком децембра 1941. у Фочи, када су италијанске јединице напустиле град препуштајући га четницима који су извршили злочин над Муслиманима. Слично је било и у октобру 1942. у рејону Прозора и Дрежнице када су Италијани кренули на снаге НОП-а с четницима који искористили прилику за вршење злочина према хрватском и муслиманском становништву. Акцентирањем одговорности окупатора што се није више zaloжио да осујети, у ствари, наше злочине, на својеврстан начин показује се да је основни проблем на босанскохерцеговачкој ратној сцени био у националним и вјерским (па и класним) разрачунавањима њених актера. До које смо мјере заострили међународне односе и до каквих су нас катастрофалних посљедица довели сукоби међу нашим народима, управо показује и то да је окупатор требао својим интервенцијама да нас смирује и штити једне од других.

Истраживањем узрока избјеглиштва употпуњује се и постаје јаснија слика о приликама, или боље рећи неприликама, на босанскохерцеговачком простору. Срби бјеже од усташа; Јевреји од усташа и Нијемаца, али су ови први главни извршиоци геноцида над њима. Муслимани и Хрвати бјеже од четника; Хрвати, Муслимани и Срби, такође, бјеже испред снаге НОП-а у пропорцијама од већег ка мањем броју, које одговарају редосљеду у којем су наведени у овој реченици. Речено нешто слободнијим стилем, бјежали смо једни од других.

У обимној архивској грађи о избјеглицама у Босни и Херцеговини, до које је аутор успио да дође, не помиње се окупатор као узрочник избјеглиштва.²¹ Од ове констатације, истина, изузимају се Јевреји и збегови Срба и то само они који су настали услед офанзивних дејстава окупатора на снаге НОП-а у биткама на Козари, Неретви и Сутјесци. Па и то уз напомену да је велики збег на Козари (у којем је било око 80.000 избјеглица)²² настао више из страха од усташа него од Нијемаца, што је показао и масакр који је извршен над тим становништвом, а поготово над дјецом.

На основу изложеног, одржива је тврдња да геноцид на босанскохерцеговачком простору и шире, у НДХ, почињен од стране усташа и четника далеко надмашује злочин окупатора. Такође, није ризикантна ни тврдња да су на простору Југославије бројније жртве настале од злочина домаћих наоружаних формација него од окупатора.

Подаци у неким историографским дјелима, међутим, дају другачију, односно нереалну и погрешну слику о виновницима, тачније о починиоцима злочина. Тако, на примјер, у књизи В. Терзића: *Слом Краљевине Југославије 1941. године*, дословно је наведено: "Због општеномодног устанка Талијани су за собом остављали праву пустош; они су лишили живота 437.956 лица".²³

21 Заправо, од неколико хиљада извора који се односе на избјеглице само у једном је наведено да је окупатор узрочник бјегања. У извјештају Заповједништва вода Пете оружане пуковније, упућеном 10. октобра 1942. Заповједништва Пете оружане пуковније, наведено је: "Дне 10. листопада 1942. године избјегло је неколико стотина пучанства са подручја котара Прозора у Бугојно, да би се склонили од четника и италијанских власти, од насиља, пљачке и да би заштитили своје животе" (АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 25/4-1, к. 147). Као што се види из садржаја, помињу се прво четници па Италијани, што значи да се ни овај једини документ не односи искључиво на окупаторе. Поред тога, констатација да пучанство (што се односи првенствено на Хрвате и дјелимично на Муслимане) бјежи од италијанских власти је погрешна. Истина је да су Италијани довели четнике у тај крај ради прочишћавања терена од партизанских јединица и пустили их да наступају испред својих снага, што они искористили да убијају и пљачкају Хрвате и Муслимане. Када су након дан, два Италијани стигли у Прозор осујетили су четнички терор.

22 С. Банцовић, *Демократска кретања становништва у Босни и Херцеговини...*, 160.

23 Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Београд, Љубљана, Титоград, 1982, 608.

Што рећи за ову цифру, сем да је у толикој мјери бесмислена и неодржива да не заслужује озбиљан третман, односно аргументовано побијање.²⁴ Аутор своју тврдњу не поткрепљује фус-нотом нити наводи како су, када и гдје настале те жртве. Остаје нам да нагађамо и да се питамо да ли се тај број односи на све жртве настале у италијанској окупационој зони (од 8. септембра 1943, односно до капитулације Италије), што би и тада значило приписивање злочина ономе ко га није извршио, уз напомену да би и код таквог третмана број убијених био предимензиониран. Приписујући Италијанима злодјела која нису извршили, аутор не помиње злочине четника (регистрају само усташке), као да нису ни постојали.

Приписивање окупатору жртава које нису његове, односно пребацивање на њега одговорности и кривице за злочине домаћих извршилаца, настали су као последица политичких тенденција које су наметнуте нашој историографији. На тај начин пригушивана је аргументација и заташкавани су адути о елементима грађанског рата на југословенском простору. Има основа за претпоставку да су се приписивањем што већег броја жртава окупатору требали створити услови да се од поражених окупаторских земаља наплати ратна штета у што већем износу, при чему би се, мада је морбидно рећи, фактуре исноставиле на основу "броја лешева". Мађарска и Бугарска, као социјалистичке земље другачије су третиране, па су њихови злочини истраживани с мање амбиција и дуго су остали нерасвијетљен и они које су извршили.

У историографији је примијењен, у ствари, аутоматизам политичког резоновања и политичких тенденција, испољен и јасно видљив у називу државне и земаљских комисија "за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача". С обзиром на то шта је чије од жртава, тај назив комисије за утврђивање злочина представља "сљедоред", а не редосљед, јер "помагачи" починише већи геноцид него окупатор. По истом узору имају наслове неадекватне садржају бројна историографска дјела која истражују злочин. Примјера ради, наводимо наслов књиге: *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*.²⁵ Истина, њемачки, мађарски и бугарски окупатори уништавали су Јевреје, али су то далеко више чиниле усташе и, као што је наведено, Италијани су их спашавали од њиховог злочина. Историчари, чак и врхунски, преузели су и неке новокомпоноване језичке изразе и појмове из политичког рјечника и укључили их у науку. За илустрацију ове тврдње може да послужи израз "братоубилачки" рат. То је политичка кованица, антитермин, лингвистички неодржив у науци. Не могу се у једној ријечи спајати антиподна значења, јер "брато" и "убилачки" не могу опстати једно крај другог, односно једно друго потиру. Другим ријечима, браћа се не убијају.²⁶ Брат је термин који означава етепен породичне, а не националне припадности, и то присне, а када брат убије брата, то је вијест дана за криминолошку рубрику у штампи.

24 Само илустрације ради наводимо тврдњу Богољуба Кочовића, (аутора књиге: *Жртве другог свјетског рата у Југославији*, Лондон, 1985), изречену у листу *Старт* у броју од 30. септембра 1989. године: "Више је Црногораца погинуло у сукобу четника и партизана него између њих и Талијана".

25 *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд 1952.

26 Ове опаске се односе на недопустиво терминолошко форсирање међунационалног, односно, међуетничког зближавања, при чему се употребљавају погрешне и празне ријечи. То, међутим, не значи да није било унутар једне нације примјера, додуше ријетких, да се међусобно убијају и чланови породице. Та појава била је испољенија код припадника НОП-а него код припадника других војних формација. До међусобног обрачунавања и ликвидације међу чловима породице долазило је услед идеолошке и политичке заслијећености појединаца, а вјероватно још више ради каријеризма, јер је починитељу таквог злочина расла цијена, а с њом и шансе за остваривање амбиција.

Утврђивање броја жртава становништва Југославије у другом свјетском рату једна је од најизраженијих ениги која је била и остала неразмрсиви чвор и изазов за нашу историографију. Поред недостатка евиденције о жртвама, основни принцип криминологије да је проналазак леша непобитан доказ злочина код нас није примјењив. Гробнице наших жртава биле су ријеке (Дрина, Сава, Уна, Сана, Врбас, Неретва и друге) и јама, а лешеве су спаљивани и ишчезавали и кроз димњак јасеновачког логора, што све скупа отежава и скоро да чини безнадежним трагање за њиховим стварним бројем. Било би логично да те отежавајуће околности утичу на историчаре који се баве истраживањем злочина на нашем тлу да буду крајње обазриви и опрезни у своме настојању да се што више приближе неухватљивом бројчаном податку о жртвама, уз знатну дозу критичности. Међутим, тај недостатак извора и аргументација, као основе за постизање комплекснијег расвјетљавања злочина, односно броја жртава, као да је за знатан број историчара постао умјесто хендикеп предност, јер пружа могућност манипулисања бројчаним подацима. То је нарочито дошло до изражаја при истраживању злочина у Јасеновцу,²⁷ једном од највећих стратишта и концентрационих логора у Европи у другом свјетском рату.

Према подацима наведеним у књизи В. Жерјавића да су "стандардне службене процјене најчешће исказиване око броја 700.000 убијених, одступања се крећу у распону од 40.000 до 1.4 милијуна жртава",²⁸ што значи да је од минималног до максималног броја разлика око 35 пута. Тако велике разлике о броју жртава до којих су дошли разни аутори збуњују, када се има у виду да су њихова истраживања, или боље рећи тврдње, поткрепљена фус-нотама, што би требало да значи да су аргументована. Па, ипак када се при истраживању једног научног проблема покаже толико шаренило резултата, намеће се претпоставка да сми ми историчари, логично не сви, жртве сопственог менталитета. Како другачије објаснити него да се не можемо растеретити наших националних оптерећења када, углавном, од националних припадности историчара, или бар од тога да ли живе у западном или источном дјелу земље, зависи да ли ће минимизирати или предимензионирати број јасеновачких жртава.

Истраживање јасеновачких жртава и проблеми који су с тим у вези настали само су најизразитији, али не и једини примјер пристрасних и тенденциозних тонова у нашој историографији. На помолу су исте, или сличне појаве које се односе на истраживање броја муслиманских жртава. Пошто је истраживање злочина над Муслиманима било годинама занемарено, та чињеница по свој прилици није историчаре геноцида одредјелила на опрез, него је (логично, неким од њих) послужила као прилика за увеличавање, односно минимизирање броја жртава. На тој основи негације и предимензионирања броја муслиманских жртава почеле су чарке, које наговјештавају још један рат цифара.

Сви ти историчари који број жртава, било које националности, презентирају необјективно, умањујући га или увеличавајући до инфлације, угрожавајући сопствену позицију у својој брапши, на рејтинг листи, речено је језиком спорта.

27 "Попис жртава концентрационог логора Јасеновац не постоји, а највећи број докумената је уништен. Картотека логораша је два пута спаљивана (почетком 1943. и априла 1945.). Зато још није утврђен тачан број страдалих. Но, мора се рећи чак и да није картотека у два наврата уништана, на основу ње би било тешко доћи до истине јер су усташе често одмах ликвидирале групу придошних логораша, не уводећи их у картотеку" (В. Дедијер, А. Милетић, *Геноцид над Муслиманима*, 539)

28 Владимир Жерјавић, *Губици становништва Југославије у другом свјетском рату*, Загреб, 1989, 10.

Историчари немају право на национализам, још мање на шовинизам, па чак ни на патриотизам и родољубље. Подразумијева се да и историчари, као и други људи, имају своје интима којима не могу владати и заповиједати, али када узму перо у руку једино што може и смије да их опосједа је истинољубље. Свака друга љубав, да не кажемо страст, према свом национу, у опасној је конкуренцији с историчарем – истинољупцем. Историчар оптерећен национализмом у искушењу је да буде двосмјерно тенденциозан и пристрасан: у односу на своју и другу нацију.

Овеби опаске, вјероватно, биле сувишне, па и чудне, на примјер у Швајцарској, али ми нисмо из Берна. Потребу за њима намеће нам наш југо-имиц, ако се тако може рећи, према коме ни историчари (опет уз напомену: не сви), иако мериторни за оцјене и суд историје о збивањима у прошлости, не могу да се емапципују и уздигну изнад националистичких онтерећења.

Ове појаве у нашој историографији отупљују њену снагу у сузбијању дилетантизма. Наши промашаји и падови у струци избијају историографији њен професионализам као контра – адут аматеризму.

Занраво, ради се о два проблема: један је у томе како амортизовати притисак аматеризма на област коју изучава историографија, а други како унутар историографије постићи што виши ниво професионализма.

Историчари се само високим професионалним квалитетом, показујући својим дјелима како се истражује прошлост, могу супротставити дилетантима. То је начин да се упоређивањем и валоризацијом историографског стваралаштва и аматерског штива успостави гранична линија између знања и незнања. Друго је питање може ли и у којој мјери и то обесхрабрити (што је, онет, проблем, менталитета) дилетанте у њиховим покушајима да упадају у област коју не познају, прекраћујући доколицу и пензионерске дане у недостатку хобија или у вријеме забране риболова.

Студије о жртвама рата и губицима становништва у Југославији Б. Кочовића и В. Жерјавића разматрају тај проблем првенствено са становишта демографије, при чему се на бази статистичких података и процјена настојали да дођу до бројчаних показатеља. Мада је вриједност и значај ових студија неоспорна, математички приступ истраживања злочина, односно жртава рата, не може надомјестити улогу историографије која истражују конкретне податке и њихову узрочност. Њихови резултати истраживања губитка становништва у збирном износу на тлу Југославије поузданији су него подаци који се односе на етничке групе. Ти глобални подаци приближни су код оба аутора, мада их је један истраживао у иностранству,²⁹ а други у Југославији, што њихову вриједност чини већом. Међутим, подаци који се односе на број жртава појединих народа, као и проценти које презентирају на основу својих истраживања, не могу се прихватити безрезервно као поуздани. Користећи демографске методе упоређивањем броја становника појединих народа у предратном и посљератном периоду наишли су на проблем изјашњавања Муслимана приликом пописа. У првом посљератном попису (1948) и другом (1951), пошто Муслимани тада нису имали третман нације, знатан број се изјаснио као Срби и, дјелимично, као Хрвати (уз дио неопредјељених), што је проузроковало поремећај који се негативно одразио на стицање праве слике и реалне представе о страдању појединих народа.

Истраживање злочина, како у Босни и Херцеговини, тако и шире, у окупираној Југославији и даље остаје једна од примарних обавеза историографије. На њеном путу до истине ваља јој

29 Богољуб Кочовић је избјегао из Сарајева 1941. у Београд, одакле се 1943. пребацио у Француску. Послије ослобођења остао је у емиграцији гдје је написао ову књигу.

разлучити научне од квазинаучних резултата и снагом своје аргументације и спознаје паралисати политизирање и манипулисање жртвама. Тиме ће историографија рехабилитовати и саму себе, јер и она сноси дио одговорности у истраживању и интерпретацији злочина. Да би се продубило истраживање геноцида и постигао помак у сазнању о њему неопходно је интердисциплинарно прожимање историографије и демографије, као и виктимологије,³⁰ младе, скоро настале науке о жртвама, чији се резултати тек очекују.

Милош Хамовић

ON THE PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHIC RESEARCH AND THE INTERPRETATION OF CRIME AND ESTABLISHMENT OF THE NUMBER OF VICTIMS

Summary

The research and scientific illumination of genocide during the 1941–1945 War in Yugoslavia, and in particular in Bosnia and Herzegovina where it had been the most pronounced, represents an extremely delicate and complex problem, which has not been seen from all the sides and in its complexity by our historiography in the past fifty years. By having favored the National Liberation Movement (NLM) the unique and complex approach to the study of other events and processes in the course of World War II on the Yugoslav soil was neglected and blocked. Those events were left on the margin of historiographic interests which had a negative aftermath upon an objective understanding of causes and consequences of genocide. The genocide research was especially suppressed in the first postwar years, although it did not change significantly in the latter decades. The political and ideological pressure on historiography was unfavorable for the objective and singular approach to the phenomenon of genocide, and the establishment of its executors and the number of victims.

Although the occupying forces had been drastically involved in the crimes in Bosnia and Herzegovina, in particular during their offensive military actions against the NLM forces, killing of population and the destruction of material goods resulted, above all, from the ethnic and religious clashes. The results up to our time on the crimes' clarification show that the historiography did not examine with the same intensity their causes, actions and repercussions in relation to the side which had committed them. The crimes of the occupying forces were researched more thoroughly and with more ambitions than the crimes by the number of military formations, or movements, originating on our soil. The objective approach was also missing when the internal structure of these formations was concerned, as well as in the scrutiny of clashes among the various nations and classes. In this way the number of victims, the amount of destroyed material and cultural edifices, the number of people in exile were not properly examined due to political control and restrictions over the scope of research that could provide more information about the elements and components of the Civil War on the Yugoslav soil.

30 Виктимологија је основана као нова наука после другог свјетског рата, а бави се изучавањем страдања људи у рату и миру. Основано је свјетско (1979) и Југословенско (1988) виктимолошко друштво. У Дубровнику, у интеруниверзитетском центру (у саставу Загребачког свеучилишта) сваке године, у мају, одржава се међународни симпозиј виктимолога.

УДК 338(093.2)(497.1) "1942"

МУХИДИН ПЕЛЕСИЋ

ЈЕРУСАЛИМСКИ "ЕЛАБОРАТ ЗА ОБНОВУ ЈУГОСЛАВИЈЕ" ИЗ 1942. ГОДИНЕ

Повећан међународни интерес за проблем Палестине имао је, у годинама пред почетак 2. свјетског рата, утјецаја и на вањску политику Краљевине Југославије. С њеног стајалишта, овај проблем био је одређен значајним привредним интересима који су се манифестирали солидном трговинском размјеном. У Палестини се налазила исељеничка колонија Јевреја из Југославије. Привредно и дипломатско присуство у Палестини остварило је перспективу ширења трговинске и политичке сарадње са земљама тог региона, у складу с циљевима и потребама Краљевине Југославије, а представљало је и значајан извор информација. То су били аргументи који су 1936. године довели до отварања Генералног конзулата Министарства иностраних послова Краљевине Југославије у Јерусалиму.¹

Након априлског слома 1941. године, избјегла југословенска влада на челу са генералом Симовићем боравила је извјесно вријеме у испражњеном самостану италијанских кармелићанки у Тантури, на путу између Јерусалима и Бетлехема. Краљ Петар II је био смјештен у јерусалимски хотел "Давид". Серија сједница југословенске краљевске владе у избјеглиштву, за њеног боравка у Тантури, почела је 28. априла. Симовићева влада била је широка коалиција српских, хрватских и словенских странака и својим саставом могла је дати основа за вјеру у одржање заједништва признатих југославенских народа и обнову југославенске државе. Хрвате је представљала најјача хрватска странка, Хрватска сељачка странка, Словенце, такођер, најјача словенска странка, Словенска људска странка, а Срби су имали у влади представнике својих најјачих странака: Радикалне, Демократске и Земљорадничке странке. Осим тога, у влади су судјеловали и представници Самосталне демократске странке која је, заједно с Хрватском сељачком странком, била тијесно повезана у Сељачко-демократској коалицији, затим Југославенске националне странке и Југославенске радикалне заједнице. Министар у Симовићевој влади, Сава Косановић, описао ју је, након државног удара од 27. марта 1941. као хетерогену, укоченог духа. У влади су доминирали генерали, Симовић и Илић. У њихов уски круг, видјело се мало касније, спадали су само Момчило Нинчић и Слободан Јовановић. Као политичке личности, чланови владе дјеловали су, према Косановићу, некако разбијено, понеки од њих били су јако бојаљливи и устрашени. Видјело се, како је, можда, већина тих људи, у ствари, добронајерна, али скоро изван времена, не видећи брзину којом се догађаји развијају.

Влада је вријеме до јуна провела у Тантури, у дискусијама, у атмосфери која је изнесена из земље. Незадовољство је расло, а генерали, са својим ужим кругом, осјећали су се много сигурнији. Нису наслућивали шта ће се догађати у земљи. Живјели су у увјерењу да се прошло без

1 Мухидин Пелесич, *Палестина тридесетих година у документима Генералног конзулата Краљевине Југославије у Јерусалиму*, Прилози Института за историју Сарајева, Број 24, Сарајево, 1988. стр. 183–207.

жртва, да ће народ остати миран и да у томе правцу треба дјеловати, а да ће крај рата они дочекати као главни фактори. Сукоби међу члановима владе били су чести и неугодни, нарочито када су разматрани узроци брзог слома државе. Већ се на првим сједницама владе одговорност за неочекивано брз пораз југославенске војске настојала бацити искључиво на Хрвате. То је већ 11. априла, на сједници владе на Палама, рекао генерал Илић, па Слободан Јовановић. Тада је Сава Косановић рекао да су поразу дубљи узроци, а да је Скопље пало прије Загреба. Генерал Симовић је 17. априла, у Атини, у посљеди час, спријечен од неких чланова владе да да изјаву за штампу према којој је хрватска издаја крива за слом. Најутјецајнији у влади били су потпредсједник владе Слободан Јовановић и министар вањских послова Момчило Нинчић, који су били неповјерљиви према Хрватима и, у страху за судбину српства, настојали да југославенску политику воде искључиво Срби и да јој дају српски печат. Отуда истицање хрватске одговорности за улазак Југославије у Тројни пакт и пораз у краткотрајном, срамотном, рату коју је ширила југославенска тајна и јавна пропаганда и уздизање државног преврата од 27. марта као искључивог дјела српског народа. Симовић је показивао много добре воље да ублажи супротности и уважи притужбе хрватских министара, али није увијек у томе успијевао, јер је наилазио не само на отпор великосрпске групе у влади него и групе младих мајора која је окруживала краља и с неповјерењем пратила већ од почетка рад владе, а посебно Симовића.

Симовићева је влада 4. маја објавила изјаву о ратним циљевима Југославије и о својој политици, упозоравајући посебно на настојања непријатеља да посјеје раздор између Хрвата и Срба. Потпредсједник владе Јурај Крњевић дао је 9. маја у име Хрвата посебну изјаву за штампу, у којој је говорио о Независној Држави Хрватској као марионетској творевини Њемачке и Италије, која ће остати у животу само док је подржавају Нијемци и Италијани. Осудио је анексију хрватских територија уз тврдњу да њемачка и италијанска пропаганда узалуд покушавају изазвати раздор између Хрвата и Срба. Упадљиво истицање солидарности Хрвата са Србима и њихове оданости Југославији сматрало се потребним, јер су се у то вријеме јављале сумње у право расположење Хрвата према обнови заједничке југославенске државе. За то је давало основа проглашење Независне Државе Хрвата, али и Мачеков повратак у Загреб.

Неке гесте словенских и хрватских избјеглих политичара изазивале су код њихових српских колега дубоко подозрење, често и одбојност. Тако су, према ријечима Милана Грола, Словенци у Јерусалиму издали један мемоар својих националних ревапдикација. Њихов први глас у емиграцији био је за Словенију, у тренутку када још нико није знао шта ће бити са заједничком државом. Упркос томе, Словенци су се тада, у односу на Србе и Хрвате, најбоље показивали у изјашњавању за Југославију. Српски су политичари јако замјерили Ивану Шубашићу кад је у цркви Ессе Номо, у Јерусалиму, дао поставити камену плочу с натписом "Хрватска у емиграцији" и потписао се у књигу на енглеском као "viceroy of Croatia", не нашавши други израз на енглеском за свој положај бана. Умјесто настојања да се те ствари правовремено разјасне, на српској страни позавидјело се мудрости Хрвата, јетко је примијетио Грол, те се касније појавио један меморандум и отворио разговор о српској јединици, о Србији.

Посљедњи састанак чланова Симовићеве владе, у Тантури, одржап је 4. јуна, а два дана касније краљ је с најближим сарадницима отпутовао из Палестине у Каиро, гдје су остали пет дана, у очекивању наставка пута. Из Каира су путовали у три етапе. У Лондон су стигли 21. јуна, док су остали чланови владе и група емиграната 13. јуна стигли из Палестине у Каиро. Ондје су привремено остали они чланови владе и службеници који су требали отпутовати у Лондон авионом постепено и према могућностима транспорта – остали су 16. јуна отишли у Suez и 18. јуна кренули бродом у Јужну Африку. Министар војни остао је са својим особљем у Каиру, дио морнарице који се спасио заробљавања од стране осовинских инвазора (подморница "Небојша",

двје торпиљарке и ескадрила хидроавиона) у Абукиру код Александрије, а авијатичари у Аману (Трансјорданија). Чланови владе који су се постепено превозили авионом стигли су у Лондон до краја јула, а они упућени бродом да оплове Африку стигли су у британску пријестоницу до краја августа. За краљевског делегата за Блиски и Средњи исток југославенска влада именovala је Јована Боновића. Он је на располагању имао значајан број службеника: секција Каиро 16; секција Јерусалим 9; секција Цариград 1.²

Осим прикупљања информација о приликама у земљи, југославенски надлежни фактори су из Јерусалима дјеловали и према њој, посредством важног пропагандног пункта (радио-емисије). Информације о приликама у Југославији прикупљале су се уобичајеним начинима: од путника, избјеглица, обавјештајним каналима, контактима с одговарајућим службама других земаља те праћењем радио-емисија и штампе из земље.³

Док су у окупираној земљи, у оквиру покрета Драже Михаиловића, настајали пројекти попут *Хомогена Србија* Стевана Мољевића,⁴ српски политичари у емиграцији настојали су да се сложе око тога да тадашње стање окупације и разбијености државе не треба схватити као могућност за прављење комбинација.⁵ Према њима, након што су сложили, није се смјела примити анатема за протеклих двадесет година Југославије, као злу од почетка до краја. Требало је бранити интегритет, афирмирати легитимитет и продужење постојања државе, коју треба реформирати. Али се морало, на сваки начин, потврђивати да она постоји. На овај су начин српски министри настојали блокирати тезе Словенаца и Хрвата у краљевској влади "проширеној Југославији", "новој", "будућој".⁶

Све утјецајнији шеф Војног кабинета предсједништва владе, мајор Живан Кнежевић, брат министра двора Радоја Кнежевића, доставио је 26. јануара 1942. године тадашњем предсједнику владе Слободану Јовановићу реферат који је имао доста сличности са пројектом С. Мољевића. Као заступник министра војске, покрај тако изразитог цивила какав је био његов претпостављени, предсједник владе С. Јовановић, мајор Кнежевић не само да је узео војне послове у своје руке, него је показивао памјеру да учествује и у креирању владине политике. У свом реферату Кнежевић је навео потребу да се омеђе, *de facto*, српске земље, те да у њима остане само српски живаљ. Посебно је требало имати у виду брзо и радикално "чишћење" градова и њихово попуњавање свјежим српским елементом. Према Кнежевићу, требало је припремити план за "чишћење" или помјерање сеоског становништва, с циљем хомогенизације српске државне заједнице. Нарочито у тешким проблемима у "српској јединици" сматрао је питање Муслимана које је, по могућности, требало рјешавати у тој фази.⁷ Очигледно је термин "чишћење" подразумијевао принудно исељавање и геноцид над неспрпским становништвом.

2 Богдан Кризман, *Југославенске владе у избјеглиштву 1941–1943 (Документи)*, Архив Југославије–Глобус, Београд–Загреб, 1981, стр. 12–16; Милан Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Филип Вишњић, Београд, 1990, стр. 233–234; Драгован Шепић, *Влада Ивана Шубашића*, Глобус, Загреб, 1983, стр. 24–27; Сава Н. Косановић, *Југославија била је осуђена на пропаст (Смисао Московског споразума)*, Глобус, Загреб, 1984, стр. 19–20, 22.

3 Љубо Бобан, *Хрватска у дипломатским извјештајима избјегличке владе 1941–1943*, Друга књига, Глобус–Завод за хрватску повијест, Загреб, 1988, стр. 9.

4 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, Том 14, Књига 1 (Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941–1942), Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 1–10.

5 Милан Грол, *наведено дјело*, стр. 63.

6 Исто.

7 Богдан Кризман, *наведено дјело*, стр. 39, 272–276.

Чланови југославенске избјегличке владе били су, почетком фебруара исте године, упознати са садржајем мемоара Рудолфа Бићанића, у коме се он залаже за формирање заједнице славенских народа од Балтика до Јадрана и Егејског мора. Главна политичка снага у тој заједници биле би уједињене селачке партије. Према мишљењу српских политичких кругова у избјеглиштву, Бићанићев негативан однос према питању Балканске уније био је мотивиран резервама према улози Срба коју би они, преко Југославије, имали у њој. Због тога је Бићанић у планове о новој славенској заједници народа укључивао Пољску, која би са својих 20 милиона становника измјенила односе снага у корист католичанства.⁸ Тако је и питање вјере, посебно односа православља и католичанства, постајало један од фактора размирица у концепирању планова у организацији живота у земљи након рата. Такве су полемике, у југославенским политичким круговима у избјеглиштву, најчешће доводиле до нових сумњи које су генерирале бројне неспоразуме и онемогућавале ефикасност дјеловања владе.

Међу бројним пројектима, рефератима, мемоарима о организацији државе након завршетка рата, непримијењен је остао "Елаборат за обнову Југославије".⁹ Његов аутор, Груја С. Грчић,¹⁰ тадашњи саветник Министарства трговине и индустрије, завршио га је у Јерусалиму 8. априла 1942. године. Елаборат обухвата тридесет густо куцаних страна, које нису пагиниране и састоји се од неколико дијелова: *Увод* (стр. 1–2); *Општи део* (стр. 2–5); *Привредни део* (стр. 5–15); *Организација и припремни радови* (стр. 15–21); *Министарство исхране и опскрбе* (стр. 21–22); *Министарство обнове и подизања* (стр. 22–23); *Остали задаци владе* (стр. 23–25) и *Завршни радови* (стр. 25–30).

Полазна тачка овог елабората, према његовом аутору, јесте очекивана побједа савезничких држава и слом Осовине. Побједа демократије, оличене у савезничким државама, мора бити потпуна и њене војне снаге морају прећи државне границе осовинских сила и закључити мир у срцу њихове територије. Тако ће осовинске државе, односно диктатуре, како их Грчић назива, постати свјесне да су побјеђене, посебно када се има у виду поступак Антанте према Њемачкој, након 1. свјетског рата и последице које су резултирале новим свјетским ратом: Свјестан да се у свијету води тотални рат који "од једне хемисфере достиже до друге", аутор сматра да мир "треба да буде темељит и праведан", не само због војне побједе савезника, него због остварења идеала демократије, разумије се "колико то људска предвиђања омогуће, и то не за неколико деценија", него чак и за неколико вијекова. Према њему, сви су ратови вођени због привредних интереса. Пошто су се завршавали осигурањем привредних предности једне стране, на штету друге, послједице сваког су остајали разлози за нови рат. Због тога ће, у интересу трајног мира, да би се човјечанство могло мирно развијати, требати праведно ријешити привредна питања побједника и побјеђених, "да се на тај начин убије ма и најмања клица незадовољства или разлога за нови рат." Да би се то постигло

8 Милан Грол, *наведено дјело*, стр. 111.

9 Архив Савезног секретаријата за иностране послове, Београд, Фонд: Генерални конзулат Министарства иностраних послова Краљевине Југославије у Јерусалиму, 1942, Свежањ 2, Документ без броја (даље: *Елаборат...*).

10 Грчић, Груја С. Рођ. 28.1.1890. Стари Бечеј. Шк.: гимназија у Београду и Н. Саду, Оријентална Академија у Б.-Пешти. Уредник *Привредних Новина* секретар Савеза Удруж. Трговаца, члан изабраног Суда Новосадске Продуктне и Ефектне Берзе. Члан управе друштва за срп. нар. позориште, члан градског председништва у Н. Саду... (*Ко је ко у Југославији*, Југословенски годишњак–Нова Европа, Београд–Загреб, 1928, стр. 40).

биће неопходно да приликом склапања мировног уговора буду присутни и привредници, како не би дипломати, политичари и војници сами рјешавали о судбини човјечанства. Неразумијевање привредних питања од стране већине државника и политичара најјасније се видјело у посљедицама које је свијет преживљавао у рату.

Аутор елабората није био лишен предрасуда тог времена. Према њему, привредну кризу у Југославији, прије рата, искоришћавале су националне мањине за агитацију против државе у којој су живјеле. Његова склоност да закључке базира на психози "велике завјере" наводила га је да тврди да су привредне пукотине систематски и плански намјештене од стране "антидржавних елемената". Као посљедица тога слиједио је закључак да је међу самим класама и друштвеним слојевима стваран јаз и неповјерење, "па коначно и класна мржња". Грчић је сматрао, да је најтрагичније то што се плански "развијао раздор и мржња једног племена против другог у истој држави" (мисли на Србе, Хрвате и Словенце – оп.а.).

Потенцирајући привредну димензију функционисања земље, не уважавајући југославенску збиљу оптерећену неријешеним националним питањима, аутор елабората тврди, да југославенски државници нису могли учинити ништа друго осим "привремено одгодити наступајућу катастрофу" привреде. По њему, они је нису могли предуприједити, јер нису знали да је њен главни узрок "незадовољство маса (...) које је (...) опет поникло због привредне нужде и несташнице", а главни разлог свему томе налазио се у непотпуном и неодговарајућем мировног уговору, након 1. свјетског рата, који је пола свијета преуредио, али није ријешио најважније привредне проблеме. Привредна питања ријешена су тада као најобичнија, споредна питања. Због тога је Грчић предлагао, да се приликом склапања новог мировног уговора, послије окончања рата побједом савезничке коалиције, мора пазити на то да се он закључи на основама праведног рјешења привредних односа, те рјешење социјалних питања, "како би се исправиле све раније социјалне неправде", чиме ће се једино моћи постићи пацификање свијета. При томе је он питања која су се односила на рјешавање националних захтјева, као и проблем стратешких граница, сврставао у ред секундарних питања.

Грчић је подсећао, да су послје 1. свјетског рата многе нове проширене државице пошле у погледу индустријализације погрешним путем, тако да су претрпјеле велике привредне штете. Наиме, приликом оснивања појединих грана индустрије није се водило довољно рачуна о структури дотичне земље, него се индустријализација изводила без плана и контроле, више из шпекулативних разлога, него што је то захтијевала стварна потреба државе. Југославија је пала у исте грешке, те је дозвољавала подизање разних индустрија, па чак и оних које јој по њеној структури нису одговарале. Видјело се, заправо, да су све индустријске гране у Југославији биле упућене само на домаће тржиште. Производи југославенске индустрије нису могли доспјети у иностранство, јер нису били конкурентни производима развијених индустријских земаља. Мада је Југославија, према свом географском положају, имала врло јефтине рјечне путеве Дунавом и морске преко Јадрана, или преко Солуна, ипак је на страним тржиштима била инфериорна.¹¹

Својом привредном политиком Југославија је, као и друге балканске државе, сама себи наносила штету. Осим тога, својом појавом и понудом производа на тржиштима Оријента, гдје су их једино могле пласирати, Југославија и балканске државе оштетиле су старе индустријске земље. Купци с Оријента искористили су појаву балканских индустријских производа као конкуренцију, те су обарали цијене роба из развијених индустријских земаља које су биле приморане да их извозе уз губитке. Аутор елабората је сматрао, да се након завршетка рата не смију понав-

11 *Елаборат...*, стр. 1–5.

лати исте грешке. Није се смјело дозволити да се индустријализација проводи без плана и да се опет обнови "борба индустрије у једној нездравој утакмици". Будућој југославенској влади императивно се намећао задатак организације индустријализације земље, искључиво према њеној структури, потребама и географском положају. Главни принципи за подизање индустрије, којима су се морали руководити законодавци, требали су бити: 1) сировинска основа; 2) поднебље и климатске прилике; 3) квалитет постојећих рјечних, морских и изворских вода; 4) саобраћај и везе и 5) општи национални и државни интереси.

Наведене принципе требало је поштовати како би се незапосленим радницима осигурало запошљавање. Пошто индустрију једне земље треба развијати у складу са њеним преовлађујућим производима, основа за индустријализацију Југославије мора се базирати на њеној пољопривреди, пошто је она аграрна земља.

У предатном привредном животу Југославије био је веома заступљен инострани капитал. Након рата, по Грчићу, привредом треба руководити држава. Планска привреда може се, према њеном схватању, и даље базирати на приватном власништву, али морају се имати у виду општи интереси цијеле државне заједнице, тако "да до пуног изражаја дођу и интереси најширих народних слојева". Организацију трговине требало је, такођер, прилагодити захтјевима планске привреде. У тако великој организацији послова биће могуће постићи одговарајуће успјехе, под државном контролом, "ако се све то буде (...) водило непристрасно, без партијских интереса и од стручно образованих органа; и ако се буду у вођењу свих тих послова увели принципи и начин трговачког вођства, а бирократизација се одбаци и пређе на практично вођство".

Грчић је сматрао да природи домаћег човјека занатлијски позив више одговара од посла индустријског радника. Због тога је држава требала дјеловати у правцу што већег развоја занатства. Истовремено, требало је побољшати стручно образовање занатлија које су требале "да постану самосталне јединке, које су много кориснији чланови државе, него ли раднички пролетаријат".

Када је ријеч о пољопривреди, највећу пажњу треба посветити одржању и просвједивању сељаштва. Држава треба организовати оснивање земљорадничких задруга, или спровести принудно задругарство. Грчић је напомињао да се мора водити рачуна о томе да се задругарство не прпусти онаквим људима какви су га водили протекле 22 године. Они су од задруга створили чиста спекулативна предузећа, од којих сељак није имао користи, а држава је често морала дотирати задругарство да би га спасила од банкротства. Задругарство се морало деполитизирати како се не би поновила пракса, која је постојала између два рата, да неколико водећих људи искориштава задруге у своју личну корист или за политичке амбиције. Сељаштво се прије рата у већем дијелу земље држало традиционалног начина земљорадње те се пољопривреда веома споро развијала. Послије рата треба модернизирати пољопривреду и уз помоћ техничких и хемијских средстава повећати корист од те дјелатности.

Послије рата, према Грчићу, требало је извршити извјесне социјалне реформе. Да би се рад "радне класе" што више рационализирао, да би она у њега улагала максимум своје снаге и стручног знања, потребно је пружити радништву извјесно учешће у добити приликом уновчавања оних привређених средстава у чијем је стварању учествовало. На тај би се начин "радна класа" формирала као "једна здрава и поуздана класа", која ће осјећати пуну приврженост према земљи и на коју се "у сваком погледу држава може ослонити и поуздати". Оптерећења за разне социјалне установе и осигурања морају заједнички подносити и послодавац и радник, а дијелове тог учешћа треба законски прописати. У циљу побољшања услова живота, треба остварити могућност рада и запошљавања, што ће се постићи великом грађевинском дјелатношћу у току обнове земље

послије рата. За све "радне људе, дакле и за највише народне слојеве", држава мора осигурати станове "који морају бити чисти, удобни и хигијенски, али никако зато луксузни".

Порески систем треба поставити на једну солидну и праведну основу. У првом реду треба га праведно распоредити на све пореске обвезнике, тако да они дају свој допринос према властитим могућностима. Да би се то постигло мора се увести прогресивни порез. Природно је да ће порастати морал пореских обвезника, ако су порески закони и прописи праведни и ако се порез наплаћује само тамо гдје га има и од онога ко може да га плати. Тако ће се потпуно онемогућити самовоља појединих пореских чиновника, "који спроводе пореске законске прописе према миту, чиме се само чиновнички кадар корумпира". Приликом реформе пореског система законски треба заштитити велики капитал, али и мале улагаче.

Држава и лична потраживања грађана која су се налазила под секвестром у савезничким земљама требало је што хитније ослободити, прикупити и употребити за обнову земље. За извршење свих тих послова императивно се наметала потреба стварања моралног слоја "државних и општинских чиновника, али што се једино може и мора постићи тако ако се чиновништво добро плати, материјално осигура и независним направи од разних режима, политичких утицаја и слично. Свакако да се према томе и од њих има тражити максимум рада, када је за свој рад достојно награђен. Ово се у првом реду односи на судијски кадар, који нарочито мора бити на висини, и неодвисан у погледу доношења својих одлука и правде међу људима. Али исто тако и на сво остало чиновништво државе".¹²

Аутор елабората је посебно скренуо пажњу да послератна обнова Југославије треба бити "у хармонији са обновом привредног и социјалног живота (...) Европе", јер ће се у будућности живот народа одвијати у народним заједницама или, можда, у већим цјелинама. Умјесто ратне одштете треба увести принцип расподеле постојећих добара Европе на све њене државе, без обзира на то да ли су побједнице или поражене.

Доктрина "животног простора" оставиће послије рата озбиљне посљедице, о чему се мора водити рачуна приликом рјешавања и регулирања привредних питања, пошто се очекивало да ће "систем апсолутног либерализма у привреди пасти". Оквир животног простора прећи ће државне границе. Систем планске привреде биће остварен као природна посљедица рата и наставак привредног система међуратне Европе. Треба се подсетити да је С. Мољевић, такођер, сматрао да је неограничени либерализам у међуратној Југославији оставио штетне друштвене посљедице, те да је пореметио и привредну равнотежу. Грчић је сматрао да планску привреду треба увести у склопу ширег европског договора, јер животни простор Југославије није само Балкан, него Европа. Због тога је требало успоставити Привредну централу за Европу. Овај систем привреде требало је користити 10 година, с тим да се у посљедње 2 године припреме све прелазне мјере како би привреда опет прешла на либерални систем, али квалитетнији од оног прије рата. Ниједна држава не треба бити зависна од друге веће и јаче, него европску привреду треба тако развити да "сви буду овисни једни од других". Послије завршетка рата, првих 5 до 10 година, неће бити потребе за војском, него једино за жандармеријским формацијама. На тај начин моћи ће се у буџету предвидјети веће суме новца за обнову земље. Тек послије тог времена требаће повести рачуна о војној обавези и буџетским ставкама за ту намену. Тада ће војску требати снабдјети најмодернијим оружјем. Говорећи о организацији земље Грчић помиње бановине, што значи да је признавао и споразум о формирању Бановине Хрватске.¹³

12 . Елаборат..., стр. 6-15.

13 Елаборат..., стр. 16-23; Као у напмени 4.

Према Грчићу, нови систем "нити је комунистички, а још мање нацистички", него ће "најбоље одговарати новом животу и приликама" после рата. Када људи не буду приморани да брину о сутрашњици моћи ће се предупредити "свака анархија или револуција" које су природне последице свих ратова "када се због незапослености ствара оправдано нерасположење и револт". На тај ће се начин избјећи "терор и крвопролиће, а обнова земље ће се у миру спровести" и радни слојеви "привући да у миру и стрпљењу" дочекају вријеме када почну пристизати "плодови тог благотворног рада". Последица тога ће бити да се живот одвија "у духу једне потребне и здраве еволуције".

Ако се у неком случају јави "питање мањина" треба га ријешити тако да се обезбиједи њихово иселавање на територију њихове националности, а вриједност непокретне имовине надокнади. У складу с "остварењем државних граница будуће Југославије" биће потребно разматрати приједлог пресељења "мањинских група" с територија које "се буду новим границама добиле". Исто тако, требаће преселити оне "мањинске групе" које су раније живјеле у Југославији, а у току рата "се показале недостојне" повјерења. Њих ће "требаћи по Хитлеровој доктрини, преселити и пребацити у границе њихових националних држава". После извршених разарања, убијања и пљачкања "од стране Њемачке, Италије и њених вазала" у Југославији, агресорске земље треба обавезати мировним уговором да надокнаде цјелокупну ратну штету. Те државе морају отплаћивати ратну одштету "дужи низ деценија", али се мора пазити да се она наплаћује тако "да се њихов привредни живот не уништи, јер у противном неће (...) бити у могућности своје обавезе испунити". Грчић је сматрао да треба увести у употребу "међународни новац" како би се "олакшао и упростио међународни промет". По њему, капитал за обнову земље требало је осигурати од савезничких земаља "и то на дугорочну отплату" која ће се финансирати из ратних репарација. Имајући у виду формирање "извјесних федерација појединих држава", он је сматрао да се морају основати организације које ће се бавити интерним питањима међу њиховим чланицама. У вези с тим, његово је мишљење било, да ће у току тих преговора често морати одступати у извјесним "националним, политичким, па чак и војним питањима", само да се што праведније ријеша најважније, привредно питање. Посебно је подвукао констатацију да ће водеће мјесто у једној федерацији имати држава чија привредна политика буде доминантна.

На крају, Грчић је поменуо стручне савјете које су му дали г. Klesny, др. Mandl, и г. Денић, који су знатно допринијели да се овај елаборат направи.¹⁴

С друге стране, у Хрватској, гледало се другачије на послејератно сређивање прилика. У писму од 17. априла исте године, др. Милан Марјановић јављао је југославенској избјегличкој влади о "приликама и схватањима у Загребу". Тамо су многи мислили да тадашње границе Хрватске свакако неће остати, али мир се може остварити тако да се нова граница успостави долинама Босне и Неретве.¹⁵ Према дневничким биљешкама Милана Грола од 6. јуна, неки утиједнаји друштвени кругови у Енглеској имали су своју верзију организације Југославије. Тако је Robert William Seton-Watson, сматрао, да осим Словеније, Хрватске и Србије, Босна треба бити четврта јединица.¹⁶ У току 1942. године, др. Првислав Грисогоно упутио је представницима

14 Елаборат..., стр. 24–30.

15 Љубо Бобан, *Хрватска у архивима избјегличке владе 1941–1943 (Извјештај информатора о приликама у Хрватској)*, Глобус, Загреб, 1985, стр. 450.

16 Милан Грол, *наведено дјело*, стр. 142.

избјегличке владе *Начела за послеријатно уређење Југославије*, у којима се залаже за принцип: "Једна нација, један национализам, један патриотизам". Требало је напустити параболу са два фокуса (политичко-национални паралелизам или српско-хрватски дуализам) и замијенити је кругом с једним. Државну управу требало је централизовати. Хрвати су морали признати "да се Српство показало као видовитији и сигурнији вођ у свима крупних историјским питањима". Срби треба да схвате да могу успјешно и трајно имати политичко вођство, ако га врше "за читаву Југословенску заједницу, у име читаве Југословенске заједнице".¹⁷ Многобројне и различите концепције о послеријатном уређењу Југославије често су потицале савезничке представнике да себи и југословенским државним органима постављају питања о могућности опстанка те државе. На то је још и почетком 1943. године утјецало стање духа југославенских политичких кругова у избјеглиштву, према коме су Велика Србија, Јужна Сланија, Хрватска и Словенија давно већ почели потискивати име Југославије.¹⁸

Сложеност и конфликтност југославенског друштва имали су тако вјеран одраз и у избјегличким круговима, расутиим широм свијета.

Мухидин Пелесић

THE JERUSALEM "PROPOSAL FOR THE RENEWAL OF YUGOSLAVIA" FROM 1942

Summary

Among the number of projects, studies, plans and memoirs on the internal structure of Yugoslavia after the World War II, written in the occupied country and among the circles of the government in exile, the "Proposal for the Renewal of Yugoslavia" by Grujo S. Grčić, the then adviser to the Ministry of Trade and Industry in the Royal Yugoslav Government, was left unobserved. Grčić finished his "Preposal" on April 8, 1942, in Jerusalem. The document contained 30 pages, densely typewritten, which had not been paginated. It treated the manner of the postwar renewal of Yugoslavia seen in the eyes and the language of a businessman. The author advocated centralized government and planned economy and explained that it was the only way to perform the great task of renewal. After the period of years, the economy was to be directed towards a liberal system. The author of the "Proposal" saw one of the reasons for the introduction of the centralized government administration and planned economy in the danger of possible social revolution in Yugoslavia after the War.

17 Љубо Бобан, *наведено дјело*, стр. 310–315.

18 Милан Грол, *наведено дјело*, стр. 292.

УДК 331.024 (091)(497.15) "1945/1953"

ХУСНИЈА КАМБЕРОВИЋ

ИНТЕНЗИТЕТ ПРЕЛАСКА РАДНЕ СНАГЕ ИЗ АГРАРА У ИНДУСТРИЈУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1945. ДО 1953. ГОДИНЕ

Поратни прелазак радне снаге из аграра у индустрију саставни је дио унутарњих миграција у чијој је основи лежао процес деаграризације друштва. Овај процес није био спонтан, него организиран с веома израженим политичким мотивима, који су се састојали у настојању тада владајуће партије да оформи бројну радничку класу над којом ће политички овладати, а преко ње ће овладати и читавим друштвом. Осим ових политичких, на просец деаграризације утјецали су и бројни економски и социо-психолошки фактори везани с распадањем традиционалних сељачких вриједности. Економски притисак на индивидуалног сељака, чија је идеолошка основа дубоко укоријењено схваћање да се индивидуалним пољопривредним газдинствима репродуцира капитализам на селу, који се огледа кроз присиљан окуп пољопривредних производа, систем опскрбе, социјалну политику итд., утјецао је па социо-психолошку промјену темељних вриједности сељачког друштва. "Мит земље" замијењен је "митом радног односа", али је због чврсте психолошке везаности сељака за земљу овај процес, који је у свим друштвима увијек значајно модернизацију, у Југославији, особито у Босни и Херцеговини, послије 1945. попримио и извјесне карактеристике пасивног процеса, које се не огледају само у мјерама присиле, мада се оне појављују као најјаснија манифестација читавог процеса, него, превасходно, произлазе из укупне привредне политике и њезипе идеолошке основе.

Због непостојања статистичких показатеља о социјалном поријеклу индустријских радника веома је тешко израчунати колико је сељака у раздобљу од 1945. до 1953. напустило аграр и запослило се у индустрији. Осим тога, и сам покушај утврђивања броја индустријских радника, не улазећи у њихово социјално поријекло, везан је с бројним проблемима због чињенице да је готово сваки попис обављен на југословенском простору, почев од средине 19. стољећа, под појмовима "индустрија" и "индустријски радник" увијек подразумијевао нешто друго, а у попису 1948. индустрија није уопће одвојена од занатства, па се чак појавила заједничка рубрика "индустријско-занатски радници".¹ Према неким подацима, у раздобљу од 1945. до 1953. у читавој Југославији је око 1.500.000 индивидуалних сељака прешло у град и запослило се изван аграра, док се број оних који су живјели на селу а радили у граду (сељак-радник) пење на око 800.000 особа.² У Босни и Херцеговини је, у истом раздобљу, пољопривреду као једино занимање напустило око 317.000 људи, док се из села у град преселило око 38.000 особа.³ Ако ове бројке узмемо

1 Савезни завод за статистику, *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948.* књига III, *Становништво по занимању*, Београд 1954.

2 Владимир Милић, *Револуција и социјална структура*, Београд 1978, 95.

3 Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре радне снаге и становништва Босне и Херцеговине*, Сарајево 1966, 117, 120, 150.

као приближно тачну процјену квантитативног ступња деаграризације друштва, мада постоје и неке друге процјене, остаје, ипак, нејасно колико се сељака упослило у индустрији, а колико у другим неаграрним дјелатностима, будући да у процесу деаграризације друштва увећање броја радне снаге у индустрији није изравно пропорционално смањењу броја радне снаге и становништва у аграру. Уз то, различите су процјене бројног стања радништва уопће, па тиме и индустријског радништва, што сваки покушај апсолутно тачног утврђивања социјалног поријекла радника упослених у индустрији на ширем простору чини готово узалудним,⁴ али се могу пратити процеси који су у раздобљу од 1945. до 1953. утјецали на интензитет одласка радне снаге изван аграрне дјелатности.

Овај је процес прошао кроз неколико фаза: у раздобљу од 1945. до 1947, због знатног броја неупослених радника који нису били везани за земљу, није текао процес "извлачења" радне снаге са села, а благи пад пољопривредног становништва везан је, углавном, за колонизацију из Босне и Херцеговине у Војводину. Рачуна се да је из Босне и Херцеговине од 1945. до 1948. у Војводину пресељено 78.576 лица.⁵ Осим тога, знатан број сеоског становништва је у раздобљу непосредно након другог свјетског рата, а то је карактеристично за босанског сељака од 1878, ангажиран на пољопривредним радовима у Војводини, гдје су обрађивали државна пољопривредна газдинства и зарађивали жито за прехрану властите породице, тако да је одлазак босанскохерцеговачких сељака са села отпочео одмах након рата, али није имао обиљежје сталног процеса и није усмјераван у индустрију. Ова су пресељавања отпочела прије него је кренуо процес колонизације у Војводину и имала су привремени карактер, "са изгледом на стлано пресељење уколико такве породице буду аграрни субјекти-интересенти".⁶ У 1945. само је подружница јавне безре рада Славонски Брод упутила на пољопривредне радове из Босне и Херцеговине око 2.000 радника, а

- 4 Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије (даље А ЦКСКЈ) фонд Комисија за привреду (даље Х1), 5-1-2, Информација ЦК СКБиХ о проблемима укључења радне снаге у привреду у току 1951, 16.10.1951. То су наводи слиједеће кретање броја радника у поратном добу:

година,	број радника
1946	95.286
1947.	136.298
1948.	168.870
1949.	263.416
1950.	270.163
1951.	242.736 + 36.000 у администрацији + 20.205 у ЈА + 12.000 ванплански радови.

П. Мајсторовић, Бројно стање радника у БиХ, *Преглед* бр. 3, Сарајево 1954, 208, је на основу неких података јединствене извјештајне службе о запосленом особљу у привреди направио слиједећу таблицу кретања броја радника:

1949.	192.740
1950.	191.330
1951.	185.530
1952.	179.827
1953.	186.909

Успореди још: Авдо Хумо, Социјалне промјене и индустријализација у Босни и Херцеговини, *Наша стварност* бр. 5/1953, 15; Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре*, 148; *Статистички годишњак НР БиХ 1945-1953*, Сарајево 1954, 393.

- 5 Никола Л. Гаћеша, Исељавање из Босне и Херцеговине у Војводину 1945-1948, у: *Миграције и Босна и Херцеговина*, Сарајево 1990, 403.
- 6 Архив Југославије (даље АЈ), фонд Савјет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (даље 4), 7-63, Основе за дискусију по питању пресељавања земљорадничких породица из пасивних крајева ослобођене територије у пољопривредне произвођачке крајеве ради обраде земље.

берза рада из Бањалуке, по налогу берзе ради у Сарајеву, 3.200 радника.⁷ Од 1947. отпочиње процес "извлачења" сеоске радне снаге, који ће се интензивирати у 1948, да би у 1949. био особито снажан. Влада Босне и Херцеговине је на својим сједницама о проблемима радне снаге први пута расправљала 3. августа 1948. године,⁸ а министар рада ФНР Југославије Љубчо Арсов, концем 1948, на конгресу Јединствених синдиката Југославије вели како у земљи више нема довољно радне снаге па се због тога мора интензивирати процес "извлачења" радне снаге са села.⁹ Тај процес интензивне мобилизације сеоске радне снаге у Југославији је трајао све до почетка 1950, када наступа опадање бројног стања радништва. Први пута се то догодило у марту и априлу 1950. године.¹⁰ У Босни и Херцеговини је, марта и априла 1950, утврђено да укупно 2.230 радника представља вишак. Такви радници су потом пребацивани из једних предузећа у друга, која су осјећала потребу за радном снагом. Када је обављен тај процес, утврдило се да у привреди као цјелини не постоји вишак радне снаге, па се читав процес свео на то да су само смањени планови увећања радне снаге.¹¹

Након смањења бројног стања радништва, у марту и априлу, од маја 1950. године поново отпочиње његов бројчани раст, али од августа поново благо опадање. На конференцији министара рада, концем 1950, закључено је како ће у 1951. требати смањити број радне снаге у привреди, а Васо Трикић, министар рада Босне и Херцеговине, на састанку колегијума 22.01.1951, вели како ће се у тој години знатан број радне снаге "вратити на село тако да би се на тај начин оним радницима који остају у привреди и обезбиједио смјештај".¹² Тако је у наредне три године, од 1950. до 1952. закључно, у читавој Југославији број радника и службеника смањен за 230.000, при чему је то смањење у 1950. и првој половини 1951. обављено, углавном, административним средствима, па је на сједници Привредног савјета 13. марта 1951. Борис Кидрич истакао како је "основно да се моментално заустави процес отпуштања и пребацивања радне снаге из предузећа у предузеће и из гране у грану административним мјерама", тако да је од средине 1951. и у 1952. то рађено путем одређеног економског инструментарија.¹³ У 1953, у читавој Југославији отпочиње благи пораст броја уапосленог особља.¹⁴ Исти је процес, у исто вријеме, захватио и босанскохерцеговачку привреду у цјелости, али је број уапослених у индустрији и рударству отпочео расти тек од марта 1954. године.¹⁵

7 Исто, Помоћник министра пољопривреде ДФЈ – Предсједнику Привредног савета А. Хебрангу, Људска радна снага у пољопривреди, 4.07.1945; Исто, Употреба сезонских пољопривредних радника из пасивних крајева и градова у овогодишњој пољопривредној компани; АЈ–4–37–318, Подружница јавне берзе рада Славонски Брод – Средишњој управи за посредовање рада, 29.01.1946; АЈ фонд Министарство трговине и снабдевања владе ФНРЈ (даље 163), 3, Записник конференције одржане 2.2.1947. у Претседништву Владе ФНР Југославије.

8 Народна влада Босне и Херцеговине 1945–1948, Записници, Сарајево 1985, 204–216.

9 Говор министра рада ФНРЈ Љубчо Арсова на I конгресу Јединствених синдиката Југославије, Вјесник рада бр. 10/1948, 621.

10 Др М. Дулар, Структура особља запосленог у нашој привреди, Вјесник рада бр. 11/1950, 433; АЈ фонд Министарство рада Владе ФНРЈ (даље 25), 1–2, Билтен о проблемима радне снаге и радних односа.

11 АЈ–25–1–2, Извјештај о укључењу радне снаге за I полугође 1950.

12 Архив Босне и Херцеговине (даље АБХ), фонд Министарство рада (даље МРА), бр. 5/1951, Записник са састанка колегијума одржаног 22. јануара 1951.

13 Др Милош Маџура, Становништво и радна снага као чиниоци привредног развоја Југославије, Београд 1958, 241.

14 Павле Глигорић, Резултати послератне привредне изградње Југославије, у: Развој привреде ФНРЈ, Београд 1956, 83; АЈ фонд Привредног савета (даље 40), 6–11, Записник са састанка код Претседника Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге одржаног 13.3.51.

15 Статистички годишњак НРБиХ 1955, Сарајево 1955, 63.

Ове развојне фазе преласка радне снаге из аграра биле су израз ширих друштвених процеса у којима се одвијала деаграризација друштва. Пошто је до средине 1947, углавном, ријешен проблем незапослених који нису били везани за село, с амбициозним Петогодишњим планом развоја привреде отпочела се реализирати доктринарна тежња о трансформацији свих приватника – сељака и обртника – у "социјалистичке произвођаче". Ово је питање особито заоштрено након Резолуције Информбироа, када се наставља с форсираном изградњом индустрије која треба све више радне снаге и сировина од пољопривреде. Стога у 1948. и 1949. долази до праве експлозије у запошљавању и екстензивне употребе радне снаге. У 1949. отпочела је и интензивнија изградња тешке индустрије, као посљедица економске блокаде с Истока и преоријентације у вањској трговини Југославије. Од 1950. увођењем самоуправљања, отпочиње ефикасније искориштавање радне снаге, те се стога све до поткрај 1952. одвија процес смањивања броја запослених, који ће свој успон изнова доживјети од средине 1953. што се може објаснити чињеницом да се тада у погон пуштају подuzeћа изграђена у вријеме реализације првог Петогодишњег плана развоја привреде.¹⁶ То што је процес увећања броја уписаних у индустрији каснио извесно вријеме за привредом у цјелини посљедица је чињенице да се индустрија увијек спорије прилагођавала новим друштвеним увјетима.

Погрешно би било вјеровати да од 1950, када отпочиње стагнација и опадање броја радништва, престаје и мобилизација радне снаге са села. Друштвена и политичка струјања у том раздобљу показују да се и тада одвија веома интензиван процес мобилизације сеоске радне снаге, али се он битно разликује од процеса мобилизације до почетка 1950, када је радна снага "краткорочно укључивана". Уредба о заснивању и престанку радних односа из 1948. године,¹⁷ која је, поред осталог, имала циљ и "учвршћење радног односа",¹⁸ није довела до трајнијег везања сељака за индустријско подuzeће или рудник, па је кроз читаву 1949. присутно стално флукутирање радника, што је доводило до тога да је знатан број сељака ангажиран у дјелатностима изван аграра, али се веома мали број стално упошљавао. У раздобљу од маја до децембра 1948. у Босни и Херцеговини је мобилизирано 136.502 радника са села,¹⁹ а у 1949. у овој је републици само путем фронтонских бригада кроз привредна подuzeћа прошло 430.630 бригадиста.²⁰ Ради се, дакле, о јединственом процесу, па није могуће бројчано потпуно одвојити радну снагу мобилизирану путем управе за радну снагу од припадника фронтонских бригада, "јер су једним делом и бригадисти обухваћени дневном оперативном евиденцијом заједно са редовно укљученим радницима, док с друге стране већи дио подuzeћа бригадиста није уносио у своје евиденције".²¹ Рачуна се да је у првих девет мјесеци 1949. у читавој Југославији тек 4,4% оних који су дошли преко фронтонских бригада и 17% оних који су мобилизирани преко управа за радну снагу остало стално у привреди.²² Та несталност радне снаге покушана је елиминирати Уредбом о устаљивању радне снаге, коју је савезна влада донијела концем јануара 1950, као и Упутством за провођење Уредбе из средине фебруара.²³ Уредбом је предвиђено да се уговори о раду у индустрији и транспорту

16 Душан Баланџић, *Хисторија СФРЈ. Главни процеси 1918–1985*, Загреб 1985. 128; *Индустријски развитај Југославије. Елаборат–Експозе–Резолуција*, Београд 1957, 11; *Привреда ФНРЈ у периоду од 1947. до 1956. године*, Београд 1957, 265; *Привреда ФНРЈ у 1953. години*, Београд 1954, 116; Др Душан Чалић, *Изградња индустрије у ФНРЈ*, Загреб 1963, 62.

17 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 84, 2.Х 1948; *Вјесник рада* бр. 10/1948.

18 Р. Пешчић, О уговорима о раду, *Вјесник рада*, бр. 1–2/1949, 14.

19 ЛБХ, МРА, бр. 202/1948, Радна снага у 1948. Анализа, 31.12.1948.

20 ЛЈ – 25 – 1–2, Билтен о проблемима радне снаге и радних односа.

21 Исто, извјештај Савезне управе за радну снагу за 1949.

22 Исто.

23 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 4, 25.01.1950. и бр. 11, 15.02.1950; *Вјесник рада* бр. 1–2/1950.

закључују на вријеме од најмање шест мјесеци, док се уговори с радницима у рударству, грађевинарству, експлоатацији шума и државним пољопривредним газдинствима закључују на вријеме од најмање три мјесеца.

Предвиђене казне за раднике који напусте посао прије истека рока одређеног у уговору о раду биле су новчане (од 1.000 до 25.000 динара) и поправни рад од три мјесеца. Ова је Уредба, у почетку, довела до смањења броја уписаних радника, јер знатан број није хтио потписати уговоре, многи су се противили премјештају из једног подuzeћа у друго, а и сама подuzeћа су "испољила тенденцију да се реше мање способних радника".²⁴ Ипак, читав тај процес се свео на премјештање радника из једних у друге привредне гране и смањење броја службеника, а у Босни и Херцеговини, осим премјештања радника у подuzeћа тешке индустрије и рударства, обављала се и даље мобилизација са села, тако да је у првом полугођу мобилизирано нових 123.230 радника.²⁵ Оно што карактеризира раздобље послје средине 1950. јесте то да је само смањен број планиране радне снаге, али мобилизација из села, управо због чињенице да је мали број сељака остајао стално у привреди изван аграра, није престајала.²⁶ У посљедња три мјесеца 1950. у Босни и Херцеговини је мобилизирано нових 50.322 радника. Интензитет мобилизације у том раздобљу открива тенденцију која карактеризира читаво раздобље након средине 1950. године: у октобру је мобилизирано 22.412, у новембру 16.528, а у децембру 11.282 нова радника.²⁷

Од средине 1951. престаје мобилизација радне снаге са села, па у читавој Југославији чак опочиње раст незапослености. Према неким подацима, у Југославији је број незапослених од 5.900 у мају 1951. порастао на 12.100 у децембру.²⁸ Тај процес не се наставити и у 1952. и то знатно интензивније, мада се чини да је у Босни и Херцеговини тај процес ишао нешто спорије него у Југославији као цјелини. Сам податак да је у прољеће 1952. из Крушевца око 200 радника са села дошло на рад у грађевинска подuzeћа у Босни и Херцеговини казује да је процес незапослености ухватио више маха у другим крајевима него у Босни.²⁹ Узрок томе је тај што се у Босни тада подижу нова индустријска подuzeћа која су требала знатан број радне снаге, али би било погрешно вјеровати да због тога Босна није имала проблема с незапосленошћу. У првом полугођу 1952. број незапослених овдје је порастао са 1.091 у јануару на 4.437 у јуну.³⁰ Концем те године у Југославији је већ забиљежено 72.880 незапослених радника.³¹ Колики је пораст незапослености у 1952. види се из упоредбе броја незапослених у јануару те године (18.852) с овим с краја године.³² Тако огромно увећање незапослености наступило је као посљедица знатног отпуштања радника у 1952 (рачуна се да је те године отпуштено 40.826 радника који су раније били запослени).³³ Узрок овог отпуштања лежи у чињеници да се тада не подижу нека значајнија индустријска подuzeћа.

24 АЈ – 25–1–2, Спровођење Уредбе о устаљивању радне снаге, мај 1950.

25 Исто, Извјештај о укључењу радне снаге у I полугођу 1950.

26 Флукуација радне снаге је била велики проблем. Средином 1949. се рачунало да је проценат флукуације у рударству 80 до 90 одсто, а негдје и више о новопридошлих радника. Р. Пеш и Ђ. О узроцима флукуације радне снаге у рударству, *Вјесник рада*, бр. 4/1949, 135.

27 АЈ–25–4–13, Министарство рада БИХ – Министарству рада ФНРЈ, Подаци о извршењу плана укључења радне снаге за IV квартал 1950, године, 17.01.1951.

28 АЈ–40–15–27, Кретање запослености у првом полугодишту у 1952.

29 Исто.

30 Исто, Таблица бр. IV.

31 АЈ–40–192, Кретање незапослености.

32 АЈ–40–15–27, Кретање запослености у првом полугодишту у 1952.

33 АЈ–40–192, Кретање незапослености.

У раздобљу након другог свјетског рата, до 1952, у Босни и Херцеговини је око 317.000 особа напустило пољопривредно занимање,³⁴ што, ако се има у виду да 1948. у Босни и Херцеговини у примарном сектору има 937.000 радно активног становништва,³⁵ чини 34% радно активног пољопривредног становништва. Међутим, тешко је израчунати колико се од тога броја упослило у индустрији. Нема сумње да су индустрија и рударство ангажирали највећи дио радне снаге који је долазио са села; на другом мјесту је грађевинарство, а потом долазе трговине и угоститељство и саобраћај. Структура и кретање запослености у Босни и Херцеговини по врстама дјелатности и годинама исказани су у таблицама 1. и 2.³⁶

ТАБЛИЦА 1. Запослено особље по врстама дјелатности и годинама

Дјелатност	Година						
	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
индустрија и рударство	78.951	100.407	123.350	117.767	109.669	109.041	108.183
пољопривреда (државни сектор)	2.195	4.445	7.624	7.715	8.033	5.880	5.378
грађевинарство	29.077	39.453	46.364	48.854	46.434	39.857	42.857
саобраћај	18.183	19.348	20.401	20.864	24.903	23.128	24.151
трговина и угоститељство	20.825	24.031	33.403	27.752	24.386	24.274	28.426
занатство	6.794	7.715	8.456	9.768	9.112	8.546	8.688
остало	9.499	9.051	10.707	8.190	6.709	6.413	7.510
Укупно	165.524	204.450	250.305	240.910	229.246	217.139	225.193

ТАБЛИЦА 2. Удио (%) појединих дјелатности у укупно запосленом особљу по годинама

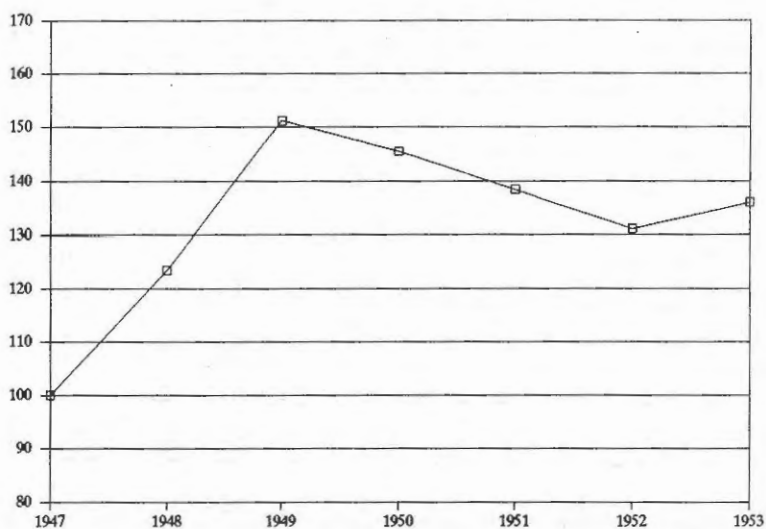
Дјелатност	Година						
	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Индустрија и рударство	47,4	49,1	49,3	48,9	47,8	50,2	48,0
пољопривреда (државни сектор)	1,3	2,2	3,0	3,2	3,5	2,7	2,4
грађевинарство	17,6	19,3	18,5	20,3	20,2	18,4	19,0
саобраћај	11,0	9,5	8,1	8,7	10,9	10,7	10,7
трговина и угоститељство	12,6	11,7	13,4	11,5	10,7	11,2	12,7
занатство	4,1	3,8	3,4	4,0	4,0	3,9	3,9
остало	5,7	4,4	4,3	3,4	2,9	2,9	2,9
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

34 Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре*, 117, 120, 150; Братислава Максимовић, *Прелазак пољопривредног становништва у непољопривредне дјелатности*, *Становништво* бр. 1/1964, 17.

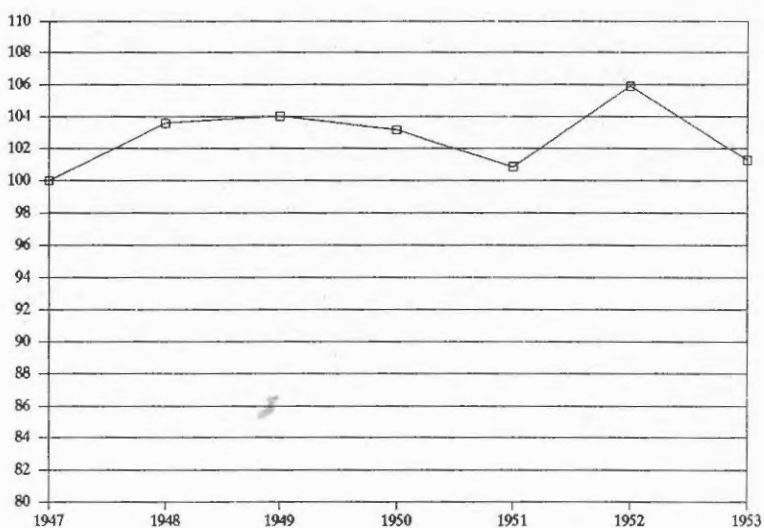
35 Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре*, 75.

36 Таблице направљене на темељу податка из Статистичког годишњака НРБиХ 1945–1953, Сарајево 1954.

ЗАПОСЛЕНО ОСОБЉЕ У ПРИВРЕДИ БиХ
(1947 = 100)

ЗАПОСЛЕНО ОСОБЉЕ У ИНДУСТРИЈИ И РУДАРСТВУ
(1947 = 100)

Кад елиминирамо особље запослено у пољопривреди, тада се види да је укупно увећање броја запосленог особља у непољопривредним дјелатостима 1953, у односу на 1947, износило 56.486. Прираст запосленог особља у непољопривредним дјелатностима исказан је у табlici 3.

ТАБЛИЦА 3. Прираст запосленог особља у непољопривредним дјелатностима од 1947. до 1953.

Дјелатност	Број	%
Индустрија и рударство	29.232	51,7
грађевинарство	13.780	24,4
саобраћај	5.968	10,6
трговина и угоститељство	7.601	13,5
занатство	1.894	3,3
остало	- 1.989	- 3,5
Укупно	56.486	100,0

Будући да су тадашње статистике унутар запосленог особља разликовале "раднике", под којима су подразумијевана лица која претежно учествују физичким радом у процесу производње, и "службеници", тј. лица која су у процесу производње учествовала претежно умним радом, то је урађено и у овој радњи у табlici 4, уз напомену да располажемо само подацима за раздобље након 1949. године.

Карактеристично је да се процентуални однос радника и службеника стално помјерао у корист радника. Тако је у укупно запосленом особљу однос радника и службеника 1949. износио 1:3,34, а 1954. тај однос је износио 1:4,84. Слична тенденција уочљива је и код упослених у индустрији и рударству, гдје је тај однос 1949. износио 1:5,56, а 1954. чак 1:9,81.³⁷

Будући да све индустријске гране немају подједнаку важност у процесу трансформације економске структуре радне снаге, а то је у таблицама 5 и 6 исказано кретање броја запосленог особља и радника у појединим индустријским гранама. Немогуће је, међутим, точно израчунати колико је од укупног броја упослених у индустрији дошло са села. Према неким подацима с краја 1952, у срезу Тузла је у четири подuzeћа (рудник Крека, Творница шпирита, квасца и угљичне киселине "Коњух", Предузеће дрвне индустрије и Творница соде Лукавац) готово 90% упослених дошло након другог свјетског рата из села (Таблица 7).³⁸ Сличан је случај и у срезу Зеница, гдје је у исто вријеме у три подuzeћа (жељезара Зеница, рудник мрког угља и грађевинско подuzeће "Конструктор") од укупног броја упослених готово 80% дошло након другог свјетског рата из села (Таблица 8).³⁹ Мада ови примјери не дозвољавају да се на темељу њих изводе неки далеко-сежнији закључци, они, ипак, указују на тенденцију знатног регрутирања особља у индустрију и рударство из села.

37 Исто; *Статистички годишњак НРБиХ 1955*, Сарајево 1955.

38 Авдо Хумо, *Социјалне промјене и индустријализација*, 16.

39 Исто, 17-18.

ТАБЛИЦА 4. Запослено особље по гранама дјелатности и категоријама особља

1954.	1953.	1952.	1951.	1950.	1949.	Година	ГРАНА ДЈЕЛАТНОСТИ И КАТЕГОРИЈА ОСОБЉА	
110.188	108.183	109.041	117.669	117.767	123.350	Свега		
99.994	96.139	96.471	94.851	100.852	104.554	Радници	Индустрија и рударство	
10.194	12.044	12.570	14.818	16.915	18.796	Службеници		
5.293	5.378	5.880	8.033	7.715	7.624	Свега		
4.500	4.666	5.085	6.858	6.226	6.056	Радници	Пољопривреда	
843	712	795	1.175	1.489	1.568	Службеници		
42.469	42.857	39.857	46.434	48.854	46.364	Свега		
37.658	38.002	35.315	39.194	40.979	38.782	Радници	Грађевинарство	
4.811	4.855	4.542	7.240	7.875	7.582	Службеници		
27.466	24.151	23.128	24.903	20.864	20.401	Свега		
17.104	17.768	16.776	18.190	14.964	13.524	Радници	Сабраћај	
10.362	6.383	6.352	6.713	5.900	6.877	Службеници		
21.356	28.426	24.274	24.386	27.752	33.403	Свега		
15.423	20.232	16.139	15.494	16.300	19.300	Радници	Трговина и услуге	
5.933	8.194	8.135	8.892	11.452	14.103	Службеници		
9.618	8.688	8.546	9.112	9.768	8.456	Свега		
8.642	7.741	7.405	7.602	8.040	7.188	Радници	Занатство	
976	947	1.141	1.510	1.728	1.268	Службеници		
22.749	7.510	6.413	6.709	8.190	10.707	Свега		
14.929	3.712	2.648	3.341	3.969	3.336	Радници	Остало	
7.820	3.798	3.765	3.368	4.221	7.371	Службеници		
239.139	225.193	217.139	229.246	240.910	250.305	Свега		
198.200	188.260	179.839	185.530	191.330	192.740	Радници	Укупно	
40.939	36.933	37.300	43.716	49.580	57.655	Службеници		

ТАБЛИЦА 5. Запослено особље у појединим индустријским гранама

Година	Укупно		Производња и прерада угља		Црна металургија		Метална индустрија		Дрвна индустрија		Остало	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1949.	123.350	100,0	25.007	20,3	12.104	9,8	8.029	6,5	52.578	42,6	25.632	20,8
1950.	117.767	100,0	25.099	21,3	12.038	10,2	9.056	7,7	46.667	39,6	24.907	21,2
1951.	109.669	100,0	23.382	21,3	11.871	10,8	4.366	4,0	45.091	41,1	24.959	22,8
1952.	109.041	100,0	23.496	21,6	12.534	11,5	4.651	4,3	47.143	43,2	21.217	19,4
1953.	108.183	100,0	21.999	20,3	13.542	12,5	4.852	4,5	45.494	42,1	22.296	20,6
1954.	110.188	100,0	24.889	22,6	15.023	13,6	5.596	5,1	39.493	35,8	25.187	22,9

ТАБЛИЦА 6. Број радника у појединим индустријским гранама

Година	Укупно		Производња и прерада угља		Црна металургија		Метална индустрија		Дрвна индустрија		Остало	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1949.	104.554	100,0	22.132	21,2	11.122	10,6	5.010	4,8	45.308	43,3	20.982	20,1
1950.	100.852	100,0	22.125	21,9	11.199	11,1	6.390	6,3	40.892	40,6	20.246	20,1
1951.	94.851	100,0	20.999	22,1	10.979	11,6	3.638	3,8	39.139	41,3	20.096	21,2
1952.	96.471	100,0	21.603	22,4	11.488	11,9	3.869	4,0	41.480	43,0	18.031	18,7
1953.	96.139	100,0	20.478	21,3	12.314	12,8	4.128	4,3	39.993	41,6	19.226	20,0
1954.	99.994	100,0	24.431	24,4	13.739	13,7	4.778	4,8	35.932	35,9	21.114	21,2

Из горњих података је уочљива тенденција пораста учешћа броја радника запослених у индустрији и рударству, те црној металургији, док број запослених у дрвној индустрији има негативну тенденцију, што је одраз промјене у структури босанскохерцеговачке индустрије, те масовног уништавања босанских шума у раздобљу до 1954. године.

ТАБЛИЦА 7. Структура запосленог особља у неким подuzeћима у срезу Тузла (концем 1952)

Категорија радништва	Број радника	%
Прије рата били индустријски радници	923	11
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	3.499	41
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	4.062	48
Укупно	8.484	100

ТАБЛИЦА 8. Структура запосленог особља у неким подuzeћима у срезу Зеница (концем 1952)

Категорија радништва	Број радника	%
Прије рата били индустријски радници	3.053	24
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	5.049	43
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	4.227	33
Укупно	12.689	100

Кроз читаву свјетску повјест правце кретања радне снаге одређивала је територијална распрострањеност индустријских подuzeћа, а у Босни и Херцеговини је након 1945, форсираном изградњом индустрије, примјетна појава ужих географских помјерања радне снаге, која су се најчешће ограничавала на подручје властитог среза, што се, опет, јавља као посљедица територијалне распрострањености нових индустријских подuzeћа. "У многим крајевима (као што су тузлански, травнички, зенички, гораждански и други) пред очима људи изникли су крупни објекти. У већини случајева ти су објекти никли на голим пољанама, удаљени од градских насеља".⁴⁰ У Југославији је након 1945. кретање радне снаге било ограничено унутар сваке поједине републике, а међурепубличка кретања су се могла одвијати тек након посебног одобрења савезног министарства рада. Власти у срезу Босански Шамац су почетком марта 1949. информирале савезно министарство рада како поједина подuzeћа из котара Жупања у Хрватској протуправно врбују радну снагу из Босанског Шамца,⁴¹ а средином августа 1949. министарство дрвне

⁴⁰ Исто, 12.

⁴¹ АЈ-25-8-15, Срески народни одбор Бос. Шамац – Министарству рада ФНР Југославије, 03.03.1949.

индустрије Хрватске тражило је одобрење да се срезови Приједор и Босански Нови ослободе постојећих прописа који не допуштају да "радници из једне Републике буду упослени у другој". Тај захтјев министарство је правдало чињеницом да су се подузећа у Двору на Уни вазда снабдјевала потребном радном снагом из срезова Приједор и Босански Нови, али то сада није могуће, "јер се подузећа налазе на територију друге републике – НР Хрватске. Котарски НО Бос. Нови и Приједор напосто не издају радне књижице тим радницима, па ако би се ипак десило, да који радник нађе запослење, одмах се наш директор позива на одговорност".⁴² И поред таквих забрана и у источној и у западној Босни настављена је традиција из претходних раздобља да радна снага мигрира изван граница Босне и Херцеговине.⁴³ Из западне Босне радници бјеже у Хрватску и тамо се запошљавају у појединим индустријским подузећима, или као пољопривредни радници. Из источних крајева Босне знатан је број радника врбован од стране агитатора из Србије. Тако је неки Симо Јовичић врбовао раднике у срезу Сребреница, говорећи како је у Србији боље. Власти у Сребреници су га ухапсиле, али убрзо морале и пустити, па чак добити укор од стране савезног министарства рада, иако је таква агитација била протупрописана. Интересантно је да су власти у Србији чак издавале и радничке књижице врбованим радницима у Босни, што је, такођер, било непписано.⁴⁴

Приликом расподеле радне снаге унутар појединих република постојала је тенденција спречавања ширег географског помјерања, јер је слободна флукуација радне снаге могла довести до нежељених националних, вјерских и социјалних последица, па се ова област држала под строгом контролом централних државних органа, што је особито карактеристично од почетка 1950, када се, заједно с акцијом за устаљивање радне снаге, препло на систем рејонизације, по којем су поједина подузећа добивала тачно одређене срезове из којих су мобилизирала потребну радну снагу.⁴⁵ На Космету су власти одузимале људима особне карте како не би могли ићи на рад у друге срезове, а родитељима оних који су отишли одузимане су карте за снабдијевање.⁴⁶ Таква политика је довела до тога да је највећи број индустријских и рударских радника регрутираних из аграра потјецало из истог среза у којем се подузеће налази, што је новим радницима омогућило да и даље живе на селу и баве се пољопривредом као споредним занимањем, творећи тиме засебан социјални слој у друштву (сељак-индустријски радник). У четири раније поменута подузећа у Тузли, концем 1952. године 81% радника потјецало је из тога среза.⁴⁷ (Таблица 9).

42 АЈ-40-64-159, Министарство дрвне индустрије НР – Хрватске Привредном савјету ФНР Југославије, Потешкоће у вези радне снаге из К.Н.О.–а Приједор и Босански Нови, 15.08.1949.

43 Илијас Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. године*, Сарајево 1980, 186–187.

44 АБХ, МРА, бр. 8996/1949, Записник са савјетовања одржаног у Обласном Н.О. у Тузли дана 23. августа 1949. по питању укључења радне снаге у привреду.

45 Нека искуства из првог полугодишта, *Вјесник рада* брж 7/1950, 291; АБХ, МРА, бр. 2140/1951, Закључци са састанка инструктора за радну снагу одржаног у Министарству рада НРБиХ 23. и 24. III 1951; Исто, бр. 577/1951, Извјештај о раду Управе за радну снагу за мјесец април 1951.

46 АЈ-40-189, Рад и задаци Управа за радну снагу, 14. јула 1948.

47 Авдо Хумо, *Социјалне промјене и индустријализација*, 16.

ТАБЛИЦА 9. Структура радништва с обзиром на географску покретљивост
(Примјер из среза Тузла с конца 1952)

Категорија радништва	Са среза		Из других срезова	
	Број	%	Број	%
Прије рата били чисти индустријски радници	831	90	92	10
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	3.406	97	93	3
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	2.600	64	1.462	36
У к у п н о	6.837	81	1.647	19

У наведеним подuzeћима је више од 80% укупног броја радника становало на селу. (Таблица 10)

ТАБЛИЦА 10. Структура радништва с обзиром на мјесто становања
(Примјер из среза Тузла с конца 1952)

Категорија радништва	У граду		У селу	
	Број	%	Број	%
Прије рата били чисти индустријски радници	314	34	609	66
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	702	20	2.797	80
Баве се пољопривредом као спродним занимањем	343	8	3.719	92
У к у п н о	1.359	16	7.125	84

За разлику од Тузле, у раније наведена три подuzeћа у Зеници од укупног броја радника 67 одсто је живјело у граду, а 33 одсто у селу. У тим је подuzeћима, због веће концентарције индустрије у централној Босни, 68% радника постјецало из других срезова, док је 32 % потјецало из тог среза. То се види из таблице 11.⁴⁸

48 Исто, 17.

ТАБЛИЦА 11. Структура радништва с обзиром на географску покретљивост
(Примјер из среза Зеница с конца 1952)

Категорија радништва	Са среза		Из других срез.	
	Број	%	Број	%
Прије рата били чисти индустријски радници	1.090	36	1.963	64
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	1.615	30	3.794	70
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	1.359	32	2.868	68
Укупно	4.064	32	8.625	68

Читава политика изградње индустрије и упошљавања нове радне снаге имала је за посљедицу неравномјерност у привредном развоју појединих рејона Босне и Херцеговине. У том смислу, по броју индустријске радне снаге издваја се подручје централне Босне, а затим поједине индустријске оазе у Херцеговини (Мостар, Коњиц), те нека подручја у Босанској крајини (Дрвар, Јајце, Бањалука). Средином 1953, изнад просјека Босне и Херцеговине по броју социјално осигураних у укупном становништву било је свега 16 од укупно 66 срезова (Вареш, Зеница, Коњиц, Сарајево, Дрвар, Кладан, Тузла, Завидовићи, Високо, Травник, Мостар, Горажде, Добој, Фоча, Јајце, Бањалука), док је 20 срезова било изнад просјека по броју непољопривредног становништва (Вареш, Сарајево, Зеница, Високо, Тузла, Травник, Коњиц, Мостар, Завидовићи, Кладан, Дрвар, Бос. Брод, Горажде, Маглај, Добој, Бихаћ, Требиње, Кисељак, Теслић, Бањалука), при чему Маглај и Требиње, а особито Кисељак, натпросјечан проценат непољопривредног становништва немају због развијене индустрије, него због чињенице да се знатан дио тог становништва упошљавао у сусједним срезovima (Високо, Травник, Сарајево и Коњиц).⁴⁹ Ови подаци најбоље показују географске правце кретања радне снаге, указујући на чињеницу да се босанскохерцеговачки сељак приликом запошљавања у неаграрним дјелатностима у највећем броју запошљавао у својој регији, недалеко од свог земљишног посједа. Дакле, кроз читаво ово раздобље он је показивао јаку географску инерцију.

Опћи закључак који се намеће о ступњу деаграризације друштва у Босни и Херцеговини, од завршетка другог свјетског рата до 1953, јесте да је у том раздобљу процес деаграризације становништва био веома интензиван. Укупан трансфер пољопривредног становништва износио је око 317.000 особа, док се број радне снаге у неаграрним дјелатностима од 1947, када је отпочело знатније "извлачење" сеоске радне снаге за индустрију, до 1953. увећао за 56.486 особа, а у оквиру

49 Аугустин Папић, Неравномјерност у привредном развоју срезова Босне и Херцеговине, Преглед бр. 5/1954, 353-354.

овога увећања на индустрију и рударство је долазило више од половине (29.232 особе). За Босну и Херцеговину је карактеристична велика географска инертност радне снаге. Већина радника у неаграрним дјелатностим 1953. потјецала је из властитог среза, што је довело до тога да је знатан број новоуписане радне снаге и даље становао на селу, творећи тиме засебан слој сељака-радника, карактеристичан за сва друштва у иницијалној фази индустријализације.

Хуснија Камберовић

THE INTENSITY OF LABOUR FORCE SHIFT FROM AGRICULTURE INTO INDUSTRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1945 TO 1953

Summary

In the period following the end of World War II to 1953 there was a very intensive process of population's shift from agriculture in Bosnia and Herzegovina. The overall transfer of the agricultural population was around 317.000 persons, whereas the number of labour force in non agricultural activities from 1947 (when the larger numbers of people from rural areas were "relocated" into industry) to 1953 increased by 56.486 persons, and within this increase industry and mining took more than a half of that number (29.232 persons). Bosnia and Herzegovina was characterized by the great geographic inertia of its labour force. The majority of workers in the non agricultural activities in 1952 came from their own county, which meant that the large number of the nely employed remained to live in their own villages, thus making a separate stratum of peasants-workers, which was a feature of all the societies in the initial stage of industrialization.

УДК 333(091)(497.15) "1945/1953"

БУДИМИР МИЛИЧИЋ

ПОГЛЕД НА ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ СЕЛА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945–1953. ГОДИНЕ

Период 1945–1953. године, мада је временски трајао непуну деценију, набијен је, као ниједан раније, силним, судбоносним, противурјечним и згуснутим унутрашњим и спољним појавама, догађајима, збивањима и процесима неслушене револуционарне жестине и интензитета и далеко-сежног домета, који су засјекли у живо ткиво сеоске средине. Пратиле су их дубоке друштвене и економске промјене, поремећаји и потреси, политичке, административне и репресивне стеге власти, револуционарни занос, индивидуалне и колективне психолошке трауме и прикривени и отворени отпори који су сламани примјеном разноврсних, па и сурових средстава. То не изненађује, када се зна на којим основама и у каквом националном и међународном амбијенту су извођени корјенити друштвени заокрети и промјене и кроз какве је све буре и мијене пролазила Југославија. У вртлогу матице револуционарних токова нашло се патријархално, непросвијеђено и традиционалним нормама мишљења, понашања и живота заробљено, бременом сиромаштва притиснуто и усљед ратних страха пострадало, опустошено и увелико у згаришта претворено село. Као такво оно ће уживати у мирнодопским благодетима колико их је могло пружити сиромашно друштво, задуго бити златни мајдан државне акумулације и посредно мање-више искусити последице нестабилних и кофликтних међународних односа. Што је 1953. година узета као горња временска грапица за то постоје убједљиви разлози. С том годином се, наиме, завршава прва фаза социјалистичког преображаја села, како га је замишљала, дефинисала и спроводила комунистичка авангарда, евидентно слаби социјално насиље и економско исцрпљивање села укидањем обавезног откупа пољопривредних производа, везаних цијена, ограничења права слободног располагања иметком, ограничења слободе кретања грађана из једног мјеста у друго и административног укључивања вишка сеоске радне снаге у неаграрне привредне дјелатности, сужавањем базе коришћења бесплатне радне снаге као извора државне акумулације, напуштањем концепције социјализације села и увођењем тржишних односа код приватног сектора. Истовремено се напушта догматско схватање да сиромашни сељаци сâмим својим социјалним положајем представљају политички најпрогресивнију снагу сеоске средине и главни ослонац државе за радикалап друштвени и економски преображај села на социјалистичким основама. Евидентно је да се од тада извјесно либерализује друштвени живот. Изузетно динамичан развој Југославије, па сходно томе и Босне и Херцеговине, пун изненадних обрта, обликован је под утицајем савремених балканских, европских и свјетских историјских збивања. Друкчије није могло ни бити, зна ли се да се тај развој одвијао у сјени изразито заоштрених међународних односа, хладноратовске блоковске подјеле свијета на идеолошкој основи, трке велесила у нуклеарном наоружању, распламсавања антиколонијалне ослободилачке борбе народа Азије, Африке и Јужне Америке, револуционарних преврата, распрострањања социјалистичког поретка на више земаља европског, азијског, афричког, па и америчког континента, радикалне измјене планетарне политичке карте, рађања прогресивног покрета несврстаности и изложености Југославије притисцима Запада и Истока.

Стратегија друштвеног и привредног преображаја села почивала је на класном и идеолошком приступу уређења веома сложеног аграрног и сељачког питања. Ти процеси су се одвијали у условима бременитим читавим комплексом политичких, економских и социјалних проблема. Као средишно поприште ратних окршаја и операција у Југославији, Босна и Херцеговина је претрпјела огромне људске губитке од 541.717 до 700.000 душа¹ и разарања и пустошења материјалних и културних добара у висини од преко 62 милијарде динара². Многа села су претворена у згаришта и полупуста станишта са запуштеним и опустошеним газдинствима³. У односу на предратно стање, сточни фонд је смањен за 43,5% код говеда и 62,5% код оваца, број воћних етабала за три милиона, винограда за 2.702 ха и пољопривредних справа, алата и остале опреме за преко три милиона комада⁴. То је увелико погоршавало ионако тежак положај највећег дијела сеоског живља, осудивши га за дужи период да живи и ради по укоријењеним нормама, обичајима и навикама. О томе увјерљиво свједочи податак да су сеоске куће у већини биле некомформне, без потребних хигијенских уређаја и са земљаним подом, отвореним огњиштем и једном просторијом. Израз лошег социјалног и културног стања села био је да све до 1950. не познаје снабдијевање водом из водовода. Ту важну потребу задовољавало је из хигијенски незаштићених извора, бунара, ријека, потока, језера, цистерни, па и локава⁵. Животне прилике сељака, у том погледу, ниуколико се нису промијениле у односу на 19. вијек. Посљедице тога биле су честе појаве епидемије трбушног тифуса, паратифуса, дизентерије и кожних болести⁶. На ком се економском и цивилизацијском нивоу налазила Босна и Херцеговина 1950. године рјечито говори податак да се једва 15% њеног становништва снабдијевало водом из водоводне мреже према 60% до 75% у САД, Великој Британији, Француској, Њемачкој, Швајцарској и Холандији прије другог свјетског рата⁷. Економски момнат условио је да се у пољопривреди дуго задржи застарјели начин привређивања. Почетком 1946. двије трећине газдинства је још увијек земљу обрађивало помоћу рала. Сијачица је била велика ријеткост, тако да је на једну долазило 2.500 газдинстава. Примјена агротехничких мјера тада је била готово непозната⁸.

Структурним промјенама друштвених односа на селу мотивисани су провођење аграрне реформе 1945. и 1953. године, оснивање државних пољопривредних добара, изградња разгранате мреже општинских земљорадничких задруга, социјализација села по совјетском образцу, с ембрионалним зачецима 1945. године, укидање тржишних односа за које је сматрано да су неспојиви са социјалистичким системом и укључивање приватног сектора у планску централизовану привреду под државном контролом и руковођењем. Приватна својина над средствима за производњу привремено је толерисана, која је у извјесној перспективи имала бити затрta. Цијели период 1945–

1 Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Фонд Министарство социјалног старања НРБиХ (сигн. МСС), к. 1, година 1945, док. бр. 1093/45. Извјештај Министарства социјалне политике НРБиХ од 12. 07. 1945. Министарству социјалне политике ДФЈ–Београд.

2 Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд Репарациона комисија Владе ФНРЈ, сигн. 54–6–23. Извјештај Земалске управе народних добара за Босну и Херцеговину од 07.06. 1945. Предсједништву Народне владе за Босну и Херцеговину

3 АЈ. Фонд ЦК СКЈ, сигн. XI–1/15. Анализа стања привреде Босне и Херцеговине из 1946. године.

4 АЈ. сигн. 54–6–23. Извјештај Земалске управе народних добара за Босну и Херцеговину од 07.06.1945. Предсједништву Народне владе за Босну и Херцеговину; АЈ, Фонд Министарство за федералне јединице Владе ДФЈ, сигн. 22–1–1. Извјештај Земалске комисије за ратну штету Босне и Херцеговине од 27.09.1945. Министарству за Босну и Херцеговину–Београд.

5 АБиХ, Фонд Савјет за народно здравље и социјалну политику НРБиХ (СЗС), к. 140, година 1950, док. бб. Извјештај Одјељења за комуналну хигијену (Централног хигијенског завода у Сарајеву) о његовим задацима, од 08.11.1945.

6 Ibidem.

7 Ibidem.

8 АЈ. Фонд ЦК СКЈ, сигн. XI–1/15. Анализа стања привреде Босне и Херцеговине из 1946. године.

1953. испуњен је безуспјешним трагањима и лутањима у изналажењу ваљаног обрасца за социјалистички преображај села. У почетку је сматрано да се кључ налази у развоју општег земљорадничког задругарства. Међутим, почетком 1949, под утицајем раскола у међународном комунистичком покрету и социјалистичкој заједници изазваног сукобом Југославије са Совјетским Савезом и осталим социјалистичким земљама, закратко се усваја оријентација укидања приватног власништва у аграру. Када је убрзо, 1953, напуштен систем сељачких радних задруга, поново се реафирмише значај општег земљорадничког задругарства и социјалистичких пољопривредних газдинстава као главних чинилаца, уз културу и просвјету, општег прогреса и социјализације села.

Успостављањем социјалистичког поретка стекли су се неопходни друштвени услови за спровођење аграрне реформе без плаћања новчане накнаде бившим земљовласницима, која је почивала на начелу да земља припада онима који је обрађују. Циљ реформе из 1945. био је да се, у складу општег преустројства друштва, из основа промијене аграрни посједовни односи, учини крај класичним облицима изабљивања у области аграра, формира социјалистички пољопривредни сектор као клича и фактор изградње социјалистичких друштвених односа на селу и, што је особито важно, створи бројчано јак и компактан словенски етнички простор према Мађарској и Румунији. Критеријум за додјелу земље и колонизацију састојао се од процјене политичке подобности и социјалне потребе аграрних субјеката. Предност су имали учесници НОБ-е и жртве фашистичког терора. Ни сами учесници НОБ-е и револуције нису били равноправни. Народни хероји, њихове породице и официри Југословенске армије добијали су земљишни посјед до 30% већи него остали аграрни интересенти.⁹ На ову појаву раније није обраћана пажња. Правно и стварно то је значило озваничење процеса раслојавања револуционарне структуре и рађања привилегованог слоја по основу ратне заслуге и среће. Усвојеним законом ограничен је посјед земљорадника на 20 до 45 ха, неземљорадника на 3 до 5 ха и вјерских устапова на 10 ха и у изузетним случајевима на 30 ха. Под удар аграрне реформе дошао је вишак посједа изнад законом утврђеног максимума или у цјелини посјед земљорадника, неземљорадника, свјетовних правних лица и вјерских организација, установа и објеката.¹⁰ Дубоке промјене аграрних својинских односа наишле су на жестоко супротстављање цркве, Исламске вјерске заједнице и легалне грађанске опозиције, као и на незадовољство крупних земљопосједника и осталих објеката аграрне реформе.¹¹

У Босни и Херцеговини је укупно експроприсано 18.479 посједа, од чега је у Земљишни фонд аграрне реформе и колонизације ушло свега 110.502,9 ха обрадиве и необрадиве земље.¹² То је била кап воде у мору сеоских паупера од најмање 855.000 душа. У свему је подијељено 25.106,8 ха обрадиве земље на 11.662 мјесна аграрна интересента и 1.620 унутрашњих колониста. Државним пољопривредним добрима, земљорадничким задругама, сељачким радним задругама, предузећима и установама дато је 55.412,7 ха обрадиве и необрадиве земље, док је 29.993,4 ха земљишта остало неопредијељено.¹³ Како се види, из Земљишног фонда аграрне реформе и колонизације за Босну и Херцеговину подијељено је, углавном сиромашним сељацима, само 23% од укупне

9 Аграрни прописи у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1946, стр. 16.

10 Ibidem, стр. 13; АБиХ, Фонд Влада НРБиХ (сигн. ВЛБХ), к. 16, година 1946, док. б. 10.153/1946. Табеларни преглед по федералним републикама одсељених Пољака, извезене стокe и покретне имовине, те остављене непокретне имовине са подручја ФНРЈ од 02.11.1946.

11 *Повијест Савеза комуниста Југославије*, стр. 340.

12 Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Нови Сад, 1984, стр. 252; Др Вера Кржишник – Букић, *Политика КПЈ према аграрном и сељачком питању на подручју Босанске крајине 1945–1948. Увод у проблематику аграра и сељаштва у раном социјализму*, Бањалука, 1988, стр. 219.

13 Никола Л. Гаћеша, *н.д.*, стр. 253.

расположиве земље. Под далеко повољнијим економским условима вршено је насељавање у Војводини, гдје је из Босне и Херцеговине колонизирало 13.171 породица са 85.422 душа. Уистину, то је била колонизација Срба, с обзиром на то да су они чинили читавих 98% свих колониста. Тиме је знатно бројчано ослабљена српска национална заједница у Босни и Херцеговини, али је зато ојачана у Војводини, према Мађарима. Настојања власти да и код Муслимана и Хрвата побуде интерес за колонизацију у Војводину остала су без жељеног одјека.¹⁴

У оба случаја вјерски и национални моменат однио је превагу над социјалним интересом. Српски етнички елемент, као ударна снага ИОБ-е и револуције, видио је у колонизацији историјску шансу да трајно ријеши egzистенцијалне бриге. Аграрном реформом и колонизацијом из 1945–1948. године је једва 15% сиромашних сељачких породица у Босни и Херцеговини добило одређену величину обрадиве земље, с тим што је у Војводину колонизиран, по основу учешћа у ИОБ и револуцији, и извјестан број средње имућних, па и имућних сељака. С обзиром на то да су у босанскохерцеговачким границама мјесни сиромашни сељаци добили просјечно по породици 1,89% ха земље, то објективно није мијењало њихов социјални статус и положај. Аграрном реформом из 1953. по други пут смањен је максимум приватног земљишног посједа на 10 ха обрадиве земље, уз неизбјежне изузетке. Њено провођење није мотивисано циљем да се ублаже неповољне животне прилике макар дијела сиромашне сељачке масе. Експропријацијом вишка обрадиве земље у Босни и Херцеговини од 31.200 ха, уз новчану накнаду, обухваћено је 6.176 посједа. Од тога је подијељено 16.500 ха државним пољопривредним добрима, сељачким радним задругама и општим земљорадничким задругама.¹⁵ Аграрним реформама из 1945. и 1953. у Босни и Херцеговини су укинута крупни приватни земљишни посјед, проширено царство ситних и средњих сељачких газдинстава с неизбјежном тенденцијом даљег уситњавања, постављени темељи развоју социјалистичких друштвених односа на селу, извршене крупне промјене социјалног састава сеоског становништва и радикално смањено, али не и искоријењено, искоришћавање туђе радне снаге. Дубоке промјене у друштвено-економској структури резултирале су коeгзи-стенцијом у пољопривреди приватног, државног и задружног сектора. Највише услова за напредак имао је од стране државе префирирани социјалистички сектор. Бројчано и пространо предоминантна уситњена индивидуална газдинства, на која је 1948. године отпадало пуних 97% укупно обрадиве површине у Босни и Херцеговини,¹⁶ била су економски и технички неспособна за ширу примјену модерне технике и технологије у производњи. Таква аграрна посједовна структура је, напротив, погодовала замисли државе да у погодној ситуацији изврши подруштвљавање цјелокупне пољопривреде.

Социјалистичка власт пије ријешила аграрно питање као централни проблем препасељеног села. За то нису постојали објективни услови. Иако је аграрна реформа из 1945. била радикална, нису обезбијеђене тако огромне површине обрадиве земље да би се задовољиле основне egzистенцијалне потребе масе сиромашног сељачког свијета. Излаз се налазио у индустријализацији, напретку цјелине неаграрне привреде и планском и континуираном раду на унапређењу пољопривредне производње. Код сиромашног сељаштва није била сазрела свијест о обавези државе да на било који начин ријеши аграрно и сељачко питање. Не треба нас у том погледу завести податак да су надлежне власти биле просто затрпане десетинама хиљада сељачких молби за додјелу земље и колонизацију. То је рађено по инерцији не би ли се искористила указана

14 *Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине*, књига 2, Сарајево, 1990, стр. 21; Никола Ј. Гаћеша, *Насељавање из Босне и Херцеговине у Војводину 1945–1948*. Миграције и Босна и Херцеговина, Сарајево, 1990, стр. 403.

15 *Југославија 1945–1964*. Статистички преглед, Београд, стр. 109.

16 АЈ, Фонд Савет за пољопривреду и шумарство ФНРЈ, сигн. 4–252–1470. Савет за пољопривреду и шумарство ФНРЈ, Годишњи извештај за 1950, свеска 1, Ратарство, Строго поверљиво.

прилика за добијање тако потребног парчета плодне земље. Приближно исто толики дио сиромашних сељака остао је потпуно пасиван, не гајећи ни најмање илузију у могућност да у наслону на државу прошири своје газдинство. Када је завршено провођење аграрне реформе и колонизације изостало је било какво јавно реаговање незадовољене масе сељаштва. Није сачуван никакав писмени траг из периода 1945–1953. године да су се сељаци, изузев због државних намета, жалили на небригу државе за системско рјешење проблема њихове трајне егзистенцијалне угрожености и тражили одлучнију државну интервенцију у том правцу.

Социјална политика револуционарног поретка обликована је у духу стратегије општег друштвеног развика и потреба да се превладају нагомилани социјални проблеми у земљи. Главно обиљежје давали су јој напори да се олакшају животне прилике материјално угроженог дијела народа, ублаже имовинске неједнакости и онемогући шпекулација и нелегално богаћење. Сљедствено томе држава је предратне земљорадничке дугове од близу 236 милиона динара у Босни и Херцеговини свела на симболичну суму, обавезујући једино имућније сељаке који нису били учесници НОБ-е и револуције на враћање само једне десетине дуга и преузела бригу око социјалног обезбјеђења сиромашног и у рату пострадаога становништва, 151.916 ратне сирочади и 129.524 остале социјално незбринуте дјеце.¹⁷ Прворазредан политички и економски значај имало је ангажовање власти, КПЈ и масовних политичких организација на репатријацији и збрињавању неколико стотина хиљада душа насилно подигнутих и отјераних са својих родних огњишта у току рата и расијаних по Југославији и Европи, чије су куће и друге зграде попаљене и оштете, покретна имовина опљачкана и имања запуштена.¹⁸

Разореност и опустошеност ионако заостале земље, опште сиромаштво, пријетећа авет глади, поремећеност економских токова с иностранством, комунистичко поимање улоге државе у социјализму и потребе очувања социјалног мира неодложно су налагали примјену метода и средстава у складу с изванредношћу ситуације. Колико је стање било драматично показује један извјештај од 13.07.1945, у коме се констатује да је у Босни и Херцеговини, услед ратних пустошења, необрађености пространих површина ораница и суше, већина народа економски "исцрпљена до крајњих граница", да у источној Босни људи често сами вуку плуг при орању и да су на ширем подручју Купреса, Прозора и Сарајева регистровани случајеви умирања од глади.¹⁹

Изаз из настале ситуације тражен је у стављању цјелине производње, промета, снабдијевања и расподеле под пуну државну контролу и руковођење, максимирању цијена и строгој рационализацији потрошње. Обавезно снабдијевање градског становништва, радништва и најсиромашнијег дијела сељаштва животним намирницама и осталим и производима почивало је на принципу "тко даје више заједници, томе и заједница више даје".²⁰ У прве три поратне године оскудним и нередовним обавезним снабдијевањем храном и индустријском робом по јединственим цијенама и путем дознака обухваћено је "готово цјелокупно становништво Босне и Херцеговине"²¹, да би до 1951. било редуцирано на једну трећину.²² Социјално обезбјеђење огромног дијела егзистенцијално угроженог народа представљало је изванредно велики терет за државу у

17 Статистички годишњак ФНРЈ 1954, Београд, 1954, стр. 355.

18 АБиХ, сигн. МСС, к. 1, година 1945, док. бр. 882/45. Радиограмски извјештај Министарства социјалне политике Народне владе БиХ од 18. VI 1945. Министарству социјалне политике ДФЈ–Београд; АБиХ, сигн. МСС, к. 1, година 1945, док. бр. 1093/45. Извјештај Министарства социјалне политике Народне владе БиХ од 12.08. 1945. Министарству социјалне политике ДФЈ–Београд.

19 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V–K–XXI/1. Извјештај ПК КПЈ за БиХ од 13.07.1945. ЦК КПЈ–Београд.

20 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, Сарајево, број 3–4, 1952, стр. 308.

21 Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине, књига 2, стр. 21.

22 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, Сарајево, број 3–4, 1952, стр. 308.

условима када је истовремено требало улагати силне напоре да се отклоне многоструке ратне последице и поставе темељи привредном и друштвеном развоју. Само 1945–1946. у сврхе социјалне заштите у Босни и Херцеговини утрошено је преко 638 милиона динара.²³ Нормализовање политичког и привредног живота на селу било би скопчано с много већим тешкоћама да су изостали дјеловање КПЈ и масовних политичких организација и државна помоћ у животним намирницама, грађевинском материјалу, стоци, сјемену и пољопривредном оруђу и алату. У току 1945. пољопривреда Босне и Херцеговине добила је од државе помоћи 76.550 комада крупне и ситне стоке, 237.515 комада пољопривредног оруђа, 16.000 тона сјемена, 600 тона средстава за заштиту биља, 10.000 тона концентроване сточне хране и 350.000 комада разних врста серума и ваксина.²⁴ За успјешно савлађивање социјалних и привредних тешкоћа и предупређење већег страдања народа због опште немаштине значајно је допринијела доста обимна помоћ међународних хуманитарних организација UNRRA, CAR и других у храни, одјећи, обући, текстилу, медикаментима, санитетском материјалу и техничкој опреми.

Сређивање општих прилика, уређење особито актуелног питања исхране становништва и стварања предуслова за бржи привредни и друштвени напредак изискивали су силна финансијска и материјална средства. Уска материјална и техничка база друштва и оскудица капитала националног и страног поријекла упућивали су на изналажење изванредног извора државне акумулације. Несумњиви економски и људски потенцијали села и комунистички анимозитет према приватном власништву над средствима за производњу као експоненту капитализма, како је сматрано, објективно су учинили да држава потражи рјешење у оптерећивању сељаштва бременом високих намета и обавеза. У постојећим условима то је био најсигурнији и најуноснији извор државне акумулације. Индустријализација у интернационалним размјерама одвијала се на рачун пољопривреде, у чему се налази коријен супротности и сукоба интереса села и града. Пратили су је, по правилу, економско пропадање сељака до готово потпуног нестајања ситног и средњег сељачког газдинства као у Енглеској и стварање велепосједа способних за примјену савремене технике и технологије у производњи. По томе Југославија није изузетак, у којој је изведена индустријска револуција тек у социјалистичком раздобљу са свим својим предностима и недостацима.

Особени су и специфични југословенски облици и методе економског исцрпљивања села у корист неаграрне привреде и друштвене надградње. Тек на вишем нивоу индустријског и друштвеног разноја долази до ревитализације аграра на модерним техничким и технолошким основама, условљене повећаним потребама нараслог градског становништва за храном, индустрије за сировинама аграрног поријекла и извоза пољопривредних производа ради побољшања платне билансе земље. Наметнуто прекомјерно одливање националног дохотка села у град спровођено је путем обавезног откупа строго утврђених тржишних вишкова пољопривредних производа по нестимулативним цијенама у корист државе, везане трговине, маказа цијена аграрних, индустријских и занатских производа на штету аграра, државног нормирања и контроле услова, врсте и количине узгајања биљних култура, стоке и перади, масовног коришћења бесплатне сеоске радне снаге у индустрији, рударству, експлоатацији шумског богатства, пошумљавању голети, мелиорационим радовима, јавним грађевинским радовима, изградњи насипа на ријекама у равничарским крајевима, извођењу пољопривредних радова, акцијама уништавања биљних

23 АБиХ, сигн. МСС, к. 4, година 1945, док. бр. 11139/45. Извјештај Министарства социјалне политике Народне владе БиХ од 03.01.1946. Министарству социјалне политике ФНРЈ–Београд; АБиХ, сигн. МСС, к. 8, година 1946, док. бр. 6899/46. Извјештај Министарства социјалне политике НРБиХ од 15.04.1946. Министарству финансија ФНРЈ–Београд.

24 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, Сарајево, бр. 3 – 4 за јули–август 1951, стр. 87 и 88.

паразита и изградњи мјесних комуналних објеката, административног укључивања вишка сеоске радне снаге у неаграрну привреду и расписивању народних зајмова.

Обавезе сељака биле су новчаног, натуралног и радног карактера. У новцу је плаћан редован порез, порез на приход од продаје земље и разне врсте такси, попут таксе за сјечу шуме, коришћење државних пашњака и продају стоке. Новчана средства од народа истјеривана су и расписивањем народних зајмова. Од два таква зајма у 1948. и 1950. години слило се у државну благајну Југославије више од девет милијарди динара.²⁵ Више од другог сељаштво је погађао терет често претјерано високог обавезног откупа пољопривредних вишкова изнад законом утврђеног минимума неопходног за живот, социјализација села и масовно коришћење бесплатне радне снаге и запрежне стоке.

Званично је тумачено да обавезни откуп доприноси "ограничавању капиталистичких елемената на селу и економском јачању сиромашних газдинстава".²⁶ Порука је била недвосмислена да ће се сваки отпор сматрати атаком на социјализам и државу и као такав сламати свим расположивим средствима. Оптерећеност материјалним и радним обавезама сељаштво је доживљавало као озакоњење неправедног и бруталног социјалног насиља и пљачке његове имовине. То је у суштини било тачно. Лишени могућности да се организованим путем легално боре за заштиту својих интереса, сељаци су прибјежавали традиционалним средствима отпора да би ублажили посљедице социјалног притиска. Најчешћи облици стихијског индивидуалног сељачког отпора против државних намета били су агитација против откупа, социјализације села и искоришћавања радне снаге, подношење надлежним органима власти бројних жалби, иступање из КПЈ, избјегавања да се обраде планиране површине ораница и држави преда утврђена количина аграрних вишкова, пеубирање љетине, остављање неовршеног жита, скривање хране и других производа и уништавање вишкова производа. На то су се надовезивали поткупљивање па и физички напади на чланове комисије за сјетву и откуп, фиктивно дијељење газдинства, оштећењање и уништавање имовине сељачких радних задруга и масовно бјежање из радних бригада.²⁷

Само у једном случају незадовољство сељаштва прерасло је у организован отпор. Слабо припремљена сељачка побуна у Цазинској крајини²⁸ планула је 06.05.1950, с нереалним планом и проценом да ће прерасти у општејугословенски устапак за извођење друштвеног преврата и рестаурацију капитализма и монархије па челу с краљем Петром II Карађорђевићем. Није без значаја да је до оружаног покрета сељака дошло на подручју које је у минулом рату задуго представљало јако упориште контрареволуције. Побуна је резултат међусобно повезапог дејства заоштрених унутрашњих односа, специфичних мјесних прилика и утицаја спољног момента. Нема спора да је подвргавање села грубом изабљивању од стране државе акумулирало пезадовољство сељаштва и непосредно га гурнуло у акцију за рушење социјалистичког поретка, по чему излази из локалних оквира. Побуњеничке вође су с разлогом истицале да "нас сељаке данашња власт угуши откупом" и "мобилизацијом радне снаге" и "све нам одузеше".²⁹ Код сељака је сазрела свијест да се социјалном насиљу треба супротставити организованом борбом. Спољни

25 Архив Меморијалног центра Јосипа Броза Тита, Београд, Фонд Канцеларија Маршала Југославије, сигн. КМЈ-III-1-а9. Извјештај Савезне комисије за упис Народног зајма од 05.08.1948; *Југославија 1945-1964*, Статистички преглед, стр. 279.

26 *Информативни преглед о Босни и Херцеговини*, Сарајево, број 3-4, 1952, стр. 312.

27 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-VII/10. Обавезни откуп житарица у 1949. години. Запажања органа криминалистичке службе ФНРЈ од 19. 12. 1949.

28 Тек након предаје текста чланка Редакцији часописа *Прилози*, аутор је дошао у посјед књиге др Вере Кржичић-Букић, *Цазинска буна 1950*, Сарајево, 1991. Наша првобитна оцјена о цазинској побуни остаје непромијењена.

29 АЈ. Фонд ЦК СКЈ, синг. V-K-III/9. Извјештај пуковника Сафета Филиповића и Давида Лаушевића од 08.06.1950. о непријатељској акцији у Босанској крајини, Кордуну и Банији.

моменат је само убрзао избијање побуне. Било је то предвечерје корејског рата, када се чинио неизбјежним глобални оружани обрачун између капиталистичког и социјалистичког свијета. Критичност међународне ситуације подгријавала је нереалне наде старих снага и огорченог сељаштва у могућност насилног друштвеног преврата у Југославији.

Цазинска побуна, под вођством Милана Божића, демобилисаног потпоручника Југословенске армије, ограничила се на подручје срезова Цазин и Велика Кладуша, насељене претежно муслиманским становништвом. Од 723 побуњеника било је 674 Муслимана, 12 Срба, 3 Хрвата, 34 непознате националне припадности и читавих 714 сељака. Зна се да је на подручју цазинског среза у побуну узело активног учешћа 41 члан КПЈ, 6 кандидата КПЈ, 37 одборника народне власти, 41 одборник Народног фронта, 12 резервних официра и преко 20 конфекционата.³⁰ Значај наведених података не треба прецијенити нити занемарити, с обзиром на то да је у мјестима гдје народноослободилачки покрет није успио у току рата ухватити дубље коријене примјенљиван либералнији критеријум од уобичајеног за пријем у КПЈ и избор у органе власти и у руководства друштвено-политичких организација. И у другим дијеловима Југославије државне економске и социјалне мјере на селу наилазиле су на мањи или већи отпор и дијела чланова КПЈ и појединаца из структуре власти и руководства масовних политичких организација. На подручју среза Цазин побуњеници су, без борбе, у току првог дана заузели једну станицу милиције, разоружали три милиционера, опљачкали три задруге и један магацин жита, демолирали једну школу, спалили архиве три мјесна народна одбора и прекинули телеграфско-телефонске везе Цазина с Великом Кладушом, Бихаћом и Тршћом.

Тек на домак града Цазина наишли су на оружани отпор мањег броја припадника Службе државне безбједности и народне власти, на што су се без борбе повукли према својим селима. У срезу Велика Кладуша и сусједном срезу Слуњ на Кордупу, гдје је истога дана, према ранијем плану, требало да избије побуна, изостала је било каква акција подигнутих сељака.³¹ Како се види, цијела акција је, стварно, имала више обиљежје демонстрације незадовољства сељака и скретања пажње јавности и власти на озбиљне проблеме села, него што је показивала њихову психолошку и борбену припремљеност и ријешеност да силом оружја остваре постављени циљ. Због тога се и могло догодити да војска и органи државне безбједности брзо, али сурово, угуше цазинску побуну, када је погинуло 9 побуњеника. Преосталих 714 учесника побуне је ухапшено. Од тога је војни суд осудио 17 на смрт стријељањем и 217 на робију у трајању од 10 до 15 и више година, док их је 426 кажњено прекршајно на затвор од 3 мјесеца до 2 године с обавезним принудним радом у Руднику угља Бреза.³² Од 16 побуњеника којима је изречена смртна пресуда, касније је за њих 12 најтежа казна преиначена у робију у трајању од 15 година до доживотно.

Под удар репресивних мјера власти дошле су и породице побуњеника, којих је близу 100 казни привремено пресељено из Цазинске крајине на подручје среза Србац.³³ Превирања међу сељацима осјетила су се и на подручју срезова Босанска Крупа, Сански Мост и Босански Нови, гдје је ухапшено 81 осумњичено лице. Истовремено је у срезу Глина на Банији, независно од збивања у Цазинској крајини и слуњском срезу, припремана побуна српских сељака, којих је ухапшено око 100. Карактеристична је оцјена Управе државне безбједности и Јавног тужилаштва РР Босне и Херцеговине, у вези с цазинском побуном, да је Цазинска крајина непоправљив крај "према коме је и прије требало строго поступити".³⁴ Бунтовна Босанска крајина поставила је,

30 Ibidem.

31 Ibidem.

32 Ibidem.

33 Др Вера Кржишник-Букић, *Цазинска буна 1950*, стр. 424 и 426.

34 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-III/9. Извјештај пуковника Сафета Филиповића и Давида Лаушевића од 08.06.1950.

иако у блиједом издању, традицију сељачких отпора, немира, буна и устанака у 19. и 20. вијеку. С обзиром на изванредан друштвени и економски значај откупа аграрних производа апарат власти је наступао одлучно и строго да обезбиједи извршење планова производње и откупа тржишних вишкова животних намирница и сировина пољопривредног поријекла за потребе индустрије, који су се сливали у централизован државни фонд. На масовне сељачке жалбе власти су остајале неосјетљиве. Само у изузетним случајевима, по правилу појединцима, смањиване су обавезе.

Тако је у првих седам мјесеци 1950. у Босни и Херцеговини од поднесених 12.000 сељачких жалби повољно ријешен врло мали број.³⁵ Против сељака који нису извршавали обавезе према држави примјењиване су оштре санкције у виду саслушавања, хапшења уз малтретирања, изрицања високих новчаних глоба, конфискације покретне па и непокретне имовине и осуде на тамновање уз принудни рад. Због неизвршавања плана обавезног откупа за 1947. годину у Босни и Херцеговини је покренут судски поступак против 913 сељака, од којих су 272 кажњена, свега 42 ослобођена и за 599 поступак није окончан. При томе их је 110 кажњено новчано, 24 лишена слободе са и без принудног рада, 62 осуђена само на принудни рад и код 76 извршена конфискација имовине.³⁶ Попустити притисцима сељаштва значило би, нема сумње, довести у питање концепцију друштвеног и привредног развоја, изложити градски живаљ и становништво пасивних крајева страдањима усљед несташнице животних намирница и изазвати нежељене унутрашње поремећаје и потресе.

Увођење прогресивног пореза на доходак, ослобађање од обавезног откупа власника газдинстава величине до 1 ха, односно касније до 2 ха,³⁷ материјално збрињавање сеоске сиротиње и инвалида, оснивање ђачких кухиња, пружање помоћи за отклањање ратних посљедица и исхрану становника пасивних крајева, мјере за унапређење пољопривреде, сузбијање заразних болести и унапређење просвјете и културе, као важне компоненте социјалне политике од посебног значаја за сељаштво, нису могли прикрити економско исцрпљивање села. Материјалне и радне обавезе сељака према држави вишеструко су надмашивале улагања друштва у напредак сеоске средине. То је погоршавало ионако тежак положај и животне прилике сељачког свијета. Било је очигледно да се прекоmjерна оптерећеност села разним наметима негативно одражава на куповну моћ сељака и на напредак пољопривреде за чијим се производима стално осјећао недостатак. Зато је тражен начин да се сељаштво мотивише за унапређење производње и повећање продуктивности својих газдинстава. С тим циљем успостављена је институција везане трговине, која се заснивала на уговарању предаје држави под повољнијим условима тржишних вишкова аграрних производа у приватном власништву, за што се у замјену добијала по нижим јединственим цијенама потребна индустријска роба. Контрахирање ће средином 50-их година прерасти у кооперативни систем између социјалистичког и приватног сектора, у чему се види пут за постепено ненасилно подруштљавање пољопривреде и процеса проширене репродукције. Класни економски герилски рат између сељаштва и државе потрајао је више година. Престао је по укидању основних државних терета и након слома политике принудне социјализације села. Но, и после тога остали су, како ћемо видјети, озбиљни узроци за сељачко незадовољство економском и аграрном политиком државе.

Економску политику Југославије одредиле су дате историјске околности, комунистичка интерпретација марксистичког учења о друштву и баштина изградње социјализма у Совјетском

35 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-VII/13. Информација о откуп у бијелих житарица у ФНРЈ од 29.08.1950.

36 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-VII/6. Преглед казни у вези с откупом жита у 1947. години.

37 Др Вера Кржишник-Букић, *Политика КПЈ према аграрном и сељачком питању на подручју Босанске крјине 1945-1948*, стр. 302.

Савезу. Основу су јој чинили уништење капиталистичких посједовних односа, национализација неаграрне привреде, очување ситних и средњих сељачких газдинстава и ситног власништва у занатству и краће вријеме у трговачкој и грађевинској дјелатности, стварање социјалистичког пољопривредног сектора, развој општег земљорадничког задругарства, неуспјела социјализација села, индустријализација земље и планска централизована нетржишна привреда. Прихватање Лењинове теоретске поставке и совјетске праксе прије усвајања концепције нове економске политике да су робноновчани односи неспојиви с друштвеним бићем социјализма допринијело је успоравању развоја продуктивне и конкурентне привреде. Супротно томе, постављање привреде на планске основе зауздало је приватну пословну стихију и одлучујуће упливисало на брже унапређење производних снага и прелаждавање заосталости. У периоду до 1953. године, након обнове земље, постављени су темељи снажној индустријализацији, урбанизацији, изградњи социјалистичког друштва ослобођеног наслијеђене архаичности и друштвеног, привредног и културног уједначавања интегралног југословенског простора. За то су постојали необично повољни природни услови, с друге стране су као ограничавајући фактори снажно дјеловали затечени низак ниво развита производних снага, изтражени недостатак стручних кадрова свих профила и надасве подређеност друштва и привреде политици. Не може се спорити основаност владајуће доктрине и праксе да друштвени и привредни преображај и прогрес леже у индустријализацији, напретку електропривреде, изградњи модерних комуникација и експанзији образовања, науке, културе и здравства. Таква политика је учинила да се запостави унапређење пољопривреде, од које је 1948. године зависила егзистенција више од двије трећине становништва у Југославији и 71,8% у Босни и Херцеговини.³⁸ Одређени напори на том пољу, какви су извођење мелиорационих радова у крашким пољима, снабдијевање сељака са сортним врстама сјемена, расном приплодном стоком и пољопривредним оруђем, увођење гајења нових биљних култура, помоћ за обнову сточног фонда, оснивање пољопривредних машинских станица, сточарских фарми, ергела и воћних расадника, обезбјеђење кредита и подизање стручног кадра, ни по ширини ни по дубини нису били таквог карактера да изазову преврат у аграрној производњи. Због тога се аграр задуго неће ослободити пупчане врпце застарјелости привређивања.

Са спровођењем друге аграрне реформе 1953. године затворен је круг једне погрешне и неуспјеле аграрне политике. Њене посљедице осјећаће се дуго после тога. Политички и државни врх власти, остајући неповјерљив према приватном сектору и зазирући од могућности уздизања слоја имућних сељака по основу проширења властитог посједа куповином земље од осиромашњених сељака и стварања у области аграра класичних облика искоришћавања туђе радне снаге, какви су надничарски, наполичарски, најамнички и слични односи, видео је само једну страну комплексног сељачког питања. Тиме је мотивисано спровођење обадвије послеријатне аграрне реформе. Далеко важније било је како изнаћи оптимално рјешење за обезбјеђење социјалне сигурности армије сиромашних и раскућених сељака. Законско ограничење горње границе приватног земљопосједа није имало никаквог утицаја на заустављање процеса убрзаног раслојавања и пауперизације села. Мале могућности неаграрне привреде у периоду 1945–1953. да масовније апсорбује слободну сеоску радну снагу осуђивали су ову да остаје на селу и живи у немаптин па и биједи, стрпљиво чекајући погодну прилику да се запосли у социјалистичком сектору, ослободи егзистенцијалних брига и осигура потомству извјеснију будућност. Услед тога се интензивира атомизација пољопривредних газдинстава, економски неспособних за унапређење производње и за обезбјеђење својим власницима солиднијих животних услова.

³⁸ *Југославија 1945–1964*, Статистички преглед, стр. 97; *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, Сарајево, 1973, стр. 69.

За само пола деценије, од 1948. до 1953. године, у Босни и Херцеговини се увећао број индивидуалних пољопривредних газдинстава за 88.000, не губећи на интензитету ни касније.³⁹ Нова аграрна политика, озваничена почетком шесте деценије, почивала је на реафирмацији значаја општег земљорадничког задругарства и социјалистичких пољопривредних добара за друштвени и привредни напредак и препород села. Тада се прелази на тржишне односе код приватног сектора, уз задржавање извесне државне регулативе и контроле. Сматрано је да ће то подстицајно дјеловати на приватну иницијативу, повећање продуктивности и унапређење пољопривреде. Међутим, остало је системски неријешено питање откупа аграрних тржишних вишкова. Држава је стављајући тежиште на индустријализацију и водећи конзервативну и назадну аграрну политику, избјегла да, по узору на САД,⁴⁰ обезбјеђењем повољних кредита, намјенским субвенцијама и компензацијама, паритетом цијена пољопривредних, индустријских и занатских производа и услуга и путем обавезног откупа тржишних вишкова стимулише приватну иницијативу и активније и смишљеније се ангажује на унапређењу пољопривреде. Мјере које су предузимане на том плану имале су парцијалан и пропагандни карактер. Просперитетна пољопривреда није се дала замислити без просвијeђених и стручно солидно образованих произвођача. У југословенском случају сасвим је изостало планско и систематско стручно уздизање сељака. Све то се спелело у чворни узрок вишедеценијске дубоке аграрне кризе. Израз тога стања био је енормно ниске цијене аграрних производа, драстична редукација производње и запушеност и опустјелост огромног броја сељачких газдинстава. Због неповољних услова пласмана тржишних вишкова широке размјене попримила је појава остављања љетине, у првом реду поврћа, воћа и траве, да пропада на њивама, у воћњацима и ливадама. Између произвођача и градског потрошача ускочио је, поред државе, нелегални купац, који и једне и друге изабљује. Чак и за југословенске услове ниског животног стандарда пољопривредно занимање је постало нерентабилно. Услјед тога ће моћна матица ријеке сеоских миграната потећи у правцу градова и једним рукавцем од почетка 60-тих година на западноевропско и прекоокеанско тржиште рада. Под утицајем великих људских губитака у току рата, исељавања Нијемаца и Мађара, репатријације из Босне и Херцеговине 14.088 Пољака у Пољску и 202 породице Чеха и Словака у Чехословачку и интензивних миграционих кретања темељито се мијењала демографска и социјална слика Босне и Херцеговине, која се у периоду 1945–1981. преображава из аграрне у индустријску земљу. У вези с тим нагло се смањује удио сеоског у укупном становништву са 71,8 у 1948. на 62% у 1953. и свега 16,7% у 1981. години. Званични статистички податак да су почетком 1961. године мигранти чинили 28% цјелокупне босанскохерцеговачке популације не одржава реално стање. Миграциона кретања била су кудикамо интензивнија и имала су далеко масовнију базу него што се да закључити на основу горњег податка. Радним акцијама изван мјеста сталног борава било је обухваћено на стотине хиљада грађана. Знатан број сељака, не напуштајући трајно село, радио је као сезонска и стална радна снага у неаграрним привредним дјелатностима, као што су се сеоска дјеца у не малом броју школовала у градовима. Осим тога дио грађана се пресељавао у друге републике. Између 1948. и 1961. године смањен је удио сеоског у укупном становништву за 22%. Такође се непрестано у развијеније градске центре сливао дио живља из мањих градова и вароши. За нашу тематику особиту важност има чињеница да је 1961. године у Босни и Херцеговини од укупног броја миграната отпадало

39 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, број 3–4 за јули–август 1951, стр. 87 и 88; Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972, стр. 104; Југославија 1945–1964, Статистички преглед, стр. 121.

40 Хенри Бемфорд Паркс, Историја Сједињених Америчких Држава, друго издање, Београд, 1986, стр. 641 и 699.

69% на селаштво и 9% из мјешовитих насеља.⁴¹ Убрзана деаграризација Босне и Херцеговине изазвала је рурализацију градова, које је преплављивала експанзивна селачка стихија у потрази за сигурнијим изворима егзистенције и за еманципацијом и афирмацијом. Без те свјеже енергије урбана средина не би била кадра да изведе тако брзо реструктурирање друштва и привреде и оствари општи прогрес и полет. Како се село убрзаним темпом расељавало и растерећивало социјалних брига, тако су градови постајали бременитији социјалним проблемима стамбеног, здравственог, школског и осталог комуналног карактера, у чије је рјешавање инвестиран огроман капитал. Правце миграционих токова одредили су социјални и неекономски мотиви. Далеко највећи број миграната с босанскохерцеговачког подручја селио се у Србију и Хрватску, одакле је потицао и претежан дио досељеника у Босни и Херцеговини. У Србију и Хрватску су највише мигрирали Срби и Хрвати, као што су међу досељеницима у Босни и Херцеговини најбројнији били Муслимани из Србије, Хрватске и Црне Горе.⁴² Конфесионално и национално престојављење снага и њихова хомогенизација нису остављали мјеста сумњи да неизбјежно предстоји расчишћавање неријешених историјских проблема. Паралелно с тим узимао је све већег маха прогресиван процес склапања национално мјешовитих бракова, који је значио негацију вјерске и етничке подвојености и супротстављености народа као преживјелог наслеђа прошлости. Изгледало да наступа ера етничке интеграције југословенског друштва, с чиме се нису мириле конзервативне духовне и свјетовне снаге. Без обзира на све слабости и недостатке општа стратегија друштвеног и привредног развоја земље отворила је неслушене могућности да армија сиромашних и раскућених селјака нађе спас од немаштине, биједи, непросвијештености и заосталости сливањем у градове и индустријске центре и запошљавањем у неаграрним привредним дјелатностима. Социјалистичка власт је, гледано шире, створила битне друштвене и економске претпоставке да се селаштво извуче из сеоских забита, социјалног безнађа и духовне и политичке изолације и закорачи стазама еманципације и прогреса. Аграрну пренасељеност села временом ће замијенити опустјелост огромног броја селачких газдинстава. Та интернационална појава може се пратити од првих буржоаских револуција у Европи до нашег доба.

Социјалистичку епоху обиљежава револуционарни преврат и експанзија просвјете, науке и културе, којима је, сагласно идеолошким и политичким захтјевима и друштвеним потребама новог доба, намијењена улога да проширују човјекове спознајне хоризонте, подижу тако неопходан стручни кадар, разгарају стваралачке енергије и изведу социјалистички артикулисан културни и духовни препород народа. С правом је сматрано да то представља битан услов општег напретка. Демократски карактер просвјетне политике највише се огледа у одвајању школе од цркве, обезбјеђењу грађанима, без обзира на социјалну, етничку и вјерску припадност, бесплатног школовања на свим ступњевима и увођењу обавезног основног образовања за популацију животне доби од 7 до 14 година. Заостала друштвена стварност наметала је нужност да се силом принуде искоријене нека преживјела схватања и обичаји, као у случају законске обавезности основног школовања и забране муслиманским женама да носе ферецу и зар. У неизбјежном судару жилаве традиције и експанзивног духа модерног доба срушен је бедем конзервативизма, чији преостаци данас дјелују анахроно. Код становништва је постепено сазријевала свијест о значају образовања и просвјешћавања за индивидуалну и општу афирмацију. Резултат инаугурисане просвјетне политике и те спознаје био је да су школовање дјеце и богатство облика и садржаја духовног живота попримили обиљсја широког просвјетитељског покрета.

41 АБИХ, Фонд НВБХ, к. 16, година 1946, док. бр. 10.153/46. Табеларни преглед по федералним републикама одсељених Пољака, извезене стоке и покретне имовине, те остављене непокретне имовине с подручја ФНРЈ од 02.11.1946; *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 20, 60 и 73.

42 *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 20, 66 и 73.

Завршетак другог свјетског рата Босна и Херцеговина је дочекала као неразвијена аграрна земља, у којој је тек сваки трећи становник био писмен. Тај однос је био неупоредиво неповољнији на селу него у граду. Нова власт је показала одлучност да путем организовања аналфабетских течајева искоријени неписменост. На тај начин је за краћи период описмењено више стотина хиљада одраслих грађана. Захваљујући томе и проширењу мреже основних школа неписменост је до 1953. сведена на 40%. При томе је неписменост жена била већа за скоро три пута него мушкараца.⁴³ У послеријатном периоду школство у Босни и Херцеговини доживљава снажан полет. Од 1939. до 1953. повећао се број основних школа за близу два пута, ученика за више од три пута и учитеља и наставника за свега 19%. Стално побољшавање услова за просвјетно уздизање становништва пратило је константно опадање дијела дјеце необухваћене обавезним основним школовањем, тако да је 1961. износио 30% понулације животне доби од 7 до 14 година. Развој средњег школства текао је успоренијим темпом, код кога се од 1939. до 1953. године повећао број школа за 45%, ученика за 62% и наставника за 29%. Високо и више школство у Босни и Херцеговини није имало традиције. Прва и једина свјетовна факултетска институција основана је тек 1940. Зато ова врста образовно-васпитних установа свој развој и напредак дугују социјалистичком добу, чији се број до 1953. увећао на 11 са 3.957 студената и 467 професора и предавача.⁴⁴ Укоријењена схватања о подређености мјеста и улоге жене у породици и друштву представљала су велику сметњу равноправном третману женске и мушке дјеце у питању образовања. Ипак, и на том пољу видљив је напредак. Док је 1939. у основним школама број ученица у односу на ученике био мањи за готово четири пута, дотле је 1953. та разлика сведена на свега 34,5%. Много неповољније стање у томе погледу владало је на вишим ступњевима образовања, гдје је бројчани однос био 1:3 у корист ученика и студената.⁴⁵ Наглашена дефицитарност у просвјетно-педагошком кадру и афирмисаним научним ствараоцима компензирана је путем система скраћеног школовања, ангажовања учитеља и наставника са завршеном педагошком школом за предаваче у вишим разредима основних и средњим стручним школама, постављањем израслијих стручњака с педи-греом учесника у НОБ-и и револуцији за професоре и предаваче на факултетима и вишим школама и широке примјене хонорарног рада. Оптерећеност учитеља, наставника и професора часовима и предметима била је општа појава. Дода ли се томе општи недостатак уџбеника и наставних помагала и нефункционалност и слаба опремељеност школа и факултета није тешко закључити да је школство на свим нивоима патило од импровизација и екстензивности.

Културни живот одликовали су богатство садржаја и форми и необичан интензитет. Одвијао се посредством школа, библиотека, читаоница, народних и радничких универзитета, музеја, умјетничких галерија, позоришта, културно-просвјетних и културно-умјетничких друштава, издавачких предузећа, књижара, спортских друштава и клубова, масовних политичких организација, професионалних удружења, штампе, радија, покретних изложби, зидних новина, предавачких трибина, кружока, курсева и читалачких група. Неке од тих институција по први пут у историји налазе своју примјену, док су за село до тада у већини представљали непознаницу. Попут образованог система и културна дјелатност се налазила у служби просвјешћавања, културног уздизања и политичког одгоја становништва у социјалистичком духу. Препородилачки дах заплуснуо је и најзабаченија мјеста. Смишљено, организовано и континуирано су кроз пјесму, игру, слику, симболе, писану ријеч и живи говор глорификовани НОБ и социјалистичка револу-

43 *Материјални и друштвени развој Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине 1947–1980*, Сарајево, 1982. стр. 22; *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 71.

44 *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 144.

45 *Ibidem*, стр. 144.

ција, изградња социјализма и истакнутије политичке и државничке личности, развијена солидарност међу људима, разгаран оптимизам у будућност и подстицање радно такмичење и прегаљаштво. Вјековно међусобно неповјерење, супротности и сукоби и духовна и физичка гетоизација по критеријуму конфесионалне и националне припадности постепено спљашњавају и губе смисао. За сељаштво је типично да се спорије ослобађало традиционалних обичаја и начина живота. Његова главна духовна храна и начин умјетничког изражавања и даље остају усмена народна књижевност, предања, легенде, игре, пјесме, примијењена умјетност и вјерски обреди. Ипак, напори власти да народ отргне из свијета незнања и предрасуда и задоји га просветитељским идејама, масовније школовање и запошљавање сеоског живља у градовима, снажне миграције, изградња комуникација и живље привредне, политичке и културне везе између села и града синхронизовано су дјеловали на све видљивије разбијање духовне и културне затворености, обогаћивање културног живота и прожимање модерних и традиционалних културних вриједности. При томе су градском утицају била јаче изложена сеоска насеља ближа комуникацијама и урбаним центрима него пасивнија. Израз насталих квалитативних промјена су изградња школа, домова културе и комуналних објеката, постепено електрификација и оснивање библиотека, читаоница и културних друштава. Најмукотрпније се афирмисала писана ријеч. Само ријетки знатижељнији сељаци су нередовно читали штампу, политичке списе и белетристику. За осталу неписмену, неучу и комотну сељачку масу већу вриједност је имао живи говор. Отуда не изненађује да је бесплатно упућивана штампа на село често завршавала непрочитана у продавницама земљорадничких задруга, гдје се користила за паковање робе купцима. Остварени културни напредак не би се дао замислити без изградње широке мреже културних институција, развијене издавачке дјелатности и замаха масовних медија. Крајем 1952. године у Босни и Херцеговини је било 1.904 народне, научне, стручне и школске библиотеке, 10 музеја, 145 биоскопа са 6,5 милиона гледалаца, 5 професионалних позоришта са 307.000 посјетилаца, 1 радио-станица и само 27.000 радио претплатника. Исте године штампано је 456 књига и брошура у близу два милиона примјерака, 24 листа у 118.000 примјерака и 37 часописа у 126.000 примјерака.⁴⁶ Из политичке опортуности одобрена је 1945. године обнова рада предратних националних културно-просвјетних друштава и то код Срба "Просвјета" и код Хрвата "Напредак" и "Сељачка слога". Код Муслимана је умјесто предратних друштава "Гајрет" и "Народна узданица", просрпске и прохрватске оријентације, основан "Препород". Посредством ових друштава настојало се да, поред осталих облика дјеловања, ојача утицај КПЈ у народу и неутралише уплив поражене грађанске идеологије и политике. Накнадно ће се показати да националне институције нису погодно средство за остварење комунистичке националне политике, па су у априлу 1949. насилно угушени "Просвјета", "Препород" и "Напредак".⁴⁷ Насупрот томе Хрватско културно-просвјетно друштво "Сељачка слога" наставило је и даље с радом као тренутно најпогоднији облик посредством кога је револуционарна власт настојала да политички овлада хрватским сељаштвом, које је, ослоњено на Католичку цркву, најдуже истрајавало у отпору новом поретку. Судбину "Напретка", "Препорода" и "Просвјете" нису дијелили ни културно-просвјетна и културно-умјетничка друштва националних мањина, за која се реално претпостављало да ће бити у служби легитимне власти. Функцију трансмисије КПЈ најпотпуније су остваривала наднационална културно-просвјетна и културно-умјетничка друштва, масовно оснивана после ослобођења. Неравнојеран територијални размјештај културних институција условљавали су економски и културни фактори, чија је највећа концентрација била у већим градским и индустријским центрима.

46 Ibidem, стр. 148–150.

47 Ослобођење, Сарајево, број 772 од 15.IV 1949., стр. 2. Салко Назеичић, *Престанак рада "Просвјете", "Напретка" и "Препорода"*.

Политички живот се, иако програмски без алтернативе, одликовао необичном динамичношћу и интензивношћу, обухватајући буквално све одрасле грађане и школску омладину. Уставно и законско санкционисање националне равноправности, изједначавање грађана у правима, еманципације жене и слободе мисли, говора, збора, удруживања, акције и штампе није сметало политичком и државном ауторитету да појединцу и цјелини друштва наметне политичку контролу и стегу и драстично ограничи људска права и слободе. Легално постојање и дјеловање политичке опозиције у принципу није прихваћено. Изузетак чини 1945–1948. године, када је из тактичких разлога дозвољено политичкој опозицији, у лику обновљених грађанских политичких странака, Социјалистичке партије Југославије и Социјалдемократске странке Југославије, да егзистира као музејски експонат без стварне могућности за несметано испољавање и утицај на друштвене токове. Конфронтација капитализма и социјализма, марксистичко учење о диктатури пролетаријата и догматска комунистичка идеологија изњедрили су ауторитарни систем владавине и политички монизам. На комунистичкој идеолошкој и програмској платформи дјеловали су под руководством КПЈ Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине – касније Народна омладина, Јединствени синдикати радника и намјетника и Савез бораца НОР-а.

Масовне политичке организације социјалистичког усмјерења осниване су у свим селима, градовима, индустријским центрима и на радилиштима. Почетком 1948. године само Народни фронт у Босни и Херцеговини бројао је преко један милион чланова. Револуционарни нуклеус друштва и апсолутни хегемон власти била је КПЈ. Циновски комунистички пропагандни механизам подигао је на ноге целокупан народ да егзалтирано демонстрира своју оданост социјализму, КПЈ и врховном вођи Југославије Јосипу Брозу Титу. Ритуалне опште, регионалне и локалне свечаности, митинзи, манифестације, зборована, конференције и прославе непрестано су се смјењивале као на бесконачној филмској траци. Повода за то било је напретек. Социјалну подлогу социјализма чинила је политократија, управљачка структура, војска, полиција, чиновнички апарат и радничка класа. По догматском класном критеријуму сељаштво је само зато што је било у посједу производних добара сврстано у табор природних противника социјализма. Одабрани припадници сељаштва у представничким органима власти допиру, по правилу, једва до општинског и рјеђе до средњег и окружног нивоа. На тим мјестима су се добијале само директиве које је требало оживотворити. Лојалност, оданост и ћутање интелигенције обезбјеђиване су примјеном опробаних средстава јефтине корупције, притисака и репресије, тако типичних својстава сиромашних и недемократских друштва.

О реду, миру и политичком стању на селу бринули су комунистичке и масовне политичке организације, сеоски представници у мјесним и општинским органима власти, приучени службеници земљорадничких задруга, матичних уреда и поште, сеоски крчмари, просвјетни радници, милиција и конфиденти. Они су били очи, уши и савјест револуционарне власти. Изградња социјалистичке свијести грађана и тотално политичко интегрисање становништва без обзира на социјалну, националну и вјерску припадност и идеолошка и политичка убјеђења су институционализовани. Спровођени су путем планске, организоване, системске и интензивне дјелатности КПЈ, трансмисоних политичких организација и друштвених удружења, културних и научних институција, школа, факултета, васпитних и других установа, предузећа, војске, радних акција, курсева семинара, читалачких група, изложби, предавања, политичких, културних и спортских манифестација, штампе, радија, филма, публицистике, књижевности, музике, сликарства, колективних излета и љетовања, свечаних академија, војних смотри и културно-забавног живота. Захваљујући томе свијест становништва је увелико догматизована, којим је владајући стратум друштва социјално, политички и духовно суверено загосподарио. Извјесно је да су на селу форме политичког дјеловања биле знатно редуциране и садржајно сиромашније него у граду због ниског образовног и културног нивоа и изолованости сељаштва од градских центара.

Будимир Миличић

A VIEW ON SOCIAL CIRCUMSTANCES IN VILLAGES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945–1953

Summary

The strategy of socialistic alteration of village in Bosnia and Herzegovina between 1945 – 1953 relied on the class and ideological concept of solving the agrarian and peasant issues. In order to achieve such a goal a number of concepts were applied in consecutive succession such as the general concept of cooperative farming movement, state owned agricultural estates, implementation of socialistic methods in rural areas and the cooperative system between the state owned (socialist) and the private sectors. The agrarian reforms in 1945 and 1953 went on with the same goal in mind. After these reforms 141.703 hectares of arable land covered by 24.655 estates were expropriated as a surplus over allowed land maximum on the territory of Bosnia and Herzegovina. In this way only 15 per cent of the poor peasants acquired portions of land, but it was usually not enough to provide them with the more dependable living conditions. It is interesting to note that 98 per cent of 85.422 persons colonized in the regions of Vojvodina were of Serbian nationality. The changes in ownership in agriculture meant banning of large private owned estates, and the co-existence of private, state owned and cooperative sectors. In 1948, 97 per cent of the total amount of arable land were the individual, private owned estates. The governing social and economic circumstances, burdened with many problems accumulated throughout the history of these parts, led the state to make village as the extraordinary resource of national capital accumulation for a longer period of time. Peasantry reacted in the passive resistance against state imposed taxes and social violation. The only case of the armed rebellion took place in the Cazin, Region on May 6, 1950, but it was ruthlessly crushed down. When the emphasis was shifted on industrialization, the development of agriculture was neglected despite the fact that in 1948 even 71.8 per cent of population lived on agriculture. Nevertheless, the industrialization, a progress of non agricultural branches of economy, closer ties between urban and rural areas and a strong cultural reawakening opened up new perspectives for the peasantry. It managed to overcome its poverty, illiteracy and backwardness and to send armies of its poor peasant sons and daughters into cities and industrial centres seeking employment. Political life in the urban areas was extremely lively and intensive although it was not allowed to have any alternatives to the ruling ideology. Political awareness and integration of population were given institutional framework. Thanks to such a situation the leading stratum in the society was able to rule without opposition in social, political and spiritual aspects of life.

НАУЧНИ СКУП - SCIENTIFIC GATHERING

МИШО КУЛИЋ

КУЛТУРА, ФИЛОЗОФИЈА ИСТОРИЈЕ И МОДЕРНИ ИНДИВИДУАЛИТЕТ*

Окупивши се данас да у простору критичког разматрања проблематике филозофије историје и њој комплементарних питања културе и модерног индивидуалитета назначимо, између осталог, њен значај и значење за цјелину духовних наука у њиховом разумијевању модерног свијета, ми смо, истовремено, суочени и с бројним научним, дисциплинарним неспоразумима које је, увјерен сам, могуће превладати једино фундаменталним испитивањем, а то значи разматрањем у тоталитету, а никако оним прагматичним поступком који остаје само код пуког ерудитског знања и тако га неминовно препушта идеологизацији. Разумљиво, то никако не значи да тоталитет схватамо по образцу оног позитивистичког, техничко-инструменталног метода који мисли да је цјелину достигао ако је механички сабрао искуства различитих наука. Такав тоталитет, мада је резултат интердисциплинарних искустава, увијек представља само механичку, идеолошку цјелину, јер му недостаје јединствени принцип којим би повезао и објаснио међусобну везу различитих дијелова као различитих научних искустава.

Утолико, наш интелектуални, духовни и интердисциплинарни дијалог није замишљен, а надам да тако није ни схваћен, као фактографска дескрипција појединих историјских или историографских момената у разумијевању проблематике филозофије историје, без обзира на то да ли се ради о филозофији, историографији, социологији, или некој другој науци, већ да својим фундаменталним преиспитивањем допринесе јаснијем одређењу стварне природе модерне науке. То упућује на закључак да је повезивање филозофије историје с темељима друштвених наука у цјелини легитимно не само с обзиром на чињеницу да филозофија историје за њих представља заједничку супстанцијалну основу спрам њиховог каснијег развоја и осамостаљења, него и у односу спрам њиховог порицања и одбацивања филозофије историје. Из тих разлога, вјерујем, наша дискусија неће моћи да заобиђе могући одговор на питање: да ли је филозофија историје анахронизам, што као своје доминантно увјерење развијају друштвене науке током цијелог 20. вијека, односно да ли криза модерне науке која се изражава њеном фрагментаризацијом, прагматизацијом и инструментализацијом, може бити превладана суочавањем с универзалним концептом који садржи и развија филозофија историје? Напокон, уколико је филозофија историје могућа у овом времену, да ли то нужно значи и обнављање филозофије историје у њеној некадашњој форми?

* У организацији Трибине Института за историју у Сарајеву, 05.06.1991. године, одржан је у Сарајеву научни скуп на тему *Култура, филозофија историје и модерни индивидуалитет*. Прва четири прилога у склопу овог тематског блока представљају ауторизована саопштења с тог научног скупа.

Такође, надам се, наша расправа неће моћи заобићи ни консеквенце, истине ријетких, дискусија о филозофији историје у овом вијеку. Наиме, стиче се утисак, као да су расправе о филозофији историје само номинално вођене, јер су најчешће резимиране као питање некаквог методолошког првенства у духовним наукама, тј. да ли је филозофија, или социологија, или историографија та која има првенство у стварању теоријске и практичне основе за испитивање општих проблема развоја друштва. Тиме се јасно демонстрира увјерење да једна од тих посебних наука посједује универзалну методу у разумијевању тоталитета друштва, док су друге науке и њихова истраживања корисна у једном изведеном и секундарном значењу. И мада ова несрећна дискусија, која се у различитим облицима испољавала у свим друштвеним наукама, увијек онда када је постављено питање методе, изражава немоћ издизања изнад свог партикуларног искуства, она свједочи, мада против свог основног става о одбацивању филозофије историје, да опстоји неопходност јединственог разумијевања свијета у његовом временском догађању, тј. имплиците обнавља потребу филозофије историје.

Међутим, није свако повезивање с општошћу знак универзалности концепта, као ни што свако филозофско разматрање историје није филозофија историје. Филозофија која је од Аристотела па до Хегела и Маркса своје одређење налазила у покушају разумијевања стварности као стварности, тј. разумијевању ума, од друге половине 19. вијека, у првом реду с појавом историзма у свим духовним наукама, а у име одбацивања теолошко-телеолошке, априористичке конструкције историје, свијета уопште, деструира и сам ум, па сада своје биће одређује у партикуларитету стварности. Имајући у виду те разлоге, није необично да доминантни филозофски ток готово потпуно губи интерес за историјско, уколико је то историјско схваћено у временској повезаности и условљености догађања човјековог свијета. Као и филозофија, тако нужно и историографија мијења појам историје као перманентног напредовања и развијања неког садржаја, било да је то *theos*, *нус* или друштвени *logos*, па с историзмом онај претходни појам историјског разбија у структуре, епистемолошке темпоралне цјелине које су саме за себе, без повезаности с оним ранијим цјелинама. Утолико је неопходно идентификовати разлику између филозофског разматрања историје, које нужно нема за претпоставку умственост, тоталитет стварности и филозофију историје која ту претпоставку увијек садржи. У тај контекст спадају и бројни неспорзуми о томе шта је филозофија историје, а посебно присутни у бројној литератури друге половине 19. вијека, особито у Њемачкој. С обзиром на чињеницу да то вријеме свако филозофско разматрање историје схвата као филозофију историје, онда и тако опречне концепције, као што су, рецимо, Хегелова и Дилтајева, бивају обухваћене филозофско-историјским појмом. То нам показују оне познате дефиниције Ернста Бернхајма у *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 1908, Рудолфа Ајзлера у *Handwörterbuch der Philosophie*, 1922., Лудвига Гумпловича у *Grundriss der Soziologie*, 1905, или оне Георга Мелиса у *Lehrbuch der Geschichtsphilosophie* 1915. Тако промијењени појам историје, тј. појам који се односи на појединачно и конкретно догађање без улажења у објашњења о његовом мјесту у универзалном кретању, мијења и одређење самог бића филозофије и историографије, те, *in ultima linea*, и свих других духовних наука. С обзиром на то да ни филозофија ни историографија више нису обухваћене свијешћу о *logosu* универзалног историјског кретања, већ су окренуте партикуларном испитивању стварности, и филозофија и историографија ту, унутар таквог разумијевања, проналазе простор свог дефинитивног дисциплинираног осамостаљења, које се изражава свијешћу о различитим и само својним методама које произилазе из различитог приступа предмету истраживања. Утолико и онај познати "спор око методе" (*Methodensreit*) с краја 19. вијека у Њемачкој, истина, у први план ставља питање методе, али, у бити демонстрира свој промијењени појам историје као своју промијењену слику свијета. То је и разлог да се филозофија и историографија, а касније се у ту дискусију

укључује и социологија, те мање више све духовне науке, од тог времена постављају опречно, те чак и полемично супротстављају. Већ полемика између Хегела и Ранкеа најављује ту промјену коју ће вријеме до историзма и с историзмом коначно реализовати. Стога није необично да и сви други кључни научни појмови, а не само појам историје, бивају трансформисани сходно принципу негирања ума историјског кретања, тј. деструкције апсолута. Ум је проглашен теолошком, есхатолошком—провиденцијалистичком заблудом на чије мјесто треба да ступи аналитички, рационални ум, а апсолут, као друго име за појам ума или тоталитета, апсолутистичком и тоталитаристичком идејом. То је и вријеме које може бити изражено Ничеовим узвиком и констатацијом о смрти бога у култури, те, касније, разумљиво, у цјелини оним процесом који називамо постмодерном у науци, литератури, умјетности уопште. Утолико и нова значења старих појмова. Тако, између осталог, синтагма идеалистичка филозофија није представљала ништа пежоративно, већ је упућивала на законитост и разумијевање идеја у историјском кретању које, истовремено, јесу само то кретање. Међутим, када буде обликована синтагма идеалистичка историографија или прецизније: идеалистички историзам, оно идеалистичко ће се односити на идеје, тј. интересе владајуће класе, односно идеализам ће добити значење идеологије. Истина, синтагма идеалистички историзам формира се у марксистичким духовним просторима, али без обзира на ту чињеницу она свједочи о трансформацији духа времена и његове појмовне артикулације. Из тих разлога, називали то одређење историографије идеалистичком или, што је уобичајеније, традиционалном или догађајном историографијом, потпуно је свеједно, јер оно што је битно јесте то да се она одредила као фактографија или евентографија.

Утолико и критика таквог усмјерења, заправо прагматизма и позитивизма у историографији, јесте свакако оправдан поступак који обликује историзам с Дилтајем, Винделбандом и Рикертом, уз разумљиво уважавање свих њихових међусобних разлика, али је она у основи и даље она концепција која историјско види у појединачном и непоновљивом историјском догађању, само, за разлику, које треба интерпретирати са становишта субјекта истраживања. Тако се обликују она значења, а у првом реду значења појма историје, која у свим друштвеним наукама познајемо под именом новокантовства, историзма или структурализма. Тиме је промијењен и појам субјекта, индивидуалитета који сада, за разлику од времена филозофије историје, добива значење појединачног, психолошко—педагошког одређења. Истина или заблуда, видјећемо, да се тиме коначно доспјело до конкретног, стварног човјека ослобођеног свих теолошко—филозофско—есхатолошких мистификација. Стога и она снажна потреба тога времена изражена и у Дилтајевом дјелу *Изградња историјског свијета у диховним наукама*, а касније и код Хусерла, да се духовне науке успоставе на такав егзактан начин какав су већ постигле природне науке, заправо, по мом мишљењу, и није могао бити успјешан управо због тога што је истраживао у идеји да је разноврсност у цјелини духовног живота могуће изразити непосредним, чулно емпиријским ликовима. Истина, тиме је негирана идеја духовних наука које само, у свом истраживању примјењују методе природних наука, али, с друге стране, цјелина духовног, као цјелина историјског поново је измакла. На историографском плану то се изразило као питање фактографије догађаја и његове генерализације, тј. свело се на питање законитости историјског кретања. Тако се и филозофско разматрање историје показало у своја два облика: једном, који појединачне природне законе примјењује у разумијевању историје, и другом, који такву методу одбацује, или је само дјеломично задржава као у социологији Макса Вебера, те у први план истиче појам разумијевајућег субјекта. И управо то психолошко одређење субјекта постаје мјесто обрата у разумијевању.

Волтер, који је први употребио синтагму филозофија историје, а исто тако и синтагму свјетска историја, историју је одређивао као историју културе. Тако је за њега историја била непрекидно напредовање духа од стања дивљаштва према цивилизацији и тај напредак је, сматрао

је он, чврста законитост која свједочи о незауостављивом напретку разума. Појам напретка у историјском кретању, тј. кретању и развоју културе је, дакле, исто што и умственост, законитост историје. Идентична структура, јер почива на појму напретка, садржана је и у Хегеловом одређењу филозофије историје која за свој предмет има свјетску историју, само што је неупоредиво садржајно богатија. Наиме, поручује Хегел у својој *Филозофији историје*, свјетска историја није ништа друго него напредовање у свијест о слободи, те се тај напредак јасно показује када се сагледа у распону од оријенталног свијета, гдје је само један, тј. деспот слободан, грчко-римског гдје су неки слободни, те германско-хришћанског у коме је сазрела идеја да сви људи треба да буду слободни. Међутим, историзам је и просвјетитељски и спекулативно-филозофски појам историје одбацио управо због тога што је идеју напретка, било да је она изведена у Волтеровом рационалистичком, било Хегеловом спекулативном, умственом смислу, препознао као апстрактну идеју, неутемељену у природи појединачних појава, тј. као у бити спекулативну ретологизацију или рационалну теологизацију субјекта. Стога и појам културе, захваћен духовно-научним тенденцијама времена, тј. историзмом прибјегава интерпретацији свјетске историје не више са становишта проблематичног појма напретка, већ као Шпенглер или Тојнби, развија циклично разумијевање историје као историје културе. Само природа има законе, док је историја искључиво доживљајни акт. Доживљајни акт је у суштини једна структура, у себи затворена, те се као појединачан, *и само појединачан*, може посматрати као код Шпенглера, попут органске јединице, тј. у свом рађању, зрелости и умирању.

Тиме је појам културе, као и појам историје, попримио једно субјективно, индивидуално значење. Међутим, то више није онај ранији појам субјективитета и индивидуалитета. Спекулативна филозофија историје, а она је, заправо, једина изграђена филозофија историје, почива на умственом разумијевању субјективитета, индивидуалитета или властитости. У спекулативној филозофији, од Аристотела, преко Томе Аквинског, Николе Кузанског до Хегела, а дијелом и Маркса, појам ума није, како је то протумачило касније доба, па и наше вријеме, нека етичка или опште партикуларна категорија. Он носи значење цјелине, истине, јединственог принципа који обухвата, повезује и тако објашњава бескрајну разноврсност и неухватљивост свијета. С обзиром на то да је ум само то обухватање, повезивање и објашњење, он није нешто што је изван свијета, није, дакле, нешто персонално, већ свијет сам и ми сами у њему истовремено. Појам ума је изграђен на претпоставци самог мишљења или једноставном питању: по чему ми опште имамо способност мишљења, за разлику од свих других бића и, коначно, шта је мишљење. Није нам тешко замислити да је први такав упит настао као последица уочавања да су све ствари и појаве на неки начин међусобно повезане и да морају имати неки јединствен заједнички принцип или темељ. Управо с обзиром на тако претпостављени принцип, произилази идеја да је свијет битно јединствен, без обзира на то што његова јединственог није непосредно видљива и што као такав није унапријед дат мишљењу. Тако је и човек само моменат или дио те цјелине свијета, али, управо захваљујући мишљењу, тој чудесној способности којом мисли самог себе, пружена је могућност да човек превлада своју позицију партикуларног бића у свијету и претпостави себе за темељ свијета и његову крајњу сврху, тј. да себе као дио свијета схвати у тоталитету и као тоталитет сам. У мишљењу је, дакле, дата могућност да дио цјелине постане цјелина сама, а то упућује на закључак да је мишљење и средство и циљ истовремено. Управо зато што је мишљење средство за разумијевање свијета у његовом тоталитету и истовремено само дио тоталитета, одговор на питање: шта је свијет, уједно је и одговор на питање: шта је мишљење. То, такође, показује да је принцип мишљења исто што и принцип свијета, те да је зато само у мишљењу садржана могућност одговора на питање: шта је човек, живот и да ли он има или може имати неку сврху.

Утолико спекулативна филозофија, Хегелова прије и изнад свих, разумијевање спољашњег, чулног свијета схвата истовремено и као саморазумијевање индивидуума, субјекта или, што је исто наше властитости. С обзиром на то да мишљење као мишљење не можемо у чулима представити, произлази да је мишљење, тј. потенцијални ум, нешто принципијелно бесформно и бесконачно чију бесформност и бесконачност слутимо само у сусрету са оним што је мишљењу супротно, тј. у оном што је појединачно и што, дакле, има неку форму. Тако се обликује принцип негативитета, познат још од Спинозног става: *omnes determinatio negatio est* (свако одређење је негација). Разумљиво, то што је негативно није мишљено етички као нешто лоше, већ суштински значи да индивидуум може себе одредити само у ономе што му је различито. Тако Хегелова спекулативна филозофија долази до онога што смо већ поменули. Субјект, индивидуум може знати шта он јесте једино испитујући оно што му је спољашње, а то што му је спољашње није само непосредна чулна стварност, већ исто тако и његово генеричко сјећање. Тако је разумијевање свијета истовремено и саморазумијевање, односно нема саморазумијевања субјекта без разумијевања оног спољашњег и обратно.

Међутим, тиме се показује да субјект само непосредно чулно, тјелесно схваћен јесте нешто појединачно, док је суштински његово одређење општост разноврсности свијета, јер своје субјективно одређење има само под претпоставком тог општег. Коначно, апсолутно разумјети општост свијета значи, истовремено, успоставити субјект као апсолутан, те се ту, као што видимо не ради ни о каквом Хегеловом апсолутизму, теолошком схватању субјекта као ума, већ управо супротно: у његовом стварном историјском кретању. Такође, ту се показује да је историзам отвара већ отворена врата, јер умственост као јединствени принцип свијета појава пије никаква теолошка пити природнонаучна законитост. Због тога и није могао да субјективитет, индивидуалитет, властитост разумије као општост, већ искључиво као појединачни, психолошки, ничим условљени психолошки став спрам историјског догађања. Утолико и појам културе новог времена поси овај историцистички, механичко динамички карактер, па га, бранећи га од ненападаног заогрће оним што уопште није спорно, тј. ставом о појединачно-индивидуалном праву човјека на властито појединачно-индивидуално разумијевање културе. Ту су марксистичке критике овог појма историје и културе биле сасвим оправдане, али с обзиром на то да су проблематику идеолошки постављале, оне су промашиле опо битно. У тај склоп питања улази и питање о суверенитету, као битном обилежју субјективитета, индивидуалитета индивидуе.

Наиме, појам суверенитета индивидуе је повезан с појмом суверена, а овј опет с појмом државе. Тако Хобс међу првим утврђује да је успостављање заједничке власти садржано у томе да људи "све своје моћи и сву своју снагу повјере једном човјеку или једном скупу људи, који ће моћи све њихове воље, путем већине гласова, да сведе на једну вољу. А то ће рећи да одреде једног човјека или један скуп људи који ће бити носиоци њихове личности, и то тако, да сваки појединац буде аутор или, призна себе аутором свега оног што уради, или наложи да уради, онај ко је носилац њихове личности, у стварима што се тичу заједничког мира и безбједности, и да у томе сваки појединац потчини своју вољу вољи носиоца заједничке личности, а своје расуђивање његовом расуђивању... Кад се тако учини, онда се мноштво људи, на тај начин сједињено у једну личност, назива *држава*... и у њему се састоји суштина државе коју ћемо дефинисати као *једну личност* ... а носилац те личности назива се *суверен*, и каже се да њему припада *суверена* власт, а сви остали су његови поданици" (Томас Хобс, *Левијатан или материја, облик и власт државна, црквена и грађанска*, Култура, Београд 1975., стр. 150–152). Тако већ Хобс, као што се види, стварност природног закопа или политичке заједнице, како природни закон назива Хобс, види само као *одрицање* индивидуа од своје воље. То је добровољно пристајање на подаништво, те је у својој истини само приказ трансформације монарха у суверена.

Међутим, с друге стране, Русо је свјестан да је суверенитет форма принуде грађана на слободу, односно да је суверенитет ништа друго него кршење опште воље, јер је изворни суверенитет суверенитет народа, а суверен или суверено тијело само одрицање од власништва које се у њему потврдило. Тако је супротност између суверенитета и опште воље дата у Русоовом увиду да је суверенитет индивидуална воља која се у одрицању индивидуалних воља заједнице у корист ње саме само представља као нешто опште, док је у суштини индивидуална владавина општим, тј. индивидуални или колективни егоизам који се само представља као нешто опште.

Тако се, као што видимо, питање субјективитета, индивидуалитета на почетку новог доба дефинише као питање друштвене заједнице, тј. државе. Међутим, Хегелова филозофија историје, односно један њен моменат представљен у форми његове филозофије државе и права, не представља, како се исувише редуктивно мисли, само приказ конкретно постојеће државе као нечега што је релно апсолутно опште и у коме индивидуа стиче своју слободу, тј. испуњава свој индивидуални суверенитет, већ Хегел под државом разумије један моменат у развијању апсолутно испуњене индивидуе. Истина, Хегелова филозофија државе и права садржи мноштво проблематичних мјеста о којим овом приликом није неопходно посебно расправљати. Ради се о томе да је под појмом суверенитета скривен и редукован појам индивидуалитета или субјективитета, што је код Хегела, тј. у спекулативној филозофији историје било на вријеме презрено. Тако вријеме након одбацивања филозофије историје, а то је и наше вријеме, тзв. модерни индивидуалитет не мисли у тоталитету, већ инвидуум изводи из принципа државе. Тако се суверенитет само привидно смјешта у субјективитет индивидуа, а заправо је само појединачна власт над друштвеном заједницом. То, такође, значи да је субјективитет, индивидуалитет – као што је то показала спекулативна филозофија историје – нешто много више него оно што се приказује појмом суверенитета индивидуе, јер тај суверенитет и није потврђивање човјекове слободе, већ управо одрицање од ње.

Из овога за нас могу произићи значајни увиди. Историцистичка критика појма ума филозофије историје, без обзира на то што је указивала на неоснованост свођења филозофских и историјских питања само на питање државе и подручја политичког, управо редукујући субјект на појединачног индивидуа омогућила је, мада мимо своје намјере, да проблематика државе као политичке заједнице, истина допуњена економско-социјалним питањима, и даље остане централно подручје истраживања. Разумљиво, историзам је овдје измијенио и сам појам државе и политичког.

Стога, желим на крају да изразим увјерење, да продуктивно враћање спекулативној филозофији историје представља један од прворазредних духовних задатака будућег времена, јер су у њој сабрапа драгоцјена искуства мишљења човјека и свијета у њиховој цјелини и повезаности.

БРАНИСЛАВ БУРЂЕВ

ОСНОВНО ПИТАЊЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Макс Вебер (1864–1920), својим схватањем историје узор присталицама такозваног "историзма", схватања историје, углавном, заступљеног у њемачкој историографији и филозофији историје, на једном мјесту вели да је историја "imme jugendliche Wissenschaft" (увијек млада-лачка паука). Она се стално подмлађује, по Веберовом схватању, примјеном упоредне социологије која разбија зидове историје, науке усмјерене на испитивање појединачне историјске, односно културноисторијске појаве. Тиме је, по Веберу, обухваћено кретање историјског збивања у стварности и унутрашње јединство историје као науке. То се може постићи, тврди Вебер, само строго историјским научним прилазом.

У њемачкој науци се истиче да је Вебер, наводно, разоткрио неоснованост "лажног закључка" о повезаности историзма као научног метода са историзмом као погледом на свијет који све релативизира.¹ Тиме се ствара јаз између историјске науке, окарактерисане строгим историзмом који, по његовом схватању, не може захватити вриједносну оцјену и филозофије која изучава трајне, непромјениве моралне вриједности. Тај јаз није нешто сасвим ново. Ископали су га већ рани романтичари.² Они су иступали против рационализма и његове филозофије 18. вијека, против историјске мисли која уноси прве елементе еволуционизма у поимање историје. Тај еволуционизам је био једностран. Уважавао је само развитак разума и сматрао да се тај процес остварује и завршава просвјешћивањем. Уклапање историје у такво поимање, које је дотадашњу историју посматрало мање-више као стрампутицу, доведен је у питање једноставни историзам, одлика дотадашње историографије. Супротстављајући се изразито теистичким схватањима рационалистичкој мисли (заправо француској револуцији, чији рационализам је идејни водитељ) рани романтизам, нарочито у Њемачкој, у схватању историје оживљавао је једноставни историзам.³

Старогрчка ријеч *istoria* има основно значење истраживање. У значењу повијест као човјекова интелектуална дјелатност појављује се у поодмаклом процесу цивилизације појединих дијелова свијета. Није тачно да историја има само метафизички почетак, односно да постоји откад су људи људи, као што вели Бенедето Кроче, јер су људи одувijek причали своје догодовштине

1 "Die Gefahr wurde aufgedeckt, dass Historismus als wissenschaftliche Methode und Historismus als Weltanschauung unkritisch ineinander verflossen und somit auch Wertsetzungen dem Relativismus verfielen. Er enthüllte den Trugschluss, als ob man den Sinn des Weltgeschehens und den sittlichen Kosmos aus Beobachtung, Erfahrung, Nachereben des Geschichtsverlaufs allesen könne. Rigoros trennte er die Geschichtswissenschaft, oder besser gesagt die 'historischen Kulturwissenschaften', von der Wertphilosophie". Наведено вели о М. Веберу један познати старији уџбеник, заправо хрестоматија (F. Wagner, *Geschichtswissenschaft*, Freiburg – München, 1951, 364). Види моју критику: Max Weber gegen Karl Marx etc. (*Zur neumaxisten Geschichtsauffassung*, Нови Сад 1987, 138).

2 "Es versteht sich, dass ich hiermit weder die religiöse noch die philosophische Konstruktion der Geschichte leugne, allein jene gehört der Theologie, diese der Philosophie an, und ist von der Histoe als solcher notwendig verschieden" – вели Fr. W.J. Sjhelling (1775–1854) на једном мјесту у 1803. години објављеном предавањима о методу академског студија (*Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums, Zehnte Vorlesung Über das Studium der Historie und der Jurisprudenz*), кад говори о студију историје.

3 "Die historische Ansicht ist gleichsam formlos, sie ist die höchste, allgemeinste, natürlichste Form des menschlichen Geistes, zu der es keiner anderen Vorbereitung bedarf" – вели Фр. Шлегел (1772–1829), глава романтичарског историјског схватања (Fr. Schlegel, *Philosophische Vrolesungen*, izd. Windischmann, Bd. II, Bonn 1846, 214).

и износили у причању своја дјела. Приче, епови и томе слично нису још историја, и то не само кад је ријеч о преисторији већ и праисторији, па чак ни у херојско доба, на освитку историје, ни као народна традиција у доба писане историје. Кад је ријеч о еповима из херојског доба на освитку историје, они саопштавају догађаје претежно "стварности слично", а само понекад казују саму стварност – као што вели Хесиод (око 700. године пре наше ере), најстарији по имену познати старогрчки писац. Осим тога, епови су већином повезани с митовима. Народна традиција о поријеклу племена и народа и у херојско доба, па и у вријеме кад већ постоји писана историја, задојена је такође митом. Већином узима за родоначелника митског претка. Да не спомињем у овој вези "дивља мисао" (*pensee sauvage*) – како је зове Кл. Леви Строс (Cl. Levy – Strausa). Она, најчешће, изводи поријекло племена од животиња или од неке друге природне појаве.

Ни тачна свједочанства биљежака, записа, календарија и томе слично, кад човјек увелико пише и жели да остави трага о својој дјелатности, не чине још историју због своје фрагментарности. Па, чак, није историја ни аналитика, хронолошко излагање међусобно садржајно неповезаних записа о догађајима и појавама.

О историји као врсти литературе може се говорити кад аутори почињу да саопштавају догађање у садржајној повезаности, не допуштајући себи да причају догађаје "стварности слично", већ трудећи се да прикажу стварно потврђене догађаје, кад се труде да утврде истинито догађање.

Али, тачно речено, историја као истраживање људске прошлости чини прве кораке античком прагматичком историјом. Она се устаљује у старој грчкој и преноси се на стару римску историју. Замире у средњем вијеку и у Европи, али оживљава ренесансом као хуманистичка историографија. Њоме израстају зачеци нововјековне европске историографије.

Прагматичка историја, како античка тако и хуманистичка, труди се да помно истражи историјске изворе, да узме у обзир раздаљине на копну и мору, између градова и лука, правце путова, али јој је био основни задатак да истражи политичке односе међу људским заједницама и јавна и политичка збивања међу људима, нарочито обраћајући пажњу на дјелатност истакнутих личности. По схватању прагматичке историје, догађања међу људима одређена су природом људи, њиховим сталним одликама, па се стога историја понавља.⁴

У први ред се обично ставља поучни карактер прагматичке историје. Као да историографија као наративна литература и у кастинским и сталешким друштвима, нарочито као династичка историографија, не тежи да утиче на људе, да их подучава подаништву. Не истиче се јасно одређено каква гледишта почиње да заступа прагматичка историја кад је у питању улога човјек у историјском збивању. Не указује се довољно јасно на њен грађански карактер. Најизразитији представници прагматичке историје изражавају тежњу да човјек као грађанин (у антици као припадник античке грађанске заједнице, засноване на робовском раду, а вријеме ренесансе као

4 Тукидид (Thukydides, око 455–395 пре наше ере), оснивач прагматичке историје, који истиче потребу помног истраживања извора, наглашава да ће се у будућности догађање поновити, јер то одговара људској природи. Полибије (Polybios, 201–120. године) вели да је кружни ток политичког уређења "економија природе" према којој се државни облици мијењају и прелазе један у други и опет се враћају на почетак.

Он формулише прагматичку историју овако:

"На овај начин се рашчлањава прагматичка историја троструко:

Један дио се састоји у темељном истраживању извора и обради материјала добијеног из њих; други дио у посматрању градова и крајева, ријека и лука и уопште особина и раздаљина на води и земљи;

трећи дио се бави политичким практичним стварима".

Тек након тога Полибије излаже корисност изучавања историјских дјела.

вијесник нововјековног доба) узме своју судбину у своје руке, уколико се она, по том схватању, сходно природи људи и њихових међусобних односа, као и утицајем природне околине, сручује на њега.⁵

Иако се прије рационалиста могу навести само неки наговјештаји грађанске филозофије историје (примјера ради, наводим Аристотела и Полибија у старом вијеку, можда Joahima de Floris у европском средњовјековном схватању историје и изузетно Ибу Халдуна у арапској средњовјековној историографији)⁶, ипак ми се чини да могу рећи да је прагматичка историја начела питање *како је човјек, с једне стране, стваралац своје историје, а с друге стране, како је обухваћен, одређен њоме*.⁷ То је основна дилема, основно питање филозофије историје. И то све до наших дана. Додуше, ни прагматичком историјом ни "хуманистичком" филозофијом није то питање тада дошло до јасног изражаја, оно је, тако рећи, тада тек натукнуто, скривено у "хуманистичкој" одори. Али, како је човјек потражио своју улогу у историји и није се задовољио да њиме, управља божја воља, извирило је то разпињуће питање за историчара и за мислиоца о проблемима људске историје.

Прагматичка историја и "хуманистичка" мисао, изражавајући идеолошке тежње грађанства које су се пробијале у одређеним епохама процеса економског формирања друштва, покретале су основна питања јавног живот грађанина и трудиле су да га припреме за њега. Али, одвојено, друкчијим мисаоним приступом. Филозофија онштим размишљањима о животу и изналажењем добробити грађанина, а историографија истраживањима одлика јавног живота грађанина и избором примјера узорног понашања истакнутих људи. Њихови старогрчки називи, преведени на наш језик у свом основном значењу као мудрословље и истраживање, показују јасно њихов различити прилаз истој основној материји израженој у етичком идеалу старих Грка који се зове *калокагатија*.

Прагматичка историографија, помним истраживањем историјских извора и унапређивањем метода њихова испитивања, нарочито као нововјековна хуманистичка историографија, унапређивала је ерудитску страну развитка историографије у историјску науку. Али, она се није развијала само том страном свога рада, већ се, уносећи све више филозофских рефлексција приликом приказивања збивања, приближавала прагматичко-рефлексивној историографији, која је најављивала развитак историографије као хуманистичко-филозофске научне дисциплине.

Међутим, филозофија историје као посебна дисциплина не израста из развитка историографије, већ утицајем рационалистичке филозофије на историографију. Углавном, дјеловањем

5 Обично се истиче да и прагматичка историја у објашњењу историје прибјегава фатуму, али је тај фатум друкчији него код историографија које објашњење траже у религији и њоме одређеној судбини. Треба истаћи да прагматичка историја није код свију њених представника досљедно спроведена, чак се може рећи да је релативно мало историчара који се држе досљедно одлика прагматичке историје. Није сва античка грчко-римска и ренесансна историографија прагматичка.

6 Аристотел се нарочито истиче елементима грађанске филозофије историје. Полибије уноси зачетке филозофије у своје историографско дјело. Ибн Халдун је у предговору велики мислилац о историјском процесу, а у историографском дјелу своје историје је знатно испод својих теоретских мисли. Дјела Joahima de Floris су као јеретичка уништена и знамо његове мисли само посредно. Требало би, можда, споменути још понеко име, али томе није овдје мјесто.

7 Морам истаћи да сам до горње мисли дошао инспирисан једним исказом из књиге *Das Fischer Lexikon-Geschichte* (Frankfurt am Main 1961). Мислим да смијем рећи да сам дошо до правог схватања К. Маркса много су ми више користили неки противници "марксизма" од постмарксистичких мислилаца и то не само стаљиниста, већ и од критичара стаљинизма.

изван дотадашњег кретања историографије као такве. Тако се догодило да тако рођена филозофија историје својом онштом изнадисторијском констукцијом прошлости људског живота, усмјереном према будућем идеално смишљеном коначном циљу развитака, дође у сукоб с једноставним историзмом. Тај сукоб ије био тако изразит са самом рационалистичком филозофијом, колико с њеном наследицом, њемачком класичном идеалистичком филозофијом. С једноставним историзмом није се сукобила само Кантова филозофија већ и Хегелова, па и његова филозофија историје, иако јој се подвучено приписује историзам који је, наводно, преузео Маркс.⁸ То се чак тврди, иако се Хегел односио с поприличним ниподаштавањем према сазнању стварне историје, "вечите јучерашњице" – како се изразио један хегелијанац у дискусији са мнош.⁹ Историја, онаква каква је она по својој природи, није се дала својом изразитом чињеницошћу без громадног остатка уклопити у Хегелову изнадисторијску теорију. Маркс је, међутим, позитивну историју сматрао основним извором свог сазнања.¹⁰

Идеалистичка филозофија је могла да смјени старогрчку *калокагатију* у развиту историографије, односно да развије темеље из којих произилази, али није могла поставити еволуционизам тако да би произилазио из историзма, из испитивања конкретне историје. То није могла ни Хегелова филозофија. Међутим, еволуционизам који произилази из историзма једино би могао дати основу за развитака историографије у историјску науку.

Романтизам који се супротставио рационализму имао је успјеха у повратку на једноставни историзам, али обогашен развитаком на ерудитској разини, док је у концепцијском нивоу био прво супротстављен развиту грађанског друштва, а затим уграђен као једна од идеолошких варијаната грађанског друштва, задојена мање-више национализмом или, у најбољем случају, западноевропском искључивошћу. На тој основи израста Ранкеова историјска школа која је имала великог утицаја на развитака европске историографије средином 19. вијека.

Из рационализма, заправо из његових познатих изданака, развио се позитивизам чији је први оснивач Огист Конт (Aug. Comte 1798–1857), који се рачуна као оснивач социологије, која је, према њему, требало да буде општа наука о друштву и његовом развиту. Утицај позитивизма језначио велики искорак у развиту историографије у историјску науку, иако се Контове амбиције да социологија замијени историографију нису оствариле. Тиме започиње социолошка историографија, умјесто традиционалне. Поред све њене једностраности не може се спорити да она није еволуционизам, којим је рационализам навијестио путоказ за развитака историографије у историјску науку, макар ограничено, ставила у научне оквире.

Не бих овдје понављао све оно што сам изложио у својим радовима, супротстављајући се апсолутно социолошком схватању историје, нарочито постмарксистичком и заступајући природно-историјски научни приступ историјским појавама, указујући на једностраности схватања

8 То не тврде само "марксистички" хегелијанци, већ је то, такође, постало опште схватање. То су неки антимарксистички једва дочекали да могу да тврде да се са Хегелом и Марксом завршава процес стварња затворених система схватања историје.

9 Знам шта је рекао Енгелс о Марксовом односу према Хегелу, па знам шта је о том рекао Лењин, па и сам Маркс. То што се истиче с позивом на те исказе не може се односити ни на дијалектички метод, ако се узме да он потиче од Хегела, јер је и он тачно обрнут. А већ тврди да је Маркс само наставио Хегелово учење, претварајући грађанску револуцију у пролетерску и одвајање "младог Маркса" од каснијег Маркса "позитивисте", јесу такве флоскуле да им се ријетко налазе парњаци.

10 Добро је познато шта су Маркс и Енгелс рекли у *Њемачкој идеологији* о историји као јединој науци. Мене занима ко је тај текст у рукопису прекривао, јер је то учињено очевидно нахладно, знатно касније. Мислим да све указује да је то учинио Енгелс.

које Французи називају "la science d'homme". Упутио бих само на своје радове *Ступњевни развитака историографије у историјску науку* (Научно друштво БиХ XX, Сарајево 1963), односно на оно што сам боље формулисао и сажетије поновио у књизи *Zur neomarxistischen Geschichtsauffassung* (Нови Сад 1987, 22–26). Свој став о филозофији историје и однос историографије као историјске науке и као филозофско–хуманистичке дисциплине у посматрању проблема савременог свијета изнио сам у свом предавању које се у овој свесци објављује.

Кад је ријеч о филозофским питањима у историји, о филозофско–историјским питањима, морају се разликовати методолошка, сазнања од егзистенцијалних, животних. У прва спадају, рецимо, однос природног и историјског у развоју људског рода (или, можда, друштва изражено, развитак човјечанства и друштва), однос историзма и еволуционизма, материјалног и идејног итд. О тим питањима сам доста расправљао. У том погледу, чини ми се, јасно се зна шта заступа, иако има јако много недореченог. Као што је познато, та своја гледишта називам новомарксистичким.

Овдје ћу споменути један од тих проблема који оправдава што сам излагање започео наводом из Веберових доприноса. Тај се цитат повезује с указивањем споменутим на овом нашем скупу да се најкрупнији догађаји, попут француске револуције, временом оцјењују различито, да се гледишта о њима мијењају. Тим прије то желим да споменем, што се такве мисли повезују с апсолутизованим субјективним схватањем историје. Свака генерација – тврди се – има свој поглед на историјско збивање. Пас свакоји своје бреме носи – каже Његош. Али је бреме наталожено из историје. Таложња се не врше равномјерно; нешто што је у вријеме догађања било одлучујуће, у наследству добија мањи значај и обратно. У том смислу је историја "immer jugendliche Wissenschaft", ако узмемо као основни метод упоредне социологије. Иначе да се историја подмлађује новим ерудитским истраживањима проналажењем нових извора, то није никакав проблем о којем треба расправљати. То Вебер ни не наглашава, нити га због тога цитирам.

О животним, егзистенцијалним филозофским питањима у историји мање сам расправљао у своме досадашњем раду. Мислим да је то природно за онога који филозофију историје изводи из истраживања стварне историје и из стварних резултата тих истраживања.

Већ сам рекао у овом свом прилогу која је основна дилема, основно питање филозофије историје све до данашњег дана. Али, како сазнајемо – методолошка тако и егзистенцијална општа филозофска питања у историји не смију се посматрати догматски, неисторијски, само у своме општем облику. Напротив, те природне (с људског становишта логичке) одредбе појављују се готово увијек историјским условима модификоване.

Један доста стар њемачки, овдје већ споменути уџбеник методолошких и филозофских питања у историји, али не толико стар да не захвата основну филозофску дилему у историји у оном облику у којем се шездесетих година овог вијека појављивала, вели да у савременом историјском схватању човјека "свијест о континуитету живота као свезе стваралачког дјеловања многих генерација ишчезава наочиглед представе да је историјска бит природно догађање пуно вулканских ерупција и слијепог разарања".¹¹

Томе је тада посмарксистичка, још увијек чврста идеологија, која влада у историји социјалистичких земаља, против стављала неокрњено поимање историје, засновано стварно на основним грађанским схватањима 19. вијека, иако их је на ријечима оштро осуђивала. Надао сам се да ће реалсоцијализам увидјети своје заблуде. Тада је тако изгледало.¹² Међутим, бирократија је још

11 *Das Fircher Lexikon, Geschichte*, 99.

12 *Почетак краја једне теорије у историјској науци (Поводом писања источњоњемачког историјског часописа), ЈИЧ, I 2 (1962), 49–64.*

била чврста. Морао је наступити друштвени колапс реалсоцијализма, да би се поставио модерни вид основног филозофског проблема у историји.

Поставило се питање новог свјетског поретка који треба да стане на пут "вулканским ерупцијама и слијепом разарању".

Тако се данас поставља основно питање савремене историје, које нагиње историји као "свијести о континуитету живота као свезе стваралачког дјеловања многих генерација". Али се, тачно речено, само наслућује рјешење. Не може се рећи да је савладана она страна историјског збивања која је "пуна вулканских ерупција и слијепог разарања".

На крају, хтио бих да споменем и један сазнајни проблем који нам је остављен у наслијеђе од реалсоцијалистичког фалсификата марксизма. То је пренаглашавање дијалектике, несхватање да је дијалектика стварна логика, а не "дијалектика" у пежоративном смислу. Да њена употреба мора бити сагласна с формалном логиком, појмовном логиком и њоме контролисана. На тај начин се говори о култури, а да стварно не формулише шта тај феномен значи, да се не одреди појам културе. Истиче се да има 200 или 400 различитих формулација шта је култура. Говори се о друштву, а да се не објасни шта је друштво, а што заједница. И тако даље и томе слично.

То нарочито пребацујем историчарима, не само када говоре о филозофским проблемим у историји, већ и кад је ријеч о њиховим историографским радовима. Од свега је најгоре кад неко почне да некритички реда једно поред другог различита гледишта да би показао своју ученост.

Такав поступак не само да омогућава празну благоглаољивост већ и онемогућава право споразумијевање.

БРАНИСЛАВ БУРЂЕВ
...ET RESPICE FINEM*

Цивилизација на раскрсници између смака свијета и новог свјетског поретка

Наслов је завршни дио познате латинске изреке *Quidquid agis, prudenter agas, et respice finem* (Што год радиш, мудро ради и пази на крај). Поднаслов, међутим, ставља општост те изреке у оквиру судбоносне раскрснице пред којом стоји савремено човјечанство.

Наслов *Respice finem* не слови у овом моме прилогу исто што и наслов на једној средњовјековној слици коју сам видио, чини ми се, у Лувру. Та слика обраћа пажњу човјеку да га чека смрт и да пази шта ради за вријеме свога живота, јер га чека загробни живот. Латинска изрека, овдје наведена, јесте опомена човјеку раднику и ствараоцу да у свему што ради за живота пази на сврху, на циљ (*finis* значи, такође циљ, сврха) свога рада. Кад је ријеч о судбини људског рода као цјелине у садашњем тренутку људске историје, хуманистичка животност наведене латинске изреке може да буде обасјана морбидном свјетлошћу натписа на споменутој средњовјековној слици.

Данас је сваком паметном човјеку јасно да се свијет налази у латентној опасности. Може да избије свјетски свеуништавајући рат нуклеарним оружјем, рат из којег повратка нема. Та опасност не пријети само уништењем савремене цивилизације, већ доводи и у питање биолошки опстанак људског рода. Тога су свјесни и они војни стратежи који рачунају с нуклеарним оружјем. Желе да ограниче његову употребу без опасности прерастања у смак свијета. Не може се рећи да је та опасност сасвим искључена.

Док, с једне стране, тај моменат у савременој историји виси као Дамаклов мач над судбином свијета, с друге стране, савремена индустријска цивилизација својим природним развојем у такозвану постиндустријску еру нарушава природне услове у којима данас човјек живи, па доводи и с тог гледишта у питање биолошки опстанак људског рода.

Кад је ријеч о савременој историји, поставља се основно питање шта може историја као историјска наука утврдити у процесу који пред нама тече, а шта мора историја, окренута према будућности, као хуманистичко-филозофска научна дисциплина рећи, да буде доречено оно што је могуће рећи, а да се не одвоји од историјске науке и науке уопште. То питање се поставља док човјек у своме развоју напредује и може да напредује. Ако почне да назадује – а то је могуће на садашњој историјској раскрсници пред којом стоји човјечанство – мијења се задатак историје као хуманистичко-филозофске научне дисциплине. А, ако наступи смак свијета, нећемо имати прилике да о било чему разговарамо, па ни о томе.

Заступам гледишта у тумачењу историјских појава које називам повомарксистичким. То своје схватање нисам само изложио у радовима на нашем језику, већ сам га уоквирио у иступање пред међународном јавношћу, нарочито на свјетским конгресима историчара од 1955. до 1985. године (види моју књигу *Zur neu marxistischen Geschichtsauffassung*, Нови Сад 1987). Моја гледишта се не могу изједначити с постмарксистичким једноумљем, па се чак односе критички

* Овај рад је прочитан на предавању академика Б. Бурђева, одржаном 14.03.1991. године у Народној и универзитетској библиотеци БиХ, у организацији Трибине Института за историју у Сарајеву. Због сродности разматране проблематике укључен је у овај тематски блок.

према сада преживјелим Марковим револуционарним ставовима. Гледиште које заступа из-влачи из историјске ропортарнице неке Маркове мисли које имају данас већу вриједност него кад су биле написане. Основна мисао мога схватања савремене историје јест да савремен свјетска индустријска цивилизација својим природним и друштвеним развитком захтијева данас увођење саставница "подруствљеног човјечанства" (K. Marx, *Thesen über Feuerbach*, 1845).

Савремена свјетска индустријска цивилизација израсла је из регионалне западне цивилизације у којој се развило грађанско друштво, које је историјска претпоставка за успостављање нововјековне индустријске производње, што је, опет, историјска претпоставка за развитак свјетске индустријске цивилизације. Процес израстања грађанског друштва у цивилизованом свијету траје миленијима у епохама економског формирања друштва у процесу цивилизације (пограђањавања) патријархалних облика живота људи и њихове патријархалне културе. Тај се процес у појединим земљама врло неједнако остваривао и у евроазијском простору са сјеверноафричким простором, гдје се процес цивилизације прије појаве индустријске цивилизације најизразитије одигравао. Изван тога простора настају још веће разлике у развоју. Због тога данас постоје индустријски развијене, индустријски мање развијене и индустријски неразвијене земље.

У данашњем свијету грађанско друштво у вријеме распада реалсоцијализма јача у читавом свијету, а свијет је друштвено удружен у заједницу народа, сличну оној коју су у доба временског предворја па улазу у свјетску индустријску цивилизацију предвиђали неки мислиоци, а међу њима и И. Кант (у трактату *Zum ewigen Frieden*, 1795). У основи је свијет данас уоквирен у неку руку у свјетско грађанско друштво, чија је основа посткапиталистичка привреда која у својој природној подлози садржи огромну човјекову владавину природним силама, што човјека ставља у сасвим другачији положај према природи и својој природи, него што је био миленијумима у својој историји, чак и кад се узме у обзир само цивилизована историја људског рода. На том темељу израстају саставнице подруствљеног човјечанства, али у облику у којем превлађују остаци старих људских односа и навика који као дубоке супротности пријете катастрофом људском роду.

Реалсоцијализам се развијао претежно у индустријски мање развијеним и неразвијеним земљама. Зашто се тако догодило, захтијева свестрано историјско објашњење. То не могу дати ни на приближно задовољавајући начин. Могу само споменути неке општепознате појаве и чињенице. Распад његов данас показује да се грађанско друштво као услов у друштвеном развоју не да прескочити наглопријеком увођењем у живот изнуђених облика модерне посткапиталистичке привреде. Јер, беспопштедна индустријализација нарушава природан однос између града и земље, односно села. То није само проблем с којим се бори реалсоцијализам. То је свјетски проблем. Данас у грађанском друштву беспопштедна индустријализација, онаква каква је била у вријеме учвршћивања капиталистичке производње и каква се донедавно одржавала у индустријски развијеним земљама, почиње да обуздава или пребацује у друге крајеве. Мада се уопште почиње да сагледава опасност од беспопштедне модерне производње, ипак том опасношћу човјек не може још да овлада ни у развијеним, а камо ли у неразвијеним земљама, у којима се смјешта прљава индустрија, а неке од њих постају и ђубриште за њен отпад. То што пријети свијету еколошком катастрофом и избијање беспопштедног рата нуклеарним оружјем или другим оружјем за масовно убијање највеће су опасности за опстанак људског рода, а не само за очување његове цивилизације.

Успостављањем реалсоцијализма рушене су тековине грађанског друштва, умјесто да су биле превазиђене, подигнуте на виши ниво. Ту се нарочито истиче уништење тековина грађанске демократије. Читавим својим кретањем он није био способан да оствари социјализам, а још мање да допринесе јачању саставница подруствљеног човјечанства које се данас појављују као природна потреба савременог живота људи.

Мада је реалсоцијализам пошао странутицом која је довела чак до тешких малигних израслина и до почетка малигне метастазе у развоју социјализма, не може се спорити да он није прокламовао добробит људи као принцип који се уграђује у њихову друштвену организацију, умјесто профита као мотора друштвеног организовања. У садашњем тренутку развоја људског рода тај мотор води катастрофи, ако се не укроти и не уоквири у добробит људи, разумије се у оној мјери у којој историјски моменат тражи и омогућава. А, реалсоцијализам, због своје историје, постао је страшило за већину људи. Међутим, реалсоцијализам, какав је био да био, присиљавао је капиталистичке земље – како које, неке више неке мање – да буду социјалне знатно више од социјалистичких. То изгледа на основу формалне логике апсурд.

А на основу стварне логике?

Развитак врста у живом свијету остварује се на тај начин што се маса јединки изрођава и велика маса од њих и пропада док се не пробије природан пут развоја нове врсте. Мада код човјека морамо узети у обзир свијест и науку (тачно казано, ступањ њихова развоја), природна страна развоја не може да не дође до свога изражаја, макар и преображеног сходно људској природи (Ово уноређење не узима у обзир биоинжењеринг, јер се ту умијешао човјек, а у развоју човјечанства он је, по природи ствари, одувјек умијешан. Само је питање и у једној и у другој области живота колико се човјек досада оспособио да процесе држи под контролом).

С друге стране, уколико се у садашњим оквирима људске заједнице почну јаче испољавати одлике грађанског друштва, рецимо као "*Pax Americana*", то ће изазвати отпор "спољњег пролетеријата" – да се послужим изразима надахнутим својевремено јако развиканог филозофа историје Арнолда Тојнбија. "Вјечити мир" који је предвиђао И. Кант оснивањем организације уједињених народа није само тиме осигуран, ако се она учвршћује јачањем одлика грађанског друштва.

У свјетској заједници данас борба "спољњег пролетеријата", који није само индустријски неразвијен већ није био проживио епохе "хуманистичке" цивилизације и цивилизације грађанског друштва, него живи још увијек у схватањима цивилизације с религијским предзнаком, почиње да се испољава у јачању одлика средњовјековног друштвеног живота.

Да је то све напријед речено жива стварност садашњег свијета показује тек завршени рат у Заливу. Амерички предсједник И. Буш је изјавио да је Америка морално позвана да успостави "нови свјетски поредак". А, ирачки вођа Садам Хусеин позивао је муслимане у читавом свијету на пихад против "Великог Шејтана Америке", напуштајући дотадашње владајуће баасистичке принципе.

То је данас *Civilization on Trial* (Цивилизација на искушењу), а не оно што је сагледао А. Тојнби у бројним томовима свога основног дјела (*A Study of History*), које је свео у резиме у књижици под напријед наведеним насловом. Он је песимистичку теорију писца *Der Untergang des Abendlandes* (Пропаст Запада) О. Шпенглера преобратио у разрађену оптимистичку теорију рађања, развоја и пропадања цивилизација. По тој теорији, западна цивилизација биће подигнута на виши ниво свјетском религијом (прво је мислио католичанством па је ту мисао напустио, као што је у историји античка цивилизација у пропадању, наводно, подигнута на виши ниво хришћанством. Јер, уопште цивилизације, које, по Шпенглеровом схватању, значе изрођавање културе, по Тојнбијевој преради, у историји су се појављивале као "друштва" појединих свјетова и бивају спасене уколико бивају подигнуте на виши ниво "свјетском религијом" која се рађа у том свијету.

Нисам све ово изложио безразложно. Већ, прво, због тога што може бити у понечем и поучно уопређење пропасти Римске Империје, у којој у старом вијеку највише случило претпоставки за развој грађанског друштва, односно његових саставница, и искушења савременог свијета,

уоквиреног друштвеном организацијом с основним одликама грађанског друштва, у којој долазе до изражаја индустријски прецивилизоване земље. Али се мора подвући да се данас не појављује само опасност од "пропасти Запада" (о пропасти савремене цивилизације), већ и могућност превазилажења оних његових одлика које "нови свјетски поредак" претварају у инструмент за гашење силом пожара који нужно избијају или могу да избију и пријете да прерасту у катастрофу не само цивилизације него и људског рода. Друго, због тога што у спречавању те опасности у први ред долази свијест људи. Истина, не руковођена свјетском религијом већ паметним дјеловањем у заједници народа свијета, надахнутим политичком филозофијом која ће класични хуманизам подићи на разину која одговара стварности у којој се данас налази људски род.

Савремена људска мисао, која треба да се наоружа за напријед наведене задатке, не може запоставити изучавање историје грађанског друштва. Напротив, она треба да упозна његов постанак, његов развитак и његову улогу у историји и у савременој историји људског рода.

А, о савременом начину сазнања историјских појава и њиховој ојени у горе наведеном смислу треба понешто рећи.

Завршеним процесима у изразитој прошлости историјска наука мора прићи простим, беспредрасудним историзмом, јер је ту и финалитет развитака садржан у чињеничности. То мора бити уважено и у подјели на епохе развитака. Треба их рашчланити према тенденцијама њихових кретања, које се међусобно разликују, нису подвргнуте једном крајњем циљу. Али су повезане континуитетом живота, а услови живота људи, одређени природном постепеношћу у сапању и историјским искуством људи, односно њиховим природним и историјским развитаком или неразвитаком, као и унапређењем културе или њеним назадовањем, доводе у историји да људи, односно народи и нације, а у садашњој историји и свјетска људска заједница, напредују, стагнирају или назадују. У изразитој историји и ојени историјских појава по садржају са становишта развитака људског рода, народа и нација, може се дати на основу чињеничности. То је прави научни приступ. Такав приступ је заступао и К. Маркс и па њему инсистира и моје новомарксистичко схватање историје. Такав историзам је у извјесном смислу заступао и Макс Вебер, кога су пошталантно називали "буржоаски Маркс", а служи присталицама такозваног историзма у њемачкој историјској науци и данас као узор. Вебер је дао одличне формулације метода изучавања процеса и упоредног социолошког метода у историји, али је оспоравао могућност ојене значаја појединих епоха развитака културе на основу чињеничности (види мој реферат на конгресу историчара у Штутгарту 1985, под насловом *Max Weber gegen Karl Marx in der Weltgeschichte und Geschichtsphilosophie, Zur neumarxistischen Geschichtsauffassung*, Нови Сад 1987, 135–157).

У савременој историји, у којој се испитују незавршени процеси, морају се тенденције развитака сагледавати у природи кретања процеса, у природним, што значи за људско схватање логичним, тенденцијама развитака. То ће рећи да из историзма израста филозофија историје, која не може остати иста у првој половини и средином 19. и на крају 20. стољећа, јер се природна страпа у људском развитаку за то вријеме из основа промијенила. Разумије се, филозофија историје служи да се човјек снађе у проблемима савремене историје и да своје понашање према њима мудро (гр. *sophia* = мудрост) подеси, а не да буде "прчварница будућности" (*Garküche der Zukunft*), како је у поговору другом издању *Капитала* К. Маркс окарактерисао часопис *Revue Positiviste*, који је, разумије се, заступао тадашњи позитивистички методолошки постулат "*voir pour prévoir*" (*vidjeti da bi se predviđalo*). Нешто касније, сљедбеници оца позитивизма, напуштајући учитељеву тежњу за давање једне генералне социјалноисторијске теорије, одустали су и од тог напријед наведеног постулата. Улоге су се обрнуле. У вријеме појаве прве књиге *Капитала* Марксу је водећи позитивистички часопис пребацио, поред метафизичког метода којим се наводно по-

служио, да "се ограничио само на критичко рашчлањивање датог". А, до јуче су ортодоксни постмарксистички пребацивали неопозитивистима одсуство погледа у будућности.

Код нас се, међутим, не само у школама већ претежно и друштву као марксистичко сматра постмарксистичко схватање историје, које управо поступа као "прчварница будућности", па чак у својој куварској невјештини прекувава читаву људску историју да из ње испрчвари ту своју сањану будућност. Та постмарксистичка теорија вуче своје коријене од врло старог схватања историје (зачетке срећамо већ код Joahima de Floris још у средњем вијеку), по којем се у историји прво јавља ропство иза којег се нужно развија кметство, феудализам, који прераста у грађанско друштво, односно капитализам. То су заиста историјске епохе развитка европског грађанског друштва. Грађанско схватање историје, које хоће да истакне улогу хришћанства у том процесу проглашава те епохе ступњевима развитка слободе, која се коначно остварује у грађанском друштву (Хегел је у својој филозофској конструкцији тога процеса спојио рационализам и романтизам). Постмарксистичко схватање историје уноси класну борбу као одлучујућу у историји (држећи се као пијан плота *Комунистичког манифеста*)¹ и њоме настају епохе од ропства све блаже експлоатацији поробљених, прво још ванекономском принудом, а у грађанском друштву економском. Тај процес се наставља, не задржава се на грађанском друштву, већ његове супротности доводе до социјалне револуције и диктатуром пролетерата успоставља се социјализам као прва фаза развитка комунизма, који се посматра као циљ читавог развитка људског рода.

Таква примитивна конструкција историје читавог човјечанства, наводно одређена општим законима његовог развитка, у великом је нескладу са чињеницима, у историографији давно јасно утврђеном и нема везе с Марксовим схватањем.

Код нас се оно задржава због привидне оправданости, кад се историја Европе и преко ње историја свијета посматра површино.

Уосталом, ни традиционалној позитивистичкој историографији у нас није било страно схватање развитка у слиједу ропство, кметство, капитализам, посматрано површински. Сада се код нас неки научни и универзитетски кругови историчара "марксистичком" схватању историје супротстављају такозваном "структуралном историјом", заправо схватањем F. Brodiale (заснованом наводно на "la science d'homme", а стварно на "la géohistoire") с пренаглашавањем "la longuedurée en histoire". То схватање, међутим, не обара се на теорију о наводној законитој смјени друштвено-економских формација као основном закону развитка човјечанства, што представља срж постмарксистичке прераде изворне Максове историјске мисли. То не чине ни они филозофски радници у нас који нападају поставке постмарксистичке филозофије историје или филозофију "марксизма" уопште.

Европско грађанско друштво је израсло из средњовјековног феудалног друштва у процесу у којем су дошле до изражаја различите "објективне могућности", а не законита предодређеност

1 Комунистички манифест је написан коначно у фебруару 1848. године и није научно дјело већ проглас. Он започиње: "Историја свих досадашњих друштава је историја класне борбе". Енгелс је морао накнадно, први пут у првом енглеском издању, ту реченицу исправити, наводећи да у вријеме писања *Манифеста* преисторија није била позната као касније, у 19. вијеку, да се та реченица односи на "писмом сачувану историју", на писану историју. Енгелс је морао да укаже још на неке непрецизности. Међутим, кад се нека мјеста у *Комунистичком манифесту* осмотрио са становишта Марксових мисли у каснијим његовим дјелима, онда треба још понешто у *Манифесту* исправити. Уосталом, Маркс је за само нешто мало старије капитално његово и Енгелсово дјело *Њемачка идеологија* рекао касније, у *Прилогу критици Политичке економије*, да је њихово знање политичке економије у то вријеме било врло мањкаво. *Комунистички манифест* данас има само вриједност историјског свједочанства.

феудалног друштва да прерасте у грађанско друштво. "Адекватна проузроковања довела су до остварења" грађанског друштва у западној Еврони. Послужио сам се овдје изразима који подсјећају на Веберове тачне исказе о методу историзма, али јалове, задојене неонозитивизмом зачињеним неоромантизмом, кад је ријеч о могућности оцјене нојава у историји, тачно речено у културној историји. Макс Вебер тражи "адекватна проузроковања" која доводе до рађања грађанског друштва у оквиру тадашње цивилизације и нарочито подвлачи улогу протестантизма у том процесу. Послије пропасти Римске Империје улога хришћанства, које је и само остатак из позне римске историје, у очувању неких тековина античке цивилизације не да се спорити, без обзира на то што су оне јако модификоване у цивилизацији с изразитим религијским предзнаком, што је карактеристично за земљорадничке земље са сталешким уређењем и с још слабијим утицајем тржишног уређења у епохама економског формирања друштва у старијој историји, у вријеме постојања регионалних цивилизација. Такође се хришћанству не може норицати велики значај у привођењу цивилизацији нових народа који су на освитку средњег вијека ступали из своје праисторије на историјску позорницу Европе. Не може се, разумије се, основати ни улога протестантизма у процесу рађања грађанског друштва у Европи. Али се тај моменат не може пренаглашавати, као што чине данас присталице такозваног историзма у њемачкој историографији.

Изоставимо ли из вида у раном израштању европског грађанског друштва у процесу одлучујуће компоненте материјалног и друштвеног живота људи (јачање улоге града и грађанства, тржишних односа итд.) и носматрамо ли само историјске претпоставке процеса у области духовне културе, од протестантизма од несравњено веће одлучујуће важности за развитак европског грађанског друштва била је ренесанса. Она је заиста *la renaissance*, поновно рађање, обнова, велика духовна револуција која је оживљавала тековине античке културе, у средњем вијеку већином запретане, а неке сасвим ишчезле, отварајући нут да у оживљавању тековина античке грчко-римске цивилизације европска грађанска цивилизација доспије до успостављања грађанског друштва. У томе је била огромна улога римског права. Занравно у право европског грађанског друштва, нарочито на Континенту (англосаксонско право је мање ренесансно) у својим основама уграђено је римско право, дотада најмаестралније формулисано право друштва развијене приватне својине. У том смислу може се рећи да је античко друштво Римске империје била историјска претпоставка за развитак европског грађанског друштва.

Али се средњи вијек не може једноставно огласити тамним вилајетом европске историје, као што су то чинили прећутно хуманистички историчари, а гласно рационалисти, и мислиоци и историчари, јер су стравне историјске претпоставке за развитак европског грађанског друштва израсле у условима живота европског феудализма. С друге стране, не може се једнострано узети у обзир само та страна непосредног процеса, не водећи рачуна о тековинској страни у историји људског рода. Тековине људи замрле у једним животним и историјским условима, а у цивилизованог историји људског рода записане у документима и књигама, а не само очуване под земљом, могу да оживе у другим, новим животним и историјским условима.

Иако сам се давно обрачунао с донедавно владајућим постмарксистичким схватањима историје, и ортодоксним (социјалдемократским и стаљинистичким) и хетеродоксним ("ревизионистичким" и "хегелијанским") треба понешто поновити што сам рекао о односу постмарксизма који је раније владао и који није још потпуно превазиђен, према изворном Марсковом схватању, свдећи то кратко разрачунавање само на хегелијанско тумачење Маркса и на указивање на сада јасну преживјелост стаљинистичког схватања историје.

Неозбињно је позивати се на младог Маркса против зрелог Маркса, односно на Маркса, док је још био наводно "хегелијанац", против Маркса, наводног "позитивисте". Марксово схватање

историје не може се сложити с Хегеловим. Оно му је тачно супротно. То је изричито рекао и сам Маркс. Ако постоје неке разлике између младог Маркса, који је започињао изградњу својих погледа (и критиком Хегела), и зрелог научника Карла Маркса, писца *Капитала*, неразумљива је позиција да треба преијевљивати оно што је рекао млади Маркс, а ниподаштавати што је дао Маркс као зрели научник. То не значи да не треба водити рачуна о Марксовим радним радовима. У њима треба тражити неке Маркове мисли, велике само по себи, а нарочито Маркова полазишта која је разрађена унио у своје зреле научне радове. Али, нема никаква смисла да се од Марксових раних радова прави јеванђеље, а од радова зрелог научника Карла Маркса апокрифи, па да се чак неводи рачуна ни о ономе чега се Маркс касније изричито одрекао или о чему се критички изразио. Али, ово све не значи да нема у Марксовим раним радовима мисли, нарочито филозофских, које је касније у свом помало превише наглашеном сцијентизму запустио. Ту је ријеч о неколико његових *оригиналних* мисли од огромне вриједности.

Та се моја примједба тиче оних мислилаца, који су себе сматрали Марксовим сљедбеницима, а супротстављали су се донедавно владајућем постмарксизму, подвлачећи Маркову револуционарну мисао и тражећи јој извор у Хегеловој филозофији.

Не сматрам потребним да се овдје осврнем на стаљинистички "дијамат" и "истмат". Сада је јасна њихова безвриједност. Али је донедавно готово читав свијет мислио да је тај фалсификат изворна Маркова историјска мисао. Има много оних који то и данас мисле.

Онима који мисле да знају шта је заступао Маркс, а прочитали су од Марксових дјела само *Комунистички манифест* и још можда *Предговор Критици политичке економије*, а све остало о Марксу знају из друге, треће и богзнакоје руке, препоручио бих да прочитају бар још Марково француски писапо писмо руској јавности од новембра 1877. године, нажалост тада непослано адресату, али прилично давно објављено и код нас преведено.

Маркс се брани од пребацивања, изнесеног у руској штампи, да он мисли да Русија у свом напретку мора проћи пут исти којим је прошла и којом пролази западна Европа (текст из часописа је Маркс цитирао на руском). Маркс каже да је он научио руски да би могао пратити збивања у Русији. Истиче да је резултат његових истраживања: ако Русија настави даље путем којим је пошла од 1861. године, она препушта прилику која је икад пружена једном народу, да избјегне кобне преломе успостављања капиталистичке владавине. Маркс каже да његов критичар претвара његову скицу развитка капитализма дату у *Капиталу* "у једну историјско-филозофску теорију општег пута, судбински прописаног свима народима" (*en une theorie historico-philosophique de marche générale, fatalement imposée à tous les peuples*), без обзира у каквим се историјским околностима налазили. То је пут, који критичар приписује Марксу, да ће сваки народ доћи до друштвене формације која врло великим нарастањем производних снага друштвеног рада осигурава свестрани развитак људи. Маркс ту учтиво француски каже: "Mais je lui demande parodion". И објашњава: "C'est me faire, en meme temps, trop d'honneur et trop de honte" (То значи у исто вријеме одавати мени превише части и наносити ми превише срамоте).

Маркс јасним примјером објашњава своју научну позицију. Каже да се у старом Риму створила слична друштвена ситуација као у западној Европи. На једној страни се створио не само земљишни велепосјед већ и огроман новчани капитал, а на другој страни маса сиротиње. Али, римски пролетери нису постали пајамни радници већ лијена свјетина и развила се производња заснована на робовском раду. Догађаји "d'une analogie frappante" у старом Риму и западној Европи у различито историјској средини довели су до сасвим различитих резултата.

Маркс на крају каже да се кључ за објашњење те појаве може наћи ако се свака од тих еволуција посебно истражи, па се потом узајамно упореде, а да се никако не може ријешити

општом филозофско-историјском теоријом, чија је једина врлина по Марксу, да је изнадисторијска. Постоје различите тенденције развјатка у старом Риму и по Марксу, а развила се она коју је условила историјска средина. Различите еволуције се морају прво историјски испитати и тек онда узајамно упоредити.² Општа филозофско-историјска теорија ту ништа не помаже.

Душан Пирец, позивајући се на овај Марксов исказ о општој филозофско-историјској теорији, изјашњава се против моје историјске доктрине да би "марксистичко схватање историје требало да унесе једноставну објективност у приказ историје свијета до савремене цивилизације и томе да дода перспективу подруштвљеног човјечанства која почиње да се рађа у савременој цивилизацији" (Душан Пирец и Милош Јакшић, *Искушење марксизма*, Београд 1985, 34, примј. 73).

Прво, Маркс говори на том мјесту о непостанку и постанак капитализма у вријеме епоха економског формирања друштва, а ја о савременој историји у којој постоји реална заједница народа која се све више учвршћује. И данас треба еволуције појединих народа и земаља посебно изучавати и потом узајамно упоређивати да би се добила слика свијета. Али, то више није довољно. А, чиме да упоредимо свјетску заједницу народа која је чак и друштвено организована и као таква дјелује и силом. Остаје једино да је истражујемо и да покушамо утврдити тенденције њена развјатка и оцијенити их са становишта досада стечене људске мудрости, филозофије.

Друго, ја нити препоручујем нити сам рјешавам историјске проблеме општом филозофско-историјском теоријом, већ, напротив, изводим филозофију историје, уколико је то потребно за оријентацију људи у свијету и друштву, из конкретне историје и другог позитивног људског знања (при томе се трудим да узмем у обзир оно што свако зна). Али, савремена историја садржи кретања која показују тенденције развјатка, које још нису историја. Историја, и стварно и као наука, састоји се од чињеничности. А, поставља се питање да ли историја као модерна историографија, односно као хуманистичко-филозофска дисциплина људског сазнања – јер је она то постала развјатком старе хуманистичке историографије у историјску науку – може из чињеница, које још нису чињенице завршеног процеса, већ смао чињенице тенденција које се у процесу јављају, не силећи их да уђу у њима туђу, у главну исконструисану будућу цјелину према нашим жељама и надама, закључити чему оне воде у својим стварним алтернативама и шта те алтернативе значе за развјатк човјека и одржање околине у којој он живи.

Овдје се, према томе, не ради само о томе да треба цитирани Марксов исказ ставити у историјске оквире на које се односе, кад је ријеч о истраживачком методу у историјској науци. Ријеч је још о томе како Маркс цијени општу филозофско-историјску теорију, филозофију историје. Он вели да је "њена једина врлина да је она изнадисторијска" (*dont la suprême vertu consiste à être supra-historique*).

И тај исказ треба ставити у историјске оквире, запитати се на коју се то филозофију историје односи. Али, само као неко оправдање за ту реченицу. Јер је она, онаква каква јест, пренаглашено сцијентистичка и као таква ван његовог филозофског концепта. При томе, имам у виду да је то писмо, а не научни рад, и да није ни као писмо отпослано.

Маркс је овдје изоставио из вида два своја филозофска става од суштинске важности из својих раних радова.

Прво, заједно с Енгелсом у *Њемачкој идеологији* је споменуо да филозофија историје остаје као резиме (*Zusammenfassung*) стварне историје. Али, може се лако констатовати да тај резиме није брисао у својој каснијој научној дјелатности, иако га је донекле запоставио.

2 Подсјетимо се шта је касније рекао Макс Вебер, разрађујући историзам као метод.

Друго и много важније. У својим *Тезама о Фојербаху* вели да је становиште старог материјализма грађанско друштво, а да је становиште новог материјализма људско друштво или друштвено (Енгелс поправља: подруштвљено) човјечанство.

Маркс је у овом писму наслутио шта ће с њим бити. Због филозофско-историјске теорије, која је створена без његове сагласности, па чак и као велики фалсификат његове историјске мисли, али не без подстицаја који потиче од његове револуционарне доктрине, истина, примјерене своме времену и мјесту, али од других проглашене општом, доживљава данас превише срамоте. Због своје револуционарне мисли, иако и она није сагласна с двадестовјековним постмарксизмом, доживљавао је велики глас уопште и у једној половини свијета и велику почаст, као нико у досадашњој историји свијета.

Препоручио бих читаоцу да прочита, ако није прочитао, Марксове нацрте за одговор руској револуционарки В. Засулић. Ти текстови нису били дуго познати, али одавно јесу. Ако бољшевицима у Лењиново вријеме и самом Лењину нису могли бити познати, стаљинистима и Стаљину су морали бити. То су врло поучни текстови који објашњавају у много чему Маркову историјску мисао, нарочито што је Маркс мислио о могућностима револуције у Русији и о улози руске сеоске општине у тој револуцији. Русија је 1917. године увелико прешла пут на који је закорачила од 1861. године, па је Маркова мисао већ била застарјела. Али, не би било наодмет да се при решавању "сељачког питања" не само у револуцији у Русији, односно у Совјетском Савезу, већ и у Кини, сходно новим ситуацијама, водио рачуна тим Марковим "застарјелим" схватањима. Јер, стаљинизам у рјешавању "сељачког питања" није водио много рачуна о односу града и земље (Land), односно села, што је једно од основних питања политичке економије како ју је схватио Маркс.

Трудио сам се да у својим теоретским и методолошким радовима, посвећеним науци којом се бавим, с једне стране, ослободим Маркову мисао од постмарксистичке револуционарне идиолатрије, а с друге стране да сведем Маркса на научника и мислиоца, што ће рећи да пријем његовој историјској мисли критички уопште и нарочито шта он значи као научник и мислилац за нас данас.

Називам своја гледишта на историју новомарксистичким, што не значи да историјску науку, која је надахнута тим схватањима, треба звати новомарксистичком. Покушао сам у једном свом поодавно објављеном раду и схватању које заступа и историографији која би била надахнута таквим схватањима дам друго име којим ће се разликовати од постмарксистичког схватања историје. Назвао сам и схватање историје и историографију њиме надахнуту *дијалектичко-материјалистички историзам*.

У том свом раду дао сам теоретско оправдање за такав назив и објашњење зашто не називам изворно Марково материјалистичко схватање историје историјским материјализмом (*Ступњеви развој историографије у историјску науку*; Радови Научног друштва БиХ 20, Сарајево 1963, 40–55).

Сада, међутим, сматрам да моје схватање историје треба назвати новомарксистичким, а историографију која се у савременим условима рађа под утицајем изворне Маркове историјске мисли новохуманистичком. Сам Маркс сматрао је да историографија треба да буде реалистичка. Такав би назив данас приличио историографији као историјској науци, али не и историографији као филозофско-хуманистичкој дисциплини која из ње произилази.

Можда би потпуности ради требало овдје цитирати недавно објављени рад АФолфа Драгичевића *Повратак марксистичким темама* (Преглед бр. 11–12, Сарајево 1990, 734–749) који заступа мишљење да се марксизам изучава као "знаност повијести". Тај приједлог има сродности с оним што сам је раније предложио. Али, не узима у обзир да сам касније исткао да у извјесном

смислу треба разликовати историографију као историјску науку, строго позитивну научну дисциплину, и историографију као филозофско-хуманистичку дисциплину која, с једне стране, произилази из строго позитивног историзма историјске науке, а с друге стране, кад је ријеч о савременој историји, која мора имати и однос према будућности, будући да мора водити рачуна о постојећим тенденцијама процеса развика који пред нама тече, а није још остварен, али је сагледив, некад само чак натукнут.

Жалим што Драгичевић не зна за моје радове. Тим прије што међу нама постоји доста додирних тачака, од којих сам неке давно нагласио у својим ранијим радовима.³ Овако морам рећи да би поднаслов Драгичевићевом раду могао да стоји *Apologie der gegenwärtigen Politischen Ökonomie*, кад бисмо се инспирисали поднасловом Марксовог *Капитала Kritik der Politischen Ökonomie*.

Тачно је да је Маркс рекао: "Die moderne Industrie betrachtet und behandelt die vorhandene Form des Produktivprozesses nie als definitiv. Ihre technische Basis ist daher revolutionär, während die aller früheren Produktionsweisen wesentlich war" (*Das Kapital* I, MEW 23, Берлин 1968, 510-511). То је Маркс рекао за тадашњи облик капиталистичког процеса производње. Mutatis mutandis, то се може рећи и за савремени капиталистички начин производње, чак у извјесном смислу и у односу на реалсоцијализам. То заиста Драгичевић и каже, не водећи рачуна о могућим штетним, па чак и катастрофалним посљедицама такве тенденције савременог начина производње, ако производња не буде друштвено контролисана у свјетским размјерама и то у новом свјетском поретку који мора превазићи одлике грађанског друштва, јер савремена владавина човјека природним силама захтијева зачетне саставнице подруштвеног човјечанства.⁴

Није Маркс величао технолошку револуцију свога времен без критике. Напротив!

Да укажем да Маркс у *Капиталу* на више мјеста указује на опасности које наговјештава крупна индустрија. Спомињем одељак 10, главу 13, која носи наслов *Grosse Industrie und Agrikultur*, гдје Маркс вели и ово: "Mit dem stets wachsenden Übergewicht der städtischen Bevölkerung, die sie in grossen Zentren sammelt, häuft die kapitalistische Produktion einerseits die gesellschaftliche Bewegungskraft der Gesellschaft, stört sie andererseits den Stoffwechsel zwischen Mensch und Erde. Sie zerstört damit zugleich die physische Gesundheit der Stadtarbeiter und das geistige Leben der ländlichen Arbeiter". (*Das Kapital*, MEW 23, Берлин 1968, 528)⁵

3 Драгичевић пише: "Питање се ипак свом оштрицом наметало. Маркс је проучавао начин производње и односе производње који му одговарају, а совјетска знаност само "односе производње". Стаљин је наметнуо рјешење којег су се марксисти – сви без изузетка, према томе и наши – без поговора прихватили и на тој основи суствено ревидирали целокупно Марксово учење. Темелјне његове поставке свакако". Препоручио бих Драгичевићу да прочита мој рад објављен у ИЧ–у бр. 1/1963 под насловом *О процесу развика човјечанства до модерне цивилизације* (поново објављено у књизи *Развика човјечанства и друштво*, Нови Сад 1980, нарочито стр. 158–159). Или, још боље, француски превод тог рада (објављен у *Acta Yugoslavicae Historica* 1, Београд 1970) који сам накнадно редиговао, исправно и ауторизовао (*Zur neumarkistischen Geschichtsauffassung*, Нови Сад 1967, 47–74, нарочито стр. 49–51).

4 Пријевод: Модерна индустрија никад не посматра и не третира дати облик производње као коначан. зато је њена техничка основица револуционарна, док је код свих ранијих начина производње била у суштини конзервативна.

5 Превод: Са сталним растом преваге градског становништва, које она гомила у великим центрима, капиталистичка производња нагомилала с једне стране друштвену покретачку снагу друштва, а с друге стране омета размјену материје између човјека и земље... Тиме она разара у исто вријеме физичко здравље градских радника и духовни живот земљорадника.

Прометеј је, кажу, украо земаљску ватру боговима и даровао је људима. Људи су земаљском ватром, искоришћавајући материју коју земља даје онакву каква она јест, допрли до индустрије Маркова времена. Прометеј је, кажу, био кажњен од богова. Прикован је за кавкаску стијену и орао му је стално кљуцао јетру. Спасео га је Херкул. Данас су насљедници Прометеја украли небеску ватру, којом је земља настала и њоме може да буде опустошена, и разлажу земаљску материју на њене саставнице и њима почињу да се користе. Да ли ће се наћи Херкули који ће спасти човјечанство од Прометејеве судбине. Јер, накнадног спаса нема!

У овом тренутку човјекове историје које је друштвено рјешење што одговара његовом природном развиту? *Rax Americana*, што друго или подруштљено човјечанство? Мислим ово последње. А, ја не могу замислити подруштљено човјечанство без социјализма. Само каквог?

Драгичевић је испустио из вида најпресуднији моменат савремене људске историје, због којег се морамо вратити марксистичким темама.

Кад је ријеч о савременој историји, мислим да треба рећи ово: Без обзира на све, један Марков исказ, изречен безмало прије једно и по стољеће, стоји као *monument* на улазу у двадесет и први вијек.

Кад би ово моје предавање било пропагандни чин, ту бих могао стати. Али, оно то није.

Треба истаћи да је Марков предговор *Критици политичке економије* једностран. Не само по томе како су га схватили ностмарксисте, нарочито лењинисти, поготову сатљинисти. Он није формулација историјског материјализма као наводно онштеважеће социолошке механике. С те стране је ствар, мислим, рашчишћена.

Као формулација кретања грађанског друштва, што тај предговор заправо јест, она је једноставно материјалистичка, нарочито у формулацији односа друштвене базе и надградње, уколико се она односи на друштвену свијест. Изостала је улога науке, која се не може тек тако убројати у идеологију, иако спада у идејни свијет људи и пробија се доста тешко у њему, заточеном идеологијом.

Код Маркса на том мјесту наука и није ни убројана у идеолошке облике свијести. Иначе се може наћи у Марковим дјелима доста мјеста која говоре о стварној улози науке у развиту људи, па се чак може наћи у *Њемачкој идеологији* формулација људске свијести у којој од фактора који је одређују ставља на прво мјесто однос човјеков према природи, на друго мјесто однос људи међу собом, а на треће мјесто чак и човјекове ћуди (*Deutsche Ideologie*, MEW 3, Berlin 1963, 25–26, примједба). У ову последњу категорију спада и *homo ludens*, а он је не само задовољавао човјекову природну потребу за умјетношћу, већ је и пронашао много шта у човјековом сазнању, па и практичних ствари.

Да ли више него *homo faber*, то не знам. Али, знам да се *homo sapiens* разликује од свих животињских врста што је по својој природи *animal curiosissimum*, најрадозналија животиња.

Морам истаћи да моји приједлози критерија за периодизацију историје свијета, чиме сам започео изграђивати своје новомарксистичке погледе и чиме сам се при крају приближио и њиховом дограђивању, узима у обзир и човјеков однос према природи и промјене у њему, не само као подлогу процеса људског природног развита, већ и његов идејни израз као саставни дио природно-историјског развита човјека.

При томе не мислим само на своју хронолошку подјелу процеса цивилизације на историјске регионалне цивилизације и савремену свјетску индустријску цивилизацију, већ и на своју подјелу историјских регионалних цивилизација на 1) цивилизације с религијским предзнаком и 2) "хуманистичке" цивилизације. Ту нисам крио изјесни утицај О. Конта на мене. Не само по томе

како сам направио подјелу, већ и по томе што подвлачим да људско сазнање има своју законску поступност у свом развоју. Идеологија нема своју историју, одраз је друштвених односа, кад се гледа са становишта процеса у историји. Али, кад се узме у обзир да историја има и тековинску страну и идеологија има своју историју у стварању сталних идеолошких тековина људског рода. Али, идејни свијет људи (у којем се наука постепено пробија кроз идеолошко окружење потискујући идеологију) у свом дијелу који чини наука, има своју историју сазнања која се својом законитошћу развоја релативно издваја из социјалног окружења и условљености њима.

Апсолутно социолошко схватање историје не може да нађе мјесто људском стваралаштву. Без обзира на то шта је Маркс рекао на другом мјесту, формулација у *Предговору Критици политичке економије* створила је постмарксизам, особито "марксистичко лењинистички" који је стварно створио Стаљин, али на основу Лењинових мисли прије НЕП-а. При томе не мислим да треба оправдати Лењина код кумовања у стварању теорије о смјени друштвено-економских формација као основном закону развоја човјечанства (види моју бесједу *На једној ријечи оклизнула се теорија*, додатак мојој академској бесједи у Војв. академији под насловом *Загонетке цивилизације у старијој историји човјечанства*, Нови Сад 1981, 39–40, 49–50).

Овај критички осврт на *Предговор Критици политичке економије* односи се на предисторију савремене свјетске цивилизације, а не на раскршће пред којим данас стоји. Међутим, супротности на раскрсници се управо састоје у томе што модерна владавина човјека природним силама тражи као природно рјешење увођење првих саставница подруштљеног човјечанства у заједници народа свијета, а историјско наслијеђе живи у још друштвено подијељеном човјечанству у старим друштвеним облицима.

Одговорити се ту не може шта ће преовладати. Али, можемо процијенити шта води спасу и напретку човјечанства, а шта назатку, па чак и пропасти.

Кад је човјек у једном дијелу свијета стајао на прагу стварања грађанског друштва мислио је да је због *politikon*, цивилизована животиња (недруштвена животиња како се обично преводи), да је његова природа непроменљива, да се историја понавља сходно непроменљивој природи људи, па историја треба да поучи грађанина како се понашати као грађанин. Тај задатак историографије је оживјела хуманистичка историографија новог вијека на прагу стварања нововјековог грађанског друштва. Али, даљи развој грађанског друштва дошао је до сазнања да се историја мијења, да се друштво развија и до идеолошког става да грађанско друштво осигурава слободу, природно стање у којем човјек треба да живи. Међутим, развој грађанске историјске науке потиснуо је хуманистичку историографију и спречавао развој историје као модерне историографије, хуманистичко-филозофске научне дисциплине засноване на историјској науци.

Дошло је вријеме кад постоји могућност да она то буде и да и као таква опет буде учитељица живота (види моје прилоге *Ceterum censeo scientiam historicam etiam esse magistrum vitae* *Horizonte e historie* – Хоризонти историје 1, Приштина 1977, 9–23, 25–38 и *Zum ewigen Frieden die Historie, Lehrerin des Lebens, Zur neumarxistischen Geschichtsauffassung*, Нови Сад 1987, 159–161).

Све споменуте супротности савремене свјетске цивилизације на искушењу између самоуништења свијета и увођења новог свјетског поретка црпају се и у нашем друштвеном и политичком животу, иако у много чему саображено нашим приликама. Није, мислим, потребно доказивати колико је код нас данас потребно изучавање грађанског друштва и његових историјских коријена, колико је нужно упознавање историјских основа приватне својине и њене улоге у грађанском друштву. Уопште и у историји наших народа. Иначе сам већ имао прилике да нешто кажем о донедавној улози Југославије у остваривању првих наговјештаја за саставнице подруштљеног човјечанства у савременој историји свијета (види мој прилог *Подруштљено*

човјечанство и несврстаност. Свеске Института за проучавање националних односа бр. 20, Сарајево 1987). Стојећи на свјетском раскршћу данас, ми смо, такође, у својој раскрсници између оживљавања неких одлика наших средњовјековља и модерне југословенске социјалне државе. С једне стране, склизавано у 19. вијек, боље рећи, у још раније периоде историје наших народа, а с друге стране тражимо своје мјесто у Европи и у њеном начину живота, своје мјесто у свијету. Али, не саобразно нашем економско-политичком географском положају, већ мајмунским угледањем, које испада фарса. Али, о томе нећу сада говорити. О томе сам, колико историчар може рећи, досада и понешто рекао. Осим тога, ако ми не понестане снаге и воље, написаћу прилог под насловом *Едвард Кардељ и ја лично и у схватању социјалистичке демократије и односа међу југословенским народима*.

ИЉАС ХАЦИБЕГОВИЋ

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА НА РАСКРШЋИМА НОВИЈЕ ИСТОРИЈЕ*

У 19. и 20. вијеку настала је обимна литература, од сериозних дјела до испредања разних "теорија" и комбинација о вјерским и етничким питањима и формирању нововјековних држава уопште и на југословенском простору посебно. Та литература је припремала и пратила настанак, развој и институционализирање националних покрета у специфичним југословенским условима вјерске и етничке измијешаности. Начело "један народ, једна држава" под којим се водила борба за уједињење Италије и Њемачке у 19. вијеку било је прихваћено и у националним покретима балканских, а унутар њих и југословенских народа. Сви национални програми југословенских народа из претходног вијека предвиђали су да у националној држави окупе припаднике свог народа, без обзира на то што су они више или мање били измијешани с другим народима. Мозаик свјетских религија и култура, с мноштвом сродних и различитих етничких група међусобно измијешаних, показао се као велика препрека за примјену поменутог начела и, истовремено, као дуготрајан извор националних, вјерских и других диоба и сукоба. При томе су се једни борили за свој идентитет и опстанак, а други за успостављање националне хегемоније. Посебан оквир, те политички, економски и културни декор овим покретима давали су Хабзбуршко и Отоманско Царство, а касније, Њемачка и Италија, мале балканске династије с вјерским, војним, земљопосједничким и буржоаским олигархијама. У све то уклапао се добар дио националних интелигенција које су стварале митове и идеолошки припремале остварење националне хегемоније.

Паралелно с екстремним националним програмима, међу омладином, интелигенцијом и младим националним буржоазијама, крчиле су себи пут идеје југословенске и балканске узајамности и сарадње, које поступно сазријевају у покрет за стварање југословенске државе, при чему се формирају два идеолошка и политичка прилаза – грађански и социјалистички.

Стварање југословенске државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године није донијело очекивану националну равноправност народима који су ушли у њен састав. То је условљавало настављање ранијих националних сукоба изражених у готово свим облицима живо-

* Стицајем околности, текст И. Хацибеговића није презентираан на научном скупу *Култура, филозофија историје и модерни индивидуалитет*. Но, с обзиром на разматрану проблематику, Редакција је сматрала корисним да се и овај текст објави у склопу датог тематског блока

та – од политике, економије и културе до социјалних и класних супротности. Ту се, гледано историјски, оживљавају вјерски и национални повинизми, дијелом ослоњени на традицију из 19. вијека, а дијелом инспирисани италијанским и њемачким фашизмом и његовом расном теоријом.

Сусрет екстремних национализма и фашизама на територији Југославије 1941–1945. године донио је њеним народима највећу трагедију у историји – геноцид над читавим народима, братоубилачки рат и вјештачке границе међу народима и највеће људске и материјалне жртве.

Поново се традиција националних и вјерских сукоба нашла на путу изградње демократских односа међу народима и југословенским републикама. Поново се принцип "један народ, једна држава" сукобио с националним и вјерским мозаиком на југословенском простору.

На малом босанскохерцеговачком простору од 57.027 км² (1878) или 51.129 км² (данашње границе) давно у историји сусреле су се четири свјетске религије: католичанство, православље, ислам и јеврејство (мојсијевство), а у модерној историји формира се исто толико нација чији се мозаик, досељавањем са стране након 1878. године, претвара у праву мјешавину народа и конфесија. На улицама већих босанских и херцеговачких градова, крајем 19. и почетком 20. вијека, могло се чути више од десет језика. Три најбројнија народа били су Срби, Муслимани и Хрвати, па је ова југословенска покрајина, са централним положајем у југословенском простору, постала изузетно важан фактор у зближавању југословенских народа, али и у њиховом удаљавању и сукобљавању. Босна и Херцеговина је кроз цијелу модерну историју била више или мање спорна у српско–хрватским односима (изузимајући авнојевско рјешење) и много се труда уложило у доказивање да ли је ова покрајина српска или хрватска земаља и да ли су Муслимани припадници српског или хрватског народа исламске вјероисповијести. Ова питања се и данас постављају, као да се у претходних стотину година ништа није догодило у националном развоју свих, па и муслиманског народа.

Гледано с демографског становишта, вјерски и национални мозаик у Босни и Херцеговини представља интересантан феномен. У посљедњих двије стотине година у њој су харале разне епидемије које су односиле и до једне трећине становништва, вођени устанци који су готово читав 19. вијек знатно демографски уназађивали српско село, османски ратови у којима су гинули босанскохерцеговачки муслимански војници. Њихово страдање настављено је у покрету отпора против аустроугарске окупације 1878. године, а у свјетским ратовима, на разним зараћеним странама гинули су припадници свих народа, посебно оних који су били изложени геноциду. И поред свега, припадници било које вјере и нације никада нису имали апсолутну већину, нити су створили већи етнички чист простор. Три најбројнија народа само су варирали у процентима: Србо од 32 до 44,5, Муслимани од 25 до 44, Хрвати од 17 до 23 и остали (Јевреји, Југословени, Роми и др.) од 1 до 10%.

У раздобљу од само 70 година модерне историје, Босна и Херцеговина је три пута почињала испочетка: 1878, 1918. и 1945. године. Само у покрету отпора аустроугарској окупацији у првом и другом свјетском рату погинуло је преко милион људи, а сваки пут живот је настављен на згариштима, с тешким људским траумама. У првом свјетском рату умрло је од глади преко 100.000 дјеце, демографски губитак пео се на 250.000 до 300.000 лица (12,5 до 15 процената укупног становништва покрајине), а ратна штета процијењена је на близу 2,5 милијарди златних франака. То је представљало око једну петину укупних људских жртава у југословенским земаљама и скоро једну четвртину укупне ратне штете на читавом том подручју. У другом свјетском рату Босна и Херцеговина доживјела је још већу катаклизму. Остало је 140.000 ратне сирочади, а људски губици пењу се до 700.000 људи палих у разним војскама и као жртве геноцида и фашистичког терора (у

њој је онеспособљено и уништено 87% школа, 126.574 стамбених зграда, око 4.500 км путева, 130 већих индустријских предузећа и 24 рудника. Од народа је одузето 237.449 коња, 842.048 говеда, 2.289.500 оваца и коза, 407.680 свиња и уништено око 2.600.000 стабала разног воћа).

Огромне људске и материјалне жртве које су се догодиле у три наврата у модерној историји Босне и Херцеговине не иду у прилог изреци да је историја учитељица живота, него много више онима који су тврдили да из историје ништа нису научили. У том погледу, Босна и Херцеговина има посебно тужну страну своје историје која се састоји од вишедеценијских вјерских и националних завада, уз учешће припадника сва три најбројнија народа. Разне злоупотребе неугог и сиромашног муслиманског, српског и хрватског народа створиле су, задњих 150 година, нерегуларне војне формације као појаву дугог трајања и вјерног савезника свих јужнословенских криза до дана данашњег. Тачно се не зна када и којим формацијама се почело, али су у историјском памћењу остајали екзекутори или извршиоци политике освајача или екстремних вјерских и националних покрета и странака, или удружених и једних и других. Њихови творци и налогодавци настојали су да окуне наоружане, декларисане, вјерски и национално фанатизоване, нерегуларне и полувојне формације, увијек недисциплиноване и спремне за извршавају најпрљавије послове које избегавају да чине регуларне армије. Звале се те формације башибозук, шуцкор, усташа, комита, четник, легија, гарда, милиција, стража и заштита, историјски и суштински нема битних разлика у њиховој функцији. Тај историјски арсенал поново се нашао на дјелу једног националистичког и вјерског рата, обогаћен европском тековином "легијом странаца", пријети да и Босна и Херцеговина по четврти пут у задњих 150 година буде уведена у највећу и најсрамотију трагедију, јер се више не ради о егоизму страног завојевача (мада се не могу порећи и страни интереси и утицаји), него о егоизму домаћих екстремних националних и вјерских олигархија, које потхрањују мржњу и провалу свакојаке људске стихије за остваривање великонационалних програма који се нису могли остварити у вријеме стварања националних држава у 19. вијеку. У оба свјетска рата, када је формирана нова европска и свјетска политичка карта, југословенски народи су створили заједничку државу, онакву каква је била могућа у датим историјским околностима. У тим договорима и преговорима Босна и Херцеговина није увијек добро пролазила, али је, углавном, успијевала да сачува своју цјеловитост и историјски условљену посебност.

У последњих двије стотине година Босна и Херцеговина је мијењала пет различитих државних оквира и система: османски, аустроугарски, југословенски, тзв. НДХ и социјалистичке Југославије, било је мноштво комбинација око њене подјеле и припајања на разне стране, али ниједна није успјела да трајније разгради њен природноисторијски и друштвеноисторијски оквир. И данашње идеје о регионализацији њеног простора немају будућности, јер се не одвијају у складу с друштвеноисторијским, природно географским, економским, културно-просвјетним, па и вјерским и националним претпоставкама. Стварање регија као патуљастих и затворених територијалних цјелина заснованих на вјерској и националној компоненти у нашим савременим условима више је насиље над природним процесима сарадње и узајамног прожимања него остварење демократских принципа националне и вјерске равноправности. Што се тиче актуелизирања кантонизације, треба имати у виду да она има свој једини примјер у Швајцарској, која је у читавој другој половини 19. вијека била "лабораторија европске демократије", док је тада у Босни и Херцеговини било писмено само 3% народа. За швајцарски примјер потребно је бити бар мало Швајцарске.

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ – REVIEWS

О ЗНАЧАЈУ, РЕЗУЛТАТИМА И ПРОПУСТИМА У ПЕТОГОДИШЊЕМ РАДУ (1986–1991) НА ИСТРАЖИВАЊУ ИСТОРИЈЕ ИЗ ПРОГРАМА ДРУШТВЕНОГ ЦИЉА 13/2

Концем 1991. године навршило се пуних пет година рада на реализацији задатака из програма истраживања из области историје Босне и Херцеговине, који је у номенклатури ранијег СИЗ–а науке Босне и Херцеговине означаван као Друштвени циљ 13/2 (ДЦ 13/2). Полазну основу за рад на истраживању из области историје представљао је *Изведбени пројекат* који је више од годину рада радила екипа истакнутих историчара из БиХ и који је научну верификацију добио на скупу историчара с подручја цијеле земље у Академији наука и умјестности БиХ и од стране експерата тадашњег СИЗ–а науке БиХ. У *Изведбеном пројекту*, у коме је, иначе, дата темељита анализа дотадашњег развоја историјске науке у БиХ, формулисани су наредни научни задаци у овој области у виду средњорочног (у трајању пет година) и дугорочног програма (у трајању до конца овог стољећа). Формулисани научни задаци распоређени су у седам тематских области (средњи вијек, османски период, 19. стољеће у историји БиХ, аустроугарски период 1878–1918, међуратни период 1918–1941, ратни период 1941–1945. и послеријатни период од 1945 и даље). У реализацију овог програма укључени су сарадници институција у којима се одвија истраживачки научни рад (Институт за историју у Сарајеву као главни координатор, Катедра за историју Филозофског факултета у Сарајеву, Оријентални институт у Сарајеву, Институт за историју у Бањој Луци, Економски факултет, односно, Економски институт истог факултета у Сарајеву), као и поједини истраживачи с Правног и других факултета, а и неки већ умировљени истакнути историчари.

Усвајање овог програма и рад на његовој реализацији у оквиру друштвених циљева који је иницирао и финансирао тадашњи СИЗ науке БиХ био је далекосежно значајан. Тиме су били створени бољи услови за рад на бројним научним програмима. То је отворило, опћенито, бољу перспективу за развој науке уопће у Босни и Херцеговини. Тако је и рад на задацима ДЦ 13/2 унио доста новог и подстицајног у области историографије. Захваљујући управо таквој новој оријентацији никада дотада није се окупио и мобилизирао толики број истраживача – историчара и то не само с подручја наше републике, на истраживању и изради низа научних задатака, чије ће успјешно завршавање представљати прави преокрет у овој научној области у Босни и Херцеговини. Успјешна реализација задатака у току средњорочног програма из ДЦ 13/2 обогатила је нашу историјску науку до завидне висине, јер је за само пет година написао много чланака, расправа, студија, завршена је или је у завршној фази израда низ вриједних монографија о важним научним питањима из прошлости Босне и Херцеговине. У процесу рада на изради пројеката из програма ДЦ 13/2 стицали су искуство и научну зрелост млађи научни кадрови. То се изразило у њиховом бројном и активном учешћу на организованим научним скуповима у земљи, а и у иностранству. Потврда да су кроз рад на задацима из ДЦ стручно и научно израстали нови научни кадрови из области историјске науке налази се и у чињеници да су у току протеклог петогодишњег рада стекли научне степене

магистара историјских наука укупно 5 сарадника, а докторске титуле 9 сарадника. Пред непосредном одбраном докторских дисертација су 8 истраживача који су били носиоци одређених задатака из ДЦ 13/2. Нису, додуше, из тог програма све теме одбрањене као магистарске и докторске радње, али су оне рађене уз истовремени или паралелни рад на задацима из ДЦ.

Сумарно, резултати петогодишњег рада истраживања из програма ДЦ 13/2 могу се исказати следећим подацима: укупно је завршено у утврђеном року 32 пројекта (то су, углавном, монографије, студије из свих тематских области). Двадесет пројеката треба да буде завршено у току 1992. године (од тог броја 5 пројеката је пролонгирано у сагласности с Републичким јавним фондом, с тим да они буду завршени у току 1992. године. О томе је дао своју сагласност Републички јавни фонд за науку, односно ранији СИЗ науке). Према томе, до краја 1992. године укупно би било завршено 52 пројекта. То је неоспорно значајан успјех, ако се има у виду да се стартовало с израдом преко 60 пројеката. У првим годинама истраживачког рада на овом програму пет (5) истраживача је раскинуло уговор, било због болести, оптерећености другим задацима и сл., један (1) истраживач је у току рада преминуо, један (1) је због тежег обољења привремено прекинуо рад на свом пројекту. У завршној, 1991. години 2 сарадника су због тежег обољења морали потпуно прекинути рад на својим пројектима. Како су поједини пројекти завршавани, они су достављани наручиоцу на даљи поступак. Већ су неки пројекти публиковани као монографије (укупно 3), неки су у припреми за публиковање, а дио је у фази рецензирања. Вриједно је забиљежити да су најбоље остварени резултати у обради старије прошлости – период средњег вијека и османски период – док су најслабији резултати у изради пројеката из тематске области послеријатни период од 1945. и даље.

Разлог заостајања, па и пролонгирања у изради пројеката из појединих тематских области садржи читаву лепезу узрока.

Било је случајева да су поједини истраживачи, укључујући се у овај програм од октобра 1991. године већ били ангажовани на изради неких својих ранијих научних задатака. Неки су били пред одбраном докторских и магистарских радњи. И тек пошто су те своје обавезе завршили могли су се посветити раду на темама из ДЦ. Неки истраживачи у процесу реализације својих пројеката стекли су неке истакнуте јавне функције (у власти и др.). Било је усамљених случајева немарности и очигледне неодговорности. Ријеч је о оним сарадницима који су олако прихватили обавезе и задатке на разним странама, не испуњавајући тиме оне из свог основног и најважнијег задатка.

Веома амбициозан научни програм, какав је у цјелини ДЦ 13/2, патио је, природно, од неких слабости, у првом реду од недовољног искуства у организовању синхроног рада тако бројне научне екипе. Подбацило се у томе што су у појединим случајевима повјеравани доста крупни научни задаци истраживачима који за њих нису били у потпуности дорасли. У ријечи истраживача какву је представљала екипа од преко 70 сарадника на програму ДЦ 13/2 неизбјежно је било да се такве слабости поткраду. Било је појединачних случајева да се нреамбициозно планирало у истраживању ван земље, а да се претходно није довољно испитало шта ће такво истраживање донијети. И у формулисању тема из појединих пројеката долазила је до изражаја неодмјереност и непримјереност могућностима истраживача. Отуда и захтјеви појединих истраживача за пролонгирањем рока, јер се у задатих пет година рада није такав пројекат могао реализовати. Како смо већ поменули, дио пројеката представљале су докторске дисертације. Неке су већ успјешно одбрањене, а неке су пред одбраном. А, познато је да из ове научне области треба за израду докторске дисертације више од пет година истраживачког рада. Бар тако наша искуства о томе до сада јасно потврђују. Доста слабости произишало је и из претходно утврђене методологије рада које је концептирао ранији СИЗ науке. У то је унесено доста непотребног администрирања (поменимо само три самоуправни органа који су усвајали извјештаје и сл., а да и не помињемо дугу временску процедуру оцјењивања годишњих извјештаја од стране експерата СИЗ-а науке).

Мислим да на челу СИЗ-а науке није била довољно концилијантна личност која је била упућена у све ове финесе научног рада, посебно из области хуманистичких дисциплина. Био је више склон административном рјешавању спорних питања. То се у више случајева испољило, а посебно када је уследило пензионисање појединих истраживача и изналажењу модалитета њиховог даљег ангажовања на програмима на којима су радили. Били смо због тога принуђени раскидати односе с појединим сарадницима, иако су они били на најбољем путу да свој пројекат заврше. Пуно је било натезања око рјешавања додјеле финансијских средстава за накнадно – додатно истраживање. Иако је било случајева да су неки истраживачи исказивали неодмјерене захтјеве у погледу додјеле финансијских средстава за истраживања, посебно ван земље, било је и таквих случајева да су она понекад планирана доста нереално. Природно да се тако нешто могло десити, јер је планирање у овој области науке нужно носило у себи доста елемената апроксимативности. Доста спорних случајева могло се рјешавати у непосредном контакту, било са секретаром СИЗ-а, било с његовим сарадницима. Међутим, већа склоност се показивала у упућивању дописа и сл., који су понекад били беспоговорни и наглашено наредбодавни. Недостајао је у међусобној сарадњи потребан степен доброг партнерства, јер су СИЗ и његови органи често фигурирали као чинилац власти. Треба, такође, истаћи да је тадашњи СИЗ науке, отпочињањем акције с научним програмом ДЦ, дошао готово преко ноћи у веома незавидну ситуацију. Отпочео је рад на великим научним задацима, а да се сам СИЗ није кадровски и на други начин солидно припремио за обављање тих свих послова. Његова оперативност била је доста снутана механизмом одлучивања путем гломазне и интерне скупштине. То је све успоравало ефикасност рада. Споро се реаговало на искрсла текућа актуелна питања. Одговори на разне захтјеве оних који су координирали рад на пројектима стизали су с много закашњења. СИЗ је, хтио или не, функционисао као једна административна установа, иако се његовим стварањем то, тобоже, жељело избјегнути. У цјелини се може рећи да је пословање СИЗ-а било недовољно рационално. Његова скупштина била је и неефикасан и скуп орган. Бројне и важне компетенције Скупштине СИЗ-а требало је пренијети на мањи и оперативнији орган. То је нешто касније учињено, преношењем неких компетенција извршном одбору када је рад на задацима из ДЦ 13/2 ушао већ у трећу годину.

Од почетка рада на реализацији задатака из програма ДЦ 13/2 могли су се уочити одређени проблеми и тешкоће које су имале утицаја да поједини сарадници више или мање заостају у својим планираним обавезама. У једној великој екини истраживача, каква је ова на реализацији задатака ДЦ 13/2, било је неизбјежно да због случајева озбиљнијих обољења поједини сарадници нешто више заостану, а поједини одустану од даљег рада. Искрсли су проблеми и друге врсте. Поједини сарадници, како је већ поменуто, нешто амбициозније су формулисали задатке у својим пројектима, које су у процесу рада морали свести у реалније оквире. Како је научни рад ове врсте често испуњен лутањима, природно је да се у току истраживања у појединим архивским и библиотечким установама не пронађе довољно или никако потребна изворна грађа, а понекад се то дешавало због несрећености архивских фондова или, као што је то случај са Цетињским архивом, који због санације зграде дуже вријеме није примао истраживаче. Планирана истраживања у иностранству скопчана су била, такође, с доста тешкоћа и проблема од процедуре да се обезбиједе девизна средства, која нешто дуже траје, па до тога да, као што је случај са архивским институцијама у Цариграду, дуже вријеме истраживачки чекају дозволу за рад у тим установама. Све то на одређен начин утицало је на извршавање планираних обавеза у утврђеним роковима. Ту се дијелом крије разлог зашто је у изради 15 пројеката дошло до пролонгирања рокова и захтјева носилаца тих пројеката да се њихово завршавање продужи и у току 1992. године. У оним случајевима гдје је наручилац пројекта правовремено обавијештен на искрсле проблеме и на потребу продужавања рока израде пројекта, одобравано је да се коначни рок израде пројекта помјери. У доста случајева

од самоиницијативности појединих истраживача зависило је да ли ће девизна средства за истраживање обезбиједити брже или касније.

У току 1988. године дошло је на тражење СИЗ-а науке до смањивања, чак до 50% раније утврђених дневница за истраживање у иностранству. За то су дали сагласност самоуправни органи Пројекта. То је у појединим случајевима довело у питање извршавање ранијим планом утврђених обавеза. У Научном вијећу Пројекта, а такође и Савјету Пројекта, било је, стога, нужно да се преиспитају захтјеви појединих истраживача да им се омогући рад на истраживању и у наредној години и да се број девизних дневница доведе у приближан склад са стварним потребама и тиме омогући рад у архивским установама у иностранству. Било је, такође, случајева да су поједини истраживачи због презаузетости низом хитних задатака (посебно се то односило на наставно особље на факултетима) тражили да им се омогући да нека неизвршена планирана истраживања у иностранству у текућој години пренесу у наредну годину. У доста случајева дошла је до изражаја аљкавост у придржавању и реализовању планираних обавеза. Један број истраживача није се придржавао утврђеног програма рада. Планирање научног рада носило је у себи елементе произвољности. Иако су сви сарадници били у ситуацији да сами утврђују своје обавезе и план истраживања, они су се понекад слабо тога придржавали. Уз доста тешкоћа поједини истраживачи су одговарали обавези да доставе своје годишње извјештаје, да одговоре на неку анкету и сл.

За израду неколико пројеката из програма ДЦ 13/2 био је планиран тимски рад. Десило се, међутим, да су ту остварени најслабији резултати. Тешко је тачно утврдити шта је томе узрок. У сваком случају, ти узроци су многоструки. Колико год се мора прихватити чињеница да су историчари-истраживачи наглашени индивидуалисти у свом послу, толико се мора узети у обзир чињеница да узроке треба тражити у организацији тимског рада, у недовољно сретном екипирању научних тимова који су оквирно у концепцијама сугласни и, коначно, веома је важно јасно и складно разграничење научних задатака у оквиру научног тима. У објашњавању узрока слабости у обради пројеката за које је био предвиђен тимски рад у нашем конкретном случају ваља истаћи и неке непредвиђене неповољне околности финансирања тих пројеката.

У току петогодишњег рада на реализацији задатака из програма ДЦ 13/2 није учињено ништа у смјеру модернизације истраживачког рада. Тај рад остао је на нивоу мануфактурног рада и то подједнако важи како за оне истраживаче који чине прве кораке у науци, тако и за оне израсле и зреле научне раднике. Примјена компјутера и других нових техничких помагала није дошла до изражаја. Не би се могло рећи да узроке томе треба искључиво тражити у недостатку финансијских средстава, иако се тај моменат не би смио искључити, већ у инерцији и недовољној спремности да се учини дубљи продор у прихватању и примјени оног што је у развијеном свијету већ одомаћено.

Одређене тешкоће с којим се суочава наше друштво у цјелини имале су, такође, свој одраз на реализацију задатака из програма ДЦ 13/2. То су снажне инфлаторне тенденције у нашем привредном животу већ више година, које су се недовољно одражавале на рад истраживача. Лични доходи нису довољно пратили висок ниво скупоће и релативно ниске дневнице које нису подстицале на интензивнији истраживачки рад. То је посебно дошло до изражаја у првој и другој истраживачкој години. Довољно је да напоменемо да се лични доходак асистента истраживача с положеном магистратуром у току, на примјер, извјештајне године за 1987/1988. кретале у просјеку од 380.000 дин. мјесечно, док научни сарадник са докторатом историјских наука у просјеку има лични доходак у износу око 500.000 динара, док су научни савјетници у истој години остварили просјечан лични доходак у износу од 620.000 динара (овдје се имају у виду истраживачи у Институту за историју, Сарајево). Тешко се могло с таквим личним дохоцима подстицати стимулативнији однос према научним обавезама и с таквом околношћу се мора рачунати када се покушава утврдити пројекција даљег рада на задацима из програма ДЦ 13/2. Наравно, не треба

бежати од утврђивања одговорности за оне поједине сараднике на пројекту који су своје задатке остваривали испод потребног минимума и чији досадашњи рад не даје солидне гаранције да ће своју обавезу и добро и на вријеме завршити. То се може сврстати у негативно искуство које треба узети у обзир у будућем раду на сличним научним програмима.

Средства које је Институт за историју у Сарајеву као координатор ДЦ 13/2 добијао била су строго намјенска. Треба, такође, истаћи да су се средствима по норма часовима (Нха) покривале обавезе које су проистичале из рада на пројектима из ДЦ, а такође и лични доходи свих службеника Института за историју, као и сви остали материјални издаци. То се тако могло десити стога што Институт за историју преласком с буџетског на финансирање од стране СИЗ-а науке БиХ није до краја дефинисао свој статус као установа од општег друштвеног значаја, што је јасно исказано у закону о његовом оснивању. У насталој ситуацији Институт за историју, просто речено је животиарио. Он ни у догледно вријеме нема изгледа да ријеши основна егзистенцијална питања дијела својих, посебно, млађих сарадника. То је, у првом реду, питање станова. У постојећим условима лично доходи сарадника Института су благо је речено скромни, они су крајње лимитирани постојећим положајем ове установе. Изгубило се из вида, када се прелазило на нов начин финансирања, да Институт за историју у Сарајеву не исцрпљује своју друштвену и научну функцију самим тим што извршава задатке из Друштвеног циља. Институт, на примјер, стајао је и стоји пред готово непремостивим тешкоћама када треба организовати научни скуп, округли сто или неке сличне радне форме своје обавезне дјелатности. У том погледу довијали смо како смо знали и умјели. У задње вријеме тражили смо и тражимо и спонзоре за такве наше облике рада.

Стално отворен проблем је било финансирање сарадника на задацима из ДЦ 13/2 из Института за историју у Бањој Луци. Њима се, на чудан и неразумљив начин, признавало само 40% радног времена на изради пројеката. Наше стално и упорно инсистирање да се то измијени није уродило никаквим позитивним рјешењем.

На крају, треба истаћи да усвојени програм рада на задацима из ДЦ 13/2 није био круто постављен и једном заувјек дат, јер се у процесу његове реализације омогућило новим, углавном млађим истраживачима, да се укључе у рад са новим научним задацима. Захваљујући тој чињеници, у току 1988, 1989, 1990. и 1991. године уврштено је у програм рада 14 нових пројеката који су сада у процесу израде. Тиме изведени пројекат није постао затворена књига већ извор и инспирација за систематска истраживања из области историје за дужи временски период.

Нусрет Шехић

Борис Нилевић, Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије 1557. године (Веселин Маслеша, Сарајево 1990)

У савременој истраживачкој литератури православна црква у БиХ није до сада била монографски обрађена. Критичка истраживања започео је прије више од сто година Иларион Руварац. Од тада је много учињено за боље познавање историје православне цркве, при чему су поједини аутори писали претежно узгредно, у општим прегледима црквене или народне историје, или у облику појединачних студија у ограниченим дијеловима теме. У својој монографији Б. Нилевић се прихватио крупног задатка да прикаже цјеловит развој православне цркве у БиХ у означеном периоду. Прије тога Нилевић је публиковао више посебних студија из средњевјековне историје Босне, каснијег периода, које донекле представљају припрему за израду ове монографије. Тиме се он, у ствари, спремао да се ухвати у коштац с нимало лаким задатком да у својој монографији

опише сложenu проблематику вјерских односа у средњовјековној Босни, која ће добити своју модификацију у Босни под османском влашћу. Као што је познато, сложеност те проблематике је изражена у чињеници да се од давнинаа у Босни појављују три вјерске групације – у средњовјековној Босни богумилство, католичанство и православље, у османско–турској Босни католичанство, православље и ислам.

Полазећи од главног задатка, Нилевић је своја истраживања првенствено усмјерио на изучавање поријекла, територијалне распрострањености, те односа православља према осталим вјерским заједницама у БиХ до обнове Пећке патријаршије 1557. године. Да би створио потпуну слику тога стања, Нилевић је започео обраду теме од приказа почетка христијанизације јужних Словена, успоставе најраније црквене организације и настанка епископија српске православне цркве. Из тих дубина он се у даљем току свога рада постепено ограничавао на приказ историјата православља код Срба, његову појаву, мјесто и значај у појединим дијеловима средњовјековне босанске државе и у првом стољећу османске власти у Босни. У складу с таквом амбицијом у приступу теми, аутор је морао да обави изузетно обиман и разноврстан истраживачки посао. Необјављену и непознату грађу тражио је у Дубровачком архиву, нарочито за другу половину 15. и 16. стољећа. Поред тога, врло вјешто се користио подацима из објављених извора, као што су путописи, записи и натписи, документи о дјеловању црквених личности и сл. Нарочиту пажњу је посвећивао турским документима, пописним дефтерима, канунанама итд. За предтурски период марљиво је прикупљао изворе свих категорија користећи сваки и најситнији податак. Огромна литература којом се служио је разноврсна по садржини и неједнака по квалитету, понекад обојена националном или црквено–политичком тенденцијом. Према тој литератури аутор је имао изразито критичан став.

Монографија Б. Нилевића садржи увод и седам великих поглавља. Не улазећи на овом мјесту у садржај и појединости појединих поглавља, с чиме ће се заинтересовани читаоци детаљно упознати читајући ову интересантну и занимљиву књигу, треба нагласити да је аутор у одговарајућим поглављима подробно обрадио она питања која су имала посебан значај за разумијевање појаве, мјеста и улоге православља у Босни, почев од појаве самосталне (аутокефалне) српске православне цркве (1219) до обнове Пећке патријаршије 1557. године. С тим у вези, аутор је опширно приказао услове стабилизације православља у Хумској земљи, доцнијој Херцеговини од времена када су те области ушле у састав босанске државе за вријеме владавине Стјепана II Котроманића и бана, касније краља, Твртка у другој половини 14. стољећа. Нарочито је занимљив и опширан приказ учвршћивања и стабилизовања православља праћен наглим и брзим развојем црквеног градитељства у Херцеговини у доба владавине обласних господара, Сандаља Хранића, Стефана Вукчића Косаче и његових наслједника. Значајно мјесто у књизи посвећено је мисионарској дјелатности православне цркве у држави краља Драгутина, која је обухватала под краја 13. стољећа за извјесно (краће) вријеме дијелове сјевероисточне Босне.

Прелазећи на приказ стања у Босни након турског освајања, аутор се позабавио питањем помјерања православног становништва, тзв. влаха, и ширењем православља и православног црквеног градитељства у вријеме турских освајања и других граничних ратовања, обухвативши и стање у Далмацији под османско–турском влашћу. Ту је нарочито обрадио питања како су православне цркве преживјеле турско освајање, проблем преласка на ислам извјесног броја православца, однос српског становништва према Османском Царству, положај црквене организације у Босни и Херцеговини према догађајима у средишту српске православне цркве и њеном одпосу према Охридској архиепископији итд.

У поглављу о културној мисији цркве 1463–1557. године приказано је културно дјеловање свештеника и монаха, особито рад на преписивању књига. Посебна пажња посвећена је ћириличком штампарству, улози штампарије при цркви у Горажду (1519–1523) и неколико личности

Јована Малешевца, који је сарађивао с протестантима око Приможа Трубара (средином 16. стољећа). У посебним одјељцима приказани су црквено градитељство, сликарство и примијењена умјетност с тачке гледишта чувања црквених традиција и задовољавања потреба црквеног живота.

На крају, у поглављу *Однос између православног свештенства и фрањеваца 1463–1757. године* обрађена је специфична материја о овом карактеристичном и замршеном проблему. Након увида у литературу, аутор се задовољио досадашњим оцјенама о односу православних прелата према фрањевцима, са констатацијом да ту није била ријеч да је православна црква имала јуридикцију нити је негирала самосталност фрањеваца. А ношто фрањевци нису имали ни општег црквеног старјешину, ни старјешину реда на турској територији, да би могли да плаћају разноврсне таксе и да добијају потврде о слободи вршења црквених послова, пред турским централним властима заступао их је српски патријарх и наплаћивао од њих разне таксе и намете на сличан начин на који су српске црквене старјешине убирали дажбине од православног становништва.

Књига Б. Нилевића показује да је њен аутор зналачки, употребом научног метода, овладао свим елементима научноистраживачког рада, сакупљањем и интерпретацијом извора и литературе, њиховом критиком и успјешним компоновањем богатог историјског материјала у цјелину теме. Његова књига је богата значајним бројем нових резултата, који се односе на појединости, као и на цјелину дјела. Као такво, Нилевићево дјело испуњава велику празнину у нашој литератури и представља несумњиви допринос научном познавању историје српског народа, историја БиХ као земље и познавању историје хришћанских цркава. Значај овог дијела не састоји се само у томе што је његов аутор успјешно објаснио и разријешио многа питања из историје православне цркве на просторима БиХ, на којима се развијала и дјеловала, већ и у томе што је у неким замршеним и недовољно освјетљеним питањима отворио простор за даљим трагањем у њиховом успјешном рјешавању. Ту нарочито спадају три важна питања. Прво, питање зашто тек у времену владања Херцеговином од стране Сандаља Хранића и његових наслједника у Херцеговини нагло ниче велики број православних цркава и манастира. С обзиром на чињеницу да се то дешава послје косовске битке до пада Херцеговине под Турке, није ли већ тада настало снажно помјерање православних сточара (влаха) из Србије према Херцеговини. Друго, остаје и даље отворено питање какав је стварни значај за ширење православља и његово касније утемељење у сјевероисточној Босни имала краткотрајна владавина краља Драгутина на тим просторима. Јер, чипи се да се ту олако траже одговори у традицији на коју би требао да се надовезује каснији развитак. Треће, важан је проблем положаја српске православне цркве послје косовске битке до 1557. године. И то питање, по моме мишљењу, и даље остаје отворено, јер турски документи, који се тичу додира старјешина православне цркве и босанских фрањеваца, асоцирају на већи степен фактичке самосталности православне црквене хијерархије, у односу на изворе друге врсте. Када је ријеч о односу православне црквене хијерархије према фрањевцима мора се и даље трагати за подацима који ће омогућити дефинитиван одговор на то питање. Јер, тешко је схватити невјероватну упорност фрањеваца у одбрани њихових права, ради чега се они непрестано обраћају Порти, одакле најчешће добијају позитивне одговоре.

Премда су све ово, с обзиром на садашње стање извора, врло сложена и тешка питања, заслуга Б. Нилевића је у томе што је он у својој монографији баacio више свјетла на њих и наговјестио могућност њиховог научног рјешавања. Ерудиција, интелектуална радозналост и способност аутора књиге *Српска православна црква у БиХ до обнове Пешке патријаршије* уливају наду и увјерење да ће он у свом будућем раду у томе успјети.

Бранко Летић, *Српска и хрватска књижевна традиција у турском периоду*.
Институт за књижевност, Свјетлост Сарајево 1991.

Студија проф. др Бранка Летића *Српска и хрватска књижевна традиција у турском периоду* је дио шире замишљене, али у исто вријеме од многих аутора и остварене анализе књижевне грађе у пројекту књижевности народа Босне и Херцеговине од најстаријих до најновијих времена.

Писано стваралаштво босанскохерцеговачких Срба и Хрвата у стољећима живота под Османлијама, било је и раније предметом знанственог интересовања, али понајвећима код историчара, хисторицара умјетности, језика, писма, цркве и црквених редова. Онда није ни чудо да су у расправама о овом питању изостајали књижевни критерији због чега су очувани текстови или ауторска дјела назначавани као драгоцјени извори за познавање прошлости или као културолошке појаве, али не и као "књижевни текстови" писани по захтијевима оновремене "поетике", односно по структурним и стилским захтијевима заступљених облика и њихове друштвене функције.

Из ових разлога се др Летић упустио у тежак посао, тј. да вриједност књижевног дијела не просуђује у вриједности документа, свједочанства о догађајима и приликама, односно документа о именовању језика, писма и народа коме припадају, него правој истинској књижевној анализи попуњене му српско-хрватске књижевне заоставштине.

У српско-православном културном кругу рукописни и штампани примјерци различитих *Псалтира*, *Литургијара*, *Минеја*, *Октоиха*, *Стихолигиона* свједоче о богатој присутности поетских облика стихованих у жанру црквене литературе у БиХ у османско-турском времену па би логично било очекивати и развијенију умјетничку поезију писаца из БиХ у том периоду, што, међутим, није случај.

С обзиром да је број писмених, а поготово образованих, у српско-православном цивилизацијском кругу у БиХ био више него скроман, то не зачуђује што се утицај "високе" црквене химнографије, стилем и језиком тешко разумљив обичном човјеку, није јаче исказао у оригиналном писаном стваралаштву.

Зато су прозни облици били много ближи и приступачнији необразованој, полуписменој и неписменој читалачко-слушалачкој публици, како због свог наративног поступка, упрошћене фабуле, наивне фантастике, тако и због настојања да језик прозе буде што наличнији усменом народном приповиједању (*Отачник*, *Патерик*, *Приповијести о премудром Акиру*, *Житија светитеља*, *Поклоник*, *Хронографи*, *Љетописи*, *Повести*, *Цароставници* итд.).

Лијепа је Летићева анализа фрањеваца, органски стопљених стољећима с хрватским народом у Босни и Херцеговини. Они су му представљали све и свја: духовника, учитеља, културног радника, политичког представника, лијечника. Добивајући основна знања већ у самостанским повицијатима, и одлазећи на више школовање на Запад (Италија, Аустрија, Угарска), фрањевци су у своје вријеме спадали међу најобразованије људе у Босни. Уз сву наобразбу, потом везаност с народом, код фрањеваца је наглашено и босанско родољубље.

Већ и летимићан преглед писаних текстова Мале Браће до 19. стољећа показују превласт прозе над стиховима, што је на једној страни доказ о природи најстарије књижевне традиције у БиХ уопште, а на другој можда и посљедица противреформацијског критичког става према профаном пјесништву, односно сведености стихова само на побожно спиритуално пјесништво.

Прозни облик у стваралаштву Мале Браће је далеко заступљенији већ и због тога што је био погоднији за филозофске хришћанске расправе, хисториографске хроничарске записе, црквено бесједништво и различите поучне хришћанске приче.

Почевши од Матије Дивковића, преко Стјепана Матијевића, Стјепана Маргитића до Боне Бенића и Филипа Ластрића, ови интелектуалци духовници су имали значајну улогу у његовању књижевних и других дјела на народном језику.

Што се тиче српске и хрватске књижевне традиције у 19. стољећу, др Летић анализира природу свеукупног књижевног рада у БиХ све до аустријске окупације 1878. године, његову разноврсност по стиховним и прозним облицима и његову наглашену интезивност послје стољећа ћутања и усамљених гласова. Са хрватске стране заступљени су фра Мартин Недић, фра Маријан Шуњић, фра Анто Кнежевић и нарочито фра Грга Мартић који је као епископ-пјесник Осветника уживао ласкав назив "наш Хомер".

У анализи српског духа у овом времену др Летић је посебно нагласио значај браће Петра-новића (Богољуб и Стеван), затим Косте Хаџиристића, Гавре Вучковића – Крајишника и Васе Пелагића.

Књиге Гавре Вучковића (1845–1870), посебно Робство у слободи или Огледало правде у Босни, проф. Летић чита – просуђује на нов начин, и даје му право, досад занемарено мјесто, нормално у контексту прозног књижевног израза у Босни оног времена.

На крају, др Летић се прихватио и незахвалног писања о Васи Пелагићу, освјетљеном у науци са свих страна. Ипак, једно изучавање је остало по страни интересовања. То је Пелагићев књижевно–критички рад у свјетлу његовог познавања књижевних облика и њихове практичне примјене, односно у свјетлу његове поетике, на једној страни, и литерарних компоненти његовог дјела, на другој страни. Са Пелагићем се и завршава ова студија проф. др Бранка Летића, благодарени којој смо се, уистину, још више приближили сазнању духа оновремене османско–турске Босне.

Борис Нилевић

Александар Стојановски, *Раја са специјалним задужењима у Македонији*.
Институт за националну историју, Скопље, 1990, стр. 208.

У издању Института за националну историју појавила се прошле, 1990. године у Скопљу, на македонском језику, доста занимљива књига др Александра Стојановског *Раја са специјалним задужењима у Македонији*. Аутор даје приказ 4 групе становништва (у оквиру социјално–економског слоја раје): војнука, соколара, рижара (узгајивача риже) и солара – група које су имале специфична задужења и обавезе и сходно томе уживале посебне привилегије. Формирање оваквих група – редова на подручју Македоније (као и формирање осталих – истих или сличних – на подручју цијелог Османског Царства) условиле су економско–војне потребе моћне државе у нарастању.

На првом мјесту и најопширније др Стојановски излаже о војнуцима – групи становништва која је обављала једну од најкарактеристичнијих специјалних служби, распрострањену само на Балкану. Ријеч је о полувојном реду чији су припадници били обавезни на служење у султанским коњушницама, обављање неких полувојничких служби (коморници, водичи) или, пак, на директно учешће у војним походима. Не прихватајући мишљење Б. Ђурђева, аутор ематра да су војнуци с подручја Македоније обављали искључиво војну службу, тј. учествовали у ратним походима као коњаници (тврдња није без основа, ако се односи на вријеме продирања и ширења османске власти на Балкану).

Говорећи о поријеклу припадника војничког реда на југу Балканског полуострва аутор устврђује да су они феудалци – вјероватно ситни пронијари – из предосманског периода, односно да су то припадници ситног војног племства наших средњовјековних држава. Привилегију уживања војних лена (каснијих слободних војничких баштина и колективних тимара) ово ситно племство добивало је по основу обављање војничке службе, те је под истим условима наставило да их ужива и по доласку Османâ, али у другачијој организационој форми, тј. путем укључивања у институцију војнука. Сама институција војничког реда, као облик организовања, није директно преузета из ранијег периода. У излагању о поријеклу војнука аутор се, углавном, ослања на научне резултате Г. Острогорског у проучавању проније, док резултате властитог истраживачког рада највећим дијелом користи пишући о племићком поријеклу припадника војничке организације на југу Балканског полуострва. При томе, др Стојановски увелико оперише изразом *kadimi sipahiler* превodeћи га досљедно као "стари племић", а у значењу: припадник племићког staleжа из предосманског периода. Из излагања је видљиво да је аутору познато троструко значење израза и то управо у периоду о ком говори (15. вијек): 1) стари племић, 2) стари спахија – тимарник, 3) стари војник–ратник. Инсистирањем на првом значењу аутор жели: а) нагласити племићко (тј. невлашко) поријекло војнука на подручју Македоније (то га у једном тренутку одводи тако далеко да каже како су војнуци уживали привилегије управо због тога што су стари племићи); б) др Стојановски на овај начин диференцира поријекло македонских војнука од поријекла припадника истог реда на подручју Србије и Босне, гдје су војнуци, огромном већином, регрутовани из средине влаха–сточара. При овоме, др Стојановски сматра да су власи–сточари на простору Македоније до османског освајања дијелом прешли на седентарни начин живота, а дијелом се повукли пред освајачем сјеверније – на подручје Србије и Босне. Спорадична помињања влаха међу македонским војнуцима аутор тумачи тиме да је и међу њима било лица племићког статуса, те су као такви укључивани у војничке редове. Преовладавање, пак, влаха међу војнуцима на подручју Србије и Босне, према аутору, посљедица је каснијег успостављања реда у овим областима и потребом да се прошири социјално–економска база војнука.*

Знатан дио излагања др Стојановски посвећује унутрашњем формалном организовању војничког реда. Основна организациона јединица био је *gönder*, песталног бројног састава (5–9 чл.), а сачињавали су га, најчешће, чланови једне породице који су наизмјенично извршавали војничке обавезе. На челу ове јединице био је *basgönder* као *primus inter pares* у односу на војничка права и обавезе. Уз ове старјешине (нижег ранга) аутор помиње и примићуре, лагаторе и протогере, све у значењу "сеоски старјешина", за које претпоставља да су обављали и функције у оквиру нижих војничких јединица, али за ову претпоставку не налази потврде у коришћеним изворима (првенствено *tapu defteri*). Чета (*bölük*) сљедећа – већа организациона јединица, такође је несталног броја чланова (између 100 и 200) организованих и на територијалном нивоу (подручје једне или више нахија), а на челу јединице био је *ceribasî*. Његова територијална надлежност није се нужно поклапала с официјелном административном подјелом, а старао се о прикупљању и одвођењу војнука на службу, одржавао ред и дисциплину међу њима, приводио одбегле (!) војнуке, итд. Сљедствено хијерархији, над черибашом је војнички санџак–бег (руководио војничком организацијом на подручју једног санџака), док на челу цијелог реда стоји војнички бег. Више војничке старјешине биле су из редова муслимана и припадали су османској феудалној класи. Старјешине нижег ранга и сами војнуци били су хришћани.

* Ради успоредбе, занимљиво је прочитати разматрање проф. Недима Филиповића о истом проблему у *Поглед на османски феудализам*, ГИД БиХ, Година 4, Сарајево, 1952.

Основа на којој је успостављен и развијен војнички ред представљена је у слободној баштини. Сваки активни војник (постојала је и војничка резерва) располагао је слободном баштином. Наравно, ограничено слободном, пошто је баштина успостављена на мириској земљи (земљи у државном власништву), те тако имобилисана (у погледу куповине, продаје, залагања), а, истовремено, уживање те баштине било је условљено уредним обављањем војничке службе. Био је то, заправо, посјед ослобођен одређених пореских обавеза, као и његови уживаоци—војници. Активни припадник војничког реда био је ослобођен оддавања: 1) харача, 2) испенце, 3) ушура, 4) овчарине, свињарине, пчеларине, 5) свих врста изванредних давања (*avariz-i divaniyye ve tekalif-i öġfiyye*). Ако се узме у обзир да је војник оне године када се не одазове на службу плаћао порез у висини од око 500 акчи (што је, приближно, пореским обавезама једног рајинског домаћинства), онда је очито да су војници (у вријеме када је њихов ред постојао у најразвијенијем облику — тј. крајем 15. и током 16. вијека) уживали врло значајна пореска олакшања (плаћали су само бадухаву и млађарину) и били у повлашћеном положају. Овоме треба додати да су војници одлазили у службу једном у 3–5 година, те да су у вријеме служења баштину могли уступити на обраду другом лицу које им је давало ушур.

Аутор наводи низ изворних података којим поткријењује своје тврдње о изузетно повлашћеном положају војника, те, истовремено, одбацује мишљење неких бугарских историчара (Бистре Цветкове, нпр.) да војници уопште нису улазили у слој "привилегованераје" (видјети стр. 61.).

Иначе, према површини (директно зависној о квалитету земљишта) баштине су биле подијељене у 3 групе: 1) 70–80 дунума (најквалитетније земљиште), 2) 80–120 дунума (земљиште средњег квалитета) и 3) 120–150 дунума (неплодно земљиште) и биле су, најчешће, имања мјешовитог типа (оранице, вртови, виноград, ливаде, воденице, итд.). Почетком 18. вијека војничке баштине биле су уједначене у односу на величину и квалитет.

Сужавње војничких повластица и бројчано смањење реда почиње већ половином 16. вијека, као посљедица смањене потребе за војницима на подручју Македоније (бојишта се помјерају далеко на сјевер) и у склопу општег настојања државе да сузи привилегије свим повлашћеним групама. Премда се војничка организација одржала све до 19. вијека, када су званично укинати сви повлашћени редови, она већ почетком 17. вијека на тлу Македоније нема већи значај. Преостали припадници реда, сада углавном сељаци који су одређивани за ступање у ред) обављали су једино послове у султанским коњушницама.

На крају овог дијела књиге др Стојановски даје доста занимљиве статистичке податке о војницима на подручју Македоније (узете у њеним историјско—етничким границама како сам аутор каже на стр. 79.) изведене изписа урађених 1487, 1519. и 1570. године.

Аутор није реализовао амбициозну намјеру да прати војничку организацију 15–19. вијека, али је досегао значајан циљ: констатовао је стање војничког реда на подручју Македоније у његовом најразвијенијем стадију.

Соколари су следећа повлашћена група о којој пише др Стојановски. На основу обавјештења која пружају средњевјековни извори аутор соколаре и соколарство османског периода повезује са средњевјековном традицијом. У поређењу са војничком, соколарска служба је по обиму била много ужа, ангажовала је знатно мањи број лица, а била је и другачијег карактера. Аутор устврђује да је то група која је обављала специфичну привредну активност, те да јој је основни задатак био да царски двор и османску феудалну властелу снабдијева птицама за лов. На овај начин др Стојановски одбацује мишљења у нашој историографији (Г. Елезовић, Н. Филиповић) да су соколари, бар у почетку и у ограниченом броју, били војници—ратници и износи став да је, заправо, ријеч о томе да су постојале двије врсте соколара, тј. да је соколарска организација била подијељена у двије групе: а) мјесно становништво које је проналазило и подизало ловне птице годину дана и онда их предавало на царски двор и б) царски соколари — дворске слуге задужене за њега

и дресуру птица за лов (др Стојановски не даје објашњење у каквој је вези ова подјела с одбацивањем постојања соколара–ратника).

Према врсти посла соколари су дијељени на: кајације (проналазачи гнијезда са јајима), тузакчије (ловци птица – помоћу справе тузак) и горенције (одгајивачи – дресери птица за лов). Овисно о тежини посла, соколари су уживали веће или мање привилегије и према њима дијељени су у три групе: 1) уживаоци слободних баштина ослобођених свих пореза и давања (нису ли то војнуци!?), 2) соколари ослобођени харача, испенце и свих врста ванредних давања (давали ушур и саларију), 3) соколари без баштине ослобођени ванредних давања.

При горњој подјели читаоцу (а чини се и аутору) остаје нејасно како је извршена градација тежине посла и ко је припадао којој од наведене три групе соколара?

Аутор констатује да у кориштеним изворима није нашао поуздана обавјештења о организационим формама соколарске организације. Међутим, током излагања др Стојановски је изнио низ појединачних изворних података на основу којих је могуће, с доста сигурности, утврдити да је и ово била организација заснована на строгим централистичким принципима. Тако, нпр. у попису Горњег Дебра из 1468. помиње се соколарски лагатор као старјешина групе од 12 соколара, затим у попису из 1528. помиње се тимар соколарског старјешине (сер–и шахинџијан) у кадилуку Драма, док попис Њустендилског санџака из 1570. даје обавјештење о соколарском санџак–бегу. Није ли ово читава вертикална организација соколарске службе на чијем врху је, иначе, био чакрци–баша – старјешина лова. Да ли је аутор желио избјећи да протуријечи властитој тврдњи да су соколари обављали само привредну активност?

Занимљива су и обавјештења која пружа попис соколара Румелије урађен у последњим деценијама 15. вијека. Како износи др Стојановски, према овом попису на подручју Македоније соколарском службом било је обухваћено 138 села и 8 градова с укупно 1.057 соколара од којих је било 981 хришћанин и 77 муслимана.

Соколарски ред укинут је 1830, а до тада је, од пол. 16. вијека био у сталном опадању.

Доста занимљив је трећи дио ове књиге, који говори о узгајивачима риже.

Ову културу на Балканско полуострво донијели су Османи. Турском етничком елементу припадали су и нрви узгајивачи риже на овом простору. У првим пописима који дају поуздана обавјештења о овој житарици на подручју Македоније (попис велешке области из 1455), села с рижиним пољима имају само турска имена, а међу узгајивачима је упечатљиво велики број муслимана. Сасвим основаном се чини претпоставка др Стојановског да су ова села плански насељавана искусним узгајивачима риже из других крајева Царства, а да би се проширила ова култура и повећали приноси основне намирнице у прехрани и најзаступљеније житарице у оријенталној кухињи. Због изузетно погодних природних услова узгој риже се врло брзо проширио на подручју Македоније. У недатираном закону Мехмеда II Фатиха о рижиним пољима у Румелији, од 15 административних јединица у којима су постојала ова поља 10 их је на подручју Македоније.

Култивација земљишта за стварање рижиних поља изискивала је знатна новчана средства и велики труд, те је привођење земљишта култури финансирала држава или неко од крупних феудалаца (али је и добит при производњи риже била огромна). Створена рижина поља дијељена су на *tohume*. Била је то површина дужине 1.250 и ширине 10 аршина, за чије засијавање је било потребно 110 ока ржиног сјемена. Ова количина сјемена такође је називана *tohum* (основно значење ријечи и јесте зрно, сјеме), а обезбјеђивала га је држава за сваког узгајивача. Рижар је имао право да засије површину само једног *tohuma*. Само је управник ржиног поља располагао двијема парцелама (и бесплатном радном снагом). Посао узгајивача риже био је наследиан, али не и парцела, а рижари су имали право да раде и изван мјеста живљења, што само показује важност знања и искуства у овој врсти земљорадње. Узгајивачи риже били су ослобођени свих рајинских

пореза и давања. Урод с парцеле (tohumu) коју су обрађивали дијелили су на пола с државом или прецизније (како је то доста детаљно прерачунавао др Стојановски): држави је припадало 56,25%, а узгајивачу 43,75% од уroda. Овакав однос расподеле уroda између државе и узгајивача укључивао је и обавезе и то: држава – обезбјеђује култивисано земљиште и сјеме а плаћа сакацију (водар – лице које се бринуло за праведно, правилно и благовремено наводњавање ржиног поља и сваке појединачне парцеле), харманцију (гумнар – надгледник жетве и вршидбе) и др., док узгајивач даје радну снагу и плаћа чишћење и бијељење риже.

Рижари су имали право да се баве и другим пољопривредним пословима, али за производе те дјелатности нису били ослобођени пореза и давања. Аутор даје преглед рижиних поља у Македонији, износећи детаљне податке о броју поља, броју тохума, броју узгајивача и њиховом етничком саставу, те о висини приноса.

И солари су припадали раји са специјалним задужењима, бавили су се привредном активностју те, као и рижари, нису имали никаквих војних задужења, али се (можда баш због тога) нису ни развили у јединствену, затворену групу произвођача.

Иначе, како истиче аутор, производња соли позната је на простору Македоније још од средњег вијека, а први познати турски записи о производњи соли потичу из 1468. и говоре о закупу производње соли у Солуну, Китросу, Лебанову и Манолији (као што видимо, појам Македоније у њеним историјско-етничким границама врло широко је примјењен).

Познато је да је потрошња соли у прошлости била огромна, те да је со, осим у прехранбене сврхе, употребљавана и у производњи и конзервирању разних намирница (сиреви, месо, риба, маслине), као и у неким занатима (кожарско, бојациство, сапунарство), док је трговина сољу била врло профитабилна. Због свега овога османска држава је држала монопол у производњи соли и контролисала њену дистрибуцију. Држава је, такође, обезбјеђивала новац за отварање и одржавање солана, бринула се о изградњи и одржавању канала, насипа, базена, приступних путева, о алату као и о платама (у новцу или соли) солара. Држава је у соланама постављала посебне надзорнике-стражара са задатком да, прије свега, спријече кријумчарење соли. Врло рано, због великих финансијских оптерећења, солане су давале у закуп, али је држава задржавала монопол. Закуп солана често је бивао двострук, па и трострук, а као закупци појављују се и хришћани и муслимани.

Купопродаја соли одвијала се на за то одређеним тржницама (tuz pazarı), а со се у Османско Царство и увозила у огромним количинама (из Дубровника, Драча, Влашке).

Солари су, пајчешће, имали и додатно занимање односно додатни извор прихода од неке пољопривредне дјелатности, а мањи дио њих бавио се и занатством. По основу рада у соланама били су ослобођени (према закону о соларима Китроса из 1528) од: 1) *avariz-i divaniyye ve tekalif-i őrfiyye*, 2) *salgun* (обавеза сељана да носе трошкове спахијиног боравка у селу), 3) *hisar yarması* (обавеза личног учешћа и са товарном стоком на изградњи или оправци градских утврда), 4) *саларије*, при чему су за свака 2,5 музура (око 145 кг) продате соли добивали по једну акчу. Бивши, изнемогли солари били су ослобођени испенце, а удовице солара остајале су у статусу уживалаца пореских олакшица.

На основу висине закупа соли у солуну и Китросу (из 1528. и 1570), те цијена соли у наведеном периоду др Стојановски израчунава годишњу производњу соли у границама између 8500 – 11500 тона. Ове цифре морамо, ипак, узети с резервом, јер аутор само претпоставља да је висина закупа одговарала цијени претпостављене производње соли.

На крају, истичемо да стручно заинтересовани читалац у књизи др Александра Стојановског може наћи низ корисних обавјештења, подстицајних за даљњи рад.

Barbara Jelavich, *History of the Balkans*. Cambridge University Press 1983.

Барбара Јелавић је познати историчар-балканолог. Заједно с мужем Чарлсом Јелавићем она већ дуже вријеме проучава историју балканских народа. Посебно је заинтересована за румунску историју, али не запоставља ни проучавање историје других балканских народа. Њен нови рад је *Историја Балкана* у којем је у првом тому приказала осамнаести и десетнаести вијек, а у другом двадесети. Највише простора посветила је политичкој, а мање економској и друштвеној историји.

У првом тому ауторница говори о историји Албанаца, Бугара, Грка, Румуна, Хрвата, Срба и Словенаца у 18. и 19. в. у то вријеме ови народи су били под отоманском и хабсбуршком влашћу, па су били и различити услови њиховог живота. Барбара Јелавић, непосредно или посредно, композицијом свог рада, упоређује егзистенцијалне проблеме и показује друштвени и економски напредак ових народа. Нарочито наглашава националне потребе и амбиције, те револуционарне активности као последице тих интереса. Као и други историчари компаративисти и Барбара Јелавић истиче значај дилеме тзв.источног питања, које, у ствари дејствује кроз цијели 18. и 19. чак и почетком 20. вијека. Источно питање је, заиста, учинило да су балканске земље постале центар пажње великих сила и њихових честих антагонистичких интереса.

Први дио првог тома, под називом *Осамнаести вијек*, има три поглавља. У првом поглављу ауторница говори о балканским хришћанима под отоманском влашћу, о времену унутрашње дезинтеграције и повешане стране интервенције. Разни центри власти заузимају јаче позиције у политичкој организацији државе. Територијални губици, анархија, локалне банде, све очитује незадовољство народа – све то припрема револуционарне покрете у сљедећем вијеку. Б. Јелавић посебно пише о ратовима у 18. вијеку, те о појединим балканским народима у то доба, затим о отоманском политичком систему и о његовом сломену и покушајима реформисања. У другом поглављу пратимо развој дијела Балкана под хабсбуршком управом. За разлику од Турског Царства, чије су земље војнички освојене, хабсбуршке територије су добијене сродничким и брачним везама, тако да је локално племство имало власт над својим становништвом, а не владар. Постојало је и велико ривалство између католичког, православног и протестантског становништва, па онда између цркве и државе због извјесних јурисдикција. Потом Барбара Јелавић пише о политичким и друштвеним условима у Царству, о односима Хабсбурга с другим државама, све до ратова с Наполеоном. Међутим, најзначајније поглавље овог првог дијела је управо треће, гдје је Б. Јелавић упоредила балканско становништво под отоманском с оним под хабсбуршком управом. Проблеми су, наиме, у нечему слични, а у нечему су различити. Главно политичко питање за обје стране је питање балапса између централне и провинцијске власти, али владе дјелују различито. Отпор аустријском централизму и апсолутизму долази од историјског племства које је по свом утицају могло бити ривал хабсбуршкој лози. Отпор Порти долази од група које нису имале стару, вјековну традицију политичке моћи. Обје силе покушавају да реформама среде овакве ситуације: у Турској су више "прагматичне", а у Аустрији више "софистичне". (1, стр. 165). Различито од Беча, у Цариграду су реформе водиле ка старим традицијама и нису угрожавале концепцију и моћ владара. Ауторница је, такође, говорила и о томе да су хришћани, мада су имали другоразредну улогу у Турском Царству, ипак, уживали извјестан степен самоуправе (мисли се не само на милет-систем него и на сеоске заједнице). У Хабсбуршкој Монархији статус зависи више од социјалне класе него од вјере или народности. Селаштво нема никаквих права. Ипак, предност Хабсбуршког Царства је у томе што корупција није цвјетала, а здравствени услови и чистоћа били су на високом нивоу.

Други дио, назван *Революционарне године 1804–1887*, састоји се од четири поглавља. Као што сам назив сугерише, ријеч је о времену када се буди национална свијест и када долази до револуција у којим балкански народи покушавају и успијевају да добију одређену самоуправу.

Прво (односно, у овом тому четврто) поглавље посвећено је узроцима, позадини и достигнућима српске и грчке револуције и револуција у дунавским кнежевинама. Три су главна одређења балканских национализма: језик, историјско друштво и вјера и то су, унеколико и главне теме у наставку ауторичног излагања. Они су постали база у изградњи националних држава, али и за разлике између њих. Барбара Јелавић показује у чему су те заједничке карактеристике, али и разлике. Затим, указује и на то да су 1830. године дунавске кнежевине и Србија биле под снажним утицајем Русије, а Грчка под гаранцијом три силе. То је утицало на развој балканских држава за дуги период. О формирању националних влада ауторича пише у другом (тј. петом) поглављу. Године 1860. постојале су четири националне владе. Једина потпуно независна држава у то вријеме била је Грчка. Србија и дунавске кнежевине су биле још под турским суверенитетом, мада Турска није имала никаквог стварног утицаја на унутрашња и друга питања и интересе ових земаља. Говорећи о томе како су се стварале националне владе и како су управљале, Б. Јелавић их је, углавном, приказала као лоше копије западноевропских влада. Она, тако, каже да оно што није прихваћено у западној Европи прихваћено је на Балкану, што је за њу увелико знак да се лоше управљало у овим балканским земљама. Тврдња да је концепт "турског ропства" постао дио националне митологије и службене пропаганде и да је константно служио оправдању грешака балканских влада је преоштра. Ауторича је указала и на стално мијешање великих сила, а оно се темељило и на неким међународним споразумима. У трећем (шестом) поглављу истакнуто је национално питање у Хабсбуршкој Империји, посебно мађарски национализам. У првој половини и почетком друге половине 19. вијека на политичку историју Хрвата, Срба и Румуна (који су били у оквиру Монархије) утицала је борба између Мађара и хабсбуршке владе. Главни проблем је настао када се мађарски национални програм, који је био за уједињење свих земаља круне Св. Стефана, сукобио непосредно са захтјевом вођа Хрвата, Срба и Румуна за територијалном аутономијом и националним признањем. Мађарски проблем, илирски покрет, те национална буђења у хабсбуршким балканским земљама интензивно дјелују и почињу да потресају Монархију. Ослабљена хабсбуршка држава напokon је признала дуализам власти, Аустрије и Мађарске, да би онда настојала да угуши остале покрете. Политика остаје и даље у домену малог броја повлашћених у овој империји. Сељаци су и даље искључени из политичког живота; дужности и права стичу само као војници и у револуционарним групама.

Последње поглавље (седмо) прве књиге разматра догађаје од 1856. до 1887. године, као што су: бугарски национални покрет и уједињење, криза 1875–1878, Призренска лига и оно што улази у тзв. источно питање 1887–1897. године, као период релативног мира. До 1887. године главни циљеви у формирању балканских националних држава су постигнути. Барбара Јелавић је посветила доста простора страног интервенцији која је била пресудна у одређењу државно–политичког статуса, мада не заборавља ни оно што зове револуционарне трупе које су преузеле контролу над одређеним земљама. У Хабсбуршкој Монархији постојала је могућност да друге нације и њихове вође искористе борбу између Беча и Мађара, али је по њих исход био лош. Иако су велике силе јавно наглашавале да желе задржати *status quo* на европском југоистоку и даље према Блиском истоку, стварне амбиције за већим утицајем биле су важније. Ауторича је истакла да су народи Балкана често звали у помоћ стране силе; да је њихов утицај на ове народе и њихову историју био снажан, но то не значи да тај утицај извана треба сматрати тоталним, пренаглашено истичати његову доминацију.

Мада је до 1887. године доста урађено, неки од циљева националних вођстава нису били потпуно постигнути. Управо главна тема другог тома ове историје је проблем коначне формације модерних балканских држава и њихови напори да осигурају економски напредак и одрже независност у ери империјализма великих сила. Нагласак је на искуствима из времена ратова и на њиховом унутрашњем развоју до 1980. године, те на различитим путевима којима је ишло пет држава од 1945. године. Овај том има, такође, два дијела. Први дио говори о ратовима и о националном учвршћењу од 1887. до 1941. и има шест поглавља.

Прво поглавље истиче економски развој и европеизацију балканског живота. Балканске државе су после 1878. искористиле донекле ривалства неких европских влада и тако добиле већу слободу акције. И поред тога што су увеле и примјениле моделе европског друштва, ефекти тога се не смију прецијенити. Ови независни режими нису могли задовољити многе слојеве становништва, па су тако оставили отворена врата разних идеологија. Истакнуто мјесто у другом поглављу заузимају национални проблеми у Аустро-Угарској. Ту је описан начин управе у двојној монархији и приказан положај појединих земаља у њој. И поред великих трвења измјену нација, па и незадовољства управом, ауторица тврди да су нације усмјериле пажњу, првенствено, на питања свакодневног живота. Нити неке главне вође, нити неке партије нису позивале на рушење Монархије. Спомине и, на примјер, Народну партију и Хрватско-српску коалицију у Хрватској које су поржавале идеју кооперације и неке аспекте илирске доктрине. Затим, Б. Јелавић пише о крају отоманске владавине у Европи, посебно о Македонији и Албанији, као задњим упориштима Османлија на Балкану.

Пет стотина година под турском влашћу оставило је велике трагове на културу балканског становништва. И ту је главна веза између балканских народа. У идућем поглављу ауторица говори о распаду двије мултинационалне империје и стварању нових држава на њиховим рушевинама. Према писцу, национално питање после првог свјетског рата је постало осјетљивије и горче. Мањинама је теже него што им је било под Аустро-Угарском и Турским Царством. Давање права гласа масама довело је до тога да су сада важно мјесто заузеле аграрне и комунистичке партије. Задње поглавље првог дијела овог тома посвећено је балканским ауторитарним режимима и избијању другог свјетског рата. Када је ријеч о унутрашњим збивањима на Балкану, и то у овом периоду, она нису тако суморна како је поједини аутори описују употребљујући је са ситуацијом у западним европским земљама. Ауторица проналази сличне проблеме и на Заналу. Затим се осврће на корупцију централизоване администрације, која, по њој, заслужује највећу осуду. "Централизација је дјелимично компликовала уједињење развијених региона као Словеније и Хрватске са примитивнијим у овом случају Србије" (II, стр. 240). Главни економски проблем цијелог полусотрва Б. Јелавић проналази у осиромашењу сељаштва и, с тим у вези, наводи да су таксе на приход износиле 19–25% владиног буџета, а таксе на потрошна добра 55–65% (II, стр. 241). Главни разлог због којег влада није могла помагати сељаштво и друге дијелове становништва била је, према схватању Б. Јелавић, одређена спољна политика и, с тим у вези, високи степен војне припремљености—што је последица и неких других значајнијих узорака. Судбина југословенског концепта је, како она мисли, врло значајна и за развој националних идеја. На крају првог дијела закључак је да "национално питање и вањска интервенција су остали главна балканска спорна питања" (II, стр. 243).

Други дио друге књиге носи назив *Други свјетски рат и посљератни развоји*. Ауторица полази од описа ратних збивања, утицаја Запада и Истока на Балкан и установљења комунистичких режима. У даљем тексту говори о догађајима непосредно после рата, у којима важно мјесто заузима Југославија као најјача балканска држава и водећа, поред СССР-а, у источној Европи.

Сљедеће поглавље посвећено је комунистичким владама од 1950. до 1980. године. Четири земље—Румунија, Бугарска, Албанија и Југославија—слиједиле су совјетски модел државе и владе,

с мањим или већим одступањима. Југославија је показала знатну независност вањске политике и слободу дјеловања унутар земље, за разлику од осталих. Она је покушала и да нађе такав систем који би омогућио слободу развоја свим националностима и живот у релативној хармонији. У овом дијелу примјетно је да се Б. Јелавић користила релативно доста студијом *Dennison—a Rusinow—a The Yugoslav Experiment 1948–1974*.

Задње поглавље овог дијела је обиљежено *Грчка алтернатива* и у њему писац даје политички и друштвени развој Грчке послје рата.

Историја Балкана се лако чита. Стилски јасна, она је доступна готово сваком образованом читаоцу. Према садржају и начину како је обрађен тај садржај може се убројити више у значајне приручнике него у оригиналне монографије. Писана хронолошким начином, према одређеним цјелинама које обухватају одређене области у одређено вријеме, *Историја Балкана* обухватила је три вијека, с мноштвом догађаја и процеса који се преплићу и које ауторица упоређује. Нажалост, Барбара Јелавић се користила само секундарном грађом, литературом и то оном која је написана на енглеском и која је преведена на енглески језик, као што је, на примјер, *Историја Југославије* од В. Дедијера, И. Божића, С. Ђирковића и М. Екмечића (коју иначе цитира на више мјеста). Због тога, такође, *Историја Балкана* не доноси неке нове важне чињенице нити особита нова тумачења. Уосталом, сама Б. Јелавић у предговору каже да је ова књига намијењена као увод у балканску историју. Ипак, она настоји да на основу такве литературе, која је релативно обимна и својим коментарима извуче неке шире закључке.

Селена Леовац

Божена Врањеш–Шољан, *Становништво градова банске Хрватске на пријелазу стољећа (Социјално–економски састав и водећи слојеви 1890–1914)*, Загреб 1991, стр. 296

Развој становништва једно је од најзначајнијих подручја развоја људског друштва, па је највећи изазов савремене историографије изучавање повијесне димензије демографских кретања, будући да такво изучавање, с обзиром на то да се све друштвене промјене најјасније манифестирају на развој становништва, отвара могућност ширег сагледавања структуралних преобразби и модернизације свеукупног друштва. Полазећи с таквих позиција, др. Божена Врањеш–Шољан се у овој књизи упустила у анализу развоја социјално–економских односа у градовима и већим насељима банске Хрватске поткрај 19. и почетком 20. стољећа, приказујући, заправо, процес конституирања грађанског друштва на овом подручју. Не желећи да нагађа, она се служи квантитативном методом и тиме као да слиједи оно што је једном давно записао Georg Kitson Clark: "Немојте нагађати, покушајте бројити, ако то не можете урадити, признајте да нагађате". Због такве методолошке оријентације основицу, документарне грађе за ову књигу чине одговарајући статистичко–историјски извори, првенствено статистички годишњаци и опћи пописи становништва, те годишњи жупанијски извјештаји. Поред овог читавог богатства документарне грађе, ауторица је консултирала и бројну литературу (библиографија од 115 наслова), што је знатно допринијело увећању знанствене вриједности књиге.

Након што је у уводним напоменама (стр. 9–35) направила преглед и дала оцјену знанствене литературе о развоју становништва хрватских градова, аутор утврђује опћи састав становништва насељених мјеста нагодбене Хрватске од 1890. до 1910. године (стр. 37–91). За утврђивање град-

ског карактера насеља примјењиван је критериј постојећег управно–политичког уређења које за критериј градског насеља није узимало његову величину него правни статус. Према тим правним прописима, у Хрватској је поткрај 19. и почетком 20. стољећа било 17 градова, од којих су 4 (Загреб, Вараждин, Осијек и Земун) били у рангу жупанија, а 13 (Сењ, Бакар, Карловац, Петриња, Сисак, Бјеловар, Крижевци, Копривница, Брод, Пожега, Митровица, Петроварадин, Карловци) у рангу котара. Будући да су нека од ових насеља са статусом града имала једва око 2.000 становника, ауторица је анализирала састав становништва и оних насеља која нису имала правни статус града, али су имала изнад двије хиљаде становника ("већа насеља"). Број таквих насеља је порастао са 71 у 1890. на равно 100 у 1910. години. Из статистичких показатеља што их је ауторица прегледно разврстала у таблице види се да је становништво градова и већих насеља с више од 2.000 становника од 1890. до 1910. релативно брзо расло. У том раздобљу, постотак увећања у насељима с правним статусом града износи 44,65%, а у већим насељима 43,88%, при чему су највећи пораст имале пожешка и загребачка, а најмањи вараждинска и модрушко–ријечка жупанија. С тим у вези, ауторица закључује "да су мањи градови, особито они на простору личко–крбавске, модрушко–ријечке и вараждинске жупаније имали ограничено значење у саставу градских средишта. Носиоци урбанизације били су већи градови (у загребачкој, вировитичкој и пожешкој жупанији, на које је била усмјерена концентрација становништва". (стр. 64–65).

У посебном поглављу ауторица утврђује критерије категоризације и селекције насеља у нагодбеној Хрватској, те за анализу социјално–економске структуре становништва (стр. 93–203), осим оних 17 насеља с правним статусом града, издваја и она насеља која правно немају тај статус, али имају више од 5.000 становника (оваких је насеља 1890. било 8, а 1910. њихов се број повећао на 14). Основни аргумент за овакав одабир је тај што насеља до 5.000 становника имају сва битна обиљежја сеоског типа насеља. Аутор полази од опће економске структуре становништва, па преко сумарног осврта на економску структуру у градовима и већим насељима појединачно анализира сваки град, уз истодобни преглед његова повијесног развоја. Тадашње су статистике разликовале 11 грана дјелатности ("разреди главних занимања"), али их је ауторица, уз ваљану аргументацију, синтетизирала у 4 главне гране: првотна продукција (пољопривреда); обрт, индустрија и рударство; вјересијство, трговина и промет и остало (јавне службе, надничари, пензионери и слично). Из направљене анализе се види да је велики хендикеп хрватских градова недостатак велике индустрије, јер је знатан дио индустријских подухвата био лоциран изван градског подручја. Због тога је велика скупина градова свој просперитет темељила на трговачко–прометној дјелатности.

Након анализе економско–социјалног састава становништва, аутор анализира састав водећег слоја с обзиром на заступљеност појединих грана дјелатности у скупштинама градских и жупанијских територијалних заједница, (стр. 205–264), при чему је грађу, за ову анализу, углавном, црпијела из жупанијских извјештаја. Важност овога дијела књиге јесте у томе што омогућава да се, кроз податке о заступљености појединих социјалних слојева (велепосједници, трговци, индустријалци, одвјетници, свештеници и слично), потпуније сагледају друштвени односи у градовима, али и уопштини слика о глобалном друштву.

Особиту позорност у читавој књизи привлачи употреба електроничког рачунара–компјутора – помоћу којег је ауторица обавила квантификацију проблематике, направивши бројне табличне, графичке и картографске прилоге који знатно доприносе прегледности монографије. Све то ову књигу чини веома интересантном и с аспекта метода и резултата необично вриједном.

Хуснија Камберовић

Фердинанд Велц, Библиографска грађа о Босни и Херцеговини (1488–1918).
Народна и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине, Сарајево, 1991.

Дошавши у Босну 1878. године, Аустрија је своју ефикасност у модернизовању друштва, између осталог, настојала утврдити и довођењем дјелатног кадра из области науке, културе и умјетности. Прикривени идентитет Босне и Херцеговине био је примамљив за бројне интелектуалне ходочаснике који су се нашли на овим просторима и покушали да одгонетну понешто од тог загонетног мозаика.

С разлогом, овом приликом пажња се усмјерава на академског сликара Фердинанда Велца (Винарице, 1864– Сарајево, 1920), наставника цртања у сарајевској Великој гимназији од 1896. године, чији је интерес превазилазио простор ателеа и сезао до жеље за провјером властитих снага и способности у прикупљању забиљежених искустава и знања о Босни и Херцеговини, везаних у пергамену, картон или папир. Ову Велцову пасију искористио је историчар и археолог Карло Пач, оснивач Института за проучавање Балкана (1904) и укључио га као спољњег сарадника у издавачки програм за израду библиографије Босне и Херцеговине и Црне Горе. Немирни Велцов дух је, не устукнувши пред обимом и величином посла, систематски, годинама износио парче по парче библиотечког материјала, а да на крају не дочека да види готову слику свога рада.

Приликом сређивања фонда Градског поглаварства града Сарајева у Архиву града Сарајева 1971. године, пронађено је у рафовима смјештено богатство, а двадесет година потом и понуђено читањем у кориштење и уживање. Признање за овај прије свега културни чип, треба одати сарадницима Историјског архива Сарајева Вјекослави Хунски и Будимиру Миличићу, што су осјетивши моћ похрањеног, недовршеног и у фрагментима сачуваног материјала, уложили напор на његовом сређивању и припреми за штампање, као и издавачу, Народној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине. Међутим, кратки портрет творца понуђене библиографије био би непотпун без Бранка Чулића, доајена босанскохерцеговачког библиотекарства, истинског и преданог заљубљеника у свој посао, чији жар и горљивост нису мимоишли ни Велца.

Импозантан број од 4.809 библиографских јединица свједочио о загријаности, упорности и преданости странца који је утирао пут формирању основа регистровања литературе о Босни и Херцеговини, дајући, притом, предност грађи из области друштвених наука, на уштрб природних и примијењених. Компромис је морао бити успостављен, јер би у противном тематски тако широко одређена библиографија била прави лабиринт за овог раду оданог аматера. Критерији за селекцију били су и Велцова индивидуална начела и савјест о значају и циљу подухвата чији је он судиопик. Библиографска грађа хронолошки је презентирана, а свака година, као подгрупа нуди абecedно распоређене ауторе књига, чланака и других разноврсних литерарних извора који откривају колоплет догађаја, жеља, потреба многих нараштаја, њихов живот уткан у искуство простора – Босне и Херцеговине. На овакав начин урађена библиографија сигурно не задовољава савремена библиографска начела и теорију, али је бар огледало парастања богате и разноврсне литературе о овом подручју и дјелатности појединих аутора. Тиме је Велцова библиографија много више од извора о многим издањима која су нестала или нису из других разлога доступна, она је динамична слика стваралачких природа људи кроз пар вијекова.

Многострукошћу и ширину свог духа Велц је посвједочио уврштањем библиографских јединица на 19 језика, отевши се начелима самодовољности једног језичког подручја и тиме омогућио увид у ширину интереса који је постојао у назначеном временском раздобљу за разноврсне проблеме и искушења магловитог поднебља. Капије овог странцу отворио је и напор приређивача уложен на дешифровању псеудонима и иницијала аутора, откривању ауторства

појединих наслова, као и корекцији Велцове недоследности у дескрипцији разних категорија библиографске грађе, назначене у посебним заградама. Уз понуђени регистар личних имена и псеудонима аутора и преводилаца, посебну драгоценост понуђене библиографије представља предметни регистар, који као помоћно средство у коришћењу библиографије омогућава потпуније сналажење и разумијевање богатства садржаја понуђеног овим потхвatom.

Захтијевајући пуно од себе и од свога дјела, аутор је учинио први корак. Сљедећи се очекује од читаоца.

Соња Мишковић

Иљас Хаџибеговић, *Босанскохерцеговачки градови на размеђу 19. и 20. стољећа*, "Oslobodenje-public", Сарајево, 1991, стр. 291.

У доба примитивне инструментализације историографије и настојања дијелова недоучених националних елита да се митологије југословенских "племена" инсталирају као образац свеколиком живљењу овдашњих поданика, од великог је значаја трачак наде који може да приушти наслов дјела једног познатог историчара, у коме је по први пут тема *Босанскохерцеговачки градови на размеђу 19. и 20. стољећа*. Аутор, проф. др. Иљас Хаџибеговић, дуже је вријеме својим чланцима и прилозима најављивао могућност настанка овог капиталног дјела. Вишегодишње студирање бројних фондова докумената у више архива, затим објављених збирки докумената, оновремених званичних публикација, штампе, стручне и научне периодике и релевантне литературе савремених аутора има за резултат дјело које кореспондира с данашњицом о "недовољно истраживаним феноменима у Босни и Херцеговини у вријеме када је у њој окончана четворовјековна епоха оријентално-балканске и оријентално-исламске урбанизације и започета ера модернизације и обликовања европских урбаних модела. Тај процес је текао сразмјерно развоју новог начина производње, изградње модерног саобраћаја и резултатима миграционих кретања".

Основно питање које се аутору наметало: Каква је релација босанскохерцеговачке урбане традиције, дубоко укоријењене у османско насиље и модернизације, која узима маха након аустроугарске окупације 1878. године?, приближава нас разрјешењу бројних непознаница у обимној уводној студији *Проблемски оквири изучавања босанскохерцеговачких градова на размеђу 19. и 20. стољећа*, која садржи анализу 66 насеља, која су 1910. године стекла статус градова, односно градских општина. Од наведеног броја 46 градова имало је османску урбану традицију, а сви остали стекли су статус града између 1879. и 1910. године.

Дјело садржи и неколико карактеристичних примјера градова "без претензија" аутора "да се успоставља чврста типологија", али то свакако представља значајан допринос управо у том правцу. Примјерице Тузла као тип индустријског града. Фоча, извјесно вријеме центар пашалука, након окупације 1878. године остаје на периферији збивања, али добија значајан војностратешки положај према Црној Гори. Фојница, ранији центар производње жељеза, крајем 19. и почетком 20. стољећа економски стагнира због конкуренције модерних жељезара. Ту је и Бањалука, град без значајнијег привредног развоја, с демографским растом испод просјека градова Босне и Херцеговине, али мјесто појаве модерних друштвених и националних политичких идеја. Некадашња османска погранична паланка Модрича постаје мјесто настанка једне од првих аустроугарских пољопривредних станица као огледног добра и пољопривредне школе за цијелу Посавину. Бугојно је примјер града који настаје након доласка власти Монархије на босанскохерцеговачко подручје.

У темељу свих културних, друштвених, привредних и политичких промјена у Босни и Херцеговини 1878–1918. године налазила се чињеница да је нова, аустроугарска власт систематски формирала нови образац живљења с намјером да трансформира своју стечевину, добијену на Берлинском конгресу, у покрајину која ће упркос својој егзотичности функционирати унутар Монархије. Чињеница да Босни и Херцеговини није било намијењено само удобно мјесто периферне покрајине, него се налазила и на главном стратешком правцу евентуалног даљег продора Аустро–Угарске на југоисток, свакако је утјецала на профилирање карактера дијела градова на овом подручју.

Национални покрети и припадајуће им националне странке, ослоњене на своје вјерске, културне, просвјетне, спортске, привредне и финансијске институције или организације, у настојању да народе integriшу у модерне нације, допринијели су да градови дефинитивно учврсте своје политичко, културно и привредно водство сваког појединог народа у Босни и Херцеговини.

Својим значајем књига *Босанскохерцеговачки градови на размеђу 19. и 20. стољећа* свакако ће утјецати на хисторичаре да занемареном проблему градова посвете више пажње, јер је очевидно да се ради о "пропусту" више генерација хисторичара који је успјешно коригирао проф. др. Иљас Хацибеговић.

Мухидин Пелесић

Нусрет Шехић, *Босна и Херцеговина 1918–1925. године. Привредни и политички развој*. Сарајево, 1991,

У издању Института за историју у Сарајеву, у оквиру библиотеке "Студије и монографије", крајем 1991. године објављена је монографија под насловом *Босна и Херцеговина 1918–1925. године*, аутора др Нусрета Шехића, научног савјетника и дугогодишњег сарадника овог Института. По тематици коју обрађује, обухваћеном историјском периоду, ауторовим закључцима и оцјенама заснованим на свестраним истраживањима књига др Нусрета Шехића ће, несумњиво, изазвати велико интересовање, како у најужем кругу специјалиста за ово раздобље историје, тако и у широј читалачкој публици.

У наведеном дијелу захваћено је раздобље које почиње процесом укључивања Босне и Херцеговине у новоформирану јужнословенску државу и њено постојање у оквиру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца до фебруарских избора 1925. године. Тада су, заправо, углавном, трасиране смјернице будућег развоја Босне и Херцеговине и њеног статуса у Југославији све до 1941. године. Поред осталих, ова чињеница је одлучујуће утицала на садржај књиге и ауторов избор проблематике којој је посвећена највећа пажња. У настојању да се истражена проблематика што прегледније и систематичније презентира аутор се определио за укупно тринаест тематских цјелина – поглавља.

Дјелатност Народног вијећа и Народне владе и процес укључивања Босне и Херцеговине у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, социјална превирања на селу и у граду, проблеми аграра, раднички покрет у вријеме његовог успона, формирање грађанских политичких странака у Босни и Херцеговини, Босна и Херцеговина у Привременом народном представништву Краљевине СХС, први парламентарни избори 1920. године, уставне концепције и доношење Видовданског устава, политички живот у Босни и Херцеговини у току 1921. и 1922. године, парламентарни избори 1923. године, особености политичког живота у Босни и Херцеговини накоп избора,

фебруарски избори 1925. године, привредни развој Босне и Херцеговине до 1924. године и појаве иселјавања и усељавања на подручју Босне и Херцеговине од 1918. до 1921. године су елаборирана питања која се, углавном, подударају с насловима појединих поглавља.

Како се види, садржај Шехићеве књиге се највећим дијелом односи на политички живот, социјална кретања, основне карактеристике привредног развоја и статус Босне и Херцеговине у оквиру Краљевине СХС до укидања Покрајинске управе 1924. године. До тада је Босна и Херцеговина била јединствено административно подручје с извесним облицима аутономности. У наредном периоду Босна и Херцеговина је подијељена на 6 области, а подјелом земље на бановине 1929. године њеној историјској и географској цјелини задат је тежак ударац. И ови догађаји су, по нашем мишљењу, и те како утицали на аутора да у својој, надајмо се не последњој, књизи 1924. годину означи као граничну.

Нека од наведених питања третирана су и раније у историографској литератури. Од око 50 аутора чије је научне резултате Шехић, мора се истаћи, веома коректно користио, већина се најдиректније бавила разним аспектима историје Босне и Херцеговине. Међу њима аутор ове књиге се издваја с десетак радова који се односе на област политичког живота Краљевине Југославије и Босне и Херцеговине и социјалних покрета у првим годинама након завршетка првог свјетског рата. Једно од његових главних подручја за које показује посебно занимање управо је период између два свјетска рата. Чињеница да су раније објављени радови, који су дјелимично инкорпорирани у његову најновију књигу, били више година подвргнути научној критици, послужила је Шехићу да се на најбољи начин увјери у објективност и евентуалну потребу кориговања одржених ставова и оцјена. То га је, истовремено, подстакло на додатна истраживања која су, посебно за период након усвајања Видовданског устава, поглавље о привредном развоју, аграрном и беглучком питању била неопходна. Тек када се све ово узме у обзир биће јасније да је појава овог значајног историографског дијела резултирала након вишегодишњих напора, рада на свестраном истраживању архивске и друге грађе, праћење релевантне литературе, уважавања и критичког односа према резултатима других и претходне провере властитих закључака.

Иако је општи утисак о књизи у цјелини веома повољан, пајвише, ипак, импресионира анализа стања непосредно и након завршетка првог свјетског рата, околности под којима је Босна и Херцеговина ушла у састав Краљевине СХС, формирања грађанских политичких партија и начина на који је у Босни и Херцеговини провођена аграрна реформа. Неупућеним ће, на примјер, тек након читања књиге бити јасно да је у рјешавању аграрног питања, уз социјалне разлоге и национална припадност власника земљишних посједа одиграла пресудну улогу. Због тога се и могло догодити да и они Муслимани који нису потпадали под одредбе аграрне реформе остану без земље и потпуно осиромаше. Умјешнији су успјели да се на умањеним посједима привремено одрже, али су и они у периоду иза 1945. године потпуно развлашћени.

Без претјеривања се може констатовати да ниједан аутор прије Шехића није дао бољу анализу процеса настанка грађанских политичких партија и политичких живота у Босни и Херцеговини 20-их година. Читалац ће лако уочити све специфичности страначког живота у Босни и Херцеговини, које су, поред осталог, условљене националном и вјерском структуром становништва, као и велику сличност у понашању неких ондашњих и садашњих грађанских политичких партија. Уочљиво је да се ЈМО, као аутохтона босанскохерцеговачка странка стално залагала за извесну аутономију Босне и Херцеговине. Све друге грађанске политичке партије, чије су се центре налазиле изван Босне и Херцеговине, углавном у Београду и Загребу, заступале су тезу о подјели Босне и Херцеговине. Према томе, читајући Шехићеву књигу неминовно се намеће утисак да се историја у неким њеним, нажалост најнегативнијим појавама понавља. Будући да је историја учитељица живота, било би нормално да се човек поводи за њеним позитивним, а не ретроградним искуствима.

У најновијој књизи аутор се показао и као добар аналитичар привредних кретања. Занимљиво је да анализа развоја основних привредних грана до 1924. године, због тадашње политике инвестирања, односно сталне запостављености, показује да је након укључења Босне и Херцеговине у Краљевину СХС дошло до стагнације у њеном привредном развоју у односу на период до 1918. године. У вези с тим је несхватљив поступак према радницима, стручњацима и чиновницима страног поријекла, који су се, нарочито под притиском националистичких организација, иселавали из Босне и Херцеговине.

У поднаслову књиге аутор је читаоца упозорио да и у његовом дјелу историја Босне и Херцеговине није комплетно обрађена. Очекивати је да ће се у наредном периоду појавити студија или монографија у којој ће бити обухваћена историја школства и образовања, историја културе у најширем смислу, историја вјерских заједница и социјалне политике и здравства, историја друштвене мисли и неки други аспекти историје Босне и Херцеговине. Убијеђен сам да ће ова књига бити велики подстицај да се истраје на реализацији поодавно пројектоване историје Босне и Херцеговине међуратног периода. Она је најбољи доказ да је могуће јединствено дјело, односно јединствена историја Босне и Херцеговине.

Настала уз примјену провјереног научног метода, комбиновањем хронолошког и проблемског присуства, утемељена на обимној и разноврсној грађи, с мноштво нових података и оцјена монографија *Босна и Херцеговина 1918–1925* у историографији Босне и Херцеговине представља не само велики допринос историјској науци већ и својерестан пионирски подухват. У неким њеним поглављима ауторова експликација достигла је ниво синтезе. Овим дијелом Нусрет Шехић нас је још једном увјерио да припада најужем кругу југословенских историчара за новију и најновију историју.

Књизи, као и свакој другој, могу се ставити и извјесне начелне и конкретне примједбе, али оне не умањују њену вриједност. Примједбе се односе на организацију и структуру садржаја. Садржај се, по нашем мишљењу, могао подијелити на 3 до 4 поглавља. Нејасно је зашто аутор није шире анализирао податке првог послјератног пописа становништва у Краљевини СХС 1921. године. За многе читаоце би било корисно да су закључна разматрања дата и на српскохрватском језику.

И, на крају, овом приликом аутору желимо добро здравље, дуг и миран живот и нове успјехе на научној пољу.

Ибрахим Карабеговић

Томислав Ишек, *Хрватска сељачка странка у Босни и Херцеговини 1929–1941*, Сарајево, Институт за историју, 1991, стр. 299.

Презентирана књига наставак је Ишекове прве, врло запажене монографије *Дјелатност Хрватске сељачке странке у Босни и Херцеговини до завођења диктатуре*, Сарајево, Свјетлост, 1981, стр. 351, која је успјешно упознала, углавном, стручну јавност са свим битним чињеницама о раду ове странке до 1929. године. Та година узета је за периодизацијско полазиште ове нове књиге, у којој аутор елаборира релевантне промјене у друштвено–политичком животу југословенске заједнице битне за опстанак свих политичких странака, па тако и Хрватске сељачке странке у Босни и Херцеговини. Одмах се треба истаћи и прва похвала за овакав начин рада, када једну тему у релативно заокруженом периодизацијском времену елаборира исти аутор, на идентичан начин истраживања. Аутор информира читаоца и о историографској литератури на тему ХСС–а и њених првака, али у исто вријеме наглашава и важност настављања рада на изучавању ове

проблематике, с обзиром на чињеницу да је Хрватска сељачка странка била најутицајнија хрватска грађанска странка између два рата. Током излагања проблематике аутор је подвукао битне разлике између ова два периода подијељена 1929. годином, а све на основу истражене примарне и секундарне архивске грађе. Прецизним и детаљним истраживањима предочена је важност територија Босне и Херцеговине у реализацији стратегијских циљева ХСС-а, јер су се, како аутор каже, на овом географском простору економска криза, режим диктатуре и модели преуређења државе најжешће преламали, а без тога је немогуће схватити укупан развој Странке. Како само име каже, Хрватска сељачка странка настојала је обухватити јавни и политички живот хрватског становништва, у овом случају у Босни и Херцеговини, али су знатни напори уложени да се и дио муслиманског становништва придобије за хаесесовски програм. Укупна страначка активност садржајно је третирана на релацији "центра" из Загреба према "бази", чији је саставни дио било и босанскохерцеговачко чланство.

Сељаштво је било најбројнија социјална категорија у структури не само босанскохерцеговачког, већ и југославенског друштва уопће и стога је било предмет политичког и страначког интереса, прво због могућности окупљања бројног чланства, а друго због огромног гласачког потенцијала које је представљало. Осим важног социјалног одређења, Хрватска сељачка странка значила је, у првом реду, националну хомогенизацију хрватског народа. Колико је у одређеним годинама био превагнуо национални над социјалним моментом, или обрнуто, аутор је анализирао на врло конкретним проблемима. Умијеће дозирања сељачког и националног питања умногоме је утицало на масовност и снагу Странке, која је разним политичким играма боље или лошије котирала на међуратној многостраначкој сцени. Аутор је проблемским прилазом успио појаснити положај ове странке у укупном политичком животу тако што је анализирао томе као што су ХСС према хрватском питању уопће, стварању хрватске државе, Хрватима у Босни и Херцеговини, према односу с Муслиманима, рјешењу државног уређења у Југославији и многим другим. Осим хрватства као заједничког оквира окупљања, социјални положај сељаштва у тексту је анализиран до рazine нужног разумијевања Странке о ширем друштвено-економском контексту збивања. Врло значајне информације аутор даје за све виђеније чланове, а поготово за страначке вође, тако да се у појединим ужим организационим јединицама, односно срединама, може тачно пројцирати однос међу социјалним слојевима унутар Странке.

Према тачно утврђеним периодизацијским одредницама, аутор презентира проблематику у три дијела. Одмах на почетку, упознаје читатељство с актом краља Александра о успостављању монархидиктатуре и ставом водства ХСС-а које настоји да се у тоталној политичкој забрани дјелатности нађу начини одржавања чланства на окупу, односно, ако не у могућности да значајније политички дјелују, онда барем у контактима који неће дозволити обимније расипање чланства. Једини ефикаснији начин окупљања у том раздобљу било је хрватство које је као заједничка спона држало људе на окупу, свакако оне који су били највјернији слѣдбеници хаесесовског програма. Наравно, искуство за илегално дјеловање већ је постојало, па се прецизно побројава сваки лични контакт водећих првака ХСС-а с виђенијим личностима по разним градовима и селима Босне и Херцеговине, најчешће у оним гдје су били најјачи хаесесовски пунктови. О томе свједоче полицијски извјештаји које је аутор прецизно истражио и навео у врло опширним напоменама. Интересантне су сталне сумње полиције да "они" опет политички дјелују (бивши чланови, како их аутор ове књиге често назива), али исто тако и објашњења да су то само приватне посјете старих пријатеља и разновразни разлози особне природе, у шта полиција не вјерује. Детаљно су презентиране минимално дозвољене могућности окупљања под окриљем читаоница, културних друштава, вјерских манифестација и католичке цркве која је имала значајан удио у националном, вјерском и политичком окупљању и одржавању Хрвата. Бројност поменутих читао-

ница, активиста и акција је значајан, а бројни илустративни детаљи су ненаметљиво укомпонирани, не реметећи ток главне теме, већ су у функцији појашњавања и употпуњавања текста. Укупну активност, кроз успјехе и неуспјехе, аутор је разложио и првом дијелу кроз изборе 1931. и 1933. године, а све у настојањима да се осветли важност Босне и Херцеговине у ХСС-овској политичкој опцији, те јачања свијести хрватског становништва у контексту рјешавања хрватског питања према идејној и политичкој визији првог човјека ове странке, др Мачека, а у склопу политичких разговора о преуређењу југославенске државе.

Други дио књиге носећен је дјелатности свих организација у покушају обнављања хрватског народног покрета, преко којих је оствариван директан утицај у Босни и Херцеговини. Након петомајских избора 1935. године, почеле су дјеловати обновљене организације "Селачка слога", "Хрватски раднички савез", а формиране су и нове, и то: "Господарска слога", "Муслиманска организација ХСС", "Хрватска селачка заштита" и "Хрватска грађанска гарда". Обнављање и јачање хрватства било је основа за јачање Хрватске селачке странке кроз бројност организација, броја чланова, побољшања организације и активнијег рада и залагања на остваривању програма. У књизи је направљена реконструкција и анализа дјелатности скоро сваког организационог сегмента врло прецизно, чиме се указује на напоре афирмирања хаесесовске политике у свим видовима дјелатности међу хрватским становништвом. Видно истицање националног питања у први план, све је више занемаривао социјални аспект програма, што је, вјероватно, остављано за касније вријеме, када су се надали да ће се барем донекле ријешити политички проблеми. Кроз све организације хаесесовског политичког одређења провејавао је изричит антикомунизам, односно негирана је било каква сарадња с Комунистичком партијом Југославије. Осим тога, изузетна пажња посвећена је муслиманском органу ХСС-а, објашњавајући тај однос посебним. Водство Хрватске селачке странке придобијало је Муслимане присталице ХСС-а, незадовољне политиком ЈМО и политиком др Спахе. Варијанте тих односа кроз назначени период анализирани су кроз све важније догађаје. Осим што су објашњени видови сарадње, презентирани су врло документовано и моменти разилажења у заједничким интересима, али и све политичке игре око освајања власти од локалне разине до вођства. У контексту напора, за ХСС Муслимани су током цијелог међународног периода били објекат њене политике, а посебно у периоду од 1929. до 1941. године. С обзиром на континуитет у дјелатности током назначеног периода, нужно је било објашњавати и лутања у погледу третмана територија БиХ и томе адекватну форму рјешења политичких питања.

У завршном, трећем, дијелу аутор се позабавио догађајима који су нам још једном покупали осветлити личност др Владка Мачека. Слиједећи у основи исти приступ као његов велики претходник Радић, настојао је доћи до неких прихватљивих рјешења. Да би се појаснила личност првог човјека Хрватске селачке странке појашњени су његови погледи на прводецембарски акт уједињења и стварања Југославије, затим захтјеви за преуређење државног уређења, затим спољнополитички крупни догађаји који нису остајали без видног утицаја на стање у земљи, његови погледи па сва витална политичка питања и слично. Знатну пажњу на врло минуциозан приступ аутор је посветио његовом (Мачековом) личном тактизирању и политичком умијећу да кроз разне варијанте и дивергентне опције дође до рјешења питања, до крајњег циља – стварања слободне Хрватске у преуређеној југославенској држави. Без обзира на све догађаје и неспоразуме питање Босне и Херцеговине било је у жижи интересирања, стога што је и становништво у територији ваљало објединити. Гранични периодизацијски датум ове књиге је 26. август 1939. и сам почетак 1941. године, односно стварање Бановине Хрватске и нови догађаји који су Југославију увели у други свјетски рат. Споразум Цветковић-Мачек није значио испуњење хаесесовских програмских циљева, али је значио процес диференцијације управо на хрватској политичкој сцени. Толико битан у том тренутку, Споразум није донио задовољство за многе, него је био залет за промјене и још неку добит.

Несумњиво, у третираном периоду Хрватска сељачка странка била је незаобилазан судио-ник комплицираних и протурјечних збивања у Југославији. Др Томислав Ишек је успио у прома-трању босанскохерцеговачких прилика у реализацији стратегијских циљева ове странке, а оно у чему је посебно успио јесте смјештање тог сегмента повијести у оквир без кога је немогуће схватити историјат Странке. Уважавањем значаја превирања у свијету и земљи, затим економске кризе, увођења диктатуре, покушаја преуређења државе, потписивања Споразума и слично, аутор је објаснио дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини кроз њено хрватско становништво које се политички организирано и национално хомогенизирано. Наравно, аутор нас стално подсећа да је то само један сегмент историје Хрватског народног покрета и Хрватске сељачке странке и Босне и Херцеговине у периоду од 1929. до 1941. године.

Имајући у виду све потешкоће на које је аутор наилазио, са сигурношћу се може рећи да је ова књига употпунила списак историографске литературе о историјату ХСС. Објективност, одмјереност и критичност овом дјелу дају научну сериозност. Велико богатство изворне грађе, презентирано кроз одмјерено дозирање, даје књизи посебну драж. Осим што ће људи од струке добити вриједну књигу из историје народа Босне и Херцеговине, то ће и пасионирани љубитељи моћи уживати у читању њених страница.

Вера Кап

Радомир Булатовић, *Концентрациони логор Јасеновац с посебним освртом на Доњу Градину*, "Свјетлост", Сарајево, 1990, 451 стр.

Крајем 1990. године из штампе је изашла књига Радомира Булатовића о концентрационом логору Јасеновац, с посебним освртом на Доњу Градину. У поднаслову стоји да је то историјско-социолошка и антрополошка студија, на којој је аутор радио двадесет година.

На почетку, Булатовић истиче да је један од разлога због којих се прихватио овога посла тај што се показало "неким одговорити и на питање које је становништво ту највише страдало". По њему, то се могло постићи само истраживањима у простору концентрационог логора Јасеновац, затим изучавањем усташког законодавства, те архивске грађе Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (11. стр.).

За истраживача који обрађује један концентрациони логор важно је утврдити укупан број жртава у истом, као и полну, старосну, социјалну и националну структуру. Што се истраживања у простору логора тиче, из књиге се не види која је то вршио сам аутор. Антрополошка није, јер су то урадили други и аутор само преноси њихове резултате. Није ни историјска, јер Булатовић није истражио ни навео ниједан докуменат који се налази у документациону центру Спомен подручја Јасеновац. О устапком законодавству су аутори који се баве ратним периодом рекли готово све, стога је сувишно понављање истог на 23 од укупно 451 стране књиге. Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у свом називу нема ријеч "ратних", а назив фонда је Земаљска комисија за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. За овакву тему није довољна само грађа ове комисије. Постоји мноштво других извора.

Аутор, даље, наводи да је задатак његовог рада да изнесе приближан број страдалих у Јасеновцу, као и у општинама Босанска Дубица и Травник, те утврди националну структуру, а затим укаже и на економску улогу Јасеновца, који је, по њему, у првом реду, творница за стицање капитала. Аутор није дао документе и показатеље по којима је Јасеновац у првом реду творница

за стицање капитала. Из документа се види да су заточеници радили за потребе усташке економије. На економији у Јабланцу радило је око 250 мушкараца и око 150 жена, а у Млаки 22 мушкарца и 50 жена. Након два до три мјесеца заточеници су ликвидирани, уколико нису помрли од глади, болести или убијени зато што због исцрпљености нису могли да раде. Кориштени су за пољопривредне радове од прољећа до почетка зиме, а неки, који су се бринули за стоку и преко зиме. Зна се да је економија у Јабланицу распуштена 1.12.1944. године. Одјећа у којој су заточеници стизали у Јасеновац слала се на прераду у текстилну творницу "Прпић" код Забока.

Булатовић истиче да се из извора "све то може открити, али не лако и једноставним преписивањем или једностраном интерпретацијом". Читава књига, а посебно поглавља о резултатима антрополошких истраживања и жртвама Босанске Дубице и Травника управо су такав производ. Аутор тврди да се "може наћи доста извора у усташким записима, ко је као Хрват, Муслима, Словенац и слично страдао у Јасеновцу", а да таквих података нема када су у питању Срби, Јевреји и Роми. Документи доказују супротно. Сви су Јевреји према списковима направљеним на почетку рата и слани у логоре. Постоје и спискови Рома (Војноисторијски институт, фонд НДХ) као што постоје и спискови Срба (непотпуни, Музеј револуције, Сарајево). Па и сам Булатовић помиње Србе с Пала који су послани у логор Крушица, али не даје сигнатуру тог документа.

Аутор се на неколико мјеста у књизи позива на *Преглед стратишта и жртава фашистичког терора у Босни и Херцеговини*, који је сачинио и издао Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Босне и Херцеговине 1985. година и нетачно наводи презентирани податке. Једна од нетачности је да су борци утврдили да је у Босни и Херцеговини 1.013 стратишта са преко 10 жртава (16 стр). Према *Прегледу*, укупан број стратишта је 1.014, од чега 769 с преко 10 жртава. Уз ово иде и тврдња да "постоји на хиљаде мањих Јасеноваца широм НДХ" (19 стр.) Тачан број стратишта се зна, па га је требало и навести. На 78. страни аутор је дао карту жртава фашистичког терора по општинама Босне и Херцеговине, а на 78–79. страни су редпи бројеви општина. У четири круга дате су величине 50, 500, 5.000 и 10.000, а на карти је чак 16 величипа. Као извор наводи се *Преглед*. У њему нема карте. Аутор је требао уз списак мјеста дати и број жртава, па му се не би десило да испусти Ново Сарајево, Стари Град, Прњавор. Под редним бројем 43 дат је Дрвар, док у *Прегледу* стоји Титов Дрвар.

Позивајући се на *Преглед* Булатовић наводи да је на овим стратиштима, осим Доње Градине, страдало: Хрвата 1.023, Јевреја 7.357, Муслимана 7.958 и Срба 70.110 (79. стр.). На страни 70. *Прегледа* стоји: Хрвата 1.031, Јевреја нема одвојено, Муслимана 8.043, Срба 70.175 и осталих 361. Број жртава чија националност није утврђена према истом извору износи 367.107 (од чега је највећи дио, њих 360.000 страдало на јасеновачкој Градини). Укупан број проглашених жртава, према подацима из 1984/1985. године, износи 130.559, док је укупан број жртава на стратиштима 446.717. Провјером података датих у *Прегледу* дошла сам до следећег броја: Срба 81.455, Муслимана 14.871, Хрвата 1.459 и осталих 711 (од чега 326 Јевреја), што укупно износи 98.496 жртава. Када се овом дода 367.107 жртава чија националност није утврђена, добију се 465.603 жртве, а не 446.717. Из *Прегледа* се не види на основу чега или, боље рећи, којих извора се дошло до ових показатеља. Број жртава у рубрици број 3, гдје се даје укупан број и у рубрикама 6, 7, 8. и 9. с појединачним подацима се разликује. Тако се за Хрвате Бихаћа дају два податка: укупан број 33 и збир појединачних 8, а за Посушје 45 и 75. Код Муслимана Бихаћа наводи се 260 и 2.000, за Чајничке 509 и 979, за Фочу 3.038 и 1.075, за Мостар 44 и 152, за Олово 62 и 13 и за Вишеград 1.695 и 96.

Код Срба за Бихаћ износи се укупан број 3.873 и збир појединачних 14.455, за Чајничке 63 и 136, за Фочу 409 и 127, за Јајце 1.021 и 629, за Љубушки 37 и 103, за Олово 362 и 146, за Мостар 167 и 1.211, за Соколац 1.626 и 555 и за Требиње 813 и 334.

Још једно непознавање проблема којим се бави Булатовић у вези је с тврдњом да у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву "готово за сваку општину има података ко је, када и на који начин упућен у Јасеновац или неки други концентрациони логор, на присилни рад итд. Уколико би се сва та грађа детаљно изучила, могли би се реконструисати доста прецизни спискови страдалих у Јасеновцу" (19. стр.). Тачно је да у овом архиву (фонд Земаљске комисије) има података и то за сваку општину. Пошто студија у поднаслову има ознаку историјска, онда је то требало и истражити. Иначе, у овом фонду има 13 књига, 110 савезака и 314 кутија грађе. У истој установи налази се и Анкета СУБНОР-а Босне и Херцеговине из 1961. године, која садржи податке о погинулим и преживјелим борцима у НОБ-и, жртвама фашистичког терора, отјераним на присилни рад, бившим политичким затвореницима, интернирцима и депортирцима, те бившим ратним заробљеницима, који аутор није користио. Мада и ова анкета има доста недостатка, барем је ближа времену о којем је ријеч од номенутог *Прегледа*.

Тај недостатак Булатовић надокнађује кориштењем неколицине докумената из три књиге грађе о Јасеновцу, коју је сабрао и уредио Антун Милетић. Милетићеве књиге само су покушај да се грађа о Јасеновцу нађе на једном мјесту. У њима су свега три документа из бањалучког музеја, док грађе из осталих босанскохерцеговачких архива нема. Ове три књиге имају низ погрешно датих података (свеска с именима лица која примају пакете, спискови кројача, гдје се понављају имена и заточетнички бројеви, па то више није нпр. 126 него 108 лица итд.).

На неколико мјеста Булатовић наводи да се низ података везаних за ову тему налази у посједу католичке цркве, али се не могу користити, јер нису приступачни. Ако су недоступни, каква је њихова вриједност?

Не стоји ни тврдња да наша историографија не изучава геноцид. Већ неколико година ради се на пројекту о Југословенима у фашистичким затворима, заробљеничким и концентрационим логорима и покрету отпора европских земаља у вријеме другог свјетског рата, на чему раде републички тимови. Резултат је седам књига из едиције *Страдања и отпори* које су се појавиле крајем 1988. и почетком наредне године, затим научни скуп о затворима и логорима у Црној Гори, научни скуп о Јасеновцу.

Најпотпунија студија о страдању Јевреја за Булатовића је она из 1952. године. Постоји неколико књига новијег датума, па све оне заједно дају цјелину о страдању Јевреја.

Велики недостатак ове књиге је тај што не садржи критичку оцјену извора и литературе. Прије свих побројаних књига о геноциду, аутор је могао прочитати седам књига заборављеног холокауста Кристијана Бернардака. Исто тако, требао би да зна да уводни дио не може чинити трећину књиге. Не може се, такође, сабирни логор у Крушчици називати концентрационим логором.

Друга трећина књиге говори о искуствима и думетима антрополошког метода и резултатима антрополошких истраживања 1964/65. и 1976. године (174–284. стр.). У овом дијелу је само пренесено оно до чега су други у својим истраживањима дошли (Шрецељ, Бродар, Погачник Живановић и др.). Површина гробних поља износи 111.304 м² и дијели се на гробна ноља која су обиљежена, затим на она с већом могућношћу постојања жртава и на поља с мањом могућношћу постојања жртава. Површину гробних поља аутор је помножио с бројем од 9 жртава по квадратном метру и добио 1.001.736 жртава. До броја 9 је дошао узимањем просјека 5 сонди. У књизи је дато укупно 15 сонди:

- 17 жртава по м² (174. стр.),
- 197 жртава на сонди 6 x 2,5 м = 13 по м² (а не 22, колико наводи аутор на 190–191. стр.),

- 48 жртава на сонди $3 \times 4 \text{ м} = 4$ по м^2 (192. стр.),
- 10 жртава на сонди $4 \times 3 \text{ м} = 0,8$ по м^2 (193. стр.),
- око 12 жртава на $12 \text{ м}^2 = 1$ по м^2 (195. стр.),
- сонда $4 \times 3 \text{ м}$ без жртава (195. стр.),
- 26 жртава на сонди $3 \times 4 \text{ м} = 2,2$ по м^2 (197. стр.),
- 3 жртве на сонди $4,20 \times 3,10 \text{ м} = 0,2$ по м^2 (198. стр.),
- 23 жртве на сонди $3 \times 5,5 \text{ м}; 1,4$ по м^2 (200–201. стр.),
- 107 жртава на сонди $33 \times 1,5 - 3 \text{ м} = 1,5$ по м^2 (201–202. стр.),
- 30 жртава на сонди $3 \times 3,5 \text{ м} = 2,9$ по м^2 (202. стр.),
- 9 жртава на сонди $2,60 \times 2,60 \text{ м} = 1,3$ по м^2 (203–204. стр.),
- 5 жртава на сонди $2,20 \times 1,50 \text{ м} = 1,5$ по м^2 (204–205. стр.),
- 8 жртава на сонди $3 \times 1,5 \text{ м} = 1,8$ по м^2 (204–205. стр.),
- 10 жртава на сонди $3,50 \times 1,60 \text{ м} = 1,8$ по м^2 (204–205. стр.).

Укупан збир износи 50,4 и подијељен с 15 даје 3,36 жртве по квадратном метру. Подаци о броју жртава на странама 190–205. и 247–253. се не слажу, мада је ријеч о истим. Дато је укупно 11 погрешно датих бројева.

Поглавља о злочинима у Босанској Дубици (303–370. стр.) и стратишту у Смрикама (371–402. стр.) такође су промашај. Злочини су вршени свуда и сва су мјеста подједнако важна. Булатовић итиче да је Босанска Дубица имала највише жртава, а ниједном не наводи колико. Пронустио је, при томе, неколико вриједних докумената који се односе на Дубицу (исказ. Мушановић Асима, Мрган Ибрахима и Палија Даринке), као и на села Јохова, Влашковици, Парнице, Новоселци, Мразовци, Сључани, Фурде, Хацибаир и Слабиња. За ову тему веома је важна и грађа која се односи на Босанску Градишку, Босанску Крупну и Приједор. У тој грађи је неколико стотина докумената који се односе на слање становништва у логоре. Посебно је интересантан исказ Ђурић Јове, лађара који је у Јасеновцу био заточен од 23.3.1942. године. Он је за Градину превезао око 200.000 људи. Одмах се намеће и питање колико је било лађара, колико скела, колики је био њихов капацитет, број прелазака и временски услови.

У посљедњем поглављу аутор утврђује број страдалих лица у јасеновачком логору на основу анализе исказа гробара и крпара, анализе антрополошких истраживања и површина гробница, те спискова страдалих лица у Јасеновцу на основу записника Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Ова посљедња анализа није урађена. Што се прве двије тиче, оне имају великих недостатака. Аутор се није смио ограничити само на исказе тројице гробара и једног крпара, чије изјаве не доносе у цјелости, већ је морао сучелити све изјаве које говоре о броју лица пристиглих и ликвидираних у Јасеновцу (нарочито ону Драгана Пфајфера из Загреба, писара у логору). Аутор није објаснио ни то како се могло свакодневно пребацивати људе на другу страну када су биле велике падавине и излијевања Саве, и како су зими, када је земља била залеђена сахрањивани. Код анализе површине гробних поља и броја сонди морале су се узети све, а не само пет сонди. Није одговорено на још нека важна питања, а то су колико је људи умрло од глади, тифуса и других болести, колико је лица одведено у логор Сајмиште и на рад у Њемачку.

За тему од оваквог значаја требало је користити далеко више извора, а не само 24 документа из Војноисторијског института, 16 из Архива Југославије и 112 из Архива Босне и Херцеговине.

Није уобичајено да у напоменама буду јединице (4) којих нема у библиографији и да се у библиографији наводе оне којих нема у напоменама (98).

Уважавајући дугогодишњи труд аутора на овој изузетно сложеној теми, као и чињеницу да до сада нисмо имали књигу о Јасеновцу, треба рећи да тачан одговор на питање колико је људи страдало у њему, није добивен. Најважнији разлог су извори који су великим дијелом уништени или однесени, а грађа настала након рата (Земаљске комисије, СУБНОР-а и мемоарска) не омогућава увид у цјелину збивања.

Сенија Милишић

Ф.Д.Волков, *Тайное становится явным. Деятельность дипломатии и разведки западных держав в годы второй мировой войны*, Москва 1989, стр. 366.

Ова занимљива књига познатог совјетског историчара Волкова о активностима дипломатије и обавјештајних служби у вријеме другог свјетског рата настала је на бази завидног коришћења совјетских и страних архива, као и разноврсне литературе. Она детаљније освјетљава мало познате странице историје рата широј читалачкој публици, везане за дипломатску активност и политику СССР-а и његових савезника, као и земаља фашистичког блока. Пред читаоцем се тако откривају тајне везане за шифроване операције: "Химлер", "Болеро", "Каиро III", "Цицерон", "Терминал" и друге. Аутор опсежно разматра питања везана за непоштовање Велике Британије и САД својих предузетих савезничких обавеза према СССР-у, истичући да је антифашистичка коалиција и поред тога издржала сва искушења, првенствено због надљудских напора и великих победа Совјетског Савеза, потврђујући тиме још једном одавно изречене тезе совјетске науке.

Књига је подијељена у 11 глава. Прва глава, под симболичним насловом *Почетак трагедије*, говори о почетку рата, оклијевајућем курсу и компромисној политици Чембрлена и Даладјеа, "чудном рату" на западу. Оцјењујући улогу и понашање СССР-а у овим великим превирањима и дипломатским борбама и нагодбама, те у склапању пакта Молотов-Рибентроп, аутор сматра да је после тога било оправдано заузимање западне Украјине и западне Бјелорусије у којима је живјело 6 милиона Украјинаца и 3 милиона Бјелоруса, тумачећи то опасношћу од Нијемаца. Глава друга је посвећена "денкерском чуду", а глава три говори о мистериозном, никад довољно освјетљеном лету Рудолфа Хеса у Шкотску. Четврта глава је посвећена плану "Барбароса" и избијању сукоба између Њемачке и Совјетског Савеза. Остале главе хронолошки прате развој догађаја и ток дипломатских јавних и закулиских активности зараћених страна. Кроз цијелу књигу се као нит провлачи ауторова мисао да западне државе нису имале од почетка до краја рата искрен однос, него да је СССР прихваћен као неминован и силом прилика неопходан партнер према којем је требало имати резерву. Аутор при потврђивању ове тезе говори много више о тој политичкој и савезничкој "дволичности" западних сила, а с друге стране је много више склон оправдању совјетске политике, њених промаја и погрешних процјена.

Интересантна су посебно нека разматрања када је управо у питању Совјетски Савез, разматрања која се у неким сегментима разликују од оног што су досад презентирали совјетски историчари. Волков открива совјетском читаоцу да је влада знала за њемачке припреме за рат, јер су информације пристизале са свих страна, из Француске, Швајцарске, САД, Варшаве, Анкаре, Рима и других градова, да је земља још раније почела припреме за одбрану, али да се влада показала

наивном вјерујући у "папирнате договоре". Међутим, аутор не истиче какву је штету имала Црвена армија од крвавих Сталинових чистки, неспособности и неискуства нових команданата и нелогичности огромних људских губитака, као и сопствених криваца за те губитке.

Мада је књига, несумњиво, посвећена још једном потврђивању и истицању улоге СССР-а у другом свјетском рату, која је несумњиво велика и неоспорна, она је интересантна и за читаоце ван Совјетског Савеза, иако аутор није у појединим дионицама успио да превазиђе одређене стереотипне совјетске историографије и круте партијске идеологије. Он се није упуштао у анализирање или само спомињање неких, већ одавно незаобилазних и контроверзних питања и дилема, на што ће, вјероватно, покушати да одговоре други. Као што је већ истакнуто, аутор је желио да покаже како је СССР у вријеме другог свјетског био принуђен да води битку на сва фронта: на једном против хитлеровске нацистичке Њемачке и њених сателита и на другом против неискрене и закулисане политике западних савезника, оцјењујући да би свеукупни људски и материјални губици свих зараћених страна били мањи и да би се свјетски рат завршио прије да су САД и Енглеска досљедно испуњавали све своје преузете савезничке обавезе и да су свом својом снагом учествовале у рушењу њемачког Рајха. О многим презентираним тезама би се на основу нових сазнања, посебно оних што у јеку велике борбе за демократизацију и "перестројку" и у обрачуну с табуима и идеолошким теретом прошлости долази из Совјетског Савеза, могло полемисати, али се књига свакако може оцијенити у цјелини као крупан корак напријед у потпунијем приступу овој теми која је неоспорно изискивала и изискиваће велика напрезања и истраживања тамо гдје су она могућа. Искуства нас уче да ће многе тајне и контроверзе другог свјетског рата остати још дуго велика непознаница и предмет нагађања, те зато сваки покушај на овом пољу представља не само жељу већ и смион чин у професионалном изазову да се скине застор и вео тајни с многих страница и слика не тако далеке европске и свјетске историје.

Сафет Баниовић

Иван Ђурић, *Историја – прибежиште или путоказ*,
Свјетлост, Сарајево, 1990.

Ако је константни интерес за прошлост могуће објаснити идејом да је историја појављивање битка у трајној садашњости, а људско постојање бескрајни низ појединачних вјероватноћа, онда је разумљиво да у упорном и бесконачном трагању за сопственим идентитетом човјек непрестано понире у прошлост, настојећи да назре будућност. Тиме се све три ознаке предоцбе времена стапају у јединствен појам – у историју, у бивствовање коме се не зна ни почетак, ни крај. Свјестан своје кначности у сваком тренутку историјског бескраја, човјек опсесивно покушава да њиме овлада и да га примјери и потчини самом себи, мање или више свјестан да су његов живот и мисао релативни, да су његова мјера и установљени мисаони систем пролазни и незнатни у времену и да су виђења прошлости из различитих углова истовремено и ствар тренутно прела: ујућег историјског мишљења једног друштва.

Унутар наведеног теоретског промишљања о смислу људског битисања и његовог проналажења у временском низу свој допринос даје и збирка огледа Ивана Ђурића, *Историја – прибежиште или путоказ*, израз емоција и "жеља" уграђених у систем, а исказани у двије цјелине. Прва цјелина, под насловом *Professio fidei*, указује, без обзира на оgradu да историчар није пророк, да бављење историјом рађа свијест која није увијек у складу с реалношћу и да се разрешење те двојности мора негдје потражити.

Недоумице око хтијења појединца и могућности које се нуде појављују се, углавном, у моменту кад се већ употребљене методе, које би требало да воде прогресу друштва, покажу неэффектним. Ауторово образложење наведеног конфликта понуђено је у тексту оценом да прибјежиште свијести у историју има коријен у кризи идеологије друштва које нема више снаге ни власти над садашњошћу, па тражи начин овладавања историјском свијешћу. Историја се јавља као прибјежиште, "инјекција морфија" која за пропратну појаву има рађање илузија о историји самој, онаквој каква би требало да буде, а не онаквој каква јесте. Историјска свијест тада поприма функцију бијега, постаје нова владајућа идеологија, митолошки обојена. То казује о независној егзистенцији људског дјеловања и људске свијести, без обзира на узајамне дотицаје. Спор се очитује у неспособности свијести да до краја образложи и разумије друштвене токове, па се реформишу предајом стечени ставови и фантастичне аналогije, производи ненаучног мишљења. Искривљене и *ad hoc* стечене тезе се покушавају предочити као објективне. Несвјесни утицаји и стихијност, базирани на историјским илузијама, појављују се као покретачи.

У тексту исказано одређење историје као путоказа мора имати за претпоставку свијест о циљу коме се креће. Међутим, понуђена помоћ путоказа је варљива. Далеки и коначни циљ треба одредити, што је незахвално (а и сумњиво је прихватити мишљење да га човек уопште зна; поставља се питање каква би то била категорија), јер у току "путовања", поред промјене његовог значења, мијењају се и "путници" и "путокази", упућујући на циљ који уопште није зацртан. Циљ се тако на свакој дионици пута чини другачијим и пожељнијим у другом смислу од задатог. Свако вријеме носи своја нова прибјежишта и нове путоказе. Једина је утјега (ако се може тако схватити) што на том путу нисмо сами, а ни први ни једини. Одговор је у промјенивости, на коју вјерујемо мало ко рачуна у датом моменту. Превиђање даљег тога "болести историје", ако узмемо у обзир познавање троимене категорије људске егзистенције, претвара занат "историчара практичара" у сâмо гледање у куглу, хтио то он или не. Кугла нуди модел за разумијевање прошлости, садашњости и будућности и издиже путнике из широке лепезе незнања свакодневнице.

Историја у кризним временима постаје одраз људских брига и поглед у "бољу будућност" на основу замислених постулата, на сновиђу о "старим добрим временима". Аутор указује да те одреднице постају модели за плетење митолошке мреже, а плијен је заплетена свијест. Појављују се поданици свих профила (вјерски, национални) који носе заставу мита, а позивају се на историјску истину. Поменута несвјесност о утицају друштвених токова изолује митолошки обојено мишљење и гради његово властито битисање у сферама ван стварних историјских тенденција и људског живота уопште. Одређење истине је, прије свега, вишезначно и људско и као такво мјерило стања у времену и простору. Своју функцију има и обавља у тим одредницама, као и историјска истина, мада се оправдава позивањем на аутентичност документа, базирану на унутрашњој критици. Често се дешава да је истина зависна од предубјеђења, а не од појаве чија је резултанта. Од историографије захтијевана, каналисана и строго утврђена истина негира смисао историје, јер је круто дефинише, тиме и нивелише.

Предмет интересовања Ивана Ђурића је и проблем пред којим се често нађе историчар – захтјев постављен премисом *Res iudicata pro veritate accipitur*, који му друштво намаће. Идеолошке подуке "*in usum delphini*" дају право друштву да регулише начин доласка до истине. Тако владајућа идеологија има уплив на научне ставове. Поред тога, наручена историјска обмана не дозвољава истини да се покаже у свим својим варијантама и да порука прошлости продре у колективну свијест. Као што то увијек бива, успоравање процедуре испливавања истине на видјело доноси више штете него користи. Историја као подука не може обављати своју функцију, а функција идеолошког продора се покаже без основа и као таква потиरे саму себе. Овдје се може поставити питање колико тај продор води праволинијском напретку друштва, уколико је увријежен као претпоставка кретања људске заједнице. Мудро руководство и здрава колективна

свијест могу обезбиједити другачији третман историје, а не да принципијелно негира историјско знање као истину, иако се оно често не подудара с интересима. Тиме је теза о идентификацији воље и интереса за истину и моралног понашања, у односу на не-могућност досезања вишезначне истине, и даље отворена. Чињеница је да је истина моћ, али свака фактографија није истина. Сама реконструкција догађаја, без давања смисла наведеном, није основни смисао историје, не би бар требало да буде. Позитивистичка традиција налази у наведеном свој потпуни израз. Често се појављује и у служби пропаганде, јер јој то њен фактографски апарат у објашњавању прошлости и садашњости омогућава. Срећом, сам ток развоја историографије почео је одговоре на постављена питања да тражи да на другачији начин. "Пуцање" теорије може се свести на протекла два десетљећа. Тражило се много више од пuke теорије, срећености факата и њеног слиједа. Тражило се мјесто за садашњост и упирани су погледи у будућност, али одговоре на захтјеве постављене у сврху разумијевања ових категорија позитивисти нису могли да понуде. У чланку *Историја и друштво* дуг законитости позитивиста приписан је и Марксу. Међутим, готово сви филозофи и историчари 19. и 20. стољећа одговарају на његова питања и као не-марксистички негирајући га или поново га успостављајући, попут позитивиста или структуралиста. Структурализам и аналитичка школа одбијају а priori сваку ортодоксију, увиђајући да свака врста строге детерминисаности не води разрјешењу постављеног проблема. Кренувши од термилолошких недоумица "историчар-практичар", како себе назива Иван Ђурић, застаје у раду "трудећи се да схвати актуелно значење одређених "ријечи-кључева" у њиховом времену и да их тумачи у складу са поимањем и кодовима свог доба". Признање "само" склоности Броделовој школи историјског мишљења аутора не издваја из њених редова. Сликовито речена и прихваћена школа "тоталне историје" и "дугог трајања" подразумева мјесто за будућност у прошлости и садашњости. Знање о догађају се тиме не искључује као "стечено искуство" и непотребно за сазнавање историјске збиље. Проблем "историјске нужности" се рјешава у савременој историографији једном варијантом узрочно-последичне везе. "Супротно распрострањеном марксистичком (или марксистичко-позитивистичком) увјерењу према коме се мисли да ако је до одређене историјске појаве у прошлости дошло, онда то значи да је она, та појава, била макар потребна (ако не већ и нужна), савремена се историографија задовољава са констатацијом да је она била једноставно могућа, а да ли је била и потребна (не нужна) – задатак је процјењивање "post festum", то јест будућности".

Поменута припадност Ивана Ђурића "школи" третира се само као термилолошка олакшица у одгонетању позиције аутора књиге у југословенској историографији. Бавећи се Жоржем Дибијем, још у сферама интелектуалног излета (у тежњи ка путовању), аутор се заклања алибијем "ефемерности" крајњег исхода. Сама усмјереност Дибију у есеју *Жорж Диби – тријумф појединца у савременој француској историјској мисли* казује о тенденцији рушења наведене сентенце. Сваки закљон у ствари је привид, али само вријеме и интерес уложени у њега представљају драгоцјен путоказ. Појава блиске сродности аутора са "мајстором катедрала" се појављује читањем снага и слабости датих редова. Али, избор саговорника указује на суверени индивидуализам Ивана Ђурића у смислу "одреци се земље и земља ће ти бити дата". На овом мјесту није скупило довољно упоришта за склапање конструкције еволуционог развоја и процјене цјелине за доношење становишта, па ни тренутачног. То је само дјелић "властитог привиђења". Смјелост би се окончала констатацијом особености унапријеђеном у својеврени индивидуализам.

Друга цјелина књиге сажета је насловом *Demonstraciones*, односно представља разлагања теоријских поставки датих у првој цјелини. Модел "тоталне историје" и "дугог трајања", приказан лежерним стилем у есеју *Живјети под Палеолозима: палате и дашчаре*, заслужује носебну пажњу читаоца. Стручни и научни напор, очигледно потребан за реконструкцију задатог проблема, не осјећа се уз добро одабрану композицију текста. Термилолошкој одређености града, Цариграда (језик економије, оруђа, одјевања), насупрот селу (рат, оружје, шума), давала је уз

вишеност визуелна раскош – висина зидина. Значај урбане структуре Цариграда није тиме умањен. Ријеч је о својеврсној божанској аури коју је будио Цариград у очима брдског човјека, искуствено одређеног другим кодовима. Ту визију није могао да уништи већ постојећи двоструки став о граду–држави и стјечишту вјерника и невјерника и тиме узрочника свих невоља града и његове околине. То је бунило духовне критерије ратника не–грађана. Расправа чији је циљ да проблематски издвоји живот Цариграда, његових житеља и околине тежа је од пuke дескрипције и нуди оригиналну интерпретацију свакодневице.

Надаље, пригодни текст посвећен Милошу Шобајићу, сликару, и без зазивања бога, казује да су сви судионици свог времена оно што морају бити, не само по свом нахођењу, него и као резултанта савремене друштвене и културне климе.

Занат историчара обавезује и на коментарисање данашњег тренутка који је прави и једини момнат човјековог живота, уз ограду да "историчар није пророк, али да ипак јесте, на основу упућености у прошлост, у стању да помогне разумевању садашњости и спремнијем сачекивању будућности". Иван Ђурић није склон, а није му ни циљ, да одговори на сва питања која му се намећу, нити да се понаша као господар свог времена, па тиме и визионар будућности. Чланак *Историјски поглед на будућност кризе у Југославији* виђење је које казује да се заборав прошлости свети садашњости и да значајни догађаји не падају на дно заборава, већ испливају на површину стижући савременике својом тежином. Уношење логике и поретка у друштвени и духовни живот сваког народа Југославије резултује свијетлом визијом у којој је Југославија више него икад даља од своје пропасти. Историјски аргументи наведени у прилог овој тези почивају на цвијићевској конструкцији "ентогенезе" југословенских народа који током историјске еволуције стичу легитимитет и обликују ентитет на данашњем простору југословенске заједнице. Петрификација народних простора и њихових културних модела није дата и није копачно историјско исходиште. Без обзира на покушаје културне, социјалне и политичке хомогенизације, разлике између народа остају значајне и будућност треба да остави простор за носиоце формуле заједничког живота и међусобног уважавања. У тексту нема униформисаних и довршених теза, а тиме ни апсолутних истина. Поборници "једне истине" јавно су изведени на провјеру – идолопоклонци "комунистичке цркве", јавни и прикривени.

Оптимизам Ивана Ђурића, "непостојећег историчара", грађен на "примарном песимизму" оставља могућност и другачијих промишљања и нуђења модела прошлости. Ауторско "иверје" у таквим околностима има озбиљније значење и једно је од покушаја овладавања историјским бескрајем.

Соња Мишковић

Иван Цвитковић, *Рјечник религијских појмова*. Властито издање, Сарајево, 1991.

Овдје је уистину требао огроман труд и велика ерудиција да се премости досадашњи недостатак обраде карактеристичних појмова из различитих религија: староегипатских, старогрчких, старогерманских, хиндуизма, будизма, ламаизма, шинтоизма, јеврејске религије, католицизма, православља, ислама, протестантских сљедби, ромских вјеровања итд. Чак су у овај *Рјечник религијских појмова* уврштени и они из домена празновјерја, магије, не само због теоријских контроверзи о односу магије и религије, већ и због практичних потреба. Овим је послом, односно идејом, др Иван Цвитковић направио *Рјечник* који садржи карактеристичне религијске појмове из разних религија скупљене на једном мјесту, наспрот раду његових прет-

ходника, као Олега Мандића, *Лексикон јудаизма и кришћанства*, Неркеза Смаилагића, *Лексикон ислама* и других, који су исто тако добро обавили своју замисао, али обрадивши у својим дјелима једну или двије религије.

Овај ће *Рјечник* бити итекако потребан у овом времену, када поново васкрсава или ускрсава интерес за религију. Он може, на свој начин, допринијети и стварање учевније и човјекољубивије атмосфере својим присуством у школама, на факултетима, у домовима. Поготно у нашој Херцег – Босни, религијски измијешаној још у дубини столећа. Добро ће доћи и онима који вјерују, као и онима који су атеисти, у смислу његовања врхунскије толеранције.

Битно је напоменути да је аутор свјестан да *Рјечник религијских појмова* никада не може бити *цјеловит*. Ипак, оно што је урадио је заиста импонујуће. Дескрипција је дата с осјећајем мјере, стил му је читак, успио је избјећи тешке метафизичке слојеве. Зановијетао бих као хисторичар на већем броју података, али онда би се ово др Цвитковића дјело претворило у честу историографску монотонију.

Борис Нилевић

Зборник радова посвећен академику Енверу Реџићу

Зборник радова који је поводом 75. годишњице живота академика Енвера Реџића, објавила АНУБиХ у својим посебним издањима,¹ садржи 21 прилог и библиографију радова слављеника, при чему је првих пет посвећено научном профилу и доприносу академика Реџића нашој науци и култури, а затим је дата библиографија радова која обухвата 202 јединице.² У овом дијелу *Зборника* аутори су прегнантно назначили све битне аспекте дјеловања овог истакнутог интелектуалца – научног, културног и друштвено-политичког посленика – који је пет и по деценија све своје умне, физичке и моралне снаге ставио у службу људског прогреса. Највише је дао у области историјске науке, у којој је досегао европски научни углед.

Већи дио овог зборника сачињавају прилози сарадника и пријатеља академика Реџића, који представљају мозаик интересантних тема, првенствено за босанскохерцеговачку историјску науку, а и знатно шире, с тим што су већином рађени као научне синтезе.³ Од укупно 16 радова само 2 нису из историје.

1 *Зборник радова* поводом 75. годишњице живота академика Енвера Реџића. АНУБиХ, Посебна издања, књ. ХСII, Одјељење друштвених наука, књ. 25. Сарајево, 1990. 317 страница. Уредник, академик Петар Мандић.

2 Милорад Екмечић, *Научни профил Енвера Реџића*; Бесим Ибрахимпаша, *Поводом 75 година живота и рада академика Енвера Реџића*; Слободан Нешовић, *Друштвено-политичко делање академика Енвера Реџића од 1935. године до данас*; Ибрахим Карабеговић, *Раднички покрет (1918–1941) у радовима академика Енвера Реџића*; Здравко Антонић, *О сарадњи Енвера Реџића и Родољуба Чолаковића*. Библиографију радова Енвера Реџића урадио је Жељко Вујадиновић.

3 Научне прилоге у *Зборнику радова* публиковало је 16 аутора: Милорад Екмечић, *Србија и бугарски национални покрет*; Ј. Ј. Гибјански, *Прилог истраживању узрока и карактера совјетско–југословенског сукоба 1948. године*; Иљас Хаџибеговић, *Проблеми настанка и политичког организовања радничке класе у Босни и Херцеговини*; Horst Haselsteiner, *Од кризе до катастрофе* (Снабдијевање животним намирницама у Аустро–Угарској за вријеме првог свјетског рата); Фикрета Јелић–Бутећ, *Оснивање "Селачког кола" 1936–1937*; Андрија Крешић, *Револуција и религија*; Душан Јукач, *Совјетски Савез као морални*

Допринос академика Рецића развоју историјске науке је импозантан и вишестрано је интегрисан у нашу науку и културу. Овом пригодом нагласак је на доприносу историјској науци, првенствено подизању Института за историју радничког покрета у Сарајеву и на обимним истраживањима у области историјске науке. Као дугогодишњи директор Института за историју радничког покрета у Сарајеву (1961–1972) академик Рецић је битно утицао на формирање ове институције, посебно на профилирање научног и стручног кадра, на конципирање научно-истраживачких програма и успостављање међународне сарадње. Подизању научног кадра посвећивао је највећу пажњу тежећи да он достигне такав профил да уз домаћа истраживања може интегрисати и европска научна сазнања и тековине. Уз велико лично ангажовање академик Рецић је успио да десетак сарадника Института обаве једногодишње специјализације на једном од европских научних, културних и универзитетских центара: од Париза, преко Берлина и Беча до Рима и Москве. Тиме се није завршавала међународна оријентација институтских кадрова, јер се ускоро, почетком рада Међународне конференције историчара радничког покрета у Линцу, отвара нове могућности међународног научног комуницирања. Покретањем часописа *Прилози* (1965) и својом уређивачком концепцијом првих седам бројева Рецић је ударио темеље једном од најугледнијих савремених историјских часописа у земљи. Као директор Института био је у прилици да се непосредно бави проблемима радничког покрета и планирањем научних истраживања у тој области. Својим изванредним разумијевањем научних потреба и увјерењем да се историја радничког покрета не смије издвајати из укупних друштвено-историјских кретања, академик Рецић је у неколико наврата указивао на потребу прерастања овог института у Институт за историју. Захваљујући таквом недогматском схватању развоја историјске науке, сарајевски Институт је 15 година прије других истоврсних института у Југославији прерастао у Институт за историју. Временске границе истраживања помјерене су на средњи вијек, османски период и нови вијек, са широким спектром тема у којим су теме из радничког покрета добиле оно мјесто које им по историјском значењу и припада. Тако заснован, Институт за историју, заједно с матичном катедром, односно, Одељком за историју Филозофског факултета, постао је, релативно брзо, носилац развоја историјске науке у Босни и Херцеговини.

Други вид доприноса академика Рецића историјској науци представљају научна дјела која чини 12 објављених књига и 190 расправа, чланака, есеја, прилога, полемика, осврта и приказа. Универзитетско образовање германисте дало му је солидну основу за историографске и филозофско-социолошке теме којима ће се Рецић бавити више деценија: класици марксизма, аустријска социјална демократија, југословенске социјалдемократске странке, југословенски омладински покрет и разни аспекти националног питања у програмима и политици аустријске и југословенских социјалдемократских странака, те национално питање у Босни и Херцеговини, с посебним освртом на национално питање Муслимана и њихов аутономни покрет. Свим овим темама аутор је ушао у орбиту великих идеолошких, политичких, класних, националних и вјерских

чиниоца у припремању и покретању устанка у Југославији 1941; Петар Мандић, *Педагошки аспекти откривања и оспособљавања талената*; Бранко Петрановић, *Дихотомије у историји Југославије и дихотомност бића историје*; Herbert Steiner, *Интернационална радна заједница социјалистичких партија (Друга и по интернационала)* 1921–1923; Владо Стругар, *Први закон у југословенској држави*; Авдо Сућеска, *Еволуција у правном регулисању читључких односа у босанском ејалету у XIX стољећу*; Галиб Шљиво, *Затварање Аустријског царског конзулата у Босни 18. јануара 1821. године*; Димитрије Вујовић, *Орган Француске социјалистичке странке l'Humanité о југословенском питању 1914–1918. године*; Владимир В. Зеленин, *Војна мисија СССР у Босанској крајини 1944. године*; Данчо Зографски, *Међународни социјалистички биро и Друга интернационала о македонском питању и балканским приликама*.

покрета 19. и 20. стољећа. У оквиру ових тема бави се, такође, појединим личностима из политичке и културне историје које су чиниле прогресивни духовни континуитет на нашим просторима: Васо Пелагић, Петар Кочић, Веселин Маслеша, Родољуб Чолаковић, Хасан Бркић, Меша Селимовић и др.

Главна научно дјело академика Енвера Реџића јесте *Аустромарксизам и југословенско питање*⁴, у којем је на исцрпан и комплексан начин обрадио два феномена која се међусобно испреплићу и прожимају да би у одређеним историјским околностима постали супротстављени и искључиви један према другом. О овој теми писано је и раније у нашој (посебно у словеначкој – F. Zwitter, D. Kermauer и др.) и аустријској историографији, али је ово несумњиво прво дјело које у цјелости захвата проблем аустромарксизма и југословенског питања са становишта теорије националног питања аустријске социјалне демократије и њеног идејног и политичког утицаја на југословенске СДС у оквиру Аустро–Угарске. Анализирани су коријени аустромарксизма, развој аустријског радничког покрета до Бернског конгреса 1899, на коме је донесен Програм о националном питању аустријске СДП, а затим утицај који је извршила аустромарксистичка теорија националног питања на рад југословенских СДС за остварење "Историјског циља југословенске идеје – националног ослобођења и уједињења Југословена". Такође су обрађени и ставови Српске СДП према националном и југословенском питању, који нису ишли у прилог аустромарксистичкој теорији о рјешавању југословенског националног питања. У средишту Реџићевих истраживања јесте Renner–Bauegova теорија о националном питању, која настаје у вријеме када се у Хабзбуршкој Монархији продубљава криза и заоштравају националне супротности у оквиру којих се све више намеће југословенско питање. Правећи синтезу својих истраживања ове теме, Реџић је закључио да је "аустромарксистичка теорија националног питања доживјела на југословенском тлу свој потпуни слом. Два опречна историјска феномена – аустромарксизам и југословенско питање – нису се могли помирити. Први је ишао за очувањем интегритета хабзбуршке подунавске државе, а други за стварањем политичког интегритета Југословена". Овим дјелом академик Реџић је ушао у ред истакнутих европских историчара Друге интернационале. Такав углед стицао је и као један од дугогодишњих учесника Међународне конференције историчара радничког покрета у Линцу, која је до сада одржала 26 засједања и објавила већи број зборника радова о разним темама из историје радничког покрета и с њим везаних социјалних и политичких тема 19. и 20. стољећа. Реџићевим напорима Институт за историју постао је стални члан ове конференције и тиме су била отворена врата његовим сарадницима да редовно учествују и објављују своја научна саопштења у поменути зборницима, чиме је ојачана наша међународна научна сарадња. Реџић је дуго година, готово од самог почетка, активан судионик и врло цијењен члан ове јединствене научне конференције. Успоставио је добру сарадњу с великим бројем научника и научних институција у свијету, а посебно с оснивачима и угледним интелектуалцима оснивачима линцерске конференције, dr Rudolfom Neckom и dr Herbertom Steinerom из Беча. Објављивао је радове у страним часописима (овдје истичемо сарадњу са аустријским часописом "Oesterreichische Ost-Hefte"), а редовно је пратио литературу о радничком покрету у Аустро–Угарској и написао неколико успјелих осврта на научна дјела и међународне научне скупове.

Академик Реџић је први у босанскохерцеговачкој и југословенској историографији истраживао национално питање у теорији и пракси СДС БиХ и југословенским СДС до 1918. године, а када се у некоико наврата бави југословенским омладинским покретом до 1. свјетског

4 Енвер Реџић, *Аустромарксизам и југословенско питање*. Београд 1977. страна 497. Аустромарксизам се обично дефинише као аустријска школа марксизма и поред реформизма и болшевиизма он чини најзначајнији правац неомарксизма. Види: *Der Grosse Brockhaus* Band 2, стр. 136.

рата, он то увијек чини у оквиру националног питања и југословенске идеје у Хабзбуршкој Монархији. Истраживања историјске епохе од средине 19. стољећа до краја 1. свјетског рата 1918. године представљала су научну основу за истраживања националног питања у Југославији између два свјетска рата и у периоду НОБ– 1941–1945.⁵ Иако је КПЈ између два рата била обавезна да проводи ставове Коминтерне, академик Реџић је у истраживању њених ставова о националном питању излазио из тих оквира и трагао за оним елементима у националној политици КПЈ који су водили ка изграђивању властитих и оригиналних ставова примјерених друштвено–историјским потребама југословенских народа. Мада су му у средишту интересовања ставови КПЈ, Реџић не оставља по страни националну политику грађанских политичких странака и других идејних праваца у радничком покрету. Основа националног програма КПЈ јесте синтеза националне равноправности и федеративног државног уређења.

Остајући досљедно на "југословенској стази", Реџић је југословенску идеју од почетка схватао као програм уједињења југословенских народа и стварања јединствене државне заједнице на начелима националне равноправности, а национализам као "реакционарну ретроградну идеологију која своју нацију и њене интересе издиже изнад бића и интереса других народа". Један је од ријетких историчара који су конкретни истраживањем историјских извора и синтезом нових чињеница доприносили развоју теорије о националном питању. У том погледу, посебно су занимљива истраживања националног питања у вишенационалној Босни и Херцеговини, која својим вјерским и националним мозаиком представља право "европско чудо". При овим истраживањима Реџић се у више наврата бавио феноменом муслиманског националног питања и аутономног покрета које прати од 30–их година 19. стољећа од 1945. На ову тему значајна је синтеза дата у књизи *Муслиманско аутономаштво и 13. СС дивизија*, која својом научном актуелношћу промашује границе Босне и Херцеговине и Југославије и улази у европске и свјетске просторе.

О научном профилу Енвера Реџића академик Милорад Екмечић је написао: "Има неке животне симболике у чињеници да је први есеј који је Енвер Реџић написао носио наслов "Др Јован Скерлић као књижевни васпитач". Објавио га је у једном београдском ђачком листу кад му је било 17. година. *Скерлићева југословенска стаза, култ недогматског социјализма и животна упорност да се не мења интелектуални интерес ни у временима великих друштвених криза, присутни су у свим радовима које је Реџић до сада објавио*" (*Зборник радова*, стр. 7). Развијеног критичког духа и широке интелектуалне радозналости, академик Реџић ушао је храбро у неизвјесни и увијек ризични лавиринт изучавања теорије и праксе националног питања и југословенске идеје од класичног марксизма, социјалдемократске епохе до 1918. године, преко међуратног комунистичког покрета, до бурних година НОБ–е 1941–1945. године. У свим тим епохама трагао је за коријенима и остварењима револуционарног рјешења националног питања и југословенске идеје. Широко заснованим истраживањима од Сарајева и Беча до Амстердама и Москве силом је

5 Темама о националном питању и социјалистичком радничком покрету Реџић се занима врло рано, али нешто више од 1956. године, да би преласком за директора Института за историју радничког покрета (1961–1972), ове теме постале су његова потпуна научна преокупација, чији је резултат 9 објављених књига: *Прилози о националном питању*, "Свјетлост", Сарајево 1963, 292 стр; *Токови и отпори*, "Свјетлост", Сарајево 1970, 344 стр; *Аустромарксизам и југословенско питање*, "Народна књига" и Институт за савремену историју, Београд 1977, 498 стр; *Традиција и социјализам*, СКЗ, Београд 1980, 316 стр; *Југословенска мисао и социјализам*, "Свјетлост" Сарајево 1982, 326 стр; *Југословенски раднички покрет и национално питање у Босни и Херцеговини (1918–1941)*, "Свјетлост" Сарајево 1983, 480 стр; *Револуција и југословенска мисао*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1986, 256 стр; *Муслиманско аутономаштво и 13. СС дивизија – аутономија БиХ и Хитлеров Трећи Рајх*, "Свјетлост" Сарајево 1987, 240 стр; *Национални односи у БиХ 1941–1945. у анализама југословенске историографије*, АНУБиХ, "Дјела" књ. LXVIII, Одјељење друштвених наука – књ. 38, Сарајево, 1989, 158 страна.

обогатио нашу науку новим подацима из којих је црпио свој велики допринос теорији националног питања у вишенационалној Босни и Херцеговини, хабзбуршкој подунавској држави и Краљевини Југославији, да би НОБ-и и револуцији 1941–1945. године посветио три последње књиге. Својим научним опусом уврштава се у најзначајније југословенске историчаре, а кад је ријеч о истраживању радничког покрета и националног питања ужива несумњив европски углед. Академик Рецић заслужује овај зборник и ми му желимо још много здравља и научне радости.

Иљас Хаџибеговић

Здравко Антонић, Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника.
Београд, И. П. Књига, 1991, 556 стр.

Помињање Родољуба Чолаковића код иоле упућенијег савременика буди асоцијације на истакнуту личност радничког и комунистичког покрета и бројне предратне, ратне и поратне догађаје у којим је имао истакнуту улогу. Многи од савременика овог преломног, кризног, посткомунистичког и антикомунистичког времена пуног бремените и неизвјесне будућности могао би се упутити коме је до расправа о прохујалим десетљећима, тековинама које се једна за другом растачу, нестају пред нама у периоду политичког плурализма, вишестранацја обиљеженог својеврсном демократијом, пута у Европу на крилима национализма. Да питање није неумјесно потврђују и тешкоће које су долазиле, како истиче приређивач *Дневника* др Здравко Антонић, "од људи који сматрају да Чолаковић и његово дело и нису потребни друштву" (стр. 13).

Потписник ових редова дубоко је убијеђен да и "обични" читалац и онај антипод његов, ако је заинтересиран за ово штиво као својеврсну историјску грађу, могу наћи пуно задовољство и оправдати *raison d'être* аутора, приређивача и издавача да је пред њима овај текст од 556 страна који представљају само мањи дио дневника што га је Р. Ч. водио од 20.1.1960. до смрти 30.3.1983, а садржан је у 27 нотеса – роковника или 5.217 страна куцаног текста.

Р.Ч. је по много чему био атипичан дјелатник јавне сцене – од тога како је "ушао" у Партију, како се понашао као дугогодишњи илегалцац, робијаш, активиста, борац – министар, писац до оног времена када је престао да обавља јавне функције. У свом дугом (83 године) бурном и садржајном животу Чолаковић је спојио на најбољи могући начин двије ствари: политику и писање. Започео је као актер револуционарних збивања, а завршио као заљубљеник писане ријечи који је иза себе оставио богати опус од 1.300 библиографских јединица. Литература му је била једна од великих страсти ("тјешитељица живота"), а историју је доживљавао као "непоткупљиву госпу". Та склоност бескомпромисног актера, реалног и објективног свједока догађаја резултирала је у "избацивању" испод његовог пера, поред стотина написа већег и мањег обима и значаја, четири књиге *Записа* и три тома *Казивања* – дјела које су афирмативно оцијенили књижевни историчари, публицисти и историчари од струке. Р.Ч. није имао претензије да пише историју, али је, сјећајући се стотина и стотина знаних и незнаних, од анонимних до свјетски познатих појединаца, дао не само њихове портрете, описао догађаје у којима су учествовали, него и слику времена коме су припадали, те оно што се теже постиже – бит и атмосферу живота који су креирали. Без обзира на замјеран опус, много тога је објективно пропустио, понекад и понешто свјесно пренебрегао, па му је много тога у тим томовима остало незабиљежено. Што је старио све га је више обузимало оно многима знано осјећање да што није записано као да се није ни догодило. *Дневником* као да је хтио и желио да поправи пропуштено. На многим од објављених страница читалац ће осјетити

ауторову опсејднутост жељом да пише, тј. ради свој посао, и на Нову годину чак, што кореспондира с оном латинском изреком "nulla dies sine linea".

Није случајно да је Р.Ч. вођење *Дневника* започео непосредно пред пензионисање. Што због свог карактера, што због система коме је припадао, није ни могао, понекад ни хтио, понекад нити смио да каже шта осјећа или мисли. Године мировине, а још више сазнање да се "повјерава" *Дневнику* отворили су му душу и срце који су били, зиста и широки и велики.

Р.Ч., личност наглашене комуникативности што је рјеђе сретна особина код његових савременика, изузетну је пажњу поклањао човјеку. Споменуто је, како оном малом анонимном "војнику Партије и револуције" тако и људима од угледа и положаја. Али, у његовој импозантној галерији ликова, дружбеника, исписника и савременика (вид. *Регистар личних имена*) двојици припада посебно мјесто: Александру Вучу и Иви Андрићу, овом потоњем нарочито. Захваљујући приређивачу сазнајемо за прегршт предивних реминисценција ових умних људи о палети животних и историјских тема. У еманацији духа испољаваној у безбројним сусретима, мислима које је "на врло ненаметљив начин изнедрио из главе својих другова", дуготрајним разговорима у којим је добрано осликан и сам аутор, проналажени су и митови за појаву ове књиге. Многима ће бити посебно интересантни редови *Дневника* у којим се говори о личностима за које се може рећи да су персонализирали народе, република-државе, средине, културе којим су припадали (попут Крлеже, Д. Ћосића-Геце, В. Бакарића и др.). Исто тако се та константација односи на оне живе или мртве које тек успутно помиње (попут Ђ. Пуцара или проф. др Мухамеда Филиповића). Р.Ч. је нарочито био отворен и без длаке на језику према националистима и шовенима, и хрватским и српским и иним. Из данашњег ракурса читаоцима ће бити посебно интересантне оцјене које се односе, нпр. на Фрању Туђмана – по њему поодавно декларираниог хрватског националисту која је писац "окитио" бројним епитетима, попут оних да је уображени историчар (с В. Терзићем) недоучен, ласкавац, гур-гур, комшилатор, хохштаплер (у науци) креатура, шовен... Чолаковић није штедио никога, чак би се рекло да је оштрији према српским националистима и шовинистима, од књижевника до политичара.

Бројне странице на којима се помиње име Јосипа Броза могле би, по мом суду, послужити као парадигма свим оним који се у овој смутној стварности, лишеној основних критерија објективног просуђивања, пачају незахвалног и нимало лаког посла да суде о времену, не тако давно, у којем је дјеловао Јосип Броз, харизматска личност обдарена изузетним особинама, лидер с највећим међународним политичким рејтингом. Чолаковић је, можда, био у знатно повољнијој ситуацији од оних који су Тита адорирали, или оних који му одузимају било какве заслуге за све што је четрдесетак година чинио на челу Партије и државе. Предност писца *Дневника* произлазила је из чињенице да је био Брозов саборац од времена заједничког тамновања, илегалног рада, ратних дана до периода обављања функција у поратној Југославији, чак оних на којим је невољко замјењивао Предсједника Републике, да је као ортодоксни комуниста и убијеђени хуманиста и човјек од пера у своме *Дневнику*, диференцирано и изнијансирано, дао образац приступа историјској фигури, личности у историји каква је, несумњиво, био Тито. Из Чолаковићевог крокија Брозове личности еманирају симпатија и поштовање, али и (нарочито за Титово дјеловање у последњој деценији живота) наглашено неслагање, чак отворена критика предсједничког понашања. Треба указати на тај, ни у ком случају, исфорсирани баланс позитивног и негативног, објективног, реалног и критичког. Из овог последњег угла изречене оцјене о лако уочаваној баштини, сујети, аутократизму недемократичности, наглашеној манири да се окружује послушницима и исто такој нетрпељивости према онима који нису на "линији" не умањују његове доприносе југословенској и свјетској политичкој баштини, него, напротив, скидају с Брозове личности ореол, понекад предимензионираног, понекад неискреног и хињеног обожавања.

Дневник Р. Ч. у редакцији др Антонића представља тек десети дио онога текста што га је аутор завјештао приређивачу. Писан и објављен уз строго поштивање хронолошког принципа и управног говора, иако се чита лагано, представља за читаоца који би му се враћао тешкоћу што су мале, велике или "вруће" теме расуте по његовим страницама. А, ове нотоње су и за аутора, а за потенцијалне читаоце ће, несумњиво бити не нешто голицава што ће драшкати интерес, него оријентир, а можда и нутоказ за анализу и тумачење процеса који су трајали низ година, деценија чак, и нису производ тренутка, случаја, нису се догодили изнебуха. Поред поменуте улоге личности Јосипа Броза, требало би скренути пажњу на редове у *Дневнику* који се односе на СКЈ, нарочито на упорну и перфидну дјелатност свих оних (националиста и шовена, посебно) у растакању федерације, дифамирању свега што спада под југословенство, мјесто и улогу Босне и Херцеговине. И у елаборацији ових тема Титова личност била је незаобилазна копча. Не прилазећи оцјенама на анодиктичан начин, ни аутор *Дневника*, ни читалац неће моћи заобилазити Бровову улогу из једноставног разлога што је његова личност неодвојива од друштвено-политичких, економских и многих других процеса који су се одвијали на овим просторима које временски "покрива" *Дневник*.

Р.Ч. се не либи да устврди да је Јосип Броз лично "развалио" СКЈ и да је "одговорност његова највећа, управо зато што је Тито" (стр. 277). У покушајима да докучи и објасни шта се то збива, а збивало се нешто што није служило на добро, Чолаковић уочава "рупе" система, али и "способности" појединаца да један добро замишљен систем, његову трансмисију – Партију и све остало на челу с најодговорнијим – развале. Пријатељски и интимни разговори с најближим сарадницима били су све само не пуко ћаскање. Маршалов иступ у Сплиту (1962) и све у вези с тим нагнало је неке (као Ису Јовановића) да с огорчењем кажу како ни у сну нису могли сањати "да комунисти могу постати такви...Покварио нас је удобан живот, одвојили смо се од маса, живимо у виллама, купујемо лепе ствари и све нам је мало, а овамо причамо о скромности" (стр. 56). Сам Р.Ч. је тим поводом Титу особно рекао да "у Партији има каријериста, чак лопова, све се то међусобно повезало, они ће упропастити сваку здраву пролетерску идеју. Много нас је у Партији, примамо без контроле..." (стр. 57).

Добрицу Ћосића Чолаковић је као писца необично цијенио, али се временом све више од њега дистанцирао због његовог све наглашенијег националистичког иступања. Но, у погледу стања у СКЈ су се слагали, јер су "нашли много заједничког у оцини наших руководећих људи, оних отприлике 500 главара који никоме не одговарају, против њих се ствара међу младима незадовољство..." (стр. 75). Да то није била пролазна нојава него процес који је незаустављиво текао у правцу дезинтеграције некад монолитне политичке организације, каква је до 1952. била КПЈ (СКЈ), назире се из Роћковог записа 12.3.1966: "Ми смо Партију разводнили, прво, друго, ми смо је претворили у федерацију, треће, у њој нико ником не одговара за оно што ради против заузетих ставова и утврђене политике" (стр. 120). Реалан какав је био према свему што га се егзистенцијално тицало, Чолаковић није могао а да не постави себи и другима питање: "Јесмо ли једна или шест партија" (стр. 260). Резултанта тих негативних процеса које је захватио СКЈ навела је Р. Ч. да, "ма шта тврдио Тито", устврди: "Ми нисмо једна политичка организација... Ми смо осам парт(ијских) организација" (стр. 275). Пракса је, на Чолаковићеву велику жалост, потпуно и у цјелости потврдила раније дату оцјену да смо ми "у суштини недемократска организација, а пошто људи не желе да губе положаје, плате и почести итд. они не говоре што мисле. Неки и не виде проблеме, неки и не разумију каква се судбинска питања морају решити да би се као заједница (м.о.) одржали и развијали. Остаћемо стално на дну лестнице, чак иза Бугара и Грка, ако будемо овако радили даље... Чак је и Стари немоћан да ту криву Дрину исправи" (стр. 117).

Поред поменутих тематских пасажа који се тичу личности Јосипа Броза, мјеста и улоге СКЈ, требало би поменути још дијелове *Дневника* који садрже Чолаковићеве осврте на судбину Југославије и Босне и Херцеговине. Заслуге за упознавање читалаца с тим пасажима *Дневника* иду и "на душу" приређивача др Антонића. С колико је знања, као врстан историчар, бирао дијелове *Дневника* који су сами по себи историјски, тј. везани за историју КПЈ и наших народа – период 1941–1945, толико је с наглашеним осјећањем за савремене друштвено–политичке и економске пертурбације уврштавао она Чолаковићева запажања која омогућавају да се колико–толико објасни шта се то десило са Југославијом. Отворен, јасан и конкретан, немилосрдан у критици, завремена је предсказивао могући негативан расплет, мада у њега интимно није вјероввао. Био је свјестан да су многи под југословенство "гурали" све оно што им тренутно није у заједници народа одговарало. Одбијајући и сам све што је "мирисало" на централистичко, хегемонистичко југословенство или оно које је тендирало стварању неке нове нације остао је дубоко привржен југословенству које је подразумијевало истинску равноправност и народа у федеративној социјалистичкој заједници. У критици оних који су очито, in ultima linea, разарали све што носи ту атрибуцију, посебно је био оштар према оним који су били корифеји на хрватској или српској страни, у политици или књижевности. Према "својима" био је најоштрији. Одобравајући један чланак Милентија Поповића сматрао је "да је српски национализам најопаснији, јер су Срби солили памет и 'учили' свију што је држава" (стр. 116/117). Национализам се ширио већ тамо далеких шездесетих година у свим републикама на начин да Р. Ч. није могао да не закључи да се ради "о таквом ригању" (некажњеном) на Југославију да човек не може да не закључи да се ради о добро организованог кампањи за разбијање наше крвљу извојеване федерације". Опомињао је да је "лако указивати на шовинизам хрватски, али је наш задатак да тучемо српски који буја на све стране" (стр. 149). И у третману југословенства Чолаковић је наглашено испољавао код многих политичара рјеђе сретану особину да зна и умије историјски да мисли. Не само да је правилно процјењивао шта се десило, биљежио оно што се дешава, него је, баш захваљујући непристрасности и крајње објективном прилазу појавама битним за југословенске народе и државу, могао визионарски да предскаже: "Ускоро ћемо се стидети да поменемо реч југословенски – тако изгледа бар на први поглед..." Нимало суздржан, дапаче експлицитан, он сигнира и носиоце тог процеса. Против југословенства, по њему су се "опалчили стари комунисти и разни четничко–ушастички великобравановићи" (стр. 151). И даље. Паше, везири, челници и врховници, једном ријечју, по њему "комунистички главари (оних 500–тињак м.о.) који се боре за право вета републике...припремају цепање Југославије као савезне државе" стр. 238).

У овом приказу избора Чолаковићевих записа у *Дневнику* споменут је онај не мали број који се директно или индиректно тиче Босне и Херцеговине. С дубоким познавањем њеног комплексног бића Р. Ч. је третирао у свевременог пројекцији њену судбину, несмиљено се борећи за поштовање свега што је босанскохерцеговачке просторе и народе који су га настањивали чинило јединственим. Он се бори са саборцима и истомишљеницима у Јајцу за третман БиХ као посебне федералне јединице, републике Срба, Муслимана и Хрвата и остао вјеран том концепту. Питање БиХ подразумијевало је респектирање свих поливалентних одредница њене даље и ближе прошлости и исте такве будућности. Искључивост било које врсте могла је да бескрајно опасно искомплицира њену перспективу. Као дио Уу простора и свега што га је потресало (Партију, систем, федерацију, државу), Чолаковић је осјећао нужност и потребу суптилног третмана свих појава везаних за његову ужу домовину. На 287. страни *Дневника* је толико тога споменуто у контексту третмана нације и националних култура, односно питања судбине Босне и Херцеговине да је немогуће на неколико редова, из записа од 16.8.1971, то и не споменути. Убијеђен сам да је Чолаковићев третман полидимензионалне БиХ толико непристрасан, објективан, толерантан, утемељен на вишестолетним процесима који су се одвијали на њеним просторима, толико

визионарски када се њена стварност пројектира на будућност да га треба у овом осврту навести. Он пише: "...припад(ност) БиХ није национално него географско или државно. Припадамо истој државној заједници (републици), али припадамо и трима нацијама. Од државног не може правити сада неки изузетак за БиХ и дати му други значај него што има за све нације. Ако би ишли по истој логици, онда све што се у републици Хрватској ствара у области културе то је хрватско, а није тако, као ни све што се ствара у републици Србији у истој области није српско. То никако не значи – кад се Босне и Херцеговине тиче да је за њене Србе културни центар Београд, односно Хрвата Загреб, а поготово не да се онда тај центар или центри брину за културу 'браће' у другој републици. Питање центра овдје се не може постављати, него само заједница културе која има своју традицију заједничку, на чијим се темељима (оно што ми примамо као наслеђе) гради даље, што се признаје као допринос њојзи – без обзира на данашње републичке границе" (стр. 287).

Када је ријеч о "бризи" централа за своје базе Чолаковићеви погледи очито не кореспондирају с данашњом стварношћу, али је у њима садржан принципијелан став. О "својима" он размишља овако: "Не слажем се начелно са а) бригом Срба из Србије за судбину Срба у БиХ и Хрватској. Такав став је увредљив за њих, нису они малолетници; у много тежој ситуацији они су имали снаге да бране свој опстанак и да се боре за другачију будућност". То је увреда, по Роћку, и за "све Хрвате који су за Југославију", који су бранили "национална и друга права Срба...Поставити...ствар другачије значи поистовјетити све Хвате са клеро-фашистичким франковачким сепаратистима и србождерима" (стр. 314).

Само неколико поменутих тематских цјелина које аутор *Дневника* ревностно "провлачи" кроз свој текст могу бити за читаоце ванредно занимљиви и инспиративни. Реченице записане на стр. 262/3. прије више од двадесет година, колико год говоре о њиховом аутору, толико се тичу не само потенцијалних читалаца, него и сваког живућег становника ових бх. и Њу простора: "Можемо ићи на све: на разлаз, на конфедерацију, на федерацију али о томе треба да се припита онај који је створио ову државу...то је сам радни народ. Није ово феудална него социјалистичка Југославија. Самозвани...лидери распрдили су се о значају националног питања као највеће светиње...при чему заборављају радничку класу и њено право не само да дели злохуди доходак него и да каже како ће ова земља бити уређена. Јер иде се за тим да се у уставу запише да у републикама могу ти лидери крваво зајакти радног човјека. Стога они не маре да чују критике републичког етатизма. Гадно то смрди".

Иако се приређивач ове књиге, испуњавајући завјештање аутора *Дневника*, питао заједно с оним који су испољавали сумњу у оправданост цјелокупног подухвата, потписник ових редова је а limine одбија. Напротив, сматра да би рад на овоме требало наставити избјегавајући неке од грешака које су се овом приликом поткрале. Најприје оне објективне. Приређивач је указао на чињеницу да је из више разлога "рукопис оригинала био тешко читљив", стр. 13, па му се неке од погрешних дешифрирања и могу опростити.

На крају, уместо закључка, када се склопе странице овог *Дневника* читалац се са сјетом растаје од биљежака његовог аутора и пожели да се понове сретне с богатом грађом што је остала иза човјека који је као револуционари хуманиста био у стању да се својом вољом пресели из виле на Дедињу у обичан стан у улици Пролетерских бригада, да се захвали на ангажману пет милиционара који су га "чували" за 250.000 динара, да поклати књиге и слике "своје народу", оснује фондацију слика Родољуба и Милице Чолаковић, врати вилу па мору, богату библиотеку поклати родном граду Бијелини, захтијева сахрану без церемонијала...

Иван Цвитковић, *Крлежа, Хрвати и Срби*, "Oslobodenje public", Сарајево 1991.

Мада ни у једном своме дјелу Мирослав Крлежа није експлиците писао о нацији, националностима, национализму, комплексна проблематика националног питања и националних односа, а како би и сам знао рећи, трајно га је заокупљала, пратећи и прожимајући готово све његове радове, још од 1916. године. Крлежина размишљања о националном питању нису само свеобухватна по томе што се дотиче готово свих наших нација и националних средина, него и по широкој лепези обухваћених проблема, као и разноврсних аспеката који су произишавали из приступа многим питањима историје југословенских народа, као и појава и догађаја у националној сфери. Крлежа се према многим овим питањима односио крајње директно, бескомпромисно, именујући појаве и ствари њиховим макар и метафорично исказаним именом, свидјело се то некоме или не. Конзеквенце таквог Крлежиног духа и таквог његовог приступа и односа према појединим проблемима наше даљне прошлости, као и оновремене стварности, биле су да се за живота насљупао критика, које га нису мимоишле ни након његове физичке смрти. Те критике особене су по потпуно противрјечним оцјенама и то је њихова једина заједничка карактеристика. Истовремено је знао бити оптуживан да је србофил, унитарист, народно и политички сумњива личност, песимист, малограђанин, калемљен му је шовинизам, национализам, с друге стране сматран је франковцем и усташом, за усташе је опет био марксист и комунист, док је за поједине марксисте представљао салонског комунисту, који се није прикључио народноослободилачком покрету, за клерикалце био је антикрисит, лутеран, сотона. Истовремено оптуживан је да је и једно и друго и треће, што све засигурно није могао бити истовремено. Наравно, овакве оцјене Крлежа није прихватао мирно и стојички, одговарао је некада жестоко и драматично, некада у исповиједном тону, одбапујући приговоре и с једне и с друге стране, и тврдећи 1934. године да је сам и да га нико неће, ни Срби ни Хрвати, ни марксисти, ни католици итд. Крлежа је заправо бранио право на мисао, своју мисао, а у суштини, то је био перманентан сукоб стваралачке индивидуалности са својим окружењем. То окружење је посебно сензибилно на сва питања из сфере националне проблематике те такве опречне критике, које су упућиване Крлежи, произлазиле су из широкe лепезе поимања, схваћања и убјеђења шта је то национална припадност, шта је условљава, одређује и карактерише, и који су параметри наспрам којих се "мјери" вриједност и величина појединих нација као и појединих припадника унутар саме нације. У том контексту треба посматрати Крлежин готово резигнирајући усклик 1977. године о проклетом фантому од нације чије је превладавање за Крлежу најосновнији задатак времена.

Коме вјеровати у овој поларизацији заговарача крајње опречних позиција и теза? Пуштајући самога Крлежу да говори Иван Цвитковић овом књигом се враћа на за нас увијек крајње осјетљиву и комплексну тему нација–национализам, давајући допринос одстрањивању свег оног талoга и свега онога што је покушај искривљавања Крлежиног живота и његовог дјела. Истовремено, омогућавајући да се Крлежа покаже у свом пуном људском и књижевном лику великог мислиоца, Цвитковић, без интенција да се одреди као Крлежијанац, односно антикрлежијанац, својом интерпетацијом слиједи изворну Крлежину мисао неоптерећену једностраношћу, идеолошким замраћењима и логиком тренутног личног интереса.

Можда је то "вјечито" хрватско–српско, односно српско–хрватско питање било и пресудно да Мирослав Крлежа, послје Хрвата, ни о једном народу није толико писао колико о Србима. Можда је то одређење утицало и на Ивана Цвитковића да овако наслови своју књигу. Међутим, иза наслова, кроз садржај у самој књизи не налази се само то одређење, нити издвојено само то питање из читавог корпуса Крлежиних мисли о националном питању. Сам садржај књиге превазили свој наслов, потврђујући немогућност посматрања нације као затворене аутархичне цјелине,

без корелативног динамичног суодноса са другима, као и унутар саме себе у датом времену и простору. Темељито упознавајући и проучавајући Крлежину мисао која провејава кроз његове драме, романе, есеје као и натписе у новинама и разговоре са Енесом Ченгићем итд., као и консултујући релевантну филозофску и социолошко политолошку као и књижевно критичку литературу Иван Цвитковић је конструисао неопходан костур ове књиге у виду тематских поглавља. У њима својом интерпетацијом слиједи изворну Крлежину мисао којом облачи успостављени костур тематских цјелина који је и сам последица богатства Крлежиног духа. Опрезно, не подређујући Крлежу некој својој унапријед задатој тези и предубјеђењу Цвитковић омогућује да се Крлежа покаже у сфери националног и то у оквиру тема којима су насловљена поглавља књиге: *Крлежино одређење појма народ, Улога језика у конституисању нације, Крлежа у односу религија–религијска заједница–нација, Хрватска и Хрвати, Хрватска национална свијест, О Хрватској малограђанштини, О хрватској интелигенцији, Хрвати и Аустро–Угарска, О хрватском национализму, Хрвати и Срби, Крлежа о Србима, О Косову и Македонији, О уједињењу јужнословенских земаља, О Југославенству, О национализму, Крлежа о Авнојевској Југославији.*

Оваквим методолошким приступом Иван Цвитковић је до пуног изражаја показао Крлежине ставове из сфере националног у времену када су изречени, препуштајући читаочевој зрелости да сам доноси закључке. Истовремено, на тај начин Цвитковић ствара претпоставке за констатирање историјског стања свијести, посебно вриједно у могућој компарацији са временом данашњим, јер нација се развија и није нешто што ће и у будућности остати неизмијењено. Нација за Крлежу не представља неку статичку конструкцију, нити константу, "ни кабинетски профилирани фантом", већ се трајно мијења и више је налик на "корабљу на таласима него на солидну зграду са непокретним темељима".

Књига Ивана Цвитковића обогаћена је регистром имена и појмова, али, на жалост, изостао је попис литературе, најављен у садржају књиге. Ту мањкавост читалац може превазићи налазећи неопходне податке у доста бројно богатим напоменама, посебно вриједним када се ради о разним појмовима и појашњењима, али непримјерено нивелиране количином података када су у питању поједине личности које се помињу у основном тексту књиге.

Сека Бркљача

ПРИЛОЗИ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ

За издавача:
БОРИС НИЛЕВИЋ

Коректор:
ВЕРА КАЦ

Преводи:
СРЕБРЕН ДИЗДАР
ГОРДАНА ИШЕК

Библиографска обрада:
СУЗАНА СРНДОВИЋ

Рачунарска обрада и израда слога:
»eFCOMP«, Сарајево

Штампа:
Студентска штампарија Универзитета у Сарајеву

За штампарiju:
Рајко Филиповић

Тираж: 350 примјерака

Издавач:
Институт за историју у Сарајеву, 71000 Сарајево,
Буре Ђаковића 9, тел. 071/38899, пош. фах 310

Овај број часописа у цјелости је штампан средствима
Републичког јавног фонда за науку.

Часопис излази годишње

